

BIBLIOTHECA INDICA: 200

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, No. 1277.

किरणवली ।

KIRANĀVALĪ

BY

UDAYANĀCĀRYYA

WITH THE COMMENTARY OF VARDHAMANOPADHYĀYA.

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA ŚIVA CHANDRA SĀRVVABHOUMA.

FASCICULUS I

Calcutta:

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS.

No. 5, Nandakumar Chawdhury's 2nd Lane.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET.

1911.

BT 200
V. 1

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CACUTTA,
AND OBTAINABLE FROM
THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,
11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied — some
of the Fasciculi being out of stock

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

	Rs		
• Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2, 4 @ /10/ each ..	1		4
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	1		14
* Agni Purāna, Fasc. 6-14 @ /10/ each ..	5		10
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc 1-5 ; Vol III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each ..	14		6
Aitereya Lochana.	2		0
* Anu Bhāṣhya, Fasc. 2-5 @ /10/ each ..	2		8
Aphorisms of Sāṅḍilya, (English) Fasc 1 @ 1/- ..	1		0
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc 1-6 @ /10/ each ...	3		12
* Atharvana Upanishad, Fasc 4 5 @ /10/ each ...	1		4
Atmatattaviveka, Fasc I. @ /10/ each ...	0		10
Aṣṭavaidyaka, Fasc 1-5 @ /10/ each ..	3		2
Avadhāna Kālpalātā, (Sans and Tibetan) Vol I, Fasc. 1-7 ; Vol II. Fasc. 1-7 @ 1/ each ..	15		0
Bālam Bhaṭṭī, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol 2, Fasc. 1 @ /10/ each ..	1		14
Baudhāyana Śrauta Sūtra, Fasc 1-3 Vol. II, Fasc 1-3 @ /10/ each ..	3		12
* Bhāmatī, Fasc 4-8 @ /10/ each ..	3		2
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-6 ; Vol. 2, Fasc. 1, @ /10 each ..	4		2
Baudhyostatrasangraha ..	2		2
Bṛhaddēvatā Fasc. 1-4 @ /10/ each ..	2		2
Bṛhaddharma Purāna Fasc 1-6 @ /10/ each ..	3		2
Bodhicaryāvatāra of Cārtideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each ...	3		2
Cri Cantinatha Charita, Fasc. 1-3 ..	1		2
Çatadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each ..	1		2
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc 1-4 @ 2/ each ..	8		2
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol I, Fasc. 1-7, Vol II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 Vol. 5, Fasc. 1-4 @ /10/ each ..	14		6
Ditto Vol. 6, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each ...	3		2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/ ..	3		2
Çatasāhasrikā Prajñāpāramitā Part, I, Fasc 1-14 @ /10/ each ..	8		12
* Caturvarga Chintāmaṇi, Vol II, Fasc. 1-25 ; Vol III Part I, Fasc 1-18. Part II, Fasc 1-10 Vol IV. Fasc 1-6 @ /10, each ...	36		14
Ditto Vol 4, Fasc. 7-8, @ 1/4/ each ..	2		8
Ditto Vol IV, Fasc. 8 9 @ /10/ ...	1		4
Çloekavartika, (English) Fasc 1 7 @ 1/4/ each ..	8		12
* Çrauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 1-17 @ /10/ each ..	3		12
Ditto Çāṅkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc 1-4, Vol. III, Fasc. 1-4 ; Vol 4. Fasc 1 @ /10/ each ...	10		0
Çrī Bhāshyam, Fasc 1-3 @ /10/ each ..	1		14
Dāna Kriyā kaumudī, Fasc 1-2 @ /10/ each ..	1		4
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol. I, Fasc 1-7 @ /10/ each ...	4		6
Ditto Āchārasāraḥ Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each ..	3		2
Gobhiliya Grihya Sutra, Vol 1 @ /10/ each ..	3		2
Ditto Vol II. Fasc -2 @ 1/4/ each ...	2		8
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista ...	2		0
Ditto Grihya Sangraha ..	0		10
Haralata ..	1		14
* Kṛmāpradīp, Fasc. I ..	1		4
la Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each ..	4		6
atantra, Fasc 1-6 @ /12/ each ..	4		8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/ each ..	17		8
* Kūrma Purāna, Fasc 1-9 @ /10, each ..	4		6
Lalita Vistara, (English) Fasc 1-3 @ 1/- each ..	3		0
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each ..	6		14
Mahā-bhāṣya-pradīpodyōta, Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II, Fasc 1-12 Vol III, Fasc. 1-10 @ /10/ each ..	19		6
Ditto Vol IV, fasc. 1 @ 1/4 ..	1		4
Manuṭikā Sangraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each ..	1		14
Mārkandēya Purāna, (English) Fasc. 1-9 @ 1/2 each ..	0		10

SL No. 6042

BI. 200
V. 1

~~IV. 39.~~

किरणावली ।

ॐ नमो गणेशाय ।

विद्यासन्ध्योदयोद्रेकादविद्यारजनीक्षये ।

यदुदेति नमस्तस्मै कस्मैचिद्विश्वतस्त्विषे ॥ १ ॥

किरणावलीप्रकाशः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

मिलन्मन्दाकिनीमल्लीदामां मूर्द्धि पुरद्विषः ।

विश्ववीजाङ्कुरप्रख्यां वैधवीं तां कलां नुमः ॥

कर्त्तव्यविघ्नविघातकं रविनमस्कारं निबध्नाति । विद्येति ।
यदिति सामान्यतोऽपि कर्त्तृनिर्देशे विद्याविद्ययोः सन्ध्या-

किरणावलीप्रकाशविवृतिः ।

श्रीगणेशगुरुचरणकमलेभ्यो नमः ।

गण्डाभोगविलोलघटपदघटासंवारणव्याजतः

शुण्डादण्डविघट्टनेन परितो विभ्रं विनिम्नन्निव ।

निर्गच्छन्मदवारिपिच्छिलतरे मार्गे सुद्धः प्रस्वल-

क्षारब्धे मम जायतामिह करालम्बाय लम्बोदरः ॥

जयदेवगुरोः सम्यगधीत्य मतमद्भुतम् ।

द्रव्यप्रकाशविवृतौ रुचिदत्तः प्रवर्त्तते ॥

मिलदिति । यद्यपि मन्दाकिनीपदं विद्यदुगङ्गापरं तथापि गङ्गासामान्य-

रजनीभ्यां निरूपणाद्रविरुदेता लभ्यते । विद्येव या पूर्वसन्ध्या
तदुदयोद्रेकादुत्पत्त्याधिक्यादविद्येव या रजनी तत्क्षये सति यदु-
देति उदयगिरिशिखरमारोहति । सन्ध्या च न रात्रे भागविशेषः
निरस्तैतद्दीपवर्तिरविरश्मिजालस्य कालविशेषस्य रात्रित्वात् ।
सन्ध्यायाञ्चात्र द्वीपे कतिपयतत्सत्त्वात् । अतएव रात्रिसन्ध्ययो-
र्धर्मशास्त्रे पृथगभिधानम् ।

परम् । अन्यत्रापि प्रयोगदर्शनात् । विश्वबीजं सहादेव स्तदङ्कुरसमामित्यर्थः ।
अत्रान्यदपि बीजं जलसम्बन्धेनाङ्कुरतीति ध्वनिः ।

चिन्तामणिकारमतेनाह । कर्त्तव्येति । ननु रवेर्नमस्कार इत्ययुक्तम् ।
रवेरत्वानुल्लेखात् । तथात्वे वा यदिति नपुंसकलिङ्गानुपपत्तेरिति खोक्तमुपपाद-
यति । यदिति । ननु विद्येव या पूर्वसन्ध्येति व्याख्यानात् सन्धारजन्योरेव
रूप्यत्वं न तु विद्याविद्ययोरिति चेत् । अत्र विद्याविद्ययोरिति विभक्तिविपरि-
णामः । तेन सन्धारजन्योर्विद्याविद्याभ्यां निरूपणादित्यर्थपर्यवसानमित्येके ।
रूप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या रूप्यं रूप्यरूपकभावः सम्बन्धः । तथाच विद्याविद्ययोः
सन्धारजनीभ्यां सह निरूप्यनिरूपकभावः सम्बन्धः । इत्यन्ये । क्वचिन्निरूपणा-
दिति पाठः । तत्र निरूप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या निरूपणशब्द उपमानमानमाह ।
तथाच भावप्रधाननिर्द्देशादुपमानत्वादित्यर्थो वाच्यः ।

विद्येति मध्यपदलोपी समासः । योग्यताबलात् सामान्यशब्दो विशेषपर
इत्याह । पूर्व्वेति । ननु रजन्येकदेशः सन्ध्या तथाच तत्सत्त्वे न रजनीक्षय
इत्यत आह । सन्ध्याचेति । निरस्तेति । ननु निरासो न प्रागभावः प्रध्वंसो
वा अतीतानागतयो स्तदभावात् । नात्यन्ताभावो दिनेऽतिव्याप्तेः । एतद् द्वीपवर्ति-
रविरश्मिजालस्य द्वीपान्तरे तदाप्यत्यन्ताभावसत्त्वात् । अतएव न संसर्गाभावो
नाम्योन्याभावोऽपीति चेन्न । सावधिसंसर्गाभावस्य विवक्षितत्वादित्येके । रवि-
रश्मीनामुत्पत्तत्वेन विशेषणात् प्रध्वंसस्यैव विवक्षितत्वादित्यन्ये । द्वीपश्चात्र
भारतो वर्षो विवक्षितः । तेन जम्बूद्वीपान्तर्गतमेरोरुत्तरभागे रविरश्मिसत्त्वेऽपि

यद्वा ल्यप्लोपे पञ्चमी । सप्तमी च निमित्ततायाम् । तथाच
विद्याहेतुः या सन्ध्या तदुदयोद्रेकं प्राप्याविद्याहेतुरजनीक्षयार्थं
यदुदेति तस्मै । विश्वतो विश्वस्मिन् त्विट् दीप्तिर्यस्य तथाभूताय ।
कस्मैचिद्विशिष्याशक्यनिर्वचनगुणगरिम् नमः । यद्वा एतच्छास्त्र-
साध्यमोक्षहेतुतत्त्वज्ञानविषयायात्मन एवायं नमस्कारः । विद्या
आत्मसाक्षात्कारः सैव तत्त्वप्रकाशकत्वात् सन्ध्या । तदुदयोद्रेकात्
दृढतरसंस्कारजननात् । अविद्या आत्ममिथ्याज्ञानं सैव तत्त्वज्ञान-
विरोधित्वात् रागजनकत्वाद्वा रजनी । तस्याः क्षये सति यदात्म-
स्वरूपमुदेति मोक्षलक्षणप्रयोजनभाग्भवति । तस्मै कस्मैचित्सर्वो-
त्कृष्टाय विश्वतस्त्विषे योगजधर्मसाचिव्याद्विश्वविषयकज्ञानाय
नमः ॥ १ ॥

नाव्याप्रिरित्याहुः । केचित्तु द्वीपपदं न भारतवर्षपरम् । कुरुक्षेत्रदेशे दण्डद्वय-
रात्रावव्याप्तिः । तत्र ज्योतिःशास्त्रस्य प्रमाणत्वात् । तथा चैतद्वीपपदं तत्तद्देश-
परम् । न चाननुगमः । कुत्र देशे कः कालविशेषो रात्रिरित्यनुगतस्यैव लक्ष्यत्वा-
दिति वदन्ति ।

न च निशि वङ्गितरविरश्मिसत्त्वादसम्भव इति वाच्यम् । तदा तत्र रवि-
रश्मित्वाभावात् । तस्याशुविनाशित्वात् तदारम्भकपरमाणुभिरन्यतेजसामार-
म्भात् । अन्याप्रविष्टेति विशेषणाद्वा । प्रकाशकत्वेति विशेषणाच्च सौरत्वसरेणु-
सत्त्वेऽप्यसम्भवः । यदि सकलपदमप्यस्ति तदा तत्सूचनायैव जालपदम् । प्रलये-
तिव्याप्तिवारणाय विशेषपदं कार्यद्रव्याधारपरम् । यद्वा यावद्द्विरश्मिजाल-
गर्भाभावावच्छिन्नैतद्द्वीपावच्छिन्नत्वं विवक्षितम् । तेन प्रलये न प्रसङ्गः । तदाहि
भावेन विशेषणाभावाधीनविशिष्टाभावसत्त्वात् । न च विशेष्यपदं व्यर्थम् ।
नित्यद्रव्यस्य वारणीयत्वात् । उपाधेरेव रात्रित्वात् ।

निरस्तैतद् द्वीपवर्तिरविरश्मिकत्वमेव कालस्य रात्रित्वं लाघवात् । न तु

यंतो द्रव्यं गुणाः कर्म तथा जातिः परापरा ।

विशेषाः समवायो वा तमीश्वर मुपास्महे ॥ २ ॥

एतच्छास्त्रप्रतिपाद्यपदार्थोद्देशं कुर्वन्नेव नमस्कारवद्रूपान्तरेणापि सर्व्वहेतुभगवदुपामनमपीष्टमाधनमिति दर्शयति । यत इति । उत्पत्तिज्ञप्तिहेतुत्वं नित्यानित्ययोर्यथायोगमत्र बहुत्वेऽप्यात्मनः प्राधान्यख्यापनाय द्रव्यमित्येकवचनम् । तद्विषयाणां श्रवणादिप्रतिपत्तीनां बहुत्वं गुणा इति बहुवचनेन व्यज्यते । परा व्यापिका । अपरा व्याप्या । वाशब्दः समुच्चये ।

यद्वा यत ईश्वरात् । द्रव्यं हिरण्यादि । गुणाः शास्त्रादयः । कर्म हिताहित हेतुव्यापारः । जातिः परा उल्कृष्टा ब्राह्मणत्वादिः । अपरा अधमा चण्डालत्वादिः । जातेरनिमित्तकत्वेऽपि तज्जातीय

तद्रश्मिगर्भमिति । सन्ध्यपि रात्रिरेव । सन्ध्यारात्रयोर्धर्मशास्त्रे पृथगभिधानं गोवृषन्यायात् । तत्र प्रयोजनान्तरवद्विहापि दोषार्तशयादिप्रयोजनप्रदर्शनार्थमित्यस्वरसादाह । यद्देति । ल्यप्लोप इति । न च कर्मयोगं विना न सप्रमीति वाच्यम् । उद्देतीत्यस्योदयगिरिशिखरमारोहतीत्यर्थ इति प्रदर्शनात् । उपसर्गार्थस्यैव कर्मत्वादिति भावः । ननु ल्यवर्धे पञ्चम्या न शक्तिर्मानाभावात् । न लक्षणा सुब्विभक्तौ तस्याव्यत्यत्तेरिति चेन्न । कर्मणीति सूत्रस्वरसात् कर्मत्वमात्रे पञ्चमी । न च ल्यवर्थाभावः । ल्यप्लोप इति पञ्चमीविधानेन लुप्रल्यवन्तस्यैव तद्बोधकत्वात् । सैवेति । यद्यप्यात्मसाक्षात्कारः तत्त्वप्रकाशः न तु प्रकाशकः तथाप्युत्तरप्रकाशव्यक्तिं प्रति पूर्व्वप्रकाशव्यक्तिहेतुत्वाच्च दोष इत्याहुः । तत्त्वप्रकाशकत्वं तत्त्वविषयत्वम् । तत्त्वविषयता च क्वचित् प्रतिपत्त्यनुबन्धितया क्वचिद्व्यापारानुबन्धितयेत्यन्ये । भित्त्याज्ञानमिति तज्जन्यवासनेत्यर्थः । नपुंसकत्वानुपपत्तेराह आत्मस्वरूपमिति ॥ १ ॥

अर्थानां प्रविवेचनाय जगता मन्तस्तमःशान्तये
 सन्मार्गस्य विलोकनाय गतये लोकस्य यात्रार्थिनः ।
 तत्तत्तामसभूतभीतय इमां विद्यावतां प्रीतये
 व्यातेने किरणावली मुदयनः सत्तर्कतेजोमयीम् ॥३॥

शरीरोत्पत्तिस्तद्धेतुका । विशेषा इतरेभ्योऽतिशयरूपाः । समवायो
 मेलकः । सदसद्ग्रां सहेत्येतत्सर्वं यतः ईश्वरात् स उपास्यत
 इत्यर्थः । यद्वा प्रचितो नमस्कारो बलवत्तरविघ्नवारणायान्मिति
 नमस्कार एवोपासना ॥ २ ॥

प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गमभिधेयं प्रयोजनञ्चाह । अर्थानामिति ।
 अर्थाः पृथिव्यादयः पदार्था घटादयश्च तेषां प्रविवेचनाय इतर-
 भेदानुमित्यै साक्षात्काराय च । तद् यदर्थं तदाह अन्तरिति ।
 अन्तस्तमः आत्मनि मिथ्याज्ञानं गृहान्तर्वर्त्तिध्वान्तञ्च । वहि-
 स्तमसा मरुणेनैव निरासात् । तथाचात्मभेदप्रतियोगितया
 पृथिव्यादयोप्यत्र विवेक्तव्या इत्यर्थः । जगतामात्मश्रवणाधि-
 कारिणामशेषभुवनानाञ्च । तत्प्रयोजनमाह । सन्मार्गस्येति ।
 मोक्षभूमेरीप्सितायाः सन्मार्ग उपायः प्रमाणं श्रेष्ठं वर्त्म च ।
 तत्प्रकृष्टज्ञानार्थं तमःशान्तिरित्यर्थः । तदपि यदर्थं तदाह गतय

साक्षात्काराय चेति । साक्षात्क्रयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या साक्षात्कारहेतुर्गृहान्त-
 र्वर्त्ती आलोक उक्तः । तेन तद् यदर्थमिति सूर्य्यपत्ते न विरुद्धमित्याहुः । आत्म-
 भेदेति आत्मनिष्ठभेदेत्यर्थः । मोक्षेति । यद्यपि तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानं निवर्त्त्यते
 इति मिथ्याज्ञाननिवृत्तेर्न प्रमाणत्वज्ञानं प्रति प्रयोजकत्वं तथापि व्यक्तिविशेषे

इति । तंत्रार्थिनो मोक्षगमनार्थिनो ग्रामाद् ग्रामान्तरमीयासोश्च
गतये प्राप्तये गमनाय च । ननु तदर्थकाः प्राचीननिबन्धाः सन्ति
किमनेन ग्रन्थेनेत्यत आह । तत्तदिति । ते ते तामसाः कुतर्का-
भ्यासजनिततमोगुणप्रधानाः नास्तिकाः नक्तञ्चराश्च भूतास्तेषां
भीत्यै । प्राचीननिबन्धाश्च सौगताद्युत्थापितकुहेतुसन्तमसाच्छा-
दिता स्तत्त्वज्ञानाय न पर्याप्ता इति तन्निरासाय । विद्यावतां
श्रुतिवाक्यजात्मश्रवणवतां मननार्थिनां श्रुत्यध्ययनशालिनाञ्च ।
अनेन ग्रन्थेनात्ममननविधानात् । सूर्योदये सति वैदिककर्मानु-
ष्ठानाञ्च । प्रीतये । उदयनः आचार्यः । ऊर्द्धं अयनं यस्येति
व्युत्पत्त्या सूर्यश्च । किरणावलीं ग्रन्थम् । किरणपरम्पराञ्च ।
व्यातेने व्यातनोतु । आशंसायां भूतवच्चेति आशंसायां लिङ्गिति
मतमयुक्तम् । तत्र सूत्रे भूतसामान्यस्यैवातिदेशात् । भूत-
विशेषे विहितयोर्लिङ्गितोरनतिनिर्देशात् । तिङन्तप्रतिरूपकोऽयं
निपातः । चक्रे सुबन्धुः सुजनैकबन्धुरितिवदिति केचित् । वस्तुतो-
णलुत्तमोवेति ज्ञापकात् कर्तुरपरोक्षेऽपि लिट् साधुः । ग्रन्थ-
करणरभसवशेन चित्तविक्षेपोवा । ऋजवस्तु नायमाचार्यस्य
श्लोकः किन्त्वन्यस्येति समादधुः ॥ ३ ॥

तथात्वसम्भव इति भावः । किरणपरम्पराञ्चेति । तत्र तेजःपदेन प्रभायाः
किरणावयवस्य वा विवक्ष्यमाणत्वमतो न तेजःकिरणयोरैक्येनान्वय इति भावः ।
ननु चात्र कथं परोक्षे लिङ्गित्याशङ्कायां कस्यचित् समाधानमाशङ्क्य निराकरोति ।
व्यातनोत्विति । वस्तुत इति । अत्र ज्ञापकमिदं चित्तविक्षेपादि लिट्परत्वे-
नान्यथासिद्धमतएव बद्ध जगद् किलाहमित्यादौ चित्तविक्षेप एव तथा प्रयोग
इति चिन्त्यम् ॥ ३ ॥

अतिविरसमसारं मानवार्त्ताविहीनं

प्रविततबहुवेलप्रक्रियाजालदुःस्थम् ।

उदधिसममतन्त्रं तन्त्रमेतद्वदन्ति

प्रखलजडधियो ये तेऽनुकम्पान्त एते ॥ ४ ॥

अतिविरसमिति । एतत् तन्त्रं शास्त्रम् उदधिसममतन्त्रम् असम्यक्शास्त्रं ये वदन्ति । प्रखलाः प्रकर्षेण खलाः दोषैकदृश्वानो जडधियो विशेषादर्शिनस्ते नैतद्द्रव्येनानुकम्पान्ते सम्यगवबोधयन्ते । उदधिसाम्यञ्च सम्यक्त्वासम्यक्त्वाभ्याम् । तत्रामस्यक्त्वपक्षे रसाः शृङ्गारादयस्ते अतिशयेन विगता यस्मात् तदतिविरसम् । अथ-चातिक्रान्ता वयः पक्षिणी यस्मात् तादृशो रसः पानीयं यत्र लवणाकरत्वात् । असारम् । सारः प्रयोजनं तच्छून्यम् । मोक्षस्य तुल्यायव्ययत्वेनापुरुषार्थत्वात् । अथच सारो धनं तद्रहितम् उद्धृतरत्नत्वात् । मानेति । शब्दादिषु मानान्तरेषु सत्सु प्रत्यक्षानुमानयोरेवाङ्गीकारात् मानवार्त्तया शास्त्रान्तरापेक्षया विशेषतो हीनम् । अथच मानमियत्ता तत्संकथयापि हीनमपरिमितमित्यर्थः । प्रविततति । प्रकर्षेण वितता विस्तीर्णा बहुवला बहुक्षणा प्रक्रिया पाकजडित्वाद्युत्पत्तिविनाशप्रकारस्तस्या जालसमूहः सैव वा आनायो दुरधिगमत्वात् । तच्चिन्तयैव पुरुषायुषपर्यवसानेन फलासम्बन्धात् । तथा प्रवितता बहुवला अति-

शास्त्रारम्भे सदाचारपरम्परापरिप्राप्ततया काय-
वाङ्मनोभिः कृतं परापरगुरुनमस्कारं शिष्यान्

श्रयिता । अतिवेलशब्दवत् बहुवेलशब्दस्यापि अतिश्रयितार्थत्वात् ।
एवम्भूता प्रकृष्टा क्रिया कर्म तज्जालं महावराहक्षुरक्षोभ सुरा-
सुरमथन रामशरानलदाहरूपं तेन दुःस्थम् । समीचीनत्वपक्षे
अतिविरसं रसविगममतिक्रान्तम् । रसो मोक्षेच्छा । मोक्षे
पुरुषार्थत्वस्थोपपाद्यमानत्वात् । मधुरादिषड्विधरसव्युत्पादनाद्वा ।
अथवा अतिश्रयिता वयः पक्षिणो गरुडादयो यत्र तादृग्रसः
पानीयं यस्य । न सारमुत्कृष्टं यस्मात् । मोक्षसाधकत्वात् ।
अथच न सार उत्तमो यस्मादित्यसारं रत्नाकरत्वात् । यद्वा
अकारो विष्णुवचनः । अः सारो यत्रेत्यसारम् । तच्छ्रयनत्वात् ।
मानवार्त्तया अविहीनमिति नञः प्रश्लेषः । शब्दादीनामनुमान-
एवान्तर्भावात् । अथच मानेत्यादिना महाशयत्वमेवीकृतम् । प्रगता
विततबहुवेलप्रक्रियाजालेन दुःस्था दुःस्थितिः यत्र । अत्र प्रक्रि-
यायाः सम्यग्व्युत्पादनात् । तथा प्रविततं यद् बहुवेलं अनुवेलं
सांयात्रिकाणां प्रक्रियाजालं गतागतसमूहस्तेन दुःस्थम् । अनेन
परोपकारित्वमुक्तम् ॥ ४ ॥

ननु नमस्कारे प्रवृत्तिर्न युक्ता फलाभावात् । नापि समीहित-
निर्विघ्नसिद्धिस्तत्फलं मानाभावात् । भावेऽपि वा प्रणामद्वयं
व्यर्थम् । एकेनैव तत्सिद्धेः । तन्निबन्धनञ्च व्यर्थम् । न हि तन्नि-
बन्धनमपि तदङ्गमित्याह । शास्त्रेति । सदाचारानुमितकर्त्तव्यता

शिक्षयितुमादौ निबध्नाति । प्रणम्येति । कर्त्तव्या-
पेक्षया प्रणामस्य पूर्वकालत्वात् क्तानिर्देशः । भक्ति-
श्रद्धातिशयलक्षणः प्रकर्षः प्रशब्देन द्योत्यते ।

बोधकश्रुतिरेवात्र मानम् । नमस्कारद्वयञ्च बलवत्तरविघ्नवार-
णाय । निबन्धश्चेप्सितविघ्नशान्तये देवताप्रणामः कर्त्तव्य इति
शिष्यशिक्षार्थमित्यर्थः । सत्त्वञ्च न यद्यपि वेदविहितार्थानुष्ठातृत्वं
यावत्तदेकदेशविकल्पाभ्यां स्वरूपासिद्धातिव्याप्त्योः प्रसङ्गात् ।
वेदनिषिद्धाननुष्ठातृत्वे सतीति विशेषणे अवशिष्टादेरप्यतत्त्वापत्तेः ।
नापि (१) क्षीणदोषपुरुषत्वम् । इदानीन्तनानामसत्त्वेन तदा-
चारस्य वेदाननुमापकत्वापत्तेः । नापि (२) ज्ञानवत्त्वे सत्येतत्-

(१) क्षीणेति । दोषपदं रागद्वेषभोहपरम् । तथाच लक्षणत्रयं बोध्यम् ।
तथाहि समानाधिकरणरागप्रागभावासहृत्तिरागध्वंसवत्पुरुषत्वं रागपदस्थाने
द्वेषादिपदप्रक्षेपेण बोध्यम् । पुरुषपदञ्च कालेऽतिव्याप्तिवारणाय । एतेन क्षयपदे-
नाभावमात्रं विवक्षितम् । न तु ध्वंसः पुरुषपदवैयर्थ्यापत्तेरित्यपास्तम् । असत्त्वे-
ऽशिष्टत्वे ।

(२) ज्ञानवत्त्वे सतीति । एतत्कालीनेत्यभावाविशेषणम् । एतच्च प्रतियोगि-
समवायिदेशेऽपि समवायावच्छेदेनात्यन्ताभाव इति वादिमते बोध्यम् । घटादा-
वतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । यद्यप्येतदपि वृक्षादावतिव्याप्तं तथापि प्रकृत-
ज्ञानवत्त्वे सतीत्यर्थः । ते चातिमन्दान्तःसंज्ञा इति भावः । जन्मान्तरीयतादृश-
मिथ्याज्ञानात्यन्ताभावमादाय बोद्धेऽतिव्याप्तिवारणाय एतत्कालीनेति । तथाच
यदात्यन्ताभाववत्त्वं तदा शिष्टत्वं इति भावः । इदं रजतमित्यादिभ्रममादाय
अव्याप्तिर्माभूदत उक्तमदृष्टसाधनत्वविषयकेति । यद्यपि शिष्टस्यापि क्वचिददृष्टा-
साधनेऽपि साधनत्वभ्रमसम्भवाद्दोषतादवस्थं तथाप्यदृष्टं तत्साधनञ्च नास्तीति

कालीनादृष्टमाधनताविषयकमिथ्याज्ञानात्यन्ताभाववान् अस्मिन् काले शिष्टः (३) निषिद्धकर्मासक्तस्यादृष्टमाधनतागोचरमिथ्याज्ञानविधुरस्यापि तच्चापत्तेः । (४) तथापि वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृत्वम् । न चात्रापि कात्स्नैकदेशविकल्पः । तत्तत् तात्पर्यविषये कात्स्नैकस्यैव विवक्षितत्वात् । विशिष्य तत्तत् तात्पर्यमविदुषामपि तदर्थमनुतिष्ठतां तात्पर्यविषये वेदः प्रमाणमिति सामान्यतस्तदभ्युपगमस्य सत्त्वात् । तदाचारे च धर्मशास्त्रानिषिद्धत्वरूपमविगीतत्वमलौकिकविषयत्वञ्च विशेषणम् । तेन निषिद्धतदाचारे भोजनाद्याचारे च न व्यभिचारः । (५) एवञ्च प्रयोगः । नमस्कारः वेदबोधितकर्तव्यताकः अलौकिकविषयाविगीतशिष्टाचारत्वात् दर्शवत् ।

एवंरूपमिथ्याज्ञानाभाववत्त्वं बोध्यम् । ध्वंसमादाय बौद्धातिव्याप्तिवारणाय अत्यन्तेति । न च मिथ्याज्ञानस्याव्याप्यवृत्तितया तत्सत्त्वकालेऽपि तदत्यन्ताभावसत्त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रतियोगिव्याधिकरणत्वस्यात्यन्ताभाविशेषणत्वात् ।

(३) निषिद्धेति । यद्यपि तदा तस्य शिष्टत्वेऽपि न क्षतिः तदाचारे चाप्ये विशेषणप्रक्षेपेण वेदानुमाने न कोऽपि दोषः । अन्यथा सिद्धान्तेऽप्यगतेः । तथाप्यस्मिन् काले इति विशेषणोपादानबलेन विशेषणनिरपेक्षवेदानुमापकत्वनाभात् । अन्यथा तद्विशेषणप्रक्षेपे कानुपपत्तिरेतदुक्तम् । तदा तस्य शिष्टत्वव्यवहाराभावात् अतिव्याप्तिरित्यप्याहुः ।

(४) नाशवाद्देवप्रामाण्येत्यादिक्रमेण शिष्टत्वसूचितं व्यभिचारवारणोपायस्यानुषङ्गमेव दर्शयिष्यमाणत्वादित्यभिसम्वाद्याह । तथापीति । एतन्नक्षणं प्रत्यक्षप्रकाशे विपरिञ्चितम् ।

(५) ननु शिष्टाचारस्य वेदव्याधिकरणत्वात् कथं तदनुमापकत्वमतोऽनुमानप्रकारमाह । एषेति । लौकिकेति । ननु शिष्टकृतनिष्कलजलताडनादौ

कायेति । ननु कायिकादिषु नमस्कारत्वस्यैकस्याभावात्
भिन्नानामेषां कथं सकृदुच्चरितं प्रणम्येति पदेन निबन्धनम् । अत्र
ज्ञानविशेषपूर्वकत्वमप्रतिसन्धाय कायिकादौ नमस्कारपदा-
प्रयोगात् नागृहीतविशेषणन्यायेन (६) मानस एव नमस्कारो
ऽन्यत्र लक्षणा । न च तस्यापि परकायचेष्टाशब्दविशेषाभ्यामेवा

व्यभिचारः । न च न विप्रः क्षणिको भवेदित्यादिना तस्य वेदनिषिद्धत्वेन न
तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । शिष्टपदवैयर्थ्यापत्तेः । चैत्यवन्दनादिव्यभिचार-
वारणस्याविगीतपदादेव भावात् । न च लौकिकत्वादेव तस्य न तत्र व्यभिचार
इति वाच्यम् । लौकिकत्वं ह्यन्वयव्यतिरेकादिप्रमापि बलवदनिष्टाननुबन्धीष्ट
साधनताकत्वम् । न च तत्र तदस्ति । दृष्टादृष्टफलाभावात् । न च शिष्टपदशिष्ट
साधनतांशे भ्रमरहितपरमतो न व्यभिचार इति वाच्यम् । तदाचारेति पूर्व-
ग्रन्थविरोधात् । तच्छब्देन पूर्वप्रकान्तस्यैव परामर्शात् । प्रमादाद्धृतमधुविष-
संपृक्तान्नभोजने तथापि व्यभिचाराच्चेति चेत् । अत्र वदन्ति । वेदेत्यादिना
शिष्टव्यवहारप्रयोजकं शिष्टत्वमङ्गम् । वेदानुभापकहेतौ त्वुपलक्षणमेव तत् ।
तेनेष्टसाधनत्वांशे भ्रमरहितत्वस्योपलक्ष्यत्वात् । तथाचात्र शिष्टपदं तत्परमेव ।
तेन निष्कले कर्मिणि न व्यभिचारः । न चाविगीतपदेन तद्वारणमिति वाच्यम् ।
विगीतत्वं हि वेदनिषिद्धत्वं तच्च तत्र नास्ति मर्त्या दृष्टफलाभावात् ।
प्रसङ्गाभावे वैदिकनिषेधामम्भवात् । निषेधस्य कथञ्चित् प्राप्तिविषयत्वात् । लौकिक-
त्वञ्च शब्दतदपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणबोधितोद्देश्यसाधनताकत्वम् । एतच्च
भोजनादौ व्यभिचारवारणाय । नचैवमविगीतपदवैयर्थ्यं प्रगस्यागमनादर-
लौकिकपदेन वारणादिति वाच्यम् । वेदबोधितकर्तव्यत्वविशिष्टबलवदनिष्टाननु-
बन्धीष्टसाधनताकत्वस्य साध्यतया ज्ञेनयागे व्यभिचारवारणत्वात् । तस्य शब्द-
बोधितेष्टसाधनताकत्येनालौकिकत्वात् । एतदपि ज्ञेनयागे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं
न यन्मते तत्र बोध्यमिति ॥

(६) मानस एवेति । तथाच जातिविशेष एव तत्पदगम्यतायच्छब्दक इति

नुमानमित्यविनिगमः । तावतापि तावत्स्वैकजात्यसिद्धेः । अननु-
गतैरपि व्याप्यैस्तदनुमानसम्भवात् । तथाच कायेन वाचा चोप-
लक्षितेन मनसा कृतमिति योजनेत्येके । कायिकादौ नमस्कारत्वं
जातित्रयमेवेति । तत्र नमस्कारपदं नानार्थमेव । पदावृत्त्यानु-
प्रणम्येति पदात् तन्निबन्धनमित्यन्ये ।

ननु प्रणामस्य पूर्वकालत्वं न संग्रहापेक्षया । मुनिप्रणामेन
व्यवधानात् । अव्यवहितपूर्वकालत्वस्य क्त्वावाच्यत्वात् । नापि
मुनिप्रणामापेक्षया । मुनिप्रणामे तदभावात् । तत्कथं क्त्वानिर्देशः ।
इत्यत आह । कर्त्तव्येति । प्रणामत्वेन द्वयोरपि प्रणामयोः
कर्त्तव्यसंग्रहापेक्षया पूर्वकालत्वात् क्त्वानिर्देशप्रयोग इत्यर्थः ।

भावः । अविनिगम इति । तथाच कायिकादिकनमस्कारपदवाच्यमिति भावः ।
तावतापीति । जातिमाहुर्यात् कायिकवाचिकयो रेकजात्यसिद्धेः । शक्यतावच्छे-
दकाभावात् तदभयं न नमस्कारपदवाच्यमित्यर्थः । कथं तर्हि ताभ्यां तदनुमान-
मित्यत आह । अननुगतैरिति । अयं ज्ञानविशेषरूपनमस्कारवान् उन्मादाद्य-
हेतुकदण्डवत्पतनादिकारित्वात् इत्यादिप्रकारेणानुमानं बोध्यम् ॥ मनसेति
मनोव्यापारैरित्यर्थः । तेन मनोभिरिति बहुवचनं नानान्वितमिति भावः । ननु
तावत्स्वित्यादिना चेष्टामावृत्तिजात्यानपवादाद्विनिगमकाभावः तदवस्य एव ।
मनःपदस्य मुख्यार्थत्वसम्भवे व्यापारलक्षणाकल्पनमयुक्तं चेत्यनुगतं हृदि निधायान् ।
इत्येक इति । जातित्रयमित्युपलक्षणम् । सहुरभयेनाधिकस्यापि सम्भवात् ।
अन्वित्वस्वरसोद्भावनम् । तद्वाजन्तु तात्पर्यं सङ्गदञ्चारितादपि नानार्थावसायो
युगपद्भवेदित्यावृत्तिकल्पनमयुक्तम् । तात्पर्याभावे चावृत्तिरपि न स्यात् । स्वाप-
कर्षबोधनानुकूलतावच्छेदकजातिमत्त्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य सम्भवाच्च नानार्थ-
तापि ॥

यद्वा नात्र विशेषापेक्षा किन्तु कर्तव्यमात्रापेक्षा (७) सा
चोभयोरप्यस्तीत्यर्थः । इति सम्प्रदायविदः । नवीनास्तु क्वाप्रत्ययस्य
पूर्वकालत्वमात्रार्थत्वात् तस्य च व्यवधानेऽपि सम्भवान्नायमाक्षेपः ।
प्रधानक्रियान्वयस्याभ्यर्हितस्य त्यागप्रसङ्गात् न समाधान-
मपीति मत्त्वान्यथा व्याचक्षते ।

ननु नमःपदेनापि नमस्कारमिद्वेः किमर्थं तत्पूर्वकालताबोधनं
इत्यत आह । कर्तव्येति । कर्तव्यमात्रापेक्षया प्रणामस्य पूर्वकाल
त्वभावे दर्शिते शिष्या अपि तथा कुर्वन्त्विति शिष्यशिष्यार्थमित्यर्थः ।
ननु समानकर्तृकत्वं क्वावाच्यं ततो नियमेन तदुपस्थितः पूर्व
कालत्वं तथात्वेऽप्यशक्यम् । तस्याक्षेपतोऽपि लब्धेः । यद्यप्येकः
कर्त्ता युगपदनैकां क्रियां करोत्येव यथा यज्ञोपवीतं वहन्
पथ्यानमीक्षमाणोऽधीयानो गच्छतीति तथापि (८) प्रधानक्रिया

(७) सा चेति । कर्तव्यमुनिप्रणामापेक्षया ईश्वरप्रणामे कर्तव्यसंप्रहापेक्षया
मुनिप्रणामे चाव्यवधानमस्त्येवेत्यर्थः । पूर्वकालत्वमात्रार्थत्वादिति । न चैवं
भोजनानन्तरमादिना व्यवधानेऽपि भुक्त्वा व्रजतीति प्रयोगः स्यादिति वाच्यम् ।
तथा विवक्षाया मिष्टत्वादिति भावः । अत्रेदमनभिमतबीजभाक्तु । प्रतीति-
बलेनाव्यवधानपर्यन्तं शक्यम् । न हि भुक्त्वा व्रजतीत्यत्र प्रातर्भाजनमायंगमनयोः
प्रतीतिरपि तु भोजनमात्रापेक्षया विलम्बितस्तस्मिन् सत्येव चलित इति । अतएव
क्लान्तः कारणतापहोऽपि । न च भोजनानन्तरमव्यवहितार्थिसकृण गत्यभावाद-
सम्भवीदमिति वाच्यम् । क्रियान्तरानुक्रमविलम्बाभावस्याव्यवधानपदार्थत्वात्
तदनुक्रमक्रियायास्तदव्यवधायकत्वात् । अन्यथा व्यापारव्यवहितानामिन्द्रियादी-
नामजनकत्वापत्तेरिति । तथात्वेऽपीति नियतोपस्थितिकत्वेऽपीत्यर्थः ॥

(८) प्रधानक्रियामिति । प्रधानत्वं क्रियायामसमानकालीनत्वम् । तथाचा

मनेकामेकः कर्त्तृकदा न करोतीति आक्षेपो युक्तः । (९) अथैवं भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ व्रजनक्रियाया अपि पूर्वकालत्वेनैककर्त्तृकत्वापपत्तौ नियतक्रियापूर्वभावबोधानुपपत्तिः । एककर्त्तृकक्रिययोः पूर्वोत्तरभावनियमे पूर्वोपस्थितक्रियायामेव पूर्वकालत्वं युज्यत इति चेन्न । व्रजति भुक्त्वात् तदभावात् ।

(१०) न चेदं नियामकम् । न हि पूर्वभाविक्रियावाचकं पदं प्राक् प्रयुज्यत इति नियमः । भुक्त्वा व्रजतीत्यत्र हि भोजन-व्रजनक्रिययो रेकः कर्त्तृति नानुभवः । अपि तु व्रजनक्रियाया सह भुजिक्रियैककर्त्तृकेति । तथाच भुजिक्रियायाः प्राधान्येनोपस्थितेः तदपेक्षमेव पूर्वकालत्वं कल्पते । अपि च सुखं व्यादाय स्वपितीत्यत्र क्लान्तात् पूर्वकालत्वं प्रतीयते । तत्कथं क्लवाच्यत्वं तस्योपपद्यते । भिन्नकर्त्तृकत्वेऽपि क्लान्ता दर्शनात् । समानकर्त्तृकत्व-

समानकालीनसमानकर्त्तृकानेकक्रियात्वेन लिङ्गेनाक्षेपात् पूर्वत्वधीरिति न तत्रापि शक्तिरिति । न चासमानकालीनत्वं कत उपस्थितमिति वाच्यम् । अन्यत्रभ्यतया पूर्वकालत्वस्याशक्यत्वेऽपि तस्य क्लान्तप्रत्ययशक्यत्वाभ्युपगमात् । भिन्नकालीनप्रयत्नसाध्यत्वं क्रियायां प्रधानत्वमित्यन्ये ॥

(९) अथेति । व्रजनक्रियाया अपीति । ननु व्रजतीति लङ्ङर्णस्य वर्त्तमानकालत्वेन व्रजने पूर्वकालत्ववाधास्यैवमिति चेत् । न । व्रजनकालस्य वर्त्तमानत्वेऽपि भिन्ननिरूपितपूर्वकालत्वाविरोधात् । भुक्त्वा जगामेत्यादौ तथाप्यप्रतीकाराच्च । भूतेऽपि लटप्रयोगदर्शनाच्छब्देयमित्यप्याहुः ॥

(१०) ननु क्लान्तस्य पश्चात् प्रयोग एव । नेत्यत आह । न चेति । स्वेच्छाधीनपदप्रयोगस्यानियमादिति भावः । केचित्तु पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति न चेती-

मपि न नियमेनोपतिष्ठत इति चेत् न । क्रियान्तर मध्याहृत्य तत्समाधानस्य साम्प्रदायिकत्वात् ।

अत्रोच्यते । (११) अनेकक्रियाकर्त्रैक्यस्य प्रधानक्रियापेक्षोत्तर कालत्वेनाप्युपपत्तेः । पूर्वकालत्वस्य न नियमेनाक्षेपः । न वा समानकर्तृकत्वेन तदाक्षेपं शक्यतेऽपि । तद्वैककृतिसाध्यत्वं वा एकजातीयकृतिसाध्यत्वं वा कृत्याश्रयैक्यं वा । नाद्यः भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ कृतिभेदात् । न द्वितीयः नानापुरुषकृतीना मध्येक जातीयत्वात् । नान्यः एककृतिसाध्ये युगपदुत्पन्नानानाहृण-
त्वाच्च । नेति । भुक्तेति क्त्वावाच्यसमानकर्तृकत्वस्य प्रकृत्यर्थणवान्वयनियमादतएव वैपरीत्येनापि नानुभव इति भावः । तदपेक्षं तच्चिठम ॥

(११) अनेकक्रियेति । नियतपूर्वक्रियापूर्वत्याक्षेपकलिङ्गाभावादिति भावः । न च भुजिक्रियायाः प्राधान्येनोपस्थितः तद्वतमेव पूर्वकालस्य कल्पित इति वाच्यम् । प्राधान्योपस्थितिर्हि शाब्दबोधे आकाङ्क्षाप्रयोजनत्वेन कर्त्तृश्रित्या-
मिका स्यात् प्रकृते तु आक्षेपोऽनुमानं तत्र व्याप्तिप्रसङ्गधर्म्यते तन्त्वमिति तदधी-
नान्यतरपौर्वापर्यावधारणोऽपि न प्रधानक्रियापूर्वत्वधोक्तया लिङ्गाभावात् । न चाक्षेपत्वमप्यस्यापि शाब्दबोधविषयत्वमित्याकाङ्क्षावशात् प्राधान्येनोपस्थितक्रियाया-
मेव तदन्वयधीरिति वाच्यम् । शाब्दीत्यादि न्यायेनातथात्वात् । अतएव भुक्त्वा
व्रजति भुक्त्वा जगामेत्यादौ व्रजनादेः कालान्तरमस्वभावित्वेन उपस्थिततया काला-
न्वयनिराकाङ्क्षतया साकाङ्क्षभुजिक्रियायामेव पूर्वत्वान्वय इति निरस्तम् । तदा
भुक्त्वा जगामेत्यत्र तत्कालमस्वभावित्वेनोपस्थिते भोजने पूर्वत्वान्वयप्रसङ्गाच्च । यदि
च भिन्नरूपितपूर्वत्वान्वयेन विरोधस्तदा व्रजनादावपि तुल्यम् । न वेति । नचा
समानकालीनसमानकर्तृकानेकक्रियात्वेन तदाक्षेपे न दोष इति वाच्यम् । परेषु
समानकर्तृकत्वमात्रस्यैव क्त्वावाच्यत्याभ्युपगमेन तेन रूपेणानुपस्थिते । व्याप्यताव-
च्छेदकरूपेणोपस्थितरेवाक्षेपाङ्गत्वात् । तस्य तद्वाच्यत्याभ्युपगमे वा समानकर्तृकत्व-
भागस्य व्यर्थत्वापत्ते । यद्यप्येवमपि असमानकालीनानेकक्रियात्वेन तदाक्षेपः सम्भ-

च्छिदादौ व्यभिचारात् । (१२) तस्मादनन्यलभ्यतया पूर्वकालता
 क्तः शक्या । तर्ह्युभयमपि शक्यमस्तु नियतं तदुपस्थितेरिति चेन्न ।
 भुक्त्वा व्रजतीत्यत्र भोजनव्रजनकर्त्तोरभेदस्य विशेषणविशेष्यभाव-
 महिम्ना वा कार्यत्वेनाशक्यत्वात् । भोक्तुं व्रजति पश्यन् व्रजती-
 त्यत्रैव । न हि लट् तुमुनोरपि समानकर्त्तृकत्वं वाच्यम् । मुखं
 व्यादाय स्वपितीत्यत्र व्यादानोत्तरमपि स्वापानुवृत्त्या तदभि-
 प्रायेण क्त्वा प्रत्ययः । सुप्त्वा व्यादत्त इति व्यत्ययात् प्रयोग इति
 प्रत्येकभावपरीक्षायां वाचस्पतिमिश्राः । एवं भूत्वा घटस्तिष्ठतीत्य-
 त्वापि स्थितिपूर्वकालविद्यमानत्वविवक्षया प्रयोगः । अस्मद्गुर-
 वस्तु पूर्वकालतापि न शक्या । किन्त्वानन्तर्यम् । भुक्त्वा व्रजती-

वत्येव तथापि न नियतक्रियापूर्वत्वधीः स्यात् । असमानकालीनत्वस्य शक्यत्वाभ्युप-
 गमे किमपराङ् पूर्वकालीनत्वेन । तन्न शक्यं किन्तु आक्षेप्यं इति दूषणं बोध्यम् ॥

(१२) तस्मादिति । न चैवं क्त्वातः पूर्वकालत्वोपस्थितावपि कृतः प्रधानक्रियायां
 तदन्वयनियम इति वाच्यम् । प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थान्वित स्वार्थबोधकत्वात् । उभय-
 भित्ति पूर्वकालत्वं समानकर्त्तृकत्वञ्चेत्यर्थः । कर्त्तोरिति । धर्मभेदात् तदुपहित-
 धर्मोविवक्षया द्विवचनम् । अनु क्तः कर्त्तरि शक्तिविरहात् भोजनकर्त्तुरनुपस्थितौ
 कथमभेदान्वयधीरिति चेन्न । अभिन्नकर्त्तृकत्वे अभेदाशयान्यलभ्यत्वेनास्याशक्य-
 त्वेपि कर्त्तृशस्य शक्यत्वाभ्युपगमात् । यद्वा कृतिमात्रस्य शक्यत्वाभ्युपगमाद्भोजन-
 गमनकृत्योरैकाधिकरणस्य वाक्यायत्वेन भानम् । तथाच व्रजनकृतिमान् व्रजन
 पूर्वकालो न भोजनकृतिमानित्यन्वयः । न चैवं चैत्रो व्रजति मैत्रो मुनक्तीति वत्
 चैत्रो भुक्त्वा मैत्रो गच्छतीति भिन्नकर्त्तृकत्वेपि क्त्वाप्रयोगः स्यादिति वाच्यम् । तत्र
 तस्यासाधुत्वात् । समानकर्त्तृकक्रियायामेव तथात्वादिति । सुखमिति । तथापि
 प्रधानक्रियायामेव पूर्वकालत्वात्तेषाभ्युपगमात् अनन्यगत्या तथाभ्युपगन्व्यामिति
 भावः । अनुभव इति । एतेनानुभव एवात्र विनिगमक इति सूचितम् ॥

त्यतो हि भोजनानन्तरं व्रजतीत्यनुभवो व्रजनविशेषकः पूर्व-
कालस्य तु शक्यत्वे व्रजनपूर्वकाले भोजनमिति भोजनविशे-
षकोऽनुभवः स्यात् । (१३) तस्मात् प्रधानक्रियानन्तर्यं शक्यम् ।
पूर्वकालत्वत्वानन्तर्यनिरूपकत्वेन जघन्यप्रतीकमित्याहुः ।

ननु नत्वित्यनेनैव नमस्कारनिबन्धात् प्रशब्दो व्यर्थ इत्यत
आह । भक्तिश्चेति । (१४) आराध्यत्वेन ज्ञानं भक्तिः । आराधना
च गौरवितर्पणहेतुक्रिया । वेदादिवोधितफलावश्यम्भावनिययः
श्रद्धा । यदा भक्तिश्चेत् ज्ञानत्वाख्यापरजातिविशेषी ।

ननु प्रजयतीत्यादौ प्रकर्षस्य विजयत इत्यादावतिशयस्याभ्या-

(१३) तस्मात् प्रधानेति । न च प्रकृत्यर्थगतस्वार्थाभानाद्भुत्यन्तिविरोधः ।
प्रकृत्यर्थान्वयमात्रव्युत्पत्तेः । प्रकृते चानन्तर्यनिरूपकत्वेन भोजनरूपप्रकृत्यर्था-
न्वयोऽस्त्येवमिति भावः । सुप विभक्तावय तत्रा नियमात् अत्रातथाभावेऽपि अदोष
इत्यप्याहुः । एवं भोजनकृतिमान् भोजनानन्तरं व्रजनकृतिमान् इत्यन्ययः । न च
भोजनस्योभयान्वयदोषः घटेनेत्यादौ घटादेरेकस्य तृतायोपस्थाप्यकरणेकरथा
भ्यामन्वयदर्शनादित्य ङः ॥

(१४) आराध्यत्वेनेति । आराधनाविषयत्वेनेत्यर्थः । वेदादीति । फलाव-
श्यम्भावनिययः श्रद्धा तत्र निययत्वमप्रामाण्यशङ्कानास्कन्दितत्वम् । तत्र च
वेदवोधितत्वं प्रयोजकमिति कृत्वा वेदादीत्युक्तम् न लक्षणान्तर्गतम् । तेन
नाननुगम इत्याहुः । भक्तिश्चे इति भावप्रधानो निर्देशः । जातिविशेषी
नमस्कारहेतुज्ञाननिष्ठजातिविशेषी । नन्वेकज्ञाननिष्ठत्वे तुल्यव्यक्तिकत्वापत्तिः
भिन्नज्ञाननिष्ठत्वे यत्कैकममृहानम्बनेन नमस्कारः कृतस्तत्राव्याप्तिः । क्वचिदेक-
निष्ठत्वे क्वचिच्च भिन्ननिष्ठत्वे जातिमहुरापत्ते रितिचेत् । भिन्ननिष्ठत्वेऽपि ममृहा-
नम्बनकृतनमस्कारस्य न फलदाहृत्यमिति वदन्ति । केचित्तु नमस्कारतिष्ठादुक्त-
जातिविशेषावित्याहुः ॥

गच्छतीत्यादावाभिमुख्यसामीप्ययोः प्रतीतावुपसर्गान्वयव्यतिरेकानुविधानात् तत्र तेषां शक्तिः । न चैवं प्रतिष्ठत इत्यत्र स्थितिप्रकर्षधीप्रसङ्गः । तत्र प्रशब्दस्य धात्वर्थविरुद्धार्थत्वात् । तच्च गमनमेव । धातोरिव तस्याप्यनेकार्थत्वात् । न च धातोः सार्थकत्वकल्पनात् तत्रैवानेकार्थत्वं कल्पाम् । धातूनां बहुत्वात् प्रशब्दस्यैकत्वेन तत्रैव प्रकर्षवाचकत्वकल्पनात् । धातोरनेकार्थत्वं स्वीकृतं तदभियुक्तैर्नापसर्गस्येति चेत् । न । तथा सत्यर्थविशेषे धातोस्तदनुविधानानुपपत्तेः । अक्षादिपदे तथा दर्शनात् । उपसर्गाणां धात्वनुविधानं साधुत्वार्थं तेन विना तेषामप्रयोगात् । न च सामान्यवाचकस्य धातोरर्थविशेषे तात्पर्यमात्रग्राहकत्वं उपसर्गाणामिति वाच्यम् । प्रकर्षादेर्विशेषस्याशक्यत्वेन तत्र लक्षणायां युगपद्वृत्तिद्वयविरोधापत्तेः । उपसर्गाणां वाचकत्वमिति केचित् । तन्निरामायाह द्योत्यत इति । इदमत्राभिसंहितम् । प्रकर्षादेरुपसर्गवाच्यत्वे तत्राख्यातार्थभावनान्वयो न स्यात् । प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थान्वयबोधकत्वात् प्रत्ययानाम् । ओदनं पचतीत्यत्र ओदनविषयकपाकान्वयवत् प्रकर्षादिविशिष्टधात्वर्थेन तदन्वयस्यादिति चेत् । (१५) तथापि लाघवादुपसर्गाणां शक्त्यवच्छेदकत्वं न शक्तत्वम् । प्रोत्तरजित्वेन प्रकृष्टे जये शक्तेः । एवं हि

(१५) तथापि लाघवादिति । उपसर्गाणां शक्त्ये शक्त्यन्तरकल्पनागौरवस्यादित्यर्थः । नन्वेवमपि शक्त्यन्तरकल्पनमेवायत आह । एवं हीति । तत्रैव नानाशक्ति र्यत्र परस्परव्यभिचारि नानाप्रवृत्तिर्नामत्तमिति भावः । यद्यपि जि-पृथ्व्येन शक्तौ शक्त्यन्तरकल्पनागौरवमेव बाधकं तथापि लाघवेन प्रवृत्ति

कृतविशेष्यगतेर्विशेषणविषयत्वमात्रं कल्पते । अन्यथा तु शक्त्य-
न्तरमेवेत्यापसन्दानिकाशक्तिरेव द्योतनम् । न च जिपूर्वप्रत्वेन
शक्तिरस्त्विति वाच्यम् । प्रतिष्ठित इत्यत्रोपसर्गस्य शक्ततावच्छेद-
कत्वकल्पनात् । (१६) यद्वा प्रतिष्ठित इत्यत्र विरोधिलक्षणया
धातोर्गमनोपस्थितौ तात्पर्यग्राहकः प्रशब्दः । अनन्यलभ्यस्य
शब्दार्थत्वात् प्रजयतीत्यत्र विशेष्यवाचकस्य धातोर्विशिष्टे लक्षणैव

निमित्तभेदमात्रस्यैव शक्तिभेदप्रयोजकतया प्रोत्तरजित्त्वेनापि प्रकृतजयत्यावच्छेदेन
शक्तौ शक्त्यन्तरमेवेति तत्रापरितुष्यन् समाधानान्तरमाह । प्रतिष्ठित इति ।
प्रकर्षविशिष्टधातुपर्यायान्वयान्भवेनात्र प्रशब्दार्थगमनस्याख्यातार्थान्वयानुपपत्त्या
प्रशब्दधातुभ्यां गमनतदभावयोरुपस्थितौ परस्परविरोधेनान्वयबोधाभावात्प्रसङ्गेन
च प्रोत्तरस्यात्वेनानन्यगतिकृतया गमने शक्तिकल्पनादिति भावः ।

नन्वत्र प्रशब्दस्याभावमात्रवाचकतास्तु । तथाच धातुपर्यायगतिनिवृत्त्यभावत्वेनान्व-
यात् परस्परया प्रकृत्यर्थे प्रत्ययार्थान्वयोऽपीति न शक्ततावच्छेदकत्वकल्पनमिति
चेत् । भवेदेवं यदि गतिनिवृत्त्यभावत्वपकारिका धी कृतो भवेत् । न चैवम् । गमनत्व-
पकारकान्वयानुभवात् । केचित्तु प्रशब्दस्याभावमात्रपरत्वेऽपि धातुपर्यायस्य गत्यभावस्य
पञ्चलत्वेनानुपस्थित्या गत्यभावत्वेनापि धी दुर्नभेत्याहुः ।

ननु यद्युपसर्गस्य न सार्थकत्वं सुगतिसंज्ञाया इत्यादौ सुशब्देन कथं बहुव्रीहि
समास इति चेत् । न । द्योतकत्वेऽपि तस्य तत्र साधुत्वादित्याहुः । नव्यास्तु
उपसर्गाणां वाचकत्वे अर्थवदित्यादिनैव प्रातिपदिकसंज्ञायां सिद्धायां निपातस्या-
नर्थकस्यैत्यादेरनुगमनान्तरस्य विभक्तिविधायकस्यानर्थक्यप्रसङ्गः । तथाच तदनु-
पपत्तिरित्यनर्थकस्य चेत्यभिसम्भानं तेषां द्योतकत्वे वाजमित्याहुः ।

(१६) ननु गमनप्रकृतजयादौ शक्तिमेव न । कृतो धातुपसर्गगतिविनिगमक-
गत्रेषणा । लक्षणयैवोपपत्तेः । अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वादित्याह । यद्देति ।
विरोधीति । विरोधित्वमस्त्वनेव लक्षणयैत्यर्थः । प्रजयतीति । विशेष्य-
वाचकस्य विशिष्टे प्रकृतजये लक्षणयैवेत्यर्थः । ननु शक्ये जयांशे न लक्षणा स्तिथिनु

तथाभूता हि परमेश्वरनति मङ्गलमावहति । कृत-
मङ्गलेन चारब्धं कर्म निर्व्विघ्नं परिसमाप्यते प्रचीयते
च । आगममूलत्वाच्चास्यार्थस्य व्यभिचारो न दोषाय ।
तस्य कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यहेतुकत्वात् ।

विशेष्याद्विगिष्टस्यान्यत्वात् प्रादेस्तु तात्पर्यग्राहकत्वम् । अनन्य-
लभ्यस्यैव शक्यत्वात् । व्यतिम इत्यत्र धातुरेव लुप्तोऽर्थप्रत्यायकः ।
धातुनोपमजानत स्तत्रार्थप्रतीत्यनुदयादिति ।

ननु प्रकर्षद्योतनं किमर्थमित्यत आह । तथाभूतेति । उक्त-

सम्बन्धस्याभावात् । न च प्रकृष्टांगस्य लक्षणया जयांगस्य शक्त्योपस्थितावभेदा-
न्वयेन प्रकृष्टजयोपस्थितिरिति वाच्यम् । युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् । अतएव
गङ्गायां घोष इत्यत्रापि न गङ्गातीरत्वेनोपस्थितिरपि तु वस्तुगत्या तस्यास्तीरत्वे-
नेति सिद्धान्त इति चेत् । अत्र वदन्ति । विशेष्यवाचकस्य जयवाचकस्य विगिष्टे
प्रकर्षविगिष्टे लक्षणोत्तर्यर्थः । तथाच चिन्तामणिकारमते वृत्तिद्वयापत्तेरिष्टतया
शक्त्यैव जयांगस्योपस्थितावभेदान्वयाद्विगिष्टोपस्थितिः । न चैकपदोपस्थाप्ययो-
रन्वयो न वृष्टचर इति वाच्यम् । सत्याकाङ्क्षादौ अदर्शनमात्रस्यादोषत्वात् ।
आख्यातार्थकताविष्टसाधनताया लङ्घ्यवर्त्तमानत्वादेशान्वयदर्शनात् । रथो गच्छती-
त्यादौ स्वोपस्य प्थनच्छगतस्वशक्त्यान्वयबोधकत्वदर्शनाच्च । अनुभावकत्वे च शक्त्यं
प्रयोजकम् । न तु लक्षणकत्वभाव इति धातोरभेदान्वयधीः ।

नन्वेवं गङ्गातीरस्य नाप्युपस्थित्यापत्तिरिति चेत् । तत्र शक्ति-लक्षणाभ्यां पुरती-
रोपस्थितावपि नाभेदेनान्वयोऽयोग्यत्वात् । न सम्बन्धित्वेन तथानुपस्थितेः । न
च सम्बन्धोऽन्वयतया भासत इति वाच्यम् । स्वतन्त्रपदार्थद्वयोपस्थितावभेदान्वयस्यै
वाकाङ्क्षाक्रमेण व्युत्पत्तिमिद्वयात् । अतएव षष्ठीसमासादौ विभक्त्यर्थे लक्षणा ।
न च भूतले षटो नेति अत्र षट्स्याभाव इति वदन्वयोऽस्त्विति वाच्यम् । नञ् पदे

रूपप्रकर्षवतीत्यर्थः । ननु मङ्गलस्य (१७) विशिष्टशिष्टाचारत्वे नेष्ट-
माधकत्वज्ञानेऽपि दृष्टविशेषाज्ञानात् कथं तत्र प्रवृत्तिरित्यत आह ।
कृतेति । नमस्कारस्याशुविनाशित्वात् समीहितमिदेष्य काला-
न्तरभावित्वात् न तत्र साक्षात्साधनत्वमिति दारापेक्षायामाह ।
निर्विघ्नमिति । विघ्नध्वंसस्तद्वारं । स च समीहितक्रियाम्बरूप-

व्युत्पत्तिभेदात् । अतएव घट समवाय इत्यत्र घटस्य समवाय इति नान्वयधीः ।
न वा घटोऽभाव इत्यत्र तथाधीरिति । एतन्मते गङ्गातीरत्वेन धीरिष्टैवेत्याहुः ।
नन्वभेदे शक्यमस्वन्वाभावात् न लक्षणेत्यत आह । विशेष्यादिति । यद्यपि-
विशिष्टस्यार्थान्तरत्वेऽपिसिद्धान्तः । अनर्थान्तरत्वे सम्बन्धानुपपत्तिः । तथापि
प्रकृष्टे जयस्याभेदरूपसम्बन्धात् लक्षणोपपत्तिः । न चैवं जयांगेऽपि लक्षणायाम् न
दोष इति वाच्यम् । सम्बन्धतावच्छेदकभेदं विना अभेदसम्बन्धस्य ग्रहोत्
सगक्यत्वात् । न हि घटो घट इत्यभेदधीः । प्रकृष्टे च प्रकृष्टत्वेन जयत्वेन
चोपस्थितः भेदग्रहसम्भवात् न चैवं प्रकृष्टजयत्वेनोपस्थिते विशिष्टे जयत्वात्
च्छिन्नाभेदसम्भवादभेदलक्षणैवास्त्विति वाच्यम् । नानघटो घट इत्यत्रैव तथाप्य-
भेदसम्बन्धाग्रहात् अस्तु वा तथा तथापि प्रकृष्टे मङ्गलिरिति । प्रादेरिति ।
तथात्र तदर्थे तात्पर्यग्राहकत्वमेव द्योतकत्वमिति भावः । लुप्त इति । न चैवं
पृथीसमासेऽपि पृथ्यर्थलक्षणा न स्यात् लुप्तस्य तपृथीत स्तदुपस्थितेरिति वाच्यम् ।
प्रकृष्टं विना प्रत्ययस्य निराकाङ्क्षतया धातुज्ञानं विना शाब्दबोधसम्भवेनात्
तथात्वात् । तद्विदमाहुः धातुनोपमिति । राजपुरुषादिस्यले च पृथीभानं
विनापि लक्षणयाकाङ्क्षानिर्वाहे अन्वयबोधसम्भवेन तथात्वात् । यत्र देवात्
पृथीस्मरणं तत्र का गतिरिति चेत् । एकत्वं तथा कल्पनेऽन्यत्वापि तथा कल्पनात्
तत्र न लक्षणेत्यप्याहुः ॥

(१७) विशिष्टेति । भ्रमाचारजस्यत्वेनेत्यर्थः । समीहितक्रियेति । क्रियापदं
क्रियमाणपरम् । दृष्टिप्रतिबन्धकदुरितेऽतिव्याप्तिवारणायेत्याहुः । अविच्छेद
इति । यद्यपि प्रत्यये दिच्छेदादसम्भवः तथापि बहुकालमविच्छेदो बोध्यः ।

प्रतिबन्धकं दुरितम् । प्रचयश्च गुरुणा शिष्याध्ययमदानस्या-
विच्छेदः ।

ननु मङ्गलस्य समीहितनिर्विघ्नसिद्धौ नान्वयव्यतिरेकाभ्यां
हेतुत्वग्रहः । मङ्गलं विनापि नास्तिकानां तत्सिद्धेः । कृतनम-
स्कारस्यापि तदसिद्धेश्च । न च मङ्गलं सफलं (१८) शिष्टाचार-
विषयत्वात् दर्शवदिति फलसिद्धौ प्रारिप्सितसिद्धेश्च तदानीम-
पेक्षितत्वेनापस्थितत्वात् । फलान्तरस्यातथाभावादनुमानात्तद्-
ग्रहः । व्यभिचारेण ग्राह्यस्य कारणत्वस्याभावादित्यत आह ।
आगमेति । दोषाय यो व्यभिचारो व्याप्यव्यभिचारो विनापि
मङ्गलं निर्विघ्नसमीहितसिद्धि रित्येवंरूपः । स इह नास्ति ।
कुतः । आगममूलत्वाच्चास्यार्थस्य कार्यकारणभावस्य । तथाचा-
गमात् कार्यकारणभावे एव धृतं यत्पाततो नमस्कारादर्शनेऽपि
निर्विघ्नं समाप्तिं दृश्यते । तत्रापि तथैव लिङ्गेन जन्मान्तरीयो
नमस्कारोऽनुमीयते इत्यर्थः । (१९) नन्वेवमन्योन्याश्रयः । जन्मा-
न्तरीय तदनुमाने व्यभिचाराग्रहात् । कारणत्वस्य सतः श्रुत्या
बोधनम् । कारणत्वग्रहे च तदनुमानमिति । तथाच नियत-

(१८) शिष्टेति । शिष्टत्वं अभ्वान्तत्यम् । अनुमानादिति । परिशेषानु-
मानादित्यर्थः ।

(१९) योग्यतानिश्चयत्वेन शब्दबोधहेतुत्वमिति मन्वाम् शङ्कते । नन्वेव
मिति ।

ननु कारणत्वग्रहो व्यभिचारग्रहेऽपि दृष्ट इत्यत आह । तद्व्यतिरेकस्य
च्छेदेनेति शेषः । सामानाधिकरण्येन कारणत्वस्य तत्रापि ग्रहात् । न च

पूर्वमत्त्वस्य ग्राह्यस्य बाधात् श्रुत्याप्ययोग्यतया कारणत्वं न बोध्यते । तृणारणिमणिस्यलेऽप्यकार्यकारणव्यावृत्तं रूपं वज्र-निष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकरूपवत्त्वं तृणादी, तृण-निष्ठकारणताप्रतियोगिक-कार्यतावच्छेदकरूपवत्त्वं वज्रो वा परिच्छिद्यते । न तु कार्यकारणभावः । मैत्रं (२०) योग्यानुप-लभेनैहिकस्य मङ्गलविशेषस्याभावग्रहेऽपि ऐहिकामुष्मिकमाधा-रणमङ्गलमात्राभावस्य निश्चतुमशक्यत्वात् । जन्मान्तरीयस्य तस्या-योग्यत्वात् । तथाच विशेषव्यभिचारोऽपि श्रुत्या सामान्यतः कारणत्वबोधनं नायोग्यतया परिभवितुं शक्यम् । तथापि व्यभि-चारमन्देहोऽस्त्येवेति चेत् । न । प्रमाणप्रवृत्ती बोध्यमन्देहस्या प्रतिबन्धकत्वादन्यथा प्रमाणमात्रोच्छेदापत्तेः । प्रत्युतानुकूलत्वं सन्दिग्धे न्यायः प्रवर्तते इत्यभ्युपगमात् ॥

ननु सत्यपि मङ्गले कथं समाप्तभावः । साङ्गाहैदिककर्मणः फलावश्यभावनियमादित्यत्राह । तस्येति । यथा कारीर्यां सत्या-मपि वृष्टेरभाव इत्यर्थः ॥

तद्देशात्वापि कारणत्वग्रहोऽस्त्विति वाच्यम् । अरणिमण्यभाववति स्तोमविशिष्टे तृणान्वयव्यतिरेकवदत्र तद्ग्राहकस्याभावात् । न च श्रुतिरेव तद्ग्राहिका व्यभिचारेण ग्राह्यकारणत्वस्य बाधात् । यद्यप्येवमपि तृणवत्सामानाधिकरण्ये श्रुत्या हेतुत्वग्रहः सम्भवत्येव तथापि समाप्तिवमङ्गलत्यावच्छेदेन कार्यकारण-भावग्रहोऽशक्य इति भावः । केचित्तु पृथ्वते वज्रव्याप्यवताग्रहेऽपि यथा न तत्र वज्रग्रहः तथा कारणतावच्छेदकरूपवत्ताग्रहेऽपि तृणादी न कारणत्वग्रह इत्याहुः ।

(२०) मङ्गलत्वाच्छिन्नव्यभिचारनिश्चयाभावात् तन्मन्देहस्य चाप्रतिबन्धक-

साद्गुण्येऽपि विघ्नहेतूनां बलीयस्त्वात् । न चैवं
किमनेनेति वाच्यम् । प्रचितस्यास्यैव बलवत्तरविघ्न-
वारणेऽपि कारणत्वात् ।

ननु साद्गुण्येऽपि तत्र कुतः समास्यभाव इत्यत आह । साद्गुण्ये-
ऽपीति । ननु विघ्नत्वेनैव नमस्कारनाशयत्वावगमात् एकेनैव तेन
वह्वी न नाशयेन् एकोऽपि वा न नाशयेताविशेषादित्याशङ्क्य
निराकरोति । न चेति । प्रचयश्च साहित्यम् । यद्यप्याशुविना-
शिनां तेषां एककालत्वाभावादसम्भवी तथाप्येकैकनमस्कारादेकैक-
विघ्ननाश एवात्र प्रचयो द्रष्टव्यः ।

ननु न प्रचितं तथा अप्रचितादपि फलसिद्धेः । क्वचित्
प्रचितं क्वचिदप्रचितं इत्यत्राननुगमेन श्रुत्या बोधयितुमशक्य-
त्वात् । (२१) किञ्चैवं दुरितस्य भूयस्त्वाल्पीयस्त्वानध्यवसायान्मङ्गले

त्वात् तदवच्छेदेन हेतुत्वग्रहो भवत्येव इत्याह । योग्येति । संग्रहसाधारण-
योग्यताज्ञानत्वेनैव हेतुर्तेति भावः । यद्यपि ज्ञानजनमस्काराभावो न योग्यानु-
पनिश्चिन्नेय स्तथापि प्रकारान्तरेण तद्विशय इति भावः । विशेषेति । ऐहिक-
मङ्गलत्वावच्छेदेनेत्यर्थः । सामान्यतो मङ्गलत्वावच्छेदेनेत्यर्थः । यथेति । तथा
न तत्र मङ्गलमेव साङ्गमिति भावः । प्रचयश्च यद्यप्यसम्भवोत्पन्नत्वयः । आशु
विनाशिनामिति । क्रमिकाणामितियेषः ।

(२१) ननु विघ्नसमसंख्यमङ्गलत्वेन हेतुतायां नानुगम इत्यरुचेराह ।
किञ्चेति । ननु विघ्नसन्देहवतां शिष्टानामाचारश्रुत्या तथैव बोधनात् संग्रहेऽपि
प्रवृत्तिरित्यस्वरसादाह । न चेति । अन्येति । यद्यपि विघ्नसमसंख्यमङ्गलस्य
हेतुत्वात्प्रत्यभिचारः समाप्तिविशेषहेतुत्वात् व्यभिचारः अन्यथा प्रायश्चित्त-

न हि घनविमुक्त-मुद्रक-मेक-स्तृणस्तम्बो वारयितुं
न समर्थ इति तदर्थं नोपादीयते । सजातीयप्रचय
सम्बलितस्य तस्य शक्तत्वात् ।

प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । न वा जन्मान्तरीयग्रन्थाद्, दिश्य मङ्गलाचरणं
येनाय्यभिचारः स्यात् । न च यत्र पुत्रेष्टावैहिकपुत्रवार्धे जन्मा
न्तरायं फलं तथा मङ्गलेऽपि वाच्यम् । तत्रैहिकामुष्मिकपुत्र
मात्रस्य फलत्वेन श्रवणात् । इह त्वाचाराहदानुमानम् । स
चैहिकमात्रविषय इति । तेन श्रुतिरपि नशेव कल्प्या ।

अत्राच्यते । मङ्गलं न समाप्ता हेतुः । अन्वयव्यतिरंका
व्यभिचारात् । किन्तु विघ्नध्वंसस्तत्फलं प्रायश्चित्तवत् । प्रारिप्सते
सं विघ्नो माभूदिति कामनया तदाचारंण तथैव श्रुतरुन्मयनात् ।
निर्विघ्न समाप्यतामिति कामनया तदाचारंऽपि (२२) सविशेषणं
हाति न्यायेन विघ्नाभाव एव कास्यः । समाप्तिय स्वकारणादेव ।
यथा कारीरितः प्रत्यग्रावग्रहानवृत्तिमात्रं वृष्टिस्तु स्वकारणादेव ।
समाप्ता च विघ्नसंसर्गाभावो हेतुः । तथैव प्रतिबन्धकाभावस्य
हेतुत्वात् । तथाच यत्र मङ्गलं विनापि समाप्तिः तत्र जन्मान्तरे
जन्ते विघ्नध्वंसं व्यभिचारात् सोऽपि न फलं स्यात् तथापि प्रत्यक्षप्रकाशोक्तमनु-
सन्धेयम् ॥

(२२) सविशेषणोत्विति । अह स्वर्गोयः स्यामित्यत्र च गौर्यादिना विशेष्ये
शाश्वदिति भावः । विघ्नान्यन्ताभाव इत्युपलक्षणम् । अनुत्पादध्वंसोऽपि दृष्टव्यो ।
वस्तुतोऽत्यन्ताभावपटं तत्परमेव । आत्मनि तदत्यन्ताभावाभावादिति वदन्ति ।
चोक्तिः । यद्यथैवमाप साङ्गाद् वैदिककर्मणः फलावश्यम्भावादनयसो भग्न

न च विघ्नहेतुसङ्गावनिश्चयाभावात् तद्वारणे कारण-
मनुपादेयम् । यतः तत्सन्देहेऽपि तदुपादानस्य
न्याय्यत्वात् । अन्यथानुपस्थितपरिपन्थिभिः पार्थिवैः
द्विरदयूथपतयो नाद्रियेरन्निति ।

दनुवर्त्तमानविघ्नात्यन्ताभाव एव हेतुः । यत्र च मङ्गले सत्यपि
समात्यभावः तत्र फलं प्रत्येकं विघ्नध्वंसो भवत्येव । साङ्गाहैदिक-
कर्मणः फलावश्यम्भावनियमात् । समात्यभावश्च विघ्नान्तरात् ।
मङ्गलानन्तरोत्पन्नविघ्नाद्वा । न चानध्यवसायः । यावद्विघ्नशङ्कं
तदाचारात् । गुर्वारम्भे च नियमतो बहुमङ्गलाचरणं बहुविघ्न
शङ्कया । न च यत्र विघ्नात्यन्ताभावः तत्र साङ्गादपि तस्मात्
विघ्नध्वसाभावात् तद्बाधकवेदाप्रामाण्यम् । लोकावगतकारणेऽपि
विघ्ने सति ध्वंसहेतुत्वस्य वेदेन बाधनात् । न च कारणान्तरा-
भावेन कार्याभावात् कारणताबाधकस्याप्रामाण्यम् । अति-
प्रसङ्गात् ।

ननु (२३) विघ्नध्वंसार्थिप्रवृत्तौ तद्विशयो हेतुः प्रायश्चित्तस्थले
कृत इति कथं विघ्नसंगये तन्नाशार्थं प्रवृत्तिरित्यत आह । नचेति ।

एव । न च विघ्नस्यापि मङ्गलाङ्गत्वम् । फलवत्सन्निधिभ्रयमाणस्यैवाङ्गत्वात् ।
तथापि विघ्ने सत्येव साङ्गादपि तस्मात् फलं तथैव विधिबोधनात् । तद्विदमाह
विघ्ने सतीति । यत् प्रायश्चित्तवद्विघ्नत्वेनाधिकारात् तदभावेऽनधिकारान्मङ्गलं
न साङ्गमिति । तच्च । तद्विघ्नसन्देहे तद्वदेव न प्रवर्त्तत । वैदिकेऽधिकार
निश्चयस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् ।

(२३) विघ्नध्वंसार्थीति । पापध्वंसार्थीत्यर्थः । अन्यथापि यद्विद्वानिद-

तत्र पापसंग्रहे प्रायश्चित्तानुपदेशात् तथैव । इह तु विघ्न-
विषयकसन्देहवतां शिष्टानामाचारानुमितवदेन तथैव बोधनात् ।
शङ्कितानिष्टवारणार्थमपि बहुवित्तव्ययायाममाध्ये प्रवृत्तिदर्शनाच्च
विघ्नसन्देहेऽपि तदाचरणं न विरुद्धमित्यर्थः । तथापि दुरित-
ध्वंसायिप्रवृत्तौ दुरितवत्त्वमधिकारिविशेषणमिति कथं प्रवृत्तिः ।
वैदिके कर्मण्यधिकारनिश्चयादेव प्रवृत्तेः । मैवम् । तत्सन्देहे-
ऽप्यधिकारिविशेषेण समाप्तिकामनाया मनसा निश्चयात् । अत-
एवान्यत्र निश्चिताधिकारिककर्तृकत्वेऽपि मङ्गलं सन्दिग्धाधिकारि-
कर्तृकमेव ।

यदा दुरितज्ञानवत्त्वं संग्रयनिश्चयमाधारणं अधिकारि
विशेषणमिति मतमप्यास्तम् । (२४) दुरितवत्त्वेनाधिकाराभावात् ।
विरोधात् । ननु स्फाम्य भक्ताश्लेषनिमित्तकज्याया मिष्टित्वे
नातिदेगागतपूर्वदिनकर्त्तव्यस्य देवतावाहनस्य स्फाम्येपहार

वारणार्थं प्रवृत्तिरिष्टैवेत्याह । शङ्कितेति । मनसेति । तथाच दुरितवत्त्वं
माधिकार इति भावः । यथा कामनाज्ञानमपि प्रयोजकं तथोक्तं पत्यक्षप्रकाशे ।
अधिकारीति प्रवृत्तिप्रयोजकमित्यर्थः । तथाचोभयत्र दुरितवत्त्वमेवाधिकारः ।
प्रथमेऽधिकारसन्देहत्वेन प्रयोजकताग्रेऽधिकारज्ञानत्वेनेति ॥

(२४) अतएवेत्यादेश्यमाह । दुरितवत्त्वेनेति । नन्वेतदेव कथमित्याह ।
विरोधादिति । अधिकारस्य फलजनकविशेष्यतया एकत्र जनकत्वप्रतिबन्धक-
विरोधादित्यर्थः । एतच्च मूलोक्तसमाप्तिफलाभिप्रायेण । अतएवोक्तं समाप्तिकाम-
नयेति । विघ्नध्वंसं फलकत्वे तत्कामनाया एवाधिकारत्वात् । विघ्नध्वंसफलाभि-
प्रायेण तु दोषः । प्रायश्चित्तवद्विघ्नस्यापि तद्वृत्तजनकत्वात् । एवञ्च वैदिके
अधिकारनिश्चयस्यैव प्रवृत्तकर्त्तव्यमिति दूषणमुभयत्र तस्मिन्ने बोद्धव्यम् ॥

संशयेऽननुष्ठानमुक्त मतः कथमत्र विघ्नसंशयेन तद्वंसद्वारसंशयात् प्रवृत्तिः । मैवम् । (२५) नैमित्तिके हि निमित्तनिश्चयवानधि-कारो । यथा भिन्ने जुहोतीत्यत्र पात्रभेदननिश्चयवानिव । मङ्गलन्तु न विघ्ननिमित्तकम् । अकरणे प्रत्यवायाश्रुतः । अपि-चज्याकर्त्तव्यतानिश्चये तदङ्गानुष्ठानम् ।

न च स्फ़राश्लेषसंशयात् तान्निश्चयः पूर्वदिने स्फ़राश्लेषणे सति इज्याकर्त्तव्यतानिश्चयेऽपि न तदङ्गानुष्ठानम् । पूर्वदिनरूपस्याङ्ग-स्याभावादितीज्याया मावाहनबाधा युक्तः । (२६) मङ्गलत्वञ्च प्रति-बन्धकान्यस्य मतः प्रारिप्सितप्रतिबन्धकनिवृत्त्यसाधारणकारण-

(२५) फलमन्देहपर्यवसन्नतया द्वारमन्देहे प्रवृत्तिः सम्भवत्येव न तु निमित्त-मन्देहे । दृष्टान्ते च न द्वारमन्देहः किन्तु निमित्तमन्देह इत्याह । नैमित्तिके हाति ।

नन्विज्याया नैमित्तिकत्वेऽपि तदङ्गस्यातथात्वात् तदनुष्ठायतामित्यत आह । अपि चेति ।

(२६) मङ्गलत्वञ्चेति । प्रतियोगिन्यातव्या प्रवारणायान्यस्य मत इति । तदन्यत्वे सतात्यर्थः । केचित्, विघ्नध्वंसप्रतिबन्धकदूरदृष्टाभावेऽतिव्याप्रवारणाय मत इति । स चाभाव इति नोक्तदोषावकाश इत्याहुः ।

यत्तु निवृत्तिप्रागभाव उतिव्याप्रवारणाय तत् । न च स प्रतियोग्येवात प्रथम-पदेनैव तन्निराम इति वाच्यम् । प्रतियोगपुर्व्वं तत्प्राग्वा सत्त्वापत्तेः । तस्मात् प्रतियोग्यन्य एव स इति । तन्न । अर्षिमङ्गलान्त । प्रतियोगिपुर्व्वञ्च प्रातर्यागि प्रागभाव एव तत्प्रागभावव्यवहारहेतुः । एवञ्च प्रतियोगी तत्प्रागभावश्च निवृत्ति-प्रागभावव्यवहारहेतुः । तत्र च प्रथमस्याद्यावशेषणेनैव निराम श्रमस्य तन्नित्य-जनकत्वादेवेति । कारीत्याभातव्याप्रवारणाय प्रारिप्सतेति । कालादावेति-व्याप्रारण । यसाधारणेति । ताड्यनिवृत्तिमात्रनिष्कायतानिर्हृपितकारणता-

ईश्वरमित्यनेनैव जगद्वैतुत्वे लब्धे हेतुमिति पुन-
विशेषणोपादानं प्रमाणसूचनाय । कार्य्यं हि हेतुना
विनात्मान मनापुर्व्वहेतुमत्तया कर्त्तारमाक्षिपति ।
ईश्वरपदसन्निधिप्रयुक्तो वा हेतुशब्दो विशिष्ट एव

त्वम् । न चानुगतं रूप मनादाय कथं तद्द्रह इति वाच्यम् । तेन
तेन रूपेण विगिर्यैव तद्द्रहात् । धात्वादिवत् । (२७) पारिभाषिक
मेव वा मङ्गलत्वम् । अभियुक्तानां नटावृद्धादिवन्नियतप्रयोगं
दर्शनात् । मङ्गलमाचरेदिति न विधिः । किन्तु नमस्कारादिक-
माचरेदिति प्रत्येकमेव विधिकल्पनम् । तदुपजाय विघ्नध्वंस-
कामनया वेदविहितत्वेनोपाधिनानुगतो मङ्गलव्यवहार इत्यस्मद्
गुरवः ।

नन्वीश्वरपदं यदि कार्य्यमात्रकर्त्तरि गतं तदा कर्त्तुं हेतु
विशेषत्वाद्धेतुपदं शब्दपुनरुक्तम् । यदि च नित्यज्ञानवत्येव गतं
तदाग्निरुणः इति वदर्थपुनरुक्तमित्यत आह । ईश्वरमिति ।
हेतुपदं स्वमस्वन्यतया कार्य्यमुपस्थापयति । तेन चैतरहेतुवत्
कर्त्ताप्याक्षिप्यते । कर्त्तुरपि कारणत्वादित्यर्थः । ईश्वरपदेति ।

अयत्नमित्यर्थः । न चैवं प्रतियोगिन्यप्रसङ्गादाद्यपदं व्यर्थम् । तत्र तत्र ध्वंस प्रात
तेन तेन रूपेण जनकत्वाभ्युपगमेनास्योक्तत्वात् । यदि पारिभाषितप्रतिबन्धक
दरितस्यापि प्रायश्चित्तनाशयता तदा तदन्यत्वेनापि विशेष्यम् । पारिभाषितप्रति-
बन्धकविघ्नध्वंसमात्रकामनाकृतसुषर्णदानस्य संप्राप्त्येवैवान्यत्वात्प्रसङ्गं गेत्याहुः ॥

(२७) धात्वादिवदिति । यथा धातुत्वं नैकं क्रियावाचितायच्छेदकं किन्तु
भृत्यादिकं तथा मङ्गलत्वमपि नैकमित्यर्थः ॥

श्रेयःसमधिगमनिमित्ते प्रवर्तते । प्रस्तुतशास्त्रहेतु-
त्वाद्वा हेतुमित्याह । स्मर्यते हि । कणादो मुनिः
महेश्वरनियोगप्रसादावधिगम्य शास्त्रं प्रणीतवान् ।
तेन तं हेतुं प्रणम्य मया संग्रहः प्रवक्ष्यत इत्यर्थः । अत
ईश्वरप्रणामादनु पश्चात् कणादनामानं मुनिं प्रणम्ये-
त्यनुषज्यते ।

यद्यपि गुरुतम-गुरुतर-गुरुक्रमेण प्रणामः क्रियत
इति शिष्टाचारादेव लभ्यते तथापि शिष्यशिष्याय क्रमो

(२८) पदान्तरमन्विधे हेतुसामान्यशक्तं तद्विशेषपरमित्यर्थः । नियोग-
स्त्वमेवं कुर्वित्याज्ञा । प्रसादः शास्त्रकर्तृत्वनिर्वाहकवरप्रदानम् ।
प्रवक्ष्यत इत्यत्र कर्त्तृपेक्षायां तमध्याहरति । मर्यति । यद्यपि
प्रवक्ष्यत इत्यस्य संग्रहविषयकशब्दप्रयोगः क्रियत इत्यर्थो न युक्तः
संग्रहस्य शब्दात्मकतया तस्यैव करणात् । तथापि संग्रहोच्चारणा-
नुकूला यत्रः क्रियत इत्यर्थः । अत इत्यनेनेश्वरपरामर्शभ्रमं
निवारयति । ईश्वरेति ।

यद्यपीति । (२९) अत्र नमस्कारः फलदायीति पदमध्या-
हरन्ति तेन रूपान्तरेणापि क्वचिन्नमस्कारे न व्यभिचारः ।

(२८) पदान्तरेति । गोपनीबर्हन्त्यायादिति भावः ।

(२९) अत्रेति । नमस्कार इति पदान्तरं फलदायीति पदमध्याहरन्तो
त्यर्थः । तथाचोक्तक्रमेण क्रियत इति साध्ये उद्देश्यफलदायित्वे सति कर्मकिय-

निबद्धोऽन्विति । तथाच मुनिप्रणतेः पश्चाद्भावे दर्शिते
सन्निधिसिद्धमवधित्वं ईश्वरप्रणामस्येत्यत इति मन्द-
प्रयोजनमित्यपि न वाच्यम् । श्रुतिप्राप्तिऽर्थे प्रकरणा-
दीनामनवकाशात् । अथवा यतः शुश्रूषवः श्रेयो-
ऽर्थिनः श्रवणादिपटवोऽनसूयकाश्चान्तेवासिन उपसदु-
रतो वक्ष्यत इत्यनेन सम्बध्यते । अन्यथारण्यरुदितं
स्यादिद्यपि शिष्याशिष्यायै । एवं हि शिक्षिते शिष्या
अपि तथा कुर्युः । तथाचानवच्छिन्नसम्प्रदायं वीर्य-

सन्निधाति । अत्र प्रकरणापस्थिते योग्यमाकाङ्क्षे तेनैवान्वयस्य
व्युत्पन्नत्वादित्यर्थः । श्रुतिप्राप्त इति । प्रकरणात् तदुपस्थितिरन्य
समभिव्याहारपरामर्शाधीना विलम्बिता स्यात् । शब्दात्, सा
शीघ्रम् । तन्नरपंच्यादित्यर्थः ।

ननु श्रुतिरप्यतः पदं सर्वनामरूपं तस्यावश्यं प्रकरणाप-
जीवकत्वं अन्यथा सर्वनामपदेन तद्विगेषालाभापत्तः । अतः
प्रकरणस्यैवोपजीव्यत्वात् तदेवाम् किं श्रुत्या । न च प्रकरणाहम्-
गत्यावधिरूपस्थितो नावधित्वेनेति तदवगमार्थं श्रुतिरादर्शनीयति
माष्यगुरुतमादिनमस्कारत्वं हेतुः । निर्विसर्गपाठपक्षे नमस्कारजन्योद्देश्यफल-
दायीत्यर्थः । अध्याहारन्त्यास्वरमसूचनम् । तद्दीजन्तु शिष्टाचारादित्यनेन
शिष्टक्रियमाणगुरुतमादिनमस्कारत्वं हेतुः । शिष्टत्वस्य भ्रान्त्यस्य । व्युत्क्रम-
नमस्कारस्य निष्कनत्वेन भ्रमनिवन्धनत्वमित्येव व्यभिचारवारणं, अध्याहारो व्यर्थ
इति । रूपान्तरेणेति । व्युत्क्रमेणेत्यर्थः ।

वत्तरञ्च शास्त्रं स्यादिति । येन विद्यैवाह । “असूय-
कायानृजवे जड़ाय न मां ब्रूया अवीर्यवती तथा
स्यामिति” । एतेन सौत्रमप्यतः पदं व्याख्यातं स्यात् ।

वाच्यम् । अनोरवधिव्याप्योपस्थापकत्वेन तत्परामर्शादवधित्वस्य
लाभात् ।

किञ्च । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये
पारदौर्बल्यं अर्थविप्रकर्षादिति जैमिनीयसूत्रस्य नायं विषयः ।
तथा हि ब्रीहानवहन्तीत्यादौ श्रुतेर्द्वितीयायाः माध्यत्वस्य प्रकरणात्
यज्ञकरणगतोपकारकत्वस्य च युगपदुपस्थितौ माध्यत्वस्य श्रुयमाण-
त्वात् तथैवान्वयो नान्यर्थत्यादिस्तस्य विषयः । इह त्वतःपदाधि-
क्षेपदशायां न युगपदुपस्थितिर्न वा द्वितीयान्तोपस्थितस्य प्रक-
रणात् प्रकारान्तरणोपस्थितिः । न । अनवबोधात् । तथाहि
शब्दा ह्यन्वयः सर्वत्र शब्दोपस्थितेनैवार्थेन न प्रकारान्तरणोप-

श्रुतिरपाति । शब्दोऽपीत्यर्थः । अनोरिति । अनुशब्दस्येत्यर्थः । नायमिति ।
तथाचात्र श्रुत्यपेक्षया परस्य प्रकरणस्य न दौर्बल्यं किन्तु बलवत्त्वमेवति भावः ।
तथा हाति । भिन्नाकारेण युगपदुपस्थितौ शब्दोपस्थितप्रकारान्वयाभ्यर्हित
इत्यादि तत्तात्पर्यमिति भावः । अत्रचातः पदं व्यर्थमिति पूर्वपक्षदशायां न
युगपदुपस्थितिर्न वा भिन्नप्रकारेणेति भायं विषय इत्याह । इहत्विति । अन्वये
अन्वयबोधे । अन्वयाजनकत्वात् अन्वयबोधाजनकत्वात् ।

ननु तथापि शब्दतोऽतः पदमनुपादेयमनाद्यध्याहारे तथैव व्युत्पत्तेः । ल्यप-
लोप पञ्चम्यादौ तथादर्शनादित्याशयेनाह । पूर्व्विति । भीमासासूत्रस्यत्वभ्रम
वारयति । अथात इति ॥

पदार्थधर्मसंग्रह इति । पदार्था द्रव्यादय स्तेषां धर्मास्त एव परस्परं विशेषणीभूतास्त अनन संगृह्यन्ते शास्त्रे नानास्थानेषु वितता एकत्र सङ्कलय्य कथ्यन्त इति संग्रहः । स प्रकृष्टो वक्ष्यते । प्रकरणशुद्धः संग्रह-

स्थितेन । शाब्दो ज्ञाकाङ्क्षा शब्देनैव परिपूर्यत इति न्यायात् । तथाच श्रुतिप्राप्ते शब्दकार्योऽन्वये प्रकरणादीनामुपस्थापकानाम- नवकाशादन्वयज्ञानाजनकत्वादित्यर्थः । पूर्वोपरितोषणाथर्वत्या- दिकं योज्यम् । सौत्रमिति “अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः” इति कणादसूत्रस्थम् ।

ननु द्रव्यादीनां धर्मा यदि तदभिन्नास्तर्हि (३०) न धर्मधर्मि- भावः । भिन्नाश्चत् सप्रमपदार्थापत्तिरित्यत आह । तएवेति । तदुपपादयति परस्परमिति । द्रव्यलक्षणं गुण स्तल्लक्षणं गुणत्वं जातिरित्यादिक्रमेणान्योन्यं विशेषणविशेष्यभाव इति नाक्तदोष इत्यर्थः ।

(३०) तर्हीति । ज्ञेयत्वाद्यन्यधर्मे धर्मधर्मिभायस्य भेदगर्भत्वनियमादिति भावः । भिन्नाश्चेदिति । अस्मा भावरूपा धर्मा यदि द्रव्यादिभिन्नाः स्युर्भारा स्यु- रित्यापादनम् । एवञ्च सप्रमपदार्थापत्तिरित्यस्य सप्रमपदार्थत्वापत्तिरित्यर्थो बोध्यः । एतेन यथाश्रुतेनापत्तिः । अभावभाटायसप्रपदार्थत्वाभ्युपगमात् । अथ सप्रम- भावापत्तिरित्यथ. तदाप्रसिद्धिरित्यादि निरस्तम् । परस्परमिति । पटस्य कस्यापि किञ्चिद्विशेषणमित्यर्था नत्यन्योन्यं विशेषणविशेष्यभावः । तल्लक्षण- त्वमित्यप्रमग्रन्थविरोधात् । केचित्तु गुणत्वमित्यस्य द्रव्यघटितगुणलक्षणान्तरं तात्पर्यमित्यन्योन्यमेव विशेषणविशेष्यभाव इत्याहुः ।

पदेन दर्शितत्वात् । वैशद्यं लघुता कृत्स्नता च प्रकर्षः
प्रशब्देन द्योत्यते । सूत्रे वैशद्याभावात् भाष्यस्याति-
विस्तरत्वात्प्रकरणादीनाञ्चैकदेशत्वात् । एतेनाभिधेयं
दर्शितं भवति । न च तत्प्रतीतावपि प्रेक्षावान्

ननु षष्ठीसमासे धर्मोपसर्जनत्वात् पदार्थेन संग्रहान्वयानुप-
पत्तिरिति विशेषणसमास एव न्याय्यः । एवं मिथो व्यभिचारा-
भावेन विशेषणसमासानुपपत्तेः । (३१) धर्मपदस्य नित्यमापेक्षत्वात्
पदार्थमादायैव संग्रहान्वयात् संग्रहस्य विस्तरापेक्षत्वात्तमाह शास्त्र
इति । प्रशब्दद्योत्यमाह प्रकृष्ट इति । प्रकरणं व्याख्येयग्रन्थः ।
शुद्धि रितरग्रन्यापेक्षया उत्कर्षः । एकदेशो द्रव्यादिपदार्थमात्रम् ।

मिथो व्यभिचाराभावेनेति । यद्यपि च्त्तृत्त इत्यादिदर्शनाच्चैवं तथापि प्रयोग-
दर्शनात्तत्र तथा । प्रकृते तु न तथेत्याहुः ॥

(३१) धर्मपदस्येति । न चाभेदे षष्ठ्यनुपपत्तिभेदे सप्रसपदार्थापत्तेर्दाष इति
वाच्यम् । तत्तत्पदार्थविशेषभेदेन पदार्थमात्राच्चाभेदेनोभयसम्भवादिति भावः ।
प्रशब्दद्योत्यमाहेति । यद्यपि धात्वर्थगतार्थितशयद्योतकत्वमेवोपसर्गाश्चा प्रकृते च न
संयहो धात्वर्थस्तथापि उच्चारणकरणार्थितशयस्य धात्वर्थगतस्य द्योतनात् ।
कार्येऽपि संयहे उत्कर्षप्राप्तिरिति कृत्वा तथोक्तम् ।

ननु समूहरूपप्रकरणस्य नात्र प्रस्ताव इत्यत आह । प्रकरणमिति ।
व्याख्येयग्रन्थ इति । यद्यपि भाष्यस्य न व्याख्येयत्वमस्ति तथापि वैशेषिकसूत्रं
तथेति केचित् । वस्तुतस्तु व्याख्येयो भाष्यरूपग्रन्थ एव प्रकरणमिति । इतरिति ।
एकत्वोपनिबन्ध इत्यर्थः । एकदेशोऽवयवः । प्रकृते असम्भवीत्यत आह । द्रव्या-
दाति । संयहेति । मोक्षसंयहयोरभेदान्वयानुपपत्तेरित्यर्थः । तच्चेति । सङ्घो-
दयहेतुत्वमित्यर्थः ॥

प्रयोजनं विना प्रवर्तत इति तमाह महोदय इति ।
महानुदय उद्बोध सत्त्वज्ञानमिति यावत् । सोऽस्मा-
द्भवतीति महोदयः संग्रहः ।

• ततः किं न ह्ययं पुरुषार्थः । के ते पदार्थाः के च
तेषां धर्मा इत्यत आह द्रव्येति । के पदार्था इत्य-
एतेनेति । ग्रन्थप्रतिपाद्याज्ञाने तत्र प्रेक्षावतामप्रवृत्तेरित्यर्थः ।
न चेति । संग्रहस्य गौणमुख्यप्रयोजनत्वाभावादित्यर्थः । केन-
चिन्महोदयपदेन मोक्ष उक्तः । तत्र च संग्रहस्य सामानाधि-
करणानुपपत्तेर्भहोदयहेतुत्वान्महोदयः संग्रहो वाच्यः । तच्च
साक्षाद्वा परम्परया वा । नाद्यो मानाभावात् । नान्त्यः (३२)
साक्षात्साध्यस्यैव प्रयोजनस्य लाभात् लक्षणापत्तेश्चेत्यन्यथा व्याचष्टे ।
महानिति । सर्वं गत्यर्थाः ज्ञानार्था इत्युदयपदस्य ज्ञानाभिधातृ-
त्वात् । तस्य चोत्कृष्टत्वं तत्त्वविषयत्वमित्यर्थः । संग्रहसामानाधि-
करणानुरोधात् पञ्चमीबहुव्रीहिमाह । सोऽस्मादिति ।

उत्तरग्रन्थोपयोगार्थमाह तत इति । तत्त्वज्ञानस्य निरु-
पधीच्छाविषयत्वाभावादित्यर्थः । प्रश्नानुरोधादिभज्य योज-

(३२) साक्षात्साध्यस्येति । तत्त्वज्ञानरूपस्येत्यर्थः । यद्यपि तदपि न संग्रहस्य
साक्षात्साध्यं तथापि मोक्षापेक्षया तद्यात्वं बोध्यम् । लक्षणापत्तेश्चेति । यद्यपि
पञ्चव्रीहियुक्तेऽपि लक्षणैव इत्यविशेषस्तथापि समामलक्षणाया निरुदत्येन गति-
तुल्यकत्वादिति भावः । केचित्तु समामलक्षणाजनकलक्षणयो तुल्यत्वेऽपि महो-
दयपदस्य मोक्षलक्षणापत्तेश्चेत्यर्थ इत्याहुः । सत्यपि तथा लक्षणा नास्तीति
दर्शयन्नाह । सर्व्व इति ॥

पेक्षयां पदार्थां द्रव्यादयः । के धर्मा इत्यपेक्षायां
साधर्म्यरूपा वैधर्म्यरूपा अनुवृत्तव्यावृत्तरूपा इत्यर्थः ।
तेषामुद्बोधः कथं पुरुषार्थं इत्यत्र तत्त्वज्ञानं निःश्रेयस
हेतुरिति । तत्त्वमनारोपितं रूपं तच्च साधर्म्यवैधर्म्या-
भ्यामेव विविच्यते । साक्षादपि हि दृश्यमाना अत्यन्ता-
मङ्गीर्णाः स्यात्त्वादयो वक्रकोटगादिभिः पुरुषादिभ्यो

यति । अत्रेति । ननु तस्य भावस्तत्त्वमुच्यते न चात्र प्रकृतं
तच्छब्दार्थः किञ्चिदित्यत आह । तत्त्वमिति । अवयवार्थ-
मनपेक्ष्यैव तत्त्वपदमनारोपितं रूपं कृत्वा मित्यर्थः । (३३) नन्वा-
रोपविषयत्वमप्रसिद्धं सर्वस्यैवारोपविषयत्वात् । नचाभावादी
केवलमविकल्पकवदेति विशेषदशेननियमान्नारोपविषयत्व । नील
न्तम इत्यत्राभावेऽपि नालारापात् । नचाभावत्वेनानुपस्थिति
दशायां स इति वाच्यं । नीलारोपकाले हि तस्मा यद्यभावत्वन

(३३) नन्वनारोपित रूपं आरोपाविषयत्वमेव तत्त्वं पदार्थानां ग्राह्यं
तच्चाप्रसिद्धमित्याह । नन्वारोपेति । यद्यप्येवमपि अभावत्वेनानुपस्थितिदशायां
आरोपाविषयत्वमेव । तथाप्यभावत्वेनोपस्थितिदशायामारोपविषयत्वं नास्तीति
शङ्कामात्रं दूषयति । नीलारोपेति । तत्र मतं तदारोपानुपपत्तिरित्यर्थः ।
कथं नीलं तम इति । तथा शङ्के पीतारोपवद्दोषप्राबल्यादभावत्वेनोपास्थिति
दशायामपि नीलारोपोऽभ्युपेयः । एवञ्च तदापि तदारोपविषयत्वमेवेत्यर्थः ।
इदं नीलमिति । न चेष्टापत्तिः । नीलं तम इति सर्वानुभवार्थितं भावः ।
तद्विषयत्वमिति । यद्यप्येवं प्रमाविषयत्वं तत्त्वमिति पर्यवसितं तथाच घटत्यादे
स्तथात्वं न स्यात् । न चेष्टापत्तिः । यद् यत्वास्तीत्यादिना तस्य तस्यताभ्युप

विविच्यन्ते न त्वन्यथा किं पुनरतीन्द्रिया मिथो विमि-
श्रीभूताः कालाकाशादयः शरीरात्मादयोवेति । एतेन
पदार्था एव प्रधानतयोद्दिष्टा वेदितव्याः ॥

भासते तदारोपानुपपत्तिः विशेषदर्शनात् । न चेत् कथं नीलं
तम इति धीः । आलोकाभावस्य तमस्त्वात् । इदन्त्वेन चाभाव
भासे इदं नीलमिति बुद्ध्यापत्तेः । अत्राहुः । नञः पर्युदास
वृत्तानारोपः प्रमा । तद्विषयत्वं तत्त्वं । तत्त्वातत्त्वविभागश्च
यद्यत्रास्ति तत्र तत्र तत्त्वं । यद् यत्र नास्ति तत्र तदतत्त्वमिति
विगिष्यैव निर्वक्तव्यः । सामान्यतस्तत्त्वं नाम्येव । (३४) यद्वा
स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावाममानाधिकरणधर्मवत्त्वं तत्त्वं

गमात् । तथापि तत्त्वपदेन धर्माभिधानप्रमाविषयधर्मा घटत्वादेरेव तत्त्वमिति
भावः । नन्वेवं घटस्य प्रमाविषयधर्मत्वात् घटतत्त्वं नापि स्यादित्यत आह ।
तत्त्वातत्येति । यदवच्छेदेन यत्र यदस्ति तदवच्छेदेन तत्र तत्त्वमिति । यदवच्छेदेन
यत्र यच्चास्ति तदवच्छेदेन तत्र तदतत्त्वमित्यर्थः ।

(३४) ननु लक्षणं प्रमेयत्वादावतिव्याप्तम् । न च तल्लक्ष्यमेवेति वाच्यम् ।
साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामेव विविच्यते इति ग्रन्थस्वरसेन साधर्म्यवैधर्म्यमात्र
विवेचनीयस्य इतरभेदापर्ययकस्य द्रव्यत्वादेरेव तत्त्वस्यात्र लक्ष्यत्वादित्यस्वरमादाह
यद्देति । स्वाश्रयप्रतियोगिकत्वं स्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वमतो नाव्याप्तिः ।
अन्योन्याभावश्चान्योन्याभावव्यवहारविषय इति नागादादित्याव्याप्तिरिति ।
तच्चिन्त्यम् । तद्व्यपन्नस्य विशेषदर्शनास्तिशेष इत्यर्थतयानुपपत्तं ग्रन्थकृतैव व्याख्या
तत्त्वात् । विशेषदर्शनस्य च प्रमेयत्वादावपि मत्त्वेन लक्ष्यत्वाविरोधात् । केचित्तु
प्रमेयत्वादेरपि लक्ष्यत्वमेव । स्वाश्रयस्य च यावत्त्वं न विशिष्टम् । येन तत्रा-
व्याप्तिः स्यात् । किन्तु यत्किञ्चित्त्वमेव ।

अभावस्तु स्वरूपवानपि पृथक् नोद्दिष्टः प्रतियोगि-
निरूपणाधीननिरूपणत्वात् । नतु तुच्छत्वात् । उत्-

निर्वाच्यं । तत्त्वज्ञानसाधर्म्यादेरूपयोगार्थमाह । तच्चति । यस्य
यत् तत्त्वं तत्तद्विशेषदर्शनान्निश्चीयते इत्यर्थः । अत्र लौकिक-
निदर्शनेनैतच्छास्त्रसाध्यशरीरात्मविवेकेऽपि साधर्म्यादेरूपयोगं
दर्शयति । साक्षादपीति । अतीन्द्रिया इति कालाकाशादय
इत्यस्यैव विशेषणं । मिथो मिथीभूता इति भिन्नत्वेन साक्षात्कारा-
विषया इत्यर्थः । अभेदेनैव भासमानाः शरीरात्मादय इति वार्थः ।
तयोर्भेदज्ञानार्थैवैतच्छास्त्रप्रवृत्तेः । ननु द्रव्यादीनां तत्त्वविशेषण
त्वात् तद्विशेषक तदितरभेदानुमानममङ्गतमित्यत आह । एते-
नेति । आत्मादिधर्मितत्त्वज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वेन श्रुत्या बोधनात्
द्रव्यादय एव तत्त्वतो ज्ञेया इत्यर्थः ॥

ननु निःश्रेयसोपयोग्यभावः किमिति नोद्दिष्ट इत्यत आह ।
अभावस्त्विति । ननु प्रतियोगिनिरूप्यस्थानभिधाने संयोगादेः

मन्वेवं यत्किञ्चित्कान्त्रयान्योन्याभाव समानाधिकरणतया प्रमेयत्वादावव्याप्ति-
रेवेति चेत् । न । असामानाधिकरण्यं हि तदनधिकरणाधिकरणत्वमत्र विव-
क्षितम् । तच्च तत्राप्यस्ति । घटान्योन्याभावानधिकरणो घटे तस्य वृत्तेः । न चैवं
प्रमेयत्वादिकं घटस्यापि तत्त्वं स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । एवञ्च यस्याश्रया-
न्योन्याभावानधिकरणाधिकरणत्वं यत्र यस्य तत्त्वमिति पर्यवसितम् । यद्यपि
यदधिकरणत्वं यत्र यस्य तत्र तत्त्वमित्येवास्तु । तथाच पृथ्वी भेदोऽपि ।
तथापि यथोक्तविशेषणविशेष्यभावेन वैयर्थ्यमुपाधिभेदाच्च भेद इत्याहुः । समा-
नाधिकरणपदेन विनियतसमानाधिकरणत्वविषयया व्याप्यत्वं विवक्षितम् ।

पत्तिविनाशचिन्तायां प्रागभावध्वंसाभावयो वैधर्म्या
चेतरैतगाभावात्यन्ताभावयोस्तत्र तत्र निदर्शिष्यमाणा-
त्वात् । तेन द्रव्यादीनां साधर्मावैधर्माभ्यां तत्त्वं
प्रतिपादयन् संग्रहो निःश्रेयसं साधयति यतोऽतः
प्रेक्षावतामुपादेय इति तात्पर्यम् ॥

कथमुद्देशः । अथ प्रतियोगी विरोधी । संयोगादिन् स्वमस्वस्मि-
निरूप्यः तथापि यदेवं तन्न प्रदर्श्यत इति द्रष्टव्यम् । अन्यथा
द्रव्यत्वमेवानुद्देशे हेतुरित्यपि सुवचम् । न च प्रतियोगिनिरूप्यत्वं
दर्शयितुं पृथक् नाद्दिष्ट इति युक्तम् । अनुद्देशस्य तत्रासामर्थ्यात् ।
अथ द्रव्यादिषट्कोद्देशेनैवाभावोऽप्युद्दिष्टः (३५) द्रव्यं हि
गुणान्योन्याभाव इति चेत् । न । न हि द्रव्यादिनिष्ठः स इति
तत्कथनेनैवाभावकथनम् । गुणानामप्यनुद्देशप्रसङ्गात् । अत्राहुः
अभावः किमिति नाद्दिष्ट इति प्रश्न पदार्थपदेनैवाद्दिष्ट इत्युत्तरितं
तथावासामानाधिकरण्येन व्याप्यत्वमुक्तम् । एवञ्च यत्किञ्चित्त्वात्रयान्योन्याभाव-
व्याप्यधर्मस्तच्चमित्यपि प्राञ्ज ।

(३५) ° द्रव्यं हीति । गुणादिकं गुणसंसर्गाभाववत्यपि बोध्यम् । तेन संसर्गा-
भावस्यापि लाभात् अन्योन्याभावस्याभावघटितत्वात् सोऽपि प्राप्त इत्यप्याहुः ।
प्रमित इति । यद्यपि प्रतियोगिप्रसार्धेन प्रमाविषयत्वादित्यत्र प्रमाविषयत्व
भावस्य गमकत्वेऽधिकं व्यर्थम् । प्रमितत्वे साध्ये साध्यावैगिष्टरञ्च । तथापि
प्रमाणिक्त्वे साध्ये प्रमाविषयत्वं हेतुः । यदा वैगिष्टरादेन भानं तदा ज्ञान-
विषयत्वमेव हेतुः । प्रतियोगीत्यादिकन्तु तर्कसूचनायोक्तम् । न तु हेत्यन्तर्गत
इति । आश्र इति । भावाभावयोर्भिभागं विना भावानामभावान्तरविभागानु-

सौगतमलीकत्वान्नोद्दिष्ट इति प्रत्यवस्थितं प्रत्याह । स्वरूपवान् प्रामाणिकः । अत्र हेतुः प्रतियोगीति । प्रतियोगिनिरूपणं तत्रमा । तदधीनं निरूपणं प्रमा यस्य तत्त्वात्प्रमित इति सौगते निरस्ते विशिष्टानुद्देशे हेतुमाह । उत्पत्तीति । अभ्युपगम-सिद्धान्तसिद्धत्वादित्यर्थः । निःश्रेयसोपयोगिपदार्थे प्रस्तुते अभाव-स्यापि तत्त्वात् । सामान्यतो द्विविधः पदार्थो भावोऽभावश्चेत्यर्थः । पदार्थविभागः शब्दश्च भावविभाग इति भावः ।

यद्वा प्रतियोगितन्त्रं न्यायशास्त्रं तन्निरूपणाधीननिरूपण-त्वात् । दृष्टश्च प्रतितन्त्रोपदिष्टस्यानुद्देशो यथा न्यायशास्त्रे मनस इन्द्रियत्वस्य । (१६) यद्वा पृथङ् नोद्दिष्टः । द्रव्यादिपदेनैव तद्व्यावृत्तिरूपवैशिष्ट्याभिधायिनोद्दिष्टत्वादित्यर्थः । द्रव्यादितत्त्व-ज्ञानस्य गौणप्रयोजनत्वमाह । तर्नेति । तत्त्वप्रतिपादनमत्र नात्मादीनामितरभेदानुमितिजनकत्वम् । शब्दात्मकस्य संग्रह-स्यानुमितिजनकत्वं मानाभावात् । जातिसङ्करप्रसङ्गाच्च । किन्त्वात्मविवर्के प्रमाणोपदर्शनमेव । एवञ्च परमपुरुषार्थसाधन-साधनताज्ञानादेव शास्त्रे प्रवृत्तिरिति विपश्चितं न्यायप्रथमाध्याय प्रकाशोऽस्माभिः ॥

पर्यन्तरित भाव । यद्यपि निःश्रेयसोपयोगित्वाविशेषाद्भावाविभावाविभागे-ऽपि शब्द एव युज्यते तथापि स्वतन्त्रेच्छस्य नियोगाद्यनुपपत्तिरिति भावः ।

(१६) नन्वयं नोद्दिष्ट इत्येवोच्येत न तु पृथगिति विशेष्येदित्याशयादाह । यद्वा पृथगिति । अतद्व्यावृत्तिवैशिष्ट्याभिव्याचार्यमतानुसारेणोदम । यद्यप्येव-मपि प्रागभावादीनामप्राप्तेषु । तथापि पूर्वोक्ते तात्पर्यम् । जातिसङ्करिति । यद्यपि वैशेषिकमते शब्दत्वं न जातिः तथापि न्यायनयमभ्युपेत्याहम् ।

निःश्रेयसं पुन दुःखनिवृत्तिरात्यन्तिकी । अत्र च
वादिना मविवाद एव । न ह्यपवृक्तस्य दुःखं प्रत्यापद्यत
इति कश्चिद्भ्युपैति । केवलमात्मापि दुःखहेतुत्वान्नि-
वर्त्तयितव्यः शरीरादिवदिति ये वदन्ति तेषां यद्यसौ

तथापि नाविविक्तस्य निःश्रेयसस्य पुरुषार्थत्वमिति तद्वि-
नक्ति । निःश्रेयसमिति । दुःखनिवृत्तिमात्रं संसारितावस्थायाम-
प्यस्तीति अत उक्तमात्यन्तिकीति ।

(३७) ननु किमात्यन्तिकत्वं न तावद्दुःखसमानकालीनत्वम् ।
इदानीममुक्तत्वापत्तेः । नापि सामानाधिकरण्यविशेषितमिद-
मेव सुषुप्तस्यापि मुक्तत्वापत्तेः । नापि द्वेषाजनकदुःखप्रतियोगि-

विपश्चितामिति । कारणतत्कारणसाधारणस्यैव प्रवर्त्तकस्य तत्र नियुक्तत्वा-
दिति भावः ॥

(३७) नन्वात्यन्तिकस्य निवृत्तिविशेषणत्वेऽत्यन्ताभावः फलति । स च न सुक्ति-
रसाध्यत्वादित्याशयेन पृच्छति । नन्विति । सुषुप्तस्यापीति । दुःखसमानकालीनत्वं
दुःखसमानकालीनात्यन्ताभाववत्त्वं यदि तदा सुषुप्तिकालावच्छेदेन तदत्यन्ताभाव
सत्त्वादिति व्याप्तिर्बोध्यः । अन्यथापि सामानाधिकरण्यदुःखसमानकालीनत्वादिति
व्याप्त्यसम्भवं इति । द्वेषाजनकेति । न चैवं मूले दुःखपदं व्यर्थम् । ननु ध्वंस-
मात्रे तात्पर्यात् द्वेषाजनकरत्वं यदि तदनुपधानं तदातिव्याप्तिरप्य तदयोग्यत्वं
तदासिद्धिरित्यसदादिमाधारणद्वेषाजनकरत्वं वाच्यमेवं सत्याह । योगिना-
मपीति । अन्यथा रागद्वेषानुत्पत्ताविष्टानिष्टसाधनताज्ञानाभावे प्रवृत्त्याद्यनुप-
पत्तेः । किन्त्वसदादिवसोक्तद्वेषावित्येवामक्तोऽद्विषयः सुदुःख इत्यस्यार्थ इति
बोद्धवन्ति ॥

नास्ति किं निवर्त्तयितव्यम् । अत्यन्तासतो नित्य-
निवृत्तत्वात् । अथास्ति तथापि किं निवर्त्तनीयं नित्य-
त्वेन तन्निवृत्तेरशक्यत्वात् ।

कत्वं योगिनोऽप्येवं भावात् । परममुक्तेश्च लक्ष्यमाणत्वात् ।
यद्वच्यति । नह्यपवृत्तस्य दुःखं प्रत्यापद्यत इतीति ।

न च (३८) समानाधिकरणविशेषगुणसमानकालीनात्म-
विशेषगुणध्वंसो भक्तिः । भोगतत्साधनेतरत्वेन तस्यादृष्टाजन्यत्वा-
दितिवाच्यम् । ज्ञानस्यापि दुःखतया वर्त्तमानाप्यचिरमनुभूयत
इति ग्रन्थविरोधात् । नापि संस्काराजनकभोगध्वंसः चरमभोगस्य
संस्काराजनकत्वे मानाभावात् । तस्य संस्कारात् कालाद्वा विनाश
इति वार्त्तिकविरोधाच्च । नापि ज्ञानाजनकसंस्कारध्वंसः रोगादि
नापि तन्नाशसम्भवात् ।

(३८) समानाधिकरणेति । इदानीन्तनमुक्त्याप्यप्रिवारणाय समानाधि-
करणपदम् । आत्मैकत्वादिकमादायासम्भववारणायान्यविशेष्यपदम् । घटरूपादि-
ध्वंसार्त्तव्यापिवारणायान्यपदम् । चरमविशेष्यपदञ्च मुक्तात्मनःसंयोगध्वंसे-
ऽतिव्यापिवारणाय । न च सोऽपि ध्वंसो मुक्तिरेवेति वाच्यम् । मनसो मुक्तत्वा-
पत्तेरिति भावः । ज्ञानस्यार्त्तिति । यद्यपि ज्ञानस्यार्त्तिति न वार्त्तिक-
ग्रन्थान्तर्गतमनः तदनन्तभावेनैव ग्रन्थविरोधसम्भवात् तद्वर्थं तथापि विशेषगुणेत्या-
दिना दुःखरूपविशेषगुणसमानकालीनत्वं विवक्षितमिति यदि कश्चिद् ब्रूयात् ।
तदापि चरमज्ञानस्यैकविंशतिप्रभेदाभिन्नदृष्टान्तर्गततया दोषतादवस्थमेवेति
प्रदर्शनाय तदुक्तमिति ध्येयम् । यद्यपि मुख्यदृष्ट्यासमानकालीनत्वविवक्षया नोक्त
दोषस्तथापि तादृशविशेषगुणध्वंसत्वेन स्वतः पुरुषार्थत्वमिति दृष्टव्यं दृष्टव्यम् ।

अनु संस्कारे स्मृतिः प्रमाणं तदभावात् संस्काराभावोऽनुमेय इत्यत आह ।

अथ दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरतीति श्रुते स्तदत्यन्तविमोक्षो-
ऽपवर्ग इति सूत्राच्च दुःखात्यन्ताभावो मोक्षः । यद्यपि पर
दुःखात्यन्ताभावः स्वतःसिद्ध एव स्वदुःखात्यन्ताभावः स्वात्मन्य-
सम्भूतो घटादावतिप्रसक्तः अमाध्यय । तथापि दुःखसाधनध्वंस
एव स्ववृत्तिदुःखात्यन्ताभावसम्बन्धः । न चैवमावश्यकत्वात् स
एव मोक्षः । तस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वात् दुःखाभावमद्दिश्य तत्र
प्रवृत्तिरिति । तन्न । मत्यत्यन्ताभावे न सम्बन्धो नानागतस्य स्व-
वृत्तिदुःखस्य । मुक्तस्यानागतदुःखाभावात् अत्यन्ताभावसम्बन्ध
विरोधाच्च । नाप्युत्पन्नस्य तस्य । तद्वृत्तिसात्वात्यन्ताभावविरोधात् ।
अतोतदुःखात्यन्ताभावस्यानुद्दिश्यत्वात् । नापि परकीय दुःखस्या
त्यन्ताभावेन सम्बन्धः तस्य स्वतः सिद्धत्वात् । इह तस्मात् समान

तस्येति । तथा च चरमभोगस्यावश्यं संस्कारजनकत्वसम्भूयेत्यभिप्रायः । वस्तुतः
संस्काराजनकत्वं यदि तदनुपाहतत्वं तदार्तिव्याप्तिरथ तदयोग्यत्वं तटामम्भूतो
ऽनेन च रूपेण स्वतः पुरुषार्थत्व मितिभावः । ज्ञानाजनकत्वं यदि तदयोग्यत्वं
तटामम्भूत इति तदनुपधानमेव वाच्यमिति तददृश्यति । योग इति । दुःख
साधनेति । न च संसृष्टिनादशायां यत्किञ्चिद्दुःखसाधनध्वंससम्भवादेतिव्याप्ति
रितिवाच्यं समानाधिकरणदुःखसाधनाप्रागभावामहवृत्तिदुःखसाधनध्वंसप्रत्या-
सत्तिरुदुःखात्यन्ताभावस्य मोक्षत्वात् । घटादौ च प्रत्यासत्त्यभावाच्चातिप्रसक्तिः ॥

(३६) तस्मात् समानेति । तथा च स्वसमानकालीन समानाधिकरणेण दुःख
प्रागभावनसमानदेगो दुःखध्वंसोऽसटादीना परिमिद्ध स्तद्विचित्रदुःखध्वंसो मोक्ष इति
पर्यवस्यति तेन नापिसिद्धः ।

ननु समानकालीनपटस्यासम्भवात्कारकत्वे कार्यकत्वोऽपि समानाधिकरणपटं
व्यर्थमिति चेन्न । देगपटस्याधिकरणमासास्यपरतया इदानीन्तनसत्त्वव्याप्ति

कालीन समानाधिकरण दुःखप्रागभावासमानदेशत्वमेव दुःखध्वंस
स्यात्यन्तिकत्वम् । आद्यविशेषणद्वयनिवेशात् नेदानीन्तनमुक्तयति
व्याप्तिसम्भवौ । अत्र चेति । यद्यप्यात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिर्मुक्तित्वे
विवाद एव तथापि मुक्तिदशायां ईदृशदुःखनिवृत्तिरस्तीत्यत्र न
विवाद इत्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति । नहीति । शरीरादीनामुच्छे-
दत्वे दुःखहेतुत्वमेव तन्त्रं तच्चात्मन्यपीति तस्याप्युच्छेदो मोक्ष इति

वारकत्वात् । शुकादिदुःखध्वंसस्य समानकालीन दुःखप्रागभावेन समानकालेऽधि-
करणे समानाधिकरणत्वात् न च समानाधिकरणपददानेऽप्येष दोषः । आप्त-
रूपधिकरणस्यात्र विवक्षितत्वात् ।

न च देशपदमेव तत्परमस्तु तथा च व्यर्थविशेषणत्वमेवेति वाच्यम् । स्वतन्त्रे
च्छाया नियोगाद्यनुपपत्ते यथोक्त्याख्याने व्यर्थत्वाद्यभावात् । न चैवमव्याप्ति-
वारकत्वे आद्यविशेषणेत्यप्यस्य विरोध इति वाच्यम् । व्याप्तिमतिक्रान्ताति
व्याप्ति रित्यनेनाव्याप्त्यभिधाने तात्पर्यात् । लक्ष्ये लक्षणातिव्याप्तेर्दोषत्वत्वात्
अव्याप्तिरित्येष पाठः । अतिव्याप्तिपाठस्तु काचित्कः प्रामादिक इत्यपि वदन्ति
नचीयान्त्यदुःखध्वंस इति व्याप्तिः । आद्यदुःखपदस्यैकप्रभेददुःखपरतया चरम-
भोगरूपदुःखप्रागभावसमानदेशत्वात् । अतएव प्रागभावपदमप्यर्थवत् । भोग-
रूपसमानदेशतया चरमदुःखध्वंसस्यासम्भवात्वारकत्वात् ।

यद्यन्तु । लक्षणद्वये तात्पर्यम् । एकत्र देशपदं कालरूपाधिकरणपरं अप-
रत्वात्पररूपाधिकरणपरम् । तथा च समानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकाली-
न दुःखध्वंस इत्येकम् । समानकालीन दुःखप्रागभावासमानाधिकरणो दुःखध्वंस
इत्यपरम् । अत्र चरमसूक्तौ सम्भवेनासम्भवाभावादिदानीन्तनमुक्त्यव्याप्तिवारणाय
प्रथमलक्षणो समानाधिकरणपदम् । असम्भवावारणाय द्वितीयलक्षणे समान-
कालीनपदम् । तद्विद मक्त आद्यविशेषणेति । नत्वेकत्रैव लक्षणे विशेषणद्वये
नोभवदोषवारणमिति तदर्थं इति ब्रूमः ।

केचित् स्वसमानकालीन समानाधिकरणश्च तौ तथा । तथाभूतौ यं

सौगतमत मुत्थाप्य निराकरोति । केवलमिति । यद्यसाविति । शरीरादिभिन्ने यद्यात्मत्वं न वर्त्तत इत्यर्थः । अथास्तीति । शरीरादिभिन्ने यद्यात्मत्वं वर्त्तत इत्यर्थः । नित्यत्वेनेति । वीतरागजन्मादृग्दादिति न्यायेनानादित्वसिद्धौ अनादिभावस्य नित्यत्वं धर्मि-
ग्राहकमानसिद्धमित्यर्थः ।

दुःखप्रागभासौ ताभ्यामसमानदेगत्वमित्यर्थः । तेन तदभयसमानदेगत्वाभावस्य विगिष्टाभावतया न व्यर्थविशेषणत्वम् । यथा घटवत्यपि घटपटोभयाभाव इति । अतएव नाप्रसिद्धिरपि प्रत्येकं प्रसिद्धेः । यथा व्याख्यातेनोपपत्तेषु बान्योन्याभावगर्भत्वमादाय प्रसिद्धरूपादानम् । व्यर्थविशेषणताभयेन तथा व्याख्यानादरस्यावश्यकत्वादिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । चरमसुक्ती समानकालीनदुःखप्रागभावाप्रसिद्ध्या प्रत्येकमपि प्रसिद्धसम्भवात् । यद्विच तदभयसमानदेगो दुःखध्वंसो अस्मदादीनां प्रसिद्धस्तद्भिन्नदुःखध्वंसो भोज इत्यभिमतं तदा किं हन्दादिना कसृष्टिव्याख्यानेन । न च व्यर्थविशेषणताभयेन तथा व्याख्यानादरस्यावश्यक इति वाच्यम् । कर्म्मधारयानुसरणेऽप्यन्योन्याभावगर्भतया प्रसिद्धेर्विगिष्टाभावतया व्यर्थविशेषणत्वाभावाच्च तस्यावश्यकत्वम् ।

ननु सुखान्तमुक्तावध्याप्तिः । ते नराः सुखमृच्यव इति श्रुते मरणस्य दुःखाव्याप्तत्वसम्भवात् । न च तत्सुखपूर्वकालीनदुःखध्वंस एव सुक्तिः । तत्राप्यन्त-
लक्षणाव्याप्तेः । तत्सुखज्ञानस्यापि दुःखतया तत्प्रागभावसमानदेगत्वात् सुक्तस्य सुखोत्पत्त्यसम्भवाच्चेति चेत् । ते नरा इत्यादि श्रुतेरन्यापेक्षया मरणेऽत्यदस्य भाज इत्यत्र तात्पर्यात् । न चानुपपत्तिं विना न मुख्यार्थत्याग इति वाच्यम् । दुःखविशेषणत्वेत्यवयवादिपीडनमन्त्येन दुःखोत्पादस्यावश्यकत्वात् ।

ननु मरणे दुःखं मे साभ्रुदिति कामनया प्रयागन्नातो य स्तत्र का गतिरिति चेत् । तत्र कामनैव बाधिता । अन्यथा यत्र स्वर्गं मम दुःखं भवत्विति कामनया ज्ञात स्तत्र का गतिः । न च दुःखे कामनैव नेति वाच्यम् । इदमाधनताज्ञानेन तत्सम्भवात् । न च यत्र योगिनां सकलदुःखसुपभुञ्ज सुखं भुक्तं तन्मुक्तावध्याप्ति

अथ ज्ञानस्वभाव एवासौ निवर्तनीय इति मतं
अनुमतमेतत् । दग्धेभ्यनानलवदुपशमो मोक्ष इति
वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मादतिरिक्ते आत्मनि प्रमाणं
वक्तव्यमित्यवशिष्यते । तद्वक्ष्यामः । सांख्यानामपि
दुःखनिवृत्तिरपवर्ग इत्यत्र न विप्रतिपत्तिः । प्रकृत्या-
श्रयं दुःखं न पुरुषाश्रयमिति विवादः । तन्मतमग्रे
निराकरिष्यामः । यत्वनुपप्लवां चित्तमन्तति मनन्ताप-

ननु प्रवृत्तिविज्ञानमन्तानान्तःपातिकादाचित्कोऽहंप्रत्यय एवात्मा
स चोच्छेद्य एवेत्याह । अर्थति । यदि भावस्योच्छेदो मोक्ष
इत्युच्यते (४०) तदेषापत्तिरस्माभिरपि तत्त्वज्ञानं मिथ्याज्ञानं
विनाशय नश्यतीत्यभ्युपगमादित्याह । दग्धेति ।

नन्वेवं ज्ञानरूपस्यात्मनो मोक्षे नाश इत्यस्मत्समीहितं सिद्ध-
मित्यत आह । तस्मादिति । प्रकृत्याश्रयमिति । यद्यपि भावा-
ष्टकमम्पन्नतया महत एव दुःखमुपेयते सांख्ये स्तथापि तन्मते
कार्यकारणयोरभेदात् प्रकृत्याश्रयं दुःखमुक्तम् । एतस्य विवादस्य

रिति वाच्यम् । तत्रापि शरीरत्यागसमयेऽवश्यं दुःखोत्पत्तेः । न च भोजकादृष्टं
विना कथं दुःखोत्पत्तिरिति वाच्यम् । अदृष्टान्तरस्य भागेन जीणत्वेऽप्यवश्यो-
त्पत्त्यमानमरणदुःखभोजकादृष्टस्य सत्यात् । न चैयमोश्वरस्यापि शरीरत्यागकाले
दुःखापत्तिरिति वाच्यम् । अदृष्टादिकारणवाधेन वाघादिति दिक् ॥

(४०) व्याघातादिभयादाह । शरीरादिति । तदेषापत्तिरिति । अग्रेण
विशेषगुणोच्छिन्निर्मुक्तिरिति मतेनेदम् ॥

वर्गमाहुः तेऽप्युपप्लवस्य दुःखमयत्वात् तन्निवृत्तिमेवे-
च्छन्ति । न च चित्तमन्ततेरनन्तत्वं प्रामाणिकं निमि-
त्तस्य शरीरादेरपायं नैमित्तिकस्य चित्तस्योत्पादयितु-
मंशक्यत्वात् । उपप्लवावस्थायां तन्निमित्तमिति चेन्न ।
अनुपप्लवस्यापि तत्माध्यत्वात् ।

न हि शरीरनिरपेक्षा तस्मिद्भिः सम्भवति । योगा-
भ्यासमाध्यत्वात् तस्य । अन्यथान्योन्याश्रयप्रसङ्गात् ।

मोक्षाविषयत्वेऽपि यस्य दुःखनिवृत्तिस्तस्य मोक्ष इति प्रकृतं व-
मोक्षा नात्मन इति मोक्षविषयत्वमस्यास्त्येवेति भावः । प्रवृत्ति-
विज्ञानोपादानमालयविज्ञानमन्तानः पूर्वपूर्वतज्जातीयज्ञानोपा-
देयः स एवैको मोक्षेऽनुवर्त्तत इति मतमुत्थाप्य निराकराति ।
ये त्विति । उपप्लवः मसारः । उपप्लवति । अनुपप्लवावस्थायाञ्च
शरीरं विनापि पूर्वपूर्वालयाविज्ञानेनैव उत्तरं तदुत्पाद्यत इत्यर्थः ।
अनुपप्लवस्यापीति । उपप्लवध्वंसा वानुपप्लवः । अविद्यमान
उपप्लवे यत्नेति चित्तविशेषा बोधयत्रापि शरीरं कारणमित्यर्थः ।

योगेति । योगश्च शरीरजन्यश्रवणादिमाध्य इत्यर्थः । अन्य-
थेति । न चोपप्लवावस्थावर्त्तिशरीरमनुपप्लवं साधयतीति नान्यो-
न्याश्रय इति वाच्यम् । चित्तोत्पाद प्रति (४१) सामान्यत

(४१) सामान्यत इति । नाश्वेन अन्यज्ञानत्वावच्छिन्ने शरीरं हेतु न तु
संसारकार्त्तानजन्यज्ञानत्वावच्छिन्ने शरीरवाटिति भावः ।

शरीरादिनिवृत्तावनुपप्लवश्चित्तस्य । अनुपप्लवे च तस्मिन्
 शरीरादिनिवृत्तिरिति । अथ शरीरादिकमपि चित्त-
 विलसितमात्रं न तु वास्तवमित्यभिप्रायः तत्र वक्ष्यते ।
 वेदान्तिनामप्यविद्यायां निवृत्तायां केवलमात्मैवापवर्गे
 एव शरीरस्य हेतुत्वेनानुपप्लवावस्थायामपि तदभावे चित्तसन्तते-
 रेवानुत्पादात् । अथेति । विज्ञानमेव पारमार्थिकं ग्राह्यांश-
 स्यालीकत्वमिति पक्षे ज्ञानभिन्नं शरीरं वस्तु नास्त्येष कस्य च
 तत्कारणतेत्यर्थः । वेदान्तिनामिति । वस्तुतो ब्रह्माद्वैतमात्रात्-
 कारादविद्यानिवृत्तौ विज्ञानसुखात्मकः केवल आत्मापवर्गे वर्तते
 इत्येकदण्डमतमयुक्तम् । स्वप्रकाशसुखात्मकस्य ब्रह्मणो नित्य-
 तया मुक्तसंसारिणोरविशेषापातात् । पुरुषप्रयत्नं विनापि तत्-
 सत्त्वेन तस्यापुरुषार्थत्वाच्च । अविद्यानिवृत्तिमात्रस्य प्रयत्नसाध्य-
 त्वेऽपि अपुरुषार्थत्वात् । न पुत्र इति । एषा श्रुतिः पुत्र-
 स्यात्मसम्बन्धेन प्रियत्वं बोधयत्यात्मनः स्वाभाविकं प्रियत्वं बोध-
 यति । यदन्वये यत्प्रतीयते यद्विरहे तु न प्रतीयते तत्तस्य स्वाभा-
 विकमिति लोकसिद्धव्युत्पत्तेः । आनन्दं ब्रह्मणो रूपमित्येक-
 वाक्यत्वाच्चात्मनः प्रियात्मकानन्दरूपत्वप्रतीतेश्च । न चात्मन इति
 तादर्थ्यचतुर्थ्यनुपपत्तिः । यथाय दार्ढ्यत्वाच्च दारुस्वरूपयूपार्थत्व-

न च दारुयूपयोरभेदादस्तु तथा । आत्मपदयोस्तु भेद इति कथमेव मिति
 वाच्यम् । अद्वैतवादिना परेण तेषाभ्युपगमात् । अन्यथा दारुयूपयोरप्यत्रयवा-
 वयविभेदेनातथात्वापत्तेः ।

वर्त्तते इति मते न नो विवादः । न पुत्रः पुत्राय प्रियो भवति आत्मने वै पुत्रः प्रियो भवति इत्यादि श्रौतोपपत्तिबलात् सर्वस्यात्मौपाधिकं प्रियत्वं स्वभावतश्चात्मैव प्रिय इति पुनरवशिष्यते तत्र वक्ष्यते ।

तौतातिता स्वकार्यमपीश्वरज्ञानं शरीरमन्तरेणा-

वदुपपत्तिरित्यर्थः । त्रिदण्डिन स्वानन्दमयपरमात्मनि जीवात्मनयो मुक्तिः । लयश्च लिङ्गशरीरापगमः । लिङ्गशरीरञ्चैकादशेन्द्रियाणि महाभूतानि पञ्च च सूक्ष्मात्रया सम्भूयावस्थिताति जीवात्मनि सुखदुःखावच्छन्दकानीत्याहुः । तत्र । शरीरध्वंसस्य स्वताऽपुरुषार्थत्वात् । न चोपाधिशरीरनाशे औपाधिकजीवनाशो लयः । स्वनागस्यापुरुषार्थत्वात् । ब्रह्मणो नित्यत्वेन तदभिन्नस्य नागानुपपत्तश्च । भेदाभेदस्य विरोधिनासम्भवात् ।

दुःखमाधनशरीरनाशे (४२) नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति भाट्टमतं निराकरोति । तौतातितास्त्विति । ईश्वरं शरीरं विना नित्यमपि न ज्ञानमित्यङ्गीकृत्य मुक्तस्य भोगायतनं विना भोग इत्यभ्युपगमाच्च त्रया । कारणं विना कार्यमिति विरोधः ।

(४२) नित्येति । नित्यं यत् सुखं तस्याभिव्यक्तिरित्यर्थः । ज्ञानमात्रे अन्यज्ञानमात्रे ।

ननु नित्यसुखाभिव्यक्तेः प्रासाणिकत्वे बाधादेव न सामान्यतः शरीरहेतुता किन्तु तदर्थं शरीरमागभावामहवृत्ति शरीरध्वसादि हेतु-कल्पयत इत्यत आह । नवा त्वेति । नवा नित्ये सुखे मानमित्यर्थः । यद्यपि भट्टमते ज्ञानं न प्रत्यक्षं तथापि

निष्कन्तः कार्यमेव सुखज्ञान मपवर्गेऽस्तीति वदन्त
स्वपा विरोधो भयमिति त्रयमपि त्यक्तवन्तश्च । एतेन
पारतन्त्र्यं बन्धः स्वातन्त्र्यञ्च मुक्तिरित्यप्यपास्तम् । न
हि पारतन्त्र्यं स्वरूपतो हेय मपितु दुःखहेतुतया

शरीरं विनापि ज्ञानसत्त्वेनानभिमतेश्वरसिद्धिप्रसक्त्या भयमित्यर्थः ।
वस्तुतोऽभिव्यक्ति र्न नित्या । मुक्तसंसारिणोरविशेषाघातात् ।
नोत्पाद्या तद्हेतुशरीराद्यभावात् । सामान्यत एव ज्ञानमात्रे
तस्य कारणत्वात् । न वा तत्र मानम् । न च नित्यं विज्ञान-
मानन्दं ब्रह्मेति श्रुति र्मानं । उत्पत्तिविनाशवतो ज्ञानसुखयो र्ब्रह्मं
जाने अहं सुखीति स्वभिन्नत्वेनानुभूयमानयो ब्रह्माभेदमाधर्त
प्रत्यक्षबाधात् । आनन्दं ब्रह्मेति श्रुत्या सत्वर्थीयात् प्रत्ययात्
तत्त्वेनानन्दवत्त्वं ब्रह्मणो बोध्यते । नाभेदः । अन्यथाऽजहल्लिङ्गा-
नन्दशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वानुपपत्तिः । न च लिङ्गव्यत्ययो
यथाक्तेनैवोपपत्तौ मानाभावादितिभावः । ऐश्वर्यमिति । अणि-
माद्यष्टसिद्धिरित्यर्थः । प्राभाकरा स्वात्यन्तिकदुःखप्रागभावो

स्वमतावष्टम्भेनेदमुक्तम् । तर्हि श्रुतेः का गतिरित्यत आह । आनन्दमिति ।
आत्यन्तिकेति । आत्यन्तिकत्वमविनाशित्वमित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । तादृशदुःख
प्रागभावस्य संसारितादृशायामपि सत्त्वेनातिव्याप्रापत्ते । तस्मात् समानाधि-
करणयावद्दुःखध्वंससमानकालीनत्वं अन्यथावद्दुःखसाधनध्वंससमानकालीन-
त्वञ्चात्यन्तिकत्वमित्याहुः । यद्यपि परैरतिरिक्ताभावो नाभ्युपेयते तथापि तदे
कदेशिमतेनेदम् । उत्तरावधीति । अनाद्यन्तरावधिबिधुरसंसर्गाभावचेनेत्यर्थः ।

स्वातन्त्र्यमपि । यदि दुःख-तत्साधननिवृत्तिस्तदो मित्यु-
च्यते । ऐश्वर्य्यं चेत्यकार्य्यतया तदपि साधनपरतन्त्रं
क्षयि चति दुःखाकरत्वाद्द्वयमेवेति । तस्मादनिष्टनिवृत्ति-
रात्यन्तिकी निःश्रेयसमिति ।

नन्वपुरुषार्थोऽयं सुखस्यापि हानिरिति चेत् ।
न । बहुतरदुःखानुविद्धतया सुखस्यापि प्रेक्षावद्द्वय-
मात्रः । न च तस्यानादित्वात्पुरुषार्थत्वम् । कृत्यधीनतत्त्व-
ज्ञानादधर्मेणाग्रे सत्यग्रिमकाले दुःखप्रागभावस्वरूपमस्ति ।
तद्विरहे सत्यधर्मेण दुःखजननात् तत्स्वरूपमिति घटवत्कृति-
माध्यत्वादित्याहः । तत्र । प्रागभावस्य प्रतियोगिजनकत्वेन
सुखस्यापि दुःखात्प्रादापत्तेः । अधर्मादिमहकार्य्यभावात् तथेति
चेत् । तद्भृत्तरावधिविधुरत्वेन तस्यात्यन्ताभावत्वापत्तिः । किञ्चा-
मुक्तेः प्रागभावस्य प्रतियोगी न तावत्समानाधिकरणं भाविदुःखं
तस्याभावात् । नापि व्यधिकरणं तत् । अन्यवृत्तिदुःखस्या-
न्यत्रात्यन्ताभावेन प्रागभावाभावात् । तस्य प्रतियागिममान-
देगत्वनियमात् । नापि दुःखमात्रम् । स्वपरावृत्तेर्दुःखमात्र-
स्याप्रामाणिकत्वात् । तस्यात्यन्तासतो नित्यनिवृत्तत्वेन तन्नि-
वृत्तये प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ।

सुखस्यार्पति । तुल्यायव्ययत्वाद्दुःखाभावाऽपि न पुरुषार्थ-
इत्यर्थः । बहुतरिति । ननु तथाप्यावश्यकत्वेन दुःखस्यैव हेयत्वं
सुखस्य निरुपधाच्छाधिपयत्वात् । अन्यथा दुःखाननुविद्धतया तस्य

त्वात् । मधुविषसंपृक्तान्नभोजनजन्यसुखवत् । तथापि
दुःखोच्छित्तिरपुरुषार्थः । अनागतस्य निवर्त्तयितु

काम्यत्वे स्वतः पुरुषार्थत्वविरोधः । मैवम् । सुखमनुद्दिश्यापि
दुःखभीरूणां दुःखहानार्थं प्रवृत्तिदर्शनेन दुःखाभावस्यैव स्वतः
पुरुषार्थत्वात् । न हि दुःखाभावदशायां सुखमस्तीत्युद्दिश्य
दुःखाभावार्थं प्रवर्त्तते वैपरीत्यस्यापि सुवचनत्वेन सुखस्याप्यपुरु-
षार्थत्वापत्तेः । अतो दुःखाभावदशायां सुखं नास्तीति ज्ञानं
न दुःखाभावार्थिनः प्रवृत्तिप्रतिबन्धकम् । दुःखभीरूणां सुख
लिप्तूनां मोक्षेऽधिकारादिति भावः । तथापीति । अपुरुषार्थत्वं
कृत्यमाध्यत्वम् । हेतुच्छेद इति ।

ननु तथापि दुःखध्वंसस्यापुरुषार्थत्वमेव । (४३) हेतुरपि
किमुत्पादितदुःखोऽथोत्पाद्यमानदुःखा यद्दोषस्तस्यमानदुःखः ।
आदायो निष्फलः प्रयासः । अन्ये तु यदि तत्र मानमस्ति
तर्ह्यगक्यत्वम् । अथ तन्नास्ति स दोषस्तदवस्थ एव । न च
जीवन्मुक्तिकालीनानेकगरीरोपभोग्यसुखार्थं प्रयत्नस्तस्य पुरुष-
प्रयत्नं विनानुत्पत्तरिति वाच्यम् । दुःखानुपङ्गितया सुखमपि
हेयपक्षे निश्चितो मोक्षेऽधिकारात् । मैवम् । दुःखान्तरध्वंस-
स्यायत्नमिदत्वेऽपि चरमदुःखध्वंसस्य मिथ्याज्ञानोच्छेदद्वारा पुरु-

(४३) तर्हि हेतुच्छेद एव पुरुषार्थाऽस्त्विति अत आह । हेतुरपीति । यदि
तत्वेति । यदि तस्योत्पत्त्यमानदुःखत्वे प्रमाणमस्ति तदा तेनावश्यं दुःखमुत्पाद-
नीयमिति तद्विवर्त्तनमगक्यमित्यर्थः । स दोष इति । निष्फलः प्रयास इत्यर्थः ।

मशक्यत्वात् । वर्त्तमानस्य च पुरुषप्रयत्नमन्तरेणैव
विरोधिगुणान्तरोपनिपातनिवर्त्तनीयत्वात् । अतीत-
स्यातीतत्वादेवेति चेन्न । हेतुच्छेदे पुरुषव्यापारात्
प्रायश्चित्तवत् ।

पार्श्वत्वात् । न च चरमदुःखे उत्पन्ने तदुध्वंसः तज्ज्ञानादेव
स्यात् । तदनुत्पादे च तत्त्वज्ञानादपि न स्यादिति वाच्यम् ।
प्रतियोगिवत् तत्त्वज्ञानस्यापि तद्वैतत्वात् । तेन विना तदनु-
त्पत्तेः । अतएव यस्य तत्त्वज्ञानमुत्पन्नं तस्य स ध्वंसः उत्पन्नो
नाम्नदादीनाम् । अथ तदुःखं नोत्पन्नमस्ति स्वकारणाभावात्
तेन स ध्वंसो नाम्नदादीनामिति चेत् । न । तस्यान्वयव्यति-
रेकानुविधायिनः तत्त्वज्ञानाद् भिन्नस्याभावात् । यद्यप्येवं दुःख-
ध्वमाद्यं तदुःखमुपादेयं स्यात् तदनुत्पाद्यं तदुध्वंसस्यानुत्पादनात् ।
तथापि पुरुषार्थहेतुत्वेन दुःखतत्साधनयोरप्युपादानदर्शनाद्
विरोधः । तस्य च दुःखध्वंसस्यायत्नमिदुःखान्तरध्वंसवद्दुःख-
ध्वमत्वेनापुरुषार्थत्वेऽपि उक्तरूपदुःखध्वंसत्वेनाद्देश्यत्वात् । तस्य च
यथात्पत्तिस्तदाह । हेतुच्छेद इति ।

केचित्तु यथाश्रुतग्रन्थानुरोधात् दुःखप्रागभावामहवृत्तिदुःख-
साधनध्वंसो मोक्षः । तथाच यथा दुःखसाधनस्य विद्यमानस्य
दुःखानुत्पादकत्वेन तद्विच्छेदेरनुद्देश्यत्वादिति भावः । उक्तरूपेति । समानाधि-
करणदुःखप्रागभावामहवृत्तिदुःखध्वंसत्वेनेत्यर्थः । नन्वेवं मूलस्य का गति रित्यत
आह । तस्य च यथेति । यथाश्रुतेति । हेतुच्छेद इति श्रुते रित्यर्थः ।

दुरितस्योच्छेदाय प्रायश्चित्ते प्रवृत्तिः एवं दुःखमन्ततिनिदानस्य विद्यमानस्य मिथ्याज्ञानस्योच्छेदविशेषायापवर्गार्थिनः तद्विरोधितत्त्वज्ञाननिदाने श्रवणादौ प्रवृत्तिरित्यर्थः । प्रायश्चित्तनाश्रयपापजन्यदुःखानुत्पत्त्या तद्गुंसासम्भवात् ।

न च (४४) सुखदुःखनिवृत्तिभ्यामेव प्रवर्तत इति वार्तिकविरोधः । दुःखनिवृत्तिः पुरुषार्थ इत्यत्र दुःखत्वनिरूपितप्रतियोगिको ध्वंसः साध्य इत्यर्थात् । एतच्च दुःखध्वंसे तद्धेतुध्वंसे च साधारणमिति दुःखहेतुतां दुरितादे रननुमन्थाय दुःखसाधनोच्छेदके प्रायश्चित्तादावप्रवृत्तेः । तथाच दुःखप्रागभावामहवृत्तिदुःखसाधनध्वंसो मोक्षः । लोके हि कण्टकनाशस्य वेदे प्रायश्चित्तेन पापनाशस्यानन्यगतिकतया दुःखसाधनध्वंसत्वेन पुरुषार्थत्वादित्याहुः । तन्न । दुःखं मे माभूदित्युद्दिश्य प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तेर्दुःखानुत्पादनस्यैव प्रयोजनत्वात् । न च प्रागभावस्यासाध्यत्वम् ।

(४४) सुखदुःखनिवृत्तिरिति । तथाच सुखदुःखाभावयोरेव स्वतः पुरुषार्थत्वम् । नतु दुःखसाधनध्वंसस्येति भावः । दुःखनिरूपितेति । यद्यपि दुःखनिवृत्तौ दुःखमेव प्रतियोगि नतु तन्निरूपितः प्रतियोगी तथापि दुःखत्वनिरूपितेत्यर्थः । अतएव कश्चित् तथैव पाठ इति । दुःखसाधनध्वंसत्वेनैव पुरुषार्थत्वमिति भावः । दुःखप्रागभावेति । समानाधिकरणेति बोध्यम् ।

एतन्मते चरमदुःखसत्त्वकालेऽपि मुक्तत्वे न दोषः । दुःखं मे माभूदिति । तथा दुःखानुत्पाद एव स्वतः पुरुषार्था नतु दुःखसाधनध्वंसः । अन्यथा तस्यैव मुख्यत उद्देश्यता स्यादिति भावः । किन्तु पापान्तरमिति ।

नन्वेवं कृतप्रायश्चित्तस्य काशीमृतस्य कथं मुक्तिः । नच तत्रापि पुनः पापान्तरोत्पत्तिरिति वाच्यम् । काशीमरुणेनोत्पन्नत्वज्ञानस्य तस्य दोषाभावेन तदुत्पत्तेर-

दुःखकारणविघटनद्वारा तस्यापि कृतिसाध्यत्वात् । कृत्यधीना-
ग्रिमकालमस्वस्थस्यैव तत्त्वात् । प्रायश्चित्तवदिति । ननु प्राय-
श्चित्तनाश्यापापजन्यदुःखप्रागभावो यद्यस्ति तदा दुःखमावश्य-
कम् । तस्य प्रतियोगिजनकत्वनियमात् । नास्ति चेत् तद-
भावादेव दुःखानुत्पादादुभयथापि प्रायश्चित्तमफलम् । तस्मा-
द्दुःखमाधनध्वंसमुखेन दुःखप्रागभावस्यापि प्रायश्चित्तमाध्यतति
तत्रैव कृतिसाध्यत्वपर्यवसानात् दुःखमाधनध्वंस एव पुरुषार्थो
सम्भवादिनात् चेत् । यत्र वर्तन्ति । तत्र दुःखप्रागभावो नास्तीत्यत्र । नहि तत्सञ्जा-
वश्यम्भाव मान्यमस्ति किन्तु यत्र तत्सत्त्वं तत्र तथाभावेन प्रायश्चित्तहेतुत्वम् ।
तथाच तत्सद्भावसन्देहादेव प्रायश्चित्ते प्रवृत्त्युपपत्तौ यत्र प्रागभावाभावः तत्र प्राय-
श्चित्तस्याकिञ्चित्करत्वेऽपि न कापि क्षतिः । न च निष्फलत्वे तद्बोधकवेदाप्रामाण्य-
मिति वाच्यम् । सति दुःखप्रागभाव तस्य तथा जनकत्वमिति वेदतात्पर्यात् ।

सति दोषे निर्दिष्टकर्मणः पापजनकत्ववत् सति विघ्ने सकलस्य विघ्नध्वंस-
जनकत्ववच्च । न च दुःखप्रागभावसंगये कथं प्रतिपत्तिरिति वाच्यम् । फल-
संगयस्याप्रतिबन्धकत्वादिति । तस्मिन्नयम् । पापादिजनने दोषादेः सहकारित्व-
मिति तदभावे निर्दिष्टकर्मणादेः साङ्गत्याभावात् । निष्फलत्वेऽपि न तद्बोधकवेदा-
प्रामाण्यम् । इह तु साङ्गस्य प्रायश्चित्तस्य निष्फलत्वे तद्बोधक वेदाप्रामाण्यं स्यादेव ।
नहि दुःखप्रागभावरूपे फले दुःखप्रागभावस्यापि सहकारित्वं येन प्रायश्चित्तस्य
साङ्गत्वं न स्यादिति । वयन्तु ब्रूमः । अत्र दुःखप्रागभावा नास्तीत्यत्र । कार्गमरण-
स्यैव तत्र मानत्वात् । प्रवृत्तिश्च तदुभयमात् सन्देहाद्वा । नचैवं तद्बोधकवेदा-
प्रामाण्यमिति वाच्यम् । यत्कामकर्त्तव्यतया हि वेदेन यद्बोध्यते साङ्गस्य तस्या-
वश्यं तत्फलजनकत्वमिति नियमः । तदिह पापध्वंसकामकर्त्तव्यतया प्राय-
श्चित्तस्य वेदेन बोधनात् तदनुत्पादे परं तद्बोधकवेदाप्रामाण्यम् । नचात्र तदस्ति
तत्रापि प्रायश्चित्तेन पापस्य नाशितत्वात् । नहि दुःखप्रागभाव संपेक्ष्य प्रायश्चित्तेन
तद्बोधो जन्यते । येन तदभावे तस्य तज्जनकत्वं न स्यात् । अतएव प्रायश्चित्ते पाप

नतु दुःखानुत्पादार्थितया । अत्राहुः । तत्र दुःखप्रागभावोऽस्त्येव तस्यैव दुःखानुत्पादरूपत्वेन पुरुषार्थत्वात् । सच पापनाशद्वारा प्रायश्चित्तसाध्य इति प्रागभावसत्त्वेऽपि तन्न निष्फलम् । तेन प्रागभावेन दुःखमवश्यं जननीयमिति चेत् । सत्यं । किन्तु पापान्तरमामाद्य । नचैवं प्रायश्चित्तमफलम् । दुःखानुत्पादेन तस्य समफलत्वात् । अनेकपापेन दुःखं मे माभूदिति विद्यमानपापनाशार्थं प्रायश्चित्ते प्रवृत्तेः ।

ध्वंसकामनैवाधिकारः । नतु दुःखानुत्पादकामना तस्यास्तत्फलत्वात् । नचैवं दुःखानुत्पादस्यैव प्रयोजनादित्याद्याप्यमप्यन्यविरोधः । प्रायश्चित्तादिस्थले दुःखमाधनध्वंस एव स्वतः पुरुषार्थ इति स एव मोक्ष इति पूर्वपक्षे तत्र दुःखानुत्पाद एव स्वतः पुरुषार्थः । तथाच तत्साधनतया पापध्वंसस्तत्र गौणमेव प्रयोजनं नतु स्वतः प्रयोजनमिति स न मोक्ष इति हि तदर्थः । तदिदमुक्तं तस्यैव दुःखानुत्पादरूपत्वेन पुरुषार्थत्वादिति । तथाच प्रायश्चित्तस्य पापध्वंसः फलम् । तत्फलञ्च स्वतः पुरुषार्थो दुःखानुत्पादः । न च परमपुरुषार्थानिष्पत्तौ वेदबोधितफलं जनयतोऽपि निष्फलत्वं तथापि विघ्नध्वंसं समाप्तिं वा जनितवतोऽपि मङ्गलस्य तत्साध्यस्वतःपुरुषार्थसुखाद्यनुत्पत्तौ निष्फलत्वापत्तेः । तस्मात् प्रागभावसत्त्वेऽपि तन्निष्फलमिति न तद्बोधकवेदाप्रामाण्यमिति । यत्तु दुःखप्रागभावोऽस्त्येव तथाच तस्य न निष्फलत्वम् । प्रागभावस्य चानन्यगत्या नियतदेशत्वकल्पनादात्मान्तरे पापान्तरमामाद्य तेन दुःखोत्पादनम् । न चैवं दुःखप्रागभावसत्त्वे काशीमृतस्य कथं सुक्तिरिति वाच्यम् । स्वसमवेतदुःखजनकप्रागभावस्यैव सुक्तिविरोधित्यादिति । तन्न । प्रागभावस्य प्रतियोग्यसमानदेशत्वं प्रायश्चित्तप्रवृत्त्यन्यथातुपपत्त्या कल्पनायम् ।

मानान्तराद्वा । नाद्यः । उक्तगत्या तदन्यथोपपत्तेः । नान्यः । तदसिद्धेः । अतएव प्रागभावध्वंसयोः प्रतियोगिसमानदेशत्वमिति सिद्धान्त इति । अफनमिति स्वतः पुरुषार्थं प्रयोजकमित्यर्थः ।

तथाहि मिथ्याज्ञानं सवासन मिह संसारमूल-
कारणम् । तच्च तत्त्वज्ञानेन विरोधिना निवर्त्यते तन्नि-
वृत्तौ रागाद्यपाये प्रवृत्तेरपायात् जन्माद्यपायः । तथाच
दुःखसन्तानोच्छेदः । तच्च तत्त्वज्ञानं पुरुषप्रयत्नसाध्य-
मिति । किं पुनरत्र प्रमाणम् ।

सवामनमिति । वामना तज्जन्यसंस्कारः । तच्चेति । सवामनं
मिथ्याज्ञानम् । यद्यपि ज्ञानस्य स्वजन्यस्यैव (४५) संस्कार
नाशकत्वाद्दामना तत्त्वज्ञानेन नाश्या तथापि तत्त्वज्ञाने मति
भ्रमरूपायाः स्मृतेरभावात् तदेव भ्रमजन्यसंस्कारनाशकमित्युपे-
यम् । नच दुःखवन्मिथ्याज्ञानेऽप्यनागतादिविकल्पः । आत्मतत्त्व
साक्षात्कारपूर्वकानेनवामनाया एव निवर्त्यत्वात् । तद्विवृत्तौ
मिथ्याज्ञानाद्यनुत्पत्तिक्रमेण मोक्ष इत्यर्थः ।

(४५) संस्कारनाशकत्वादिति । जनजन्यकालान्तरभाविफलानुकूलव्यापार
नाशकत्वादित्यर्थो नतु भावनानाशकत्वादिति विवक्षितम् । भावनाया स्मृति-
नाशकत्वात् । अन्यथा स्मृतेर्भावनानाशकत्वे स्मृत्यन्तरानुत्पत्त्यापत्तेः । भावना-
जनकत्वे वाभ्यासेन स्मृतिदाद्यानुपपत्तेरिति वदन्ति । स्मृतेरभावादिति । क्वचि-
दभावादिति पाठो नास्ति । तत्र स्मृतेः प्रसङ्गादिति शेषः । यद्वा तत्त्वज्ञाने मतीत्य-
कारप्रसङ्ग इति । वामनाया एवात ।

ननु वामनापि मिथ्याज्ञानमुत्पाद्य प्रवृत्तिद्वारा मुक्तिविरोधिनी न स्वतः ।
तथाच मिथ्याज्ञानप्रागभावाभावे तदसम्भवात् तत्त्वत्वेऽपि न जतिरिति तद्वि-
वृत्त्यर्थं किं तत्त्वज्ञानेन । नच तत्त्वत्वेऽप्येषविशेषगुणोच्छेदलक्षणो न मोक्ष इति
वाच्यम् । चरमसंस्कारवत्तस्या अपि कालाद्दिनाद्यसम्भवादिति चेत् । भवेत् ।

दुःखमन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते सन्ततित्वात् । प्रदीप-
सन्ततिवदित्याचार्याः । पार्थिवपरमाणुगतरूपादि-
सन्ताननानैकान्तिकमिदमिति चेन्न । सर्वात्मगत-
दुःखमन्ततिपक्षीकरणे फलतस्तस्यापि पक्षेऽन्तर्भावात् ।

दुःखमन्ततिरिति । ननु का सन्ततिः । न तावत्पूर्वापरौ-
भावापन्ना कार्यपरम्परा सैव सजातीयत्वविशेषिता वा । (४६)
इदानीमपि दुःखधारादर्शनात् । नाप्यनेकमेकजातीयं वस्तु ।
कया हि जात्यैकजात्यम् । मत्तया वा गुणत्वेन वा । आद्ये
मनसोऽप्येवं भावापत्तिः । अन्तर्याः साधनविकलो दृष्टान्तः । अथ
दुःखस्य सन्ततिर्यत्र स आत्मा । तेनायमात्मा एतद्दुःखप्रागभाव
समानकालीनैतद्दुःखान्यदुःखध्वंसवान् दुःखमन्ततित्वात् । बहु

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चरमदुःखं तद्वसञ्च प्रति तत्तज्ज्ञानस्य हेतुत्वमित्याकर एव
प्रागुक्तत्वात् । तत्तज्ज्ञानं विना कायव्युहाद्यनुत्पत्ता वनन्तकर्मज्ञयानुपपत्तेश्च ।
तत्तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वे पूर्वोत्पन्नमित्याज्ञानवासनापि तेनैव निवर्त्यते । तत्तज्ज्ञाने
सतीत्यादिनानुपपत्तं तयोर्विरोधस्य व्यवस्थापितत्वादिति भावः ॥

(४६) इदानीमपीति । नन्वस्यामपि पक्षसमत्वात्तनेन प्रकृतानुमाने किं
दूषणमिति चेत् । न । उच्छिद्यते इति वक्ष्यमानत्वाभिप्रायेण वाधे तात्पर्यादि
त्येके । अन्ये तु दुःखप्रागभावमहवृत्तिदुःखध्वंसप्रतियोगित्वमत्र साध्यार्थः ।
तथाचेदानीन्तनदुःखधारामु व्यभिचार इत्याहुः । इदानीमपि दुःखधारःदर्शनाद-
त्यन्तमुच्छिद्यते इति बाधितम् । इयता कालेन यतो नाभूदित्यपि वदन्ति ।
तेनायमात्मेति । यद्यप्येवं सध्वंसुक्तिर्भाष्यति तथाप्येवमेव प्रत्येकं साध्यमिति
सन्निहितमिति भावः । व्यधिकरणदुःखप्रागभावकालीनत्वादेव दुःखस्य वाध इत्युक्तं

ब्रह्मिण्येनानित्यज्ञानाश्रयत्वात् । प्रदीपसन्ततिवत् । प्रदीपो
ज्ञानं तस्य सन्तति यत्र स एतदन्य आत्मा तद्वदित्यर्थः । तन्न ।
अन्यात्मत्वस्योपाधित्वात् व्यधिकरणबहुव्रीह्यापत्तेः । सन्ततित्वा
दित्यत्र लक्षणापत्तेश्च । साध्यमप्यात्यन्तिकत्वमुच्छेदस्य किम-
कादाचित्कत्वम् यद्वा ध्वंसाप्रतियोगित्वम् । आद्ये बाधः ।

प्रथमैतत्पदम् । एतदीयसंयोगादिप्रागभावकालीनत्वाद्बाध इत्यत उक्तं आद्य-
दुःखपदम् । एतद्दुःखस्यैतद्दुःखकालीनान्यत्वाभावाद्बाध इत्यत उक्तं प्रागभावेति ।

ननु एतन्नासिद्धिरन्यात्मदुःखस्यैतद्दुःखप्रागभावसमानकालीनत्वादित्यत उक्तं
द्वितीयैतत्पदम् । एतद्दुःखमेतत्सम्बन्धिदुःखम् । तत्र दुःखपदं स्पष्टार्थम् । तृतीय
दुःखपदं दुःखध्वंसस्यैव मुक्तित्वमिति तादृष्यमिद्वये । प्रागभावकालीनैतद्दुःखान्यत्वं
दुःखविशेषणं बोध्यम् । यद्यपि दुःखपदमाकरे नास्ति तथापि बहुव्रीह्यनुरोधेन
दुःखपदमप्याहृत्य हेतुमाह । दुःखसन्ततित्वादिति । बहुव्रीह्येति । यद्यपि
दुःखसन्ततिर्यत्वेति बहुव्रीह्येति दुःखसन्तत्याश्रयत्वादिति हेतुत्वं पर्यवस्यति
नित्यनित्यज्ञानाश्रयत्वादिति अनित्यज्ञानाचक्रपदाभावात् । तथाप्यनयोः सम-
नियमादस्यापि प्रकृतसाध्यहेतुत्वादेव मुक्तेः । अन्यात्मत्वस्येति । समव्याप्तोपाधि-
पक्षे घटादौ व्यभिचारादात्मत्वं विशेषणम् । अतएव न पक्षेतरत्वमिति भावः ।
इत्येवमभ्युपगन्तुमतेनेदम् ।

ननु पक्षेतरतुल्यमेतदित्यनुशयादाह । व्यधिकरणेति । पक्षोपस्थासं इति
शेषः । हेतुपस्थासं तु यदि दुःखपदाध्याहारस्तदा स एव दीपो यदि च यथाशु-
तस्यैव तत्र तात्पर्यं तत्राह । सन्ततित्वादिति । यदि च व्यधिकरणबहुव्रीहि-
रपीष्यत एव तथापि तत्राध्याहारापत्तिरेव दोष इति भावः । यद्यपि सिद्धान्ते-
ऽपि लक्षणाध्यापत्तिरेव तथाप्यापातत इदमुक्तम् । वस्तुतस्तु प्रत्येकमेव साध्यत्वे
पुरुषायुगपर्यवसानाच्च सर्व्वमुक्तिमिद्विः । सिद्धान्तेत्येकदेव सर्व्वमुक्तिमिद्विरिति
हृदयम् । बाध इति । साध्याप्रसिद्धिरिति भावः । आत्मति । व्याकाशादि-
निष्ठध्वंसप्रतियोगित्वात्तन्नेनाथांन्तरबाधकबोधस्फुरणायानुत्थेन पक्षविशेषणम् ।

अन्त्ये संसारिदुःखध्वंसेन सिद्धसाधनम् । अत्राहुः । आत्मकालान्य-
वृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिदुःखत्वं दुःखप्रागभावानधिकरणाधिकरण-
ध्वंसप्रतियोगिवृत्ति । कार्यमात्रवृत्तिध्वंसत्वात् । प्रदीपत्ववदिति ।
प्रदीपत्वं हि दुःखप्रागभावानधिकरणेषु प्रदीपावयवेषु वर्तते यो
ध्वंसस्तत्प्रतियोगिनि प्रदीपे वर्तते । एवं सर्वमुक्तिसिद्धौ चैत्रादि-
दुःखत्वादिकं पक्षीकृत्य तत्तन्मुक्तिमाधनम् ।

आत्मेत्यपलक्षणम् । शरीरतदवयवाद्योऽपि बोद्धव्याः । कालेत्युपलक्षणम् ।
तदुपाधि दिक् तदुपाधयो बोद्धव्याः । तेन दिगादिवृत्तितया ध्वंसस्य न पक्ष-
विशेषणमिदं । दुःखप्रागभावानधिकरणत्वञ्च दुःखप्रागभावाधिकरणभिस्र-
त्वम् । शुकाद्यात्मनश्चातथात्वात्प्रत्येकसक्त्या नार्थान्तरम् । तथाच पक्षधर्मता-
वलात्, दुःखप्रागभावाधिकरणभिस्रकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगिदुःखमायातीति दुःख-
प्रागभावासमानकालीनदुःखध्वंसरूपा सर्वमुक्तिः सिद्धप्रति । न च कालस्यैकत्वे
कथं तद्विस्रत्वमिति वाच्यम् । तदुपाधेस्तथात्वात् । दुःखपद व्याप्तिग्रहार्थम् ।
अन्यथा दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यापत्तिः । तादृशं कालमनादाय तादृशो दिशोऽप्य-
सिद्धेः न तयार्थान्तरम् । कार्येति । मात्रपदमनन्तत्वे व्यभिचारवारणाय ।
न चैवं ध्वंसत्वे व्यभिचारः । भाववृत्तित्वे सतीति हेतुविशेषणात् । न च
कालादिनित्यवृत्तित्वात् कार्यमात्रवृत्तित्वमसिद्धम् । असाधारणवृत्ते विवक्षित-
त्वात् । अन्ये तु न तावद् यथाश्रुते साध्ये सिषाधयिषितमुक्तिमिदं । समा-
नाधिकरणदुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखध्वंसरूपाया स्तस्या उक्तानुमानादसिद्धेः ।
न हि मुक्तिपदार्थरूपं विनान्यदिहानुमित्तितम् । तथाच समानाधिकरणदुःख-
प्रागभावासहवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्तित्वं साध्यम् । न च तावदपि साध्यं प्रत्येक-
सक्त्यार्थान्तरापत्त्या सर्वसक्त्यासिद्ध्यापत्तेः । किन्तु तादृशध्वंसप्रतियोगिमात्र-
वृत्तित्वम् । तथाच इव्यत्वमेयत्वादावनैकान्तवारणाय मात्रपदम् । एतन्मते च
कार्यपदं ध्वंसावच्छिन्नसत्तायोगिपरम् । तेन ध्वंसत्वे न व्यभिचार इत्याहुः ।
तच्चिन्त्यम् । उक्तगत्या पक्षधर्मतावसेन यथाश्रुत एव सर्वमुक्तिसिद्धावपदार्थ-

यदा (४७) चैत्रकालान्यावृत्तिश्चैत्रदुःखध्वंसश्चैत्रदुःखप्राग-
भावानधिकरणाधिकरणः ध्वंसत्वात् घटध्वंसवदिति पक्षधर्मता
बलाच्चैत्रदुःखप्रागभावानधिकरणकालसिद्धिः । न चानात्मवृत्ति-
त्वमुपाधिः । आत्मान्तरदुःखध्वंसे साध्याव्यापकत्वात् । नापि
चैत्रावृत्तित्वमुपाधिः । चैत्रवृत्तिमंयोगादिध्वंसे साध्याव्यापकत्वात् ।
नापि चैत्रमात्रवृत्त्यन्यत्वं पक्षेतरत्वात् । एवं सुखत्वादावपि
साध्यम् । तेन सकलोच्छेदो मोक्षः । न चाप्रयोजकत्वम् ।
कार्योच्छेदे कारणोच्छेदस्य प्रयोजकत्वात् । प्रकृते च संसार-
कारणस्य मिथ्याज्ञानस्य श्रवणादिक्रमोत्पन्नतत्त्वज्ञानान्निवृत्तः
सम्भवात् । उक्तानुमानमबुद्धाक्षिपति । पार्थिवेति । उक्तरीत्या
सर्वमुक्ते न व्यभिचार इति समाधत्ते । सर्वात्मिति ।

कल्पनानुपपत्तः । उक्तगत्यैव मात्रपदसार्थकत्वाच्च । न च मुक्तिपदार्थस्वरूपं
नातः सिद्धयतीति वाच्यम् । दुःखप्रागभावसमानकालीनदुःखध्वंसस्य सर्व-
मुक्तित्वे बाधकाभावादिति । यत् ध्वंसप्रतियोगितावच्छेदकत्वं साध्यम् ।
तथाच द्रव्यत्वादावनैकान्तिकवारणाय हेतो मात्रपदमिति । तच्च । ध्वंसस्य
सामान्याभावत्वानङ्गीकारात् । तदङ्गीकारे तु तावतैव सर्वमुक्तिमिद्विसम्भवं
ध्वंसपूर्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेरिति ।

(४७) चैत्रेति । चैत्रदुःखत्वं चैत्रदुःखप्रागभावानधिकरणाधिकरणध्वंस
प्रतियोगिवृत्ति कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वादिति भावः । चैत्रकालान्येति पक्षविशे-
षणस्यार्थः प्रयोजनञ्च पूर्ववत् । ध्वंसत्यादिति । जन्याभावत्यादित्यर्थः । चैत्र
वृत्ताविति । यद्यपि संयोगेऽपि साध्याव्याप्तिभवत्येव तथापि ध्वंसत्यरूपमाधना-
वच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभिधाने तदुद्धारः स्यादित्यागङ्गा ध्वंसपर्यन्तसक्तम् । न च
दुःखध्वंसरूपपक्षधर्मोवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाददोष इति वाच्यम् । वक्ष्यमाणा-
गमरूपविपक्षबाधकेन हेतोः साध्यव्यापकतया तदव्यापकत्वेनोपाधेः साध्यव्याप

न हि सर्वमुक्तिपक्षे सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तस्यादृष्ट्या-
भावात् तदुत्पत्तौ बीजमस्ति । न च सर्वभोक्तृणामप-
वृक्तौ तदुत्पत्तेः प्रयोजनमस्ति । न हि बीजप्रयो-
जनाभ्यां विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति । सर्वमुक्तिरित्येव
नेष्यत इति चेत् तर्हि यएव नापवृज्यते तस्यैव दुःख-
सन्तानेऽनैकान्तिकमिदं किमुदाहरणान्तरगवेषणया ।
एवमस्तु न चोदाहरणमादरणीयमिति चेन्नामिद्वेः ।

तदेव स्फुटयति । न हीति । बीजं निमित्तं तच्चेहादृष्टम् ।
प्रयोजनं भोगः । यद्यपि भोगस्य (४८) प्रयोजनं विनाप्युत्पत्ति
स्तथाप्यदृष्टं विना नोत्पद्यते इत्येवंपरमेतत् । मुक्तेश्चादृष्टजन्यत्वं
वक्ष्यति । सर्वमुक्तिरेवेति । सर्वमुक्तिपक्षेऽनादौ संसारे सर्वेषां
कत्वादिति भावः । पक्षेतरत्वादिति । पक्षेतरतुल्यत्वादित्यर्थः । पक्षान्यज्ञाना-
देरपि व्यावर्त्तनात् । वस्तुतो वक्ष्यमाणविक्षेपबाधकेन हेतोः साध्यव्याप्यत्वाद्नु-
पाधित्वमिति भावः । कालादिवृत्तितया साधनव्यापकत्वमपीत्याहुः ।

नन्वेवमप्यशेषगुणोच्छित्तिरूपा मुक्तिर्नायातीत्यत आह । एवमिति । तेनेति ।
अरमज्ञानभिन्नत्वेन सकृत्वं विशेषणीयमित्याहुः ।

भोगस्येति (४८) । न च ध्वंस एव तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । ऋदुद्देशेन-
पुरुषः प्रवर्त्तते तत्प्रयोजनत्वात् ।

ननु केवलमप्यदृष्टजन्यत्वं मुक्तौ व्यभिचारीत्यत आह । मुक्तेरेति । यद्यपि
सक्तिरदृष्टजन्येति साक्षात् वक्ष्यति तथापि प्रतियोगित्वेन तद्वृत्तिसात्मकमुक्तौ जनकत्व-
मित्यर्थात् तदभिधानमिति भावः । क्वचिददृष्टाजन्यत्वं वक्ष्यतीति पाठः । तत्र
भोगतत्साधन एव भोजकादृष्टजन्यत्वनियम इति मुक्तेरदृष्टाजन्यत्वं भोजकादृष्ट-
जन्यत्वं वक्ष्यतीत्यर्थः ।

सिद्धौ वा संसार्येकस्वभावा एव केचिदात्मान
इति स्थिते अहमेव यदि तथा स्यां तदा मम विपरीत-
प्रयोजनं पात्रिवाजकमिति शङ्कया न कश्चित् तदर्थं
ब्रह्मचर्यादिदुःख मनुभवेत् ।

तथात्वमश्वे संसारोच्छेदापत्तिः । न ह्येतावन्तं कालं तत्त्वज्ञान-
सामग्रीविघटनमेवेति भावः । असिद्धेरिति । प्रागुक्तमानेन
सर्वात्मगतदुःखोच्छेदासिद्धेरित्यर्थः ।

तत्र विपक्षे बाधकमाह सिद्धौ वेति । न च शमदम-
भागानभिष्वङ्गादिना मुमुक्षुचिह्नेन श्रुत्यदितेन शङ्कानिवृत्तिः
स्यादिति वाच्यम् । संसारित्वेनेव साक्षं प्रति स्वरूपयोग्यत्वात् ।
न तु तद्विशेषशमादिमत्त्वेन । सामान्यबाधके मत्येव योग्यताया
विशेषनिष्ठत्वात् । शमादेरपि कार्यत्वात् तत्रापि संसारित्वेनैव
स्वरूपयोग्यत्वाच्च । सामान्य बाधकाभावात् । शमादेः श्रुती

सिद्धौ वेतीति । सर्वसुक्त्या एव सिद्धौ वेत्यर्थः । संसारित्वेनेति । गृध्रादि-
शरीरावच्छेददशायां स्वरूपयोग्यतामन्वेऽपि न सुक्तिः । श्रवणादिमहकार्यं
भावादिति भावः । शमादिमत्त्वेन सुक्तिस्वरूपयोग्यतामभ्युपेत्याह । शमादे-
रपीति । दोषान्तरमाह । शमादेरिति । न च विषयगतोद्भूतरूपवदभय-
रूपत्वाविरोध इति वाच्यम् । तत्र प्रकारभेदेन तथात्वादत्र तु तदभावात् ।

अन्येतदस्वरमेनाह । आत्मावेति । वस्तुतस्तु प्रागभावस्य प्रतियोगि
जनकत्वनियमेनानन्त्याभावात्, तत्तदात्मनिष्ठयावद्दुःखप्रगभाये. प्रतियोगिजनने
सर्वसुक्तेरावश्यकं प्रागभावात्पत्ये गीघसुक्तिः तद्वृत्त्ये चिरेणेति विशेष इति भावः ।
कालत्वमिति । कालोपाधित्वमित्यर्थः ।

नत्वदद्व्यातिरिक्तद्रव्यत्वं तथात्ये व्याप्यमित्यत्र दैशिकव्याप्तिविवक्षायां सिद्ध-

अथ यदि सर्वदुःखसन्ततिनिवृत्तिर्भविष्यति
 तर्हीयता कालेन किं नाम नाभूत् । एकैकस्मिन् कल्पे
 यद्येकोऽप्यपवृज्येत तदाप्युच्छेदः संसारस्य स्यात् ।
 कल्पानामनन्तत्वात् । सत्यं । अनन्ता ह्यपवृक्ता न तु
 सर्वे संसारस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । नन्वेतदेव न स्यादि-
 त्युच्यते इति चेन्न । कालनियमे प्रमाणाभावात् ।

सहकारित्वेन बोधनात् तस्य योग्यतानवच्छेदकत्वात् । आत्मा
 वारे द्रष्टव्य इति श्रुतः सामान्यत एव मोक्षार्थिमात्रपरत्वे
 सङ्कोचानुपपत्तेश्च । तदर्थितायाश्च सर्वसाधारणत्वात् । शमादि-
 सम्पत्तेरधिकारनिश्चयस्ततश्च तदर्थं प्रवृत्तौ शमादिसम्पत्तिरि-
 त्यन्योन्याश्रयाच्च । आक्षेपबीजमुद्धाटयति । अथेति । नन्विद-
 मुत्पस्यमानघटेऽनैकान्तिकम् । न चाभूतजातीयं कार्यं नोत्पद्यते
 सर्वमुक्तेरभावरूपत्वात् तज्जातीयस्य च भूतपूर्वत्वात् । मैवम् ।

साधनम् । कालिकव्याप्तिविक्षायां धर्मत्वादित्यस्यैव सार्थकत्वेऽधिकव्यर्थतापत्ते-
 रिति । केचित्तु कालत्वमित्यनेन कालमात्रवृत्तिधर्म उक्तः कालपदञ्च कानोपाधि-
 साधारणं बोध्यमेवञ्च दैशिकव्याप्रावपि न सिद्धसाधनमित्याहुः । कालत्वसमा-
 नाधिकरणेति । ननु कालेऽपि कालत्वात्यन्ताभावसत्त्वात्, साधनव्यापकत्वमिति
 चेत् । न । इदानीं कालत्वात्यन्ताभाव इति प्रतीतावपि काले कालत्वं नेति न
 प्रतीतिः तथाचावश्यं भेदवृत्तिभेद आवश्यकः । एवञ्च प्रतियोगिवृत्तिविशेष-
 विरोधवृत्त्या कालत्वाधिकरणे वर्तते योग्यताभावस्तत्रप्रतियोगित्वमुपाधि-
 रित्यर्थादित्याहुः ।

न च सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तादृष्टानुत्पत्तौ सर्वमुक्ते-
रनुत्पत्तिः । अपवर्गस्य भोगतत्माधनेतरत्वात् । न हि
अदृष्टनिवृत्तिरदृष्टसाध्या एकस्याप्यनपवर्गप्रसङ्गात् ।

कालत्वमदृष्टवत्त्वव्याप्यं कालमात्रवृत्तिधर्मत्वात् । पूर्वकालत्व-
वदिति विवक्षितत्वात् । अत्र कालत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभाव-
प्रतियोगित्वमुपाधिमभिप्रत्याह । कालेति । मान्ते यथा चैत्रा-
दृष्टवत्त्वं कालधर्मा व्यभिचरति तद्वददृष्टवत्त्वमपि व्यभिचरेत् ।
विपक्षे बाधकाभावादिति भावः ।

न चेति तन्निमित्तादृष्टमत्त्वे वा न सर्वमुक्तिरित्यर्थः । न च
(४६) सुन्दोपसुन्दन्यायेनैकदेव तदुत्पादकादृष्टनागसर्वमुक्त्योरुत्-
पत्तिः । तस्यापि सर्वमुक्त्यन्तर्भावात् । मानाभावाच्च । अपवर्ग-
स्येति । न च श्रवणादिजन्यादृष्टसाध्यत्वान्मुक्तः प्रतियोगितयावश्यं
तदपेक्षणाच्च कथमेतदिति वाच्यम् । भोगजनकादृष्टजन्यमुत्पत्ति-
मदिति मतनिराकरणार्थत्वात् । अदृष्टसाध्येति । प्रतियोगी
तरादृष्टसाध्येत्यर्थः । आदिमतीति । तथाच तद्व्यतिरेकमादाय

(४७) न चेति । चरमदुःखेनादृष्टं चरमदुःखञ्चादृष्टेन नाशयत इत्यन्योन्य-
नाशकत्वाभिप्रायेण सुन्दोपसुन्दन्याय इत्यर्थः । तस्यापीति । अदृष्टनागस्यापी-
त्यर्थः । ननु तस्य तदन्तर्भूतत्वेऽपि प्रतियोगितया तत्र तज्जन्मत्वमविकल्पमेवंत्य-
रुचेराह । मानेति । अदृष्टस्य फलनाशयतयादृष्टनाशस्य न सर्वमुक्तिरूपफलेन
योगपदम् । न वा दुःखस्यादृष्टनाशकत्वम् । मानाभावादित्यर्थः भोगेति ।
यद्यपि प्रतियोगितया भोगजनकादृष्टमेव जनकमित्यव्यभिचारतादृशस्य तथापि
तदन्तेन रूपेणादृष्टजन्यमुत्पत्तिमन्नात्वमिति मतनिराकरणं तात्पर्यम् । केचलेति ।

स्यादेतदादिमती प्रदीपसन्तति निवर्त्तते दुःखसन्तति-
स्त्विय मनादि रनुवर्त्तिष्यत इति चेन्न मूलोच्छेदानु-

केवलव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षत्वमादिमत्त्वं चोपाधिरित्यर्थः ।

अनादिरिति । अनादित्वं हि स्वाश्रयध्वंसव्याप्यप्रागभावप्रति-

ननु दुःखसन्ततिरत्यन्तानुच्छिन्नानादित्वादिद्वयत्वाकाशदृष्टान्तेनान्वयव्यतिरेकित्व-
सम्भवे किं केवलव्यतिरेक्युपन्यासेनेति चेत् । अत्र वदन्ति । अत्यन्तानुच्छेदपदेन
समानजातीयप्रागभावसमाकालध्वंसप्रतियोगित्वं विवक्षितम् । तस्यैव सजा-
तीयप्रागभावसमानकालध्वंसप्रतियोगित्वरूपात्यन्तोच्छेदसाध्यविधत्वात् । तस्य
चाकाशादौ नित्येऽसम्भवंनान्यत्र साध्यस्यासंप्रतिपक्षत्वेनान्वयव्यतिरेकित्वाभाव
इति वक्ष्यमाणानादित्वेन सममन्वयाग्रहात् तथोक्तमित्यन्ये । आदिमत्त्वञ्चेति ।
एतत्प्रदीपसन्तानेत्यतो नोच्छेद आदिमत्त्वञ्चेति साध्यव्यापकत्वमिति भावः ।

नन्वनादित्वप्रागभावाप्रतियोगित्वं पक्षेऽसिद्धमित्यत आह । अनादित्वं हीति ।
येन रूपेणानादिता तत्त्वपदेन विवक्षितम् । तदाश्रयध्वंसव्याप्यो यः प्रागभावः
तत्प्रतियोगिमात्रवृत्तिजातिमत्त्वमित्यर्थः ।

ननु व्याप्तिर्देशिकी कालिकी वा । नाद्यः । यत्र घटः समवायिकारणनाशादृष्टः
तत्र घटप्रागभावस्य घटध्वंसाव्याप्यतया घटसन्तानेऽव्याप्तेः । नान्यः । माते-
त्यादिनिरर्थकत्वापत्तेः । अतएव कसुमाञ्जनौ तथैवानादित्वसुक्तमिति चेत् । अत्र
वदन्ति ।

यदा प्रागभावस्तदा तज्जातीयध्वंस इत्येवंरूपा कालगर्भेव व्याप्तिरभिमतता ।
व्याप्यपदञ्च समानकालीनत्वमात्रपरं न तु नियमपर्यन्तपरम् । तद्व्यावर्त्तनोप-
स्थापिसमात्रपदादेव व्यावृत्तेः । न च तदेवाकिञ्चित्करमिति वाच्यम् । अत्यन्तानु-
च्छेदात्मकसाध्यस्य पूर्वविवक्षितस्याकारोऽभावेन द्रव्यत्वमादायोक्तानादित्वस्य तत्र
सद्व्यवहारे कालिकतापत्तेः । ध्वंसप्रागभावयोः स्थाने संसर्गाभावमात्रकरणे तु

देवदत्तप्रभवत्वादिजातिमति तत्प्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगिमात्रवृत्तिजाति-
मति शब्दादावतिव्याप्तिः । न चैवमपि जातिग्रहणमनर्थकमिति वाच्यम् । सर्व-
मुक्तिमात्रे विवादेन प्रत्येकमुक्त्यभ्युपगमात्, शुकदुःखस्यापीदृशत्वेन समानजातीय-
प्रागभावसमानकालध्वंसप्रतियोगित्वरूपसाध्याभावेन व्यभिचारितया तद्धारक-
त्वात् । न हि तन्मात्रवृत्तिजातिरस्ति । निमित्तप्रयोज्याया दुःखत्वावान्तर-
जातेरात्मविशेषनियतदुःखमात्रवृत्तित्वासम्भवात्, तुल्यवति नानात्मनि तादृशदुःख-
सम्भवात् । न च शुकदुःखेऽपि साध्यमस्त्येवेति वाच्यम् । समानकालीनत्वनियत-
ध्वंसगर्भत्वात्तस्य । यत्, तद्गर्भत्वेऽपि चरमशुकदुःखे न व्यभिचार इति किं तद्-
गर्भतयेति । तत्र । तावन्माने अनादित्वभावेन हेत्वभावात् । यावत्प्रज्ञानादित्व-
विश्रामस्तावति प्रकृतसाध्यमिति विशिञ्जितत्वात् । अन्यथा दुःखत्वमादाय शुकदुःखे
व्यभिचारात् । न ह्यत्रैव कसुमाञ्जलिप्रकाशेऽपि उक्तानुच्छेदस्थानादित्वनिर्गमन-
सुद्देश्यं यत्रात्रैव तत्राप्येतद्विशेषणप्रक्षेपः । किन्तु अनादित्यमात्रलक्षणमेव ।
यतएव प्रमेयद्रव्यसामान्यस्यापि तत्र लक्ष्यत्वमेवेति । केचित्तु अदृष्टप्रयोज्य
जातिमादाय शुकदुःखे व्यभिचाराभावेऽपि शुकात्मरूपकारणप्रयोज्यजातिमादाय
शुकदुःखज्ञानादौ व्यभिचारतादवस्थमेव । न च तज्जातौ मानाभावः । शुकात्म-
जन्ये तत्र जन्यतावच्छेदकधौव्ये तस्य बाधकाभावेन लाभवेन च जातित्यात् ।
अन्यथान्यत्रापि कारणप्रयोज्यजातिविलयापत्तिः । आवश्यकोपाधेरैव तदव-
च्छेदकत्वसम्भवात् । सामान्यसामग्रीत तत्सम्भवेऽपि विशेषस्य हेतुत्वात् यत्सामान्ये
यत्सामान्यमिति न्यायात् । तज्जातिमन्देहेऽपि सन्दिग्धानैकान्तिकस्य दुष्परिहर-
त्वात् । नचादृष्टप्रयोज्यजात्या मङ्गरात् न तज्जातित्वमिति वाच्यम् । अदृष्ट-
प्रयोज्यजाते नानात्वेनाप्यपत्तेः । अन्यथा गोत्यादिजातिविलयापत्तेः । यदि
चानुगतसत्यादिना गोत्यादिजातिमिद्धौ तारत्वादेरनन्यगत्या नानात्वं तदा जन्यता-
वच्छेदकतया तज्जातिमिद्धौ तद्वानात्वमिति तुल्यम् । तस्माद्येन रूपेणानादित्वं
तन्नाभाय धर्मगर्भत्वमेवंचोक्ताकाराव्यभिचारवारणाय सात्वपदम् । जातिपदं
धर्मसात्वपरमेव । प्रत्येकमुक्तेरप्यनभ्युपगमदशायां विशेषादर्शनदशायां वा सत्यति-
पक्ष इति शुकदुःखादौ न व्यभिचारा दोषाय इत्याहुः ।

वृत्त्योः प्रयोजनकत्वात् । मूलोच्छेदाच्च सन्ततेरुच्छेदः
मूलानुवृत्तौ चानुवृत्तिः । अन्यथात्मादिमत्त्वाविशेषेऽपि

योगिमात्रवृत्तिजातिमत्त्वम् । तत्र सत्प्रतिपक्षे उपाधिमाह ।
(५०) मूलेति । न च मूलानुच्छेदोऽपि साध्यः । विपक्षे बाधका-
भावात् । नाप्यादिमत्त्वमुपाधिः । तच्च न कारणवत्त्वं प्रागभाव-
प्रतियोगित्वं वा प्रागभावसाध्याव्यापकत्वात् । नापि स्वाश्रयध्वंसा-
समानकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वम् । प्रागभावप्रतियोगित्वस्यैव
प्रयोजकत्वे व्यर्थविशेषणत्वादित्यर्थः । उपाधेः साध्यव्यापकता
ग्राहकमाह । अन्यथेति । स्थापनायां विपक्षे बाधकमाह ।

(५०) मूलेतीति । अनुच्छेदमूलत्वमुपाधिरित्यर्थः । नन्वाकाशादौ साध्या-
व्याप्तिप्रसङ्गनाप्रसिद्धिरिति चेत् । न । पूर्वविवक्षितसाध्यस्य तत्राभावादित्येके ।
उच्छेदमूलमिदमत्वमुपाधिः । सचाकाशेऽस्त्येवंत्यन्ये । उपाधित्वपक्षं दूषयति ।
नापीति । प्रागभाव इति । एतद् यथाश्रुतसाध्ये बोध्यम् । विवक्षितसाध्यस्य
तत्राभावात् । नापीति ।

नन्वत्र यथाश्रुते प्रागभाव एव साध्याव्याप्तिस्तदवस्था । अथ विवक्षित-
साध्याभिप्रायेणोदम । भावत्वपक्षत्रय्यावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभिप्रायेण वा । तदा
पूर्वक एवोपाधिरिति व्यर्थविशेषणत्वमित्याह । प्रागभावेति । सोऽपि नोपाधि ।
साधनव्यापकत्वादिति भावः । उपाधेरिति । यदि साध्यव्यापकत्वमिति पाठ-
स्तदानुच्छेदमूलत्वोपाधेरित्यर्थो यदि साध्याव्यापकत्वमिति पाठस्तदा सादित्वोपाधे-
रित्यर्थः । तेनेति । ननु खण्डप्रलयकालमादायान्यथासिद्धिरिति चेत् । न ।
यडलुकात्यन्तार्थबोधनात् कतिपयकालावच्छेदेनात्यन्तार्थबोधनं सङ्कोचस्तथा वा
सङ्कोच एवास्तु बाधकाभावादित्येके । मुक्तिप्रकरणान्नायत्नेन श्रुतस्त्वत्त्व-
मित्यन्ये ।

कालानियमो न स्यात् । काचित् प्रदीपसन्ततिः प्रहर-
मनुवर्तते काचिद्दहोरात्रमित्याद्यनियमो हि तैलादि-
मूलोच्छेदादिनियमप्रयुक्त इति । अशरीरं वावसन्तं
प्रियाप्रिये न स्पृशतः इत्याद्यागमाच्चायमर्थोऽध्यवसेयः ।
अशरीरमिति । वावसन्तमिति यद्भुक्ति अत्यन्तमशरीरं वसन्त
मित्यर्थः । तेन संमार्थ्यवस्थायां क्षणमात्र मशरीरतया नान्यथा-
सिद्धिः ।

ननु इन्द्रान्मिनितसुखदुःखोभयनिर्षेधः प्रतीयते स च
नित्यवत्प्राप्त एव । एकैकनिर्षेधे च वाक्यभेदः । अत्राहः ।

नन्वेवं मुक्तिमात्रमागतं न सर्वमुक्तिरिति चेत् । न । अस्याः श्रुते कतिपयात्म-
परत्वे मद्बोचो वाच्यः । तथा बाधकं विना न मद्बोच इत्याशयात् । स चेति ।
एकत्वेऽपि मिनितनिर्षेधसम्भवात् न मुक्तौ प्रमाणत्वमिति भावः । समानेति ।
अत्र स्वाश्रयेति पुरणीयम् । स्वपदञ्च प्रकृतजातिपरम् । तेन जातिमता सामा-
नाधिकरण्यं बोध्यम् । इन्द्रसामानात्कारविषयताव्याप्यजातिमत्त्वं घटादावपीत्यत
उक्तं सामानाधिकरण्येति । घटसामानाधिकरण्यं न सामानात्कार इति तद्वृत्तात् ।
आत्मनिश्चिन्तानादावपि नातिप्रसङ्गस्तस्य तादृशसामानात्कारविषयत्वनियमाभावात् ।
सुखदुःखयोस्तु भोजकादृशसाध्यत्वनियमेन भोगसम्भवं तदुत्पादासम्भवं इति सर्वस्य
योगजादितत्त्वज्ञानसम्भवादिच्छादीनां समानाधिकरणसामानात्कारविषयत्वनियमे
इच्छात्वादिकमादायातिव्याप्तिरित्यत उक्तम् । समानकालानेति । विनश्यदयस्य-
सुखेन समानकालविद्यमानत्वं तद्बोचरसामानात्कारस्येति नामसम्भयः । नन्वेव-
मपीच्छासमानाधिकरणसमानकालानेन्द्रसामानात्कारविषयताव्याप्यमिच्छात्वं तद्वि-
गिटेच्छावामतिव्याप्तिरिति चेत् । भवेदेवं यदि यत्किञ्चित्स्त्राश्रयसमानाधि-
करणत्वं विवक्षितं स्यात् । किन्तु यत् यत् सा जाति रस्ति तेन तेन समानाधि-
करणः समानकालीनो यः सामानात्कार इति विषयताव्याप्यजातिमत्त्वे तात्पर्यम् ।

स्यादेतत् तत्त्वज्ञानं हि विरोधितया समूलं
 मिथ्याज्ञानमुन्मूलयन्निःश्रेयसहेतुः । नचोपपत्त्या शब्देन
 वा जनितं मिदं परोक्षमपरोक्षं मिथ्याज्ञानं निवर्तयितु
 मुत्सहते दिङ्मोहादौ तथानुपलब्धेः । ततोऽपरोक्षम-
 समानकालीनसमानाधिकरणसाक्षात्कारविषयताव्याप्यजातिमत्त्वस्य
 सुखदुःखोभयसाधारणैकरूपसत्त्वान्न वाक्यभेदः । किञ्च मिलित-
 निषेधो नैकैकसत्त्वात् बोध्यः । अशरीरस्य सुखाद्युत्पत्तेरयोग्य-
 त्वान्नित्ये च सुखे मानाभावात् । अतः उभयासत्त्वप्रयुक्त एव
 न्यायः । यद्वा दुःखेनात्यन्तं विमुक्तं श्वरतीति श्रुत्यन्तरसंवादा-
 दध्यवसायः ।

एवञ्च यद्यपि ज्ञानसामान्यगर्भत्वेऽपि न दोषस्तथापि साक्षात्कारत्वं जाति-
 रिति न व्यर्थविशेषणत्वम् । एतज्ज्ञानत्वादिधर्मसादायार्तव्याप्तिरित्यत उक्तं
 जातीति ।

ननु प्रियाप्रियपदादुक्तसाधारणैकरूपेण उपस्थितौ लक्षणापत्तिः । नचैक-
 वाक्यतारल्यार्थं तत्स्वोकारः । द्वितयभ्यैवानुगतस्यान्वयितावच्छेदकत्वेन वाक्य-
 भेदाभावात् । अन्यथा हन्मन्त्रे लक्षणापत्तेः । तथाच जितं साहित्यवादिभि-
 रित्यरुचेराह । किं चेति । अशरीरस्येति । एतच्चोपलक्षणं मेकसत्त्वे मिलित-
 निषेधानभ्युपगमश्चेत्यपि बोध्यम् ।

ननु वाचेति सम्बोधने । तथाच वाचसन्तमिति यदुल्लेखीत्यसिद्धमेवं च
 क्षणमात्राशरीरतया खण्डप्रलयकालीनाशरीरतया वा ईश्वरप्रतिपादनपरतया
 वा अन्यथासिद्धिरेवेति मनसिहत्यानन्यथासिद्धश्रुत्यन्तरसंवादेनास्या मुक्तिनिश्चाय-
 कत्वमित्याहुः । यद्देति । अत्र मुक्तशब्दस्य ध्वंसवाचितया नेश्वरप्रतिपादक-
 तयान्यथासिद्धिरिति वदन्ति ।

व्युत्थायि बलवत्तरं तत्त्वज्ञानं तन्निवर्त्तनसमर्थम् । तच्च
कुतो भवतीत्यत आह । तच्चेति । ईश्वरस्य चोदना
उपदेशो वेद इति यावत् । तेनाभिव्यक्तात् प्रति-
पादितात् धर्मादेवेत्यर्थः, अयमर्थः । शास्त्रेण पदार्थान्
विविच्य श्रुतिस्मृतीहासपुराणोपदिष्टयोगविधिना दीर्घ-
कालादरत्नैरन्तर्यमेवितान्निवृत्तिलक्षणात् धर्मादेव

अभिधेयप्रयोजनयोरुपदर्शितत्वादग्रिमग्रन्थोपयोगार्थमाह ।
तत्त्वज्ञानमिति । मूलं संस्कारः (५१) । दिङ्मोहेति । सूर्योदयेन
प्राचीमनुमायापि मृच्छतीत्यर्थः । अव्युत्थार्याति । व्युत्थातुं भ्रमितुं
शीलमस्येति व्युत्पत्त्या व्युत्थायि भ्रान्तम् । न तथेत्यर्थः । बलवत्तरं
बहुतरं संस्काराधायकं वा । शरीरादावात्मधीः प्रत्यक्षा न
परोक्षेण शब्दानुमानजनितेन निवर्त्तयितुं शक्यमिति तन्निवर्त्तन-
क्षमा शरीरभिन्नात्मधीः प्रत्यक्षा स्यात् । सा च न शास्त्रादित्यर्थः ।
तत्त्वज्ञानमिति । शरीरादिभिन्नात्मभावनातः साक्षात्काररूप-
मित्यर्थः । तर्हि प्रथमत एव तथा ज्ञानमुत्पद्यतां किमनेनेत्यत
आह । न हीति । शरीरादिभिन्नज्ञानाद्याश्रयात्मज्ञानेऽपि

(५१) मूलपदस्यात्मादिपरत्यभ्रमं निवारयति । संस्कार इति । मृच्छ-
तीति । साक्षात्कारिभ्रमे साक्षात्कारिविपरीतदर्शनस्यैव विरोधित्यादितिभावः ।
न तथेति । यद्यपि भ्रमरूपविशेषदर्शनमपि ज्ञानविरोधि भवत्येवेत्यव्युत्थार्याति
व्यर्थं तथापि प्रकृते प्रमाहरूपमेव तदिति स्वरूपाख्यानपरमिति केचित् । केचिन्,
भ्रमोत्तरप्रमां प्रति तथैव हेतुतेति तथोक्तम् । विशेषेणापि हेतुहेतुमद्भावा-

तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते । यतोऽपवृज्यते न ह्युपपत्त्या विना
विवेको न च विवेकादिना उपदेशमात्रेणाश्रद्धामल-
चालनं न हि तेन विना शङ्काशुकत्यागो न च तम-
रेण निवर्त्तको धर्मो न च तेन विना दृढभूमिविभ्रम-
समुन्मूलनसमर्थस्तत्त्वसाक्षात्कार इति ।

एतेन सत्त्वशुद्धिद्वारेणारादुपकारकं कर्म सन्नि-
पत्योपकारकञ्च तत्त्वज्ञानमिति मन्तव्यम् । न तु

तद्विरुद्धनिरञ्जनात्मश्रुतिदर्शनात् । कुत्रार्थं श्रुतितात्पर्यमित्य-
निश्चयात् क्षणिकत्वोपपादककृतकाञ्च मननेन च तात्पर्यं
निश्चित्यानन्तरं महायामसाध्यनिदिध्यासनादौ प्रवृत्तिस्ततः तत्-
साक्षात्कार इत्यर्थः ।

ननु तत्त्वज्ञानवत् कर्मापि श्रुत्या कारणं बोधितमिति तत्
कुतो नाद्दिष्टमित्यत आह । एतेनेति । सत्त्वं आत्मा तस्य
शुद्धिस्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितनिवृत्तिः । तद्वारा पर-
म्परया कर्म मोक्षे कारणं तत्त्वज्ञानन्तु सन्निपत्य (५२)

दित्याहुः । बहूनां योगपद्याभावात् न निवर्त्तकमित्यन्यमर्थमाह । संस्कारेति ।
शब्देति । यद्यप्येतन्मते शब्दं न ज्ञानं तथापि न्यायनयमभ्युपेत्येदमुक्तम् ।

(५३) ननु तत्त्वज्ञानमपि न सन्निपत्योपकारकं कायव्यूहादिना व्यवधाना-
दित्यत आह । कर्मापेक्षयेति । तथाच तत्सहकारित्वकल्पने गौरवमिति भावः ।
नापीति । यद्यपि परम्परयाङ्गत्वेऽपि न क्षतिस्तुल्यकृततया समुच्चयस्यैव निषेध्य-
त्वात् । तथाप्ययमपि पक्षो न सम्भवतीदमुच्यत इत्याहुः । सन्निपत्योपकारकत्वं

तुल्यकक्षतया तत्समुच्चयः । नापि ज्ञानेन धर्मो जन्यते
विहितत्वादिति धर्मस्यैव प्राधान्यम् । दृष्टद्वारेणैवो-

कृष्णपक्षया सन्निधायोपकारकं कर्मोत्तरं तदुत्पत्तिरिति ।
नत्विति । तत्त्वज्ञानानुत्पादकतया साक्षादित्यर्थः । ज्ञानकर्मणो
र्न समप्राधान्येन समुच्चयः । कर्मणां स्ववाक्यात् फलान्तरार्थत्वेन
श्रुतत्वान्मात्तार्थत्वकल्पनाविरोधात् । तत्त्वज्ञानस्य नैरपेक्ष्येण मुक्ति
साधनत्वप्रतीत्यै । नाप्यङ्गाङ्गिभावः । स हि सन्निपत्यापकारक
तया वा अवघातादिवत् आरादुपकारकतया वा प्रयाजादिवत् ।
नाद्यः । तत्त्वज्ञानशरीरानिर्वाहकत्वात् । नाल्यः । कर्मणां स्ववा
क्यत एव प्रयोजनलाभे फलवत्सन्निधावफलत्वाभावादिति भावः ।

ननु तत्त्वज्ञानं सांक्षमाधनत्वेन विधिना बाध्यते तच्चाशुविनाशि
न कालान्तरायसांक्षाय कल्पते इति स्वानन्तरोत्पत्तिकं धर्मसंपन्नत
इति स एव सन्निपत्यापकारकः । स च मुक्त्यैव फलन नाश्रयत
इत्यत आह । नापीति । दृष्टद्वारिति । मिथ्याज्ञाननिवृत्त्येत्यर्थः ।
अन्यथेति । तथाच विहितत्वं तत्र व्यभिचारीत्यर्थः । ननु सांक्ष

यदि तत्त्वज्ञानसहकारितया साक्षान्मुक्तिजनकत्वं तदा नाङ्गाङ्गिभावः । किन्तु
समप्राधान्यमेव । तच्च पृथ्वं दूषितमेवेति प्रधानोभूततत्त्वज्ञानेन शरीरानिष्पादकत्वमेव
तद्वाच्यम् । एवं सत्याह । तत्त्वज्ञानेति । कर्मणांमिति ।

ननु प्रधानफलतिरिक्तमुल्योद्देश्यफलभाववत्त्वसद्गत्य तथाप्यज्ञतमेव । यद्य
तिरिक्तफलवत्त्वेनैवाङ्गत्वज्ञिति, तदा सद्गतस्य अन्यद्गता न स्यात् विद्वद्ध्यसफल
कत्वात् । नहि प्रधानव्यन्यस्य विद्वद्ध्यस फलमिति चेत् । न । तत्त्वज्ञानेनैवोपपत्ती

पपत्तावदृष्टकल्पनानवकाशात् । अन्यथा भेषजादि-
विधिष्वपि तथा कल्पेत । उपपत्तिविरुद्धश्च ज्ञानकर्म-
समुच्चयः । काम्यनिषिद्धयोस्त्यागादेव समुच्चयानुप-
पत्तेः । नापि असङ्कल्पितफलकाम्यकर्मसमुच्चयः । चतु-
र्थाश्रमविधिविरोधात् । यावन्नित्यनैमित्तिकसमुच्चयस्या-
पि तत एवानुपपत्तेः । यत्याश्रमविहितकर्मणा ज्ञानस्य

हेतुश्रवणन नियमादृष्टं जन्यत एव अन्यथात्मनः पक्षस्थोपनाय
कतामात्रेण तदुपयोगे तद्भिन्नोपायान्तरेण पक्षोपस्थितिः मननोप-
योगिनो स्यात् । मैवम् । (५३) मननव्यापारकश्रवणस्य मोक्ष-
हेतुत्वेन श्रवणादुपायान्तराधीनतदुपस्थिते मोक्षाहेतुतया नियमा-
दृष्टस्याकल्पनात् । तथात्वेऽप्यात्मसाक्षात्कारेण तदजननात् तस्यैव
सन्निपत्योपकारकत्वात् मननस्यापि निदिध्यासनमेव दृष्टं व्यापारः ।
काम्येति । काम्यत्यागस्यैव संन्यासत्वादिति भावः ।

ननु फलकामनां विना यत्काम्यं कर्म तेन समुच्चयः स्यादि-
त्यत आह । नापीति । तादृशकाम्यकर्मणोऽपि मोक्षे त्याग
तदङ्गत्वकल्पने प्रमाणाभावादित्यागयात् । स एवेति । यद्यप्येवमपि तुल्यकृततया
समुच्चयो न सिद्धः तथापि तत्त्वज्ञानमात्राद्देतुत्वानराकरणे तात्पर्यम् । मिथ्या-
ज्ञानेति । वासनानिवृत्त्येत्यर्थः । तदप्युपलक्षणम् । युगपद्भोगजनकक्राययौग-
पद्यद्वारेष्वपि दृष्टव्यम् ।

(५३) मननव्यापारकेति । श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य इति श्रवणान्मनन-
व्यापारकश्रुतिजन्यात्मश्रवणत्वेन हेतुत्वनाभात् नादृष्टकल्पनमित्यर्थः । केचित्तु

समुच्चय इत्यपि नास्ति तदभावेऽपि गृहस्थस्य ज्ञाने
सति मुक्तः । यतः स्मरन्तिहि । कर्मणोव हि संमिद्धि-
मास्थिता जनकादयः । इति । न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञान-
निष्ठोऽतिथिप्रियः । आदकृत् सत्यवादी च गृहस्थोऽपि
हि मुच्यते ।

न च मायस्यावैचित्र्या साधनवैचित्र्यामुपपद्यते ।

श्रवणादित्यर्थः । यावदिति । गृहस्थादिमाधारणस्य तस्यापि संन्या-
सिनां त्यागश्रवणादित्यर्थः । गृहस्थस्यापीति । न च मोक्षार्थिकर्त-
व्यत्वेन कर्माणि विहितानि येन तत्समुच्चयः स्यादिति भावः ।

ननु कार्यमामान्यव्यभिचारोऽप्यवान्तरजातीयकार्यं प्रति
अव्यभिचारस्तत्कर्मणः स्यादित्यत आह, न चेति । (५४) ज्ञानं
त्ववान्तरजातीय एव कर्मणां हेतुत्वमिति भावः ।

श्रुतिशक्येभ्य इत्यत्र श्रुतिशब्दस्याप्रामाण्यशङ्काशून्यशब्दपरत्वमतः तादृशश्रुति-
पुराणादिजन्यश्रवणस्यापि हेतुत्वमत एव श्रुदस्याप्यपयर्गभागित्वसम्भवात् जग-
दद्देश्यता शास्त्राग्रेतुः सङ्गच्छते इत्याहुः ।

ननु श्रवणानन्तरं किञ्चिद्व्यवधानाद् यत्र मननं तत्रादृष्टं विना कथं तस्य
तद्हेतुत्वमिति चेत् । न । तत्रापि संस्कारद्वारा तथात्वसम्भवात् । किञ्चित्तु
एतदस्वरसेनाह । तथात्वेऽपीति । मननस्यापीति । अदृष्टं विना जनकत्वपक्ष-
इदम । ननु फलेति । फलकामनामभिलाषं विना यत्काम्यं कर्मो आह्लादिक-
मित्यर्थः ।

(५४) न चेतीति । यद्यपि तत्तद्व्यवधानं जनकत्वमस्तु कार्यतावच्छेदका-
ननुगमस्यादोषत्वात् । तदर्थमिदं तत्तु सुक्तिसाधनताज्ञानात् न तु तत्तावच्छेदेव

न च स्वर्गवदधवर्गोऽपि प्रकारभेदः सम्भवति । तस्मात्
तत्त्वज्ञानमेव निःश्रेयसहेतुः । कर्माणि त्वनुत्पन्न-
ज्ञानस्य ज्ञानार्थिन स्तत्प्रतिबन्धकाधर्मनिवारणद्वारेण

ननु समवाय्यसमवायिनाशयोर्द्रव्यनाशकारणतावदभावरूप-
मोक्षेऽपि कर्मणां कारणता स्यात् । सैवम् । निमित्तकारणतर-
कारणनशत्वेन तत्र हेतुत्वात् । न चाल्मुमुक्षुकर्तव्यत्वेन कर्माणि
विहितानीत्युक्तम् । तस्मादिति ।

ननु स्वाश्रयविहितेन कर्मणा ज्ञानस्य समप्राधान्येन समुच्चयः
स्यात् । ज्ञानकर्मणोऽमूल्यत्वेन मुक्त्यर्थत्वावधारणात् । “स्वे स्वे
कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः” इति स्मृतः । अत्राहुः ।
तत्त्वज्ञानस्य मिथ्याज्ञानध्वंसो व्यापारो दृष्टत्वात् । तत्र न तस्य
कर्मसहकारित्वम् । विनापि कर्म तेन मिथ्याज्ञानविनाशात् ।
कर्मान्तराणां यमनियमादीनां तत्त्वज्ञानद्वारेण मोक्षहेतुत्वं सम्भ-
वति । साक्षात्त्वस्याश्रयः ।

ननु तत्तत्तोश्रस्नानमहादानकार्गीमरणादिकर्मणां तत्त्वज्ञान
नैरपेक्षेण मोक्षहेतुत्वं श्रूयते तत्कारणं तत्त्वज्ञानमेव तद्धेतुः । न च
तत्त्वज्ञानमेव व्यापारः । अनुपदमेव तत्त्वज्ञानानुत्पादिनादृष्टद्वारा
तत्साधनत्वे ज्ञानात् । तादृशज्ञानञ्च मुक्तिनिश्चकार्यताप्रतियोगिककारणताश्रयस्य-
प्रकारकं शब्दादिन एव सुलभम् । तथापि मिथ्याज्ञानोच्छेदकाय यौगपद्योस्तत्त्व-
ज्ञानैकसाध्यत्वेन तदावश्यकतायां तत्र च जातिभेदस्वीकारनियमे ततएव सामान्य-
सामयोक्तः कार्यसम्भवे किं विशेषसामप्रन्तरकल्पनेन इत्यत्र तात्पर्यामिति

प्रायश्चित्तवदुपयुज्यन्ते । उत्पन्नज्ञानस्य त्वन्तरालब्ध-
दृष्टेः कागौरीपरिसमाप्तिवत् प्रारब्धाश्रमधर्मसमापनं
लोकसंग्रहार्थमिति युक्तमुत्पश्यामः ।

हि तद्वैतुत्वं वाच्यम् । तथा चापवर्गहेतुर्वाट्टं कल्पिताम् । एवं ।
दृष्टभूमिसमवामनमिथ्याज्ञानध्वंसं विना न मोक्ष इति मिथ्या
ज्ञानप्रागभावामहवृत्ति ततध्वसे तत्त्वज्ञानं हेतुरिति तत्रापि तत्त्व
ज्ञानव्यावग्यकत्वात् । (५५) तमेव विदित्वातिमृत्युमिति नान्यः
पन्था विद्यतेऽयनाय इति श्रुतः । कर्मणाञ्च तत्त्वज्ञानद्वारापि
मोक्षहेतुत्वमश्रयात् । सम्प्रदायविदम् ज्ञानकर्मणां निरपेक्षमाध-
नत्वश्रुते ब्रह्मिण्यववहिकल्प एव । निरपेक्षमाधनावरुडऽन्यमाधना-
न्वयो न विकल्पं विना । आकाङ्क्षाविरहात् । साहित्यबोधनं
विना यत्रैकं प्रत्येकस्य हेतुता शब्देन बोध्यते तत्र विकल्पे
नान्वयो यथा ब्रह्मिण्यवयोरिति व्युत्पत्तयत्याहः ।

वदन्ति । अभावरूपेति । तथा च भावरूपकार्यण व्यभिचारिणो न जनकत्वं
न त्वभावरूपेऽपीति भाव । नियमप्रदितं जनकत्वमभावरूपकार्येऽपि व्यभि-
चारिणोऽसम्भवाद्यागयेनाह । ननु तन्नदिति । एतन्मत मोक्षे वजात्य बोध्यम् ।
मिथ्याज्ञानेति । समानाधिकरणमिथ्याज्ञानप्रागभावेत्यर्थः ।

५५ ननु मिथ्याज्ञानं विरोधिगुणान्तरमात्रमिवर्तनीयमिति किं तस्य-
ज्ञानेन । न च वासना तद्वाश्या । कालादिनापि तद्वागमम्भयात् । न च काय
यौगपदार्थं तदिति वाच्यम् । तद्वैतोरेवेति न्यायेन तदुत्पादकादृष्टादेव तत्सम्भवा-
दिति वेदमुपोहनकनाह । तमेवेति । तथा च तत्त्वज्ञानस्य प्रामाणिकस्य तस्यैव
वासनानागकत्वं काययौगपदार्थाद्वैतत्वञ्च । प्रामाणिकं गौरव न दोष इति भावः ।
तत्त्वज्ञानद्वारापीति ; ननु तत्त्वज्ञानस्य द्वारत्वे मुक्तिहेतुत्वं कर्मणासावश्यकम् ।

एतेनाथातो धर्मं व्याख्यास्यामः । यतोऽभ्युदय-

नन्वेवमुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य कर्मणामनाचरणप्रसङ्ग इत्यत आह,
उत्पन्नेति । ननु लोकसंग्रहो न सुखदुःखाभावरूपः न वा तस्मा-
धनम् । न च सङ्कल्पितकर्मत्यागेन लोकानां निन्द्यत्वेन ज्ञाना-
भावार्थं प्रवृत्तिः । जनेनावमतो योगी योगसिद्धिञ्च विन्दतीति
पुराणात् जनावमाननाया योगिनः श्लाघ्यत्वात् । अत्राहुः । तत्त-
त्कर्ममाध्यभोजकादृष्ट्यर्थं योगिनां तत्र प्रवृत्तिः । यद्वास्मत्कर्म
दृष्ट्वा लोकः कर्म संगृह्णात्विति करुणया तत्र प्रवर्त्तते ।

यत्त्वधिकारे सति नित्यस्यावश्यकी कर्त्तव्यता अन्यथा प्रत्य-
वायाधिक्येनानपवर्गापत्तिरिति मतम् । तन्न । दोषाभावेन
नित्याकरणेऽपि प्रत्यवायानुत्पादात् । अतएव भोगार्थं प्रवृत्तावपि
तस्य न धर्माधर्मात्पत्तिः ।

ननु यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्म इति सूत्रस्य धर्म-

उक्तगत्या चादृष्टद्वारैव हेतुत्वं वाच्यम् । एवञ्च तददृष्टस्य तत्त्वज्ञानमुक्त्यभयजन-
कत्वकल्पने गौरवम् । तत्त्वज्ञान महारीकृत्यैव मुक्तिमात्रजनकत्वे लाघवमिति
ज्ञानकर्मणोः समप्राधान्यमेवेति चेत् । न । उक्तयुक्त्या तत्त्वज्ञानस्यावश्यकत्वे
तद्धेतुजिज्ञासायामुपास्यतत्यादन्वयव्यतिरेकात्तुविधायित्वाच्च क्लृप्तप्रवर्णादितद्धेतु-
भावे कर्मणामेव तद्धेतुत्वकल्पनात् । काशीभरणस्य तत्त्वज्ञानहेतुत्वमागमादपि
लभ्यत एव । तथा च प्रामाणिकं गौरवमिति भावः ।

तमेवेत्यादि श्रुतिविरोधादस्वरसमुद्भावयन्नाह । सम्प्रदायेति । सर्वत्रैवं भावे
मानाभावादित्यत आह । यद्वेति । करुणयेति । कारुणिकानां परदुःखज्ञानात्
दुःखमुत्पद्यत इति दुःखभावसुद्दिश्य प्रवृत्तिरितिभावः । दोषाभावेनेत्युपलक्षणम् ।
पागभावाभावेनेत्यपि दृष्टव्यम् । अन्यथा प्रतियोग्युत्पत्तेरावश्यकत्वात् ।

निःश्रेयससिद्धिः स धर्मः । तद्वचनादान्नायसिद्धेः प्रामा-
ण्यमिति त्रिसूत्री व्याख्याता । अन्यथाव्याख्याने हि
यतोऽभ्युदयेति प्रत्येकसमुदायाभ्याम् उभयत्राप्यव्या-
पकं स्यात् । यतोऽभ्युदयसिद्धिः स धर्म इत्येतावतैव
लक्षणसिद्धेः । पारम्पर्येण निःश्रेयसेऽप्यस्य हेतुत्वं
प्रतिपादयितुं निःश्रेयसग्रहणमिति । एवं प्रतिपन्न-

मोक्षहेतुताबोधकत्वविरोध इत्यत आह, (५६) एतेनेति । सूत्र-
मप्यभ्युदयमात्रसाधकधर्मपरतयैव व्याख्येयमित्यर्थः । अभ्युदयो-
ऽत्र तत्त्वज्ञानम् । तद्वचनादिति । तेनैश्वर्येण वचनात् प्रणयना-
दान्नायस्य प्रामाण्यमित्यर्थः । अन्यर्थेति । यद्येको धर्माऽभ्युदय-
साधकोऽन्यश्च निःश्रेयससाधक इत्यर्थः । न चैकस्यैव धर्मस्योभय-
साधकतया नोक्तदोषः । उक्तयुक्तेः । तत्त्वज्ञानोत्पादनैवान्य-
थोपपत्तौ धर्मस्य निःश्रेयसहेतुत्वे मानाभावादिति भावः । एवं
सति निःश्रेयसपदोपयोगमाह । यत इति । एवमिति । अभि-
धेयं द्रव्यादि । प्रयोजनं निःश्रेयसम् । मस्यभ्यः तत्त्वज्ञाननिःश्रेय-
सयो हेतुहेतुमद्भावः ।

(५६) एतेनेति । ननु यतोऽभ्युदयेति सूत्रमेव प्रकृत अपरं सूत्रद्वयं प्रकृतम्
सङ्गतमिति चेत् । अथ यतोऽभ्युदयेति सूत्रमन्याभिप्रायकमेवेति क तद्विरोध
इति यद्वायामाद्यं सूत्रम् । तथा चाथातो धर्मं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञा
नादान्यपरत्वमिति द्वितीयसूत्रोपपन्नकृतयैव तत्सङ्गतम् । धर्मस्य चाभ्युदय-
साधकत्वे किं मानमित्याद्यद्वायामान्नाय इत्येवोत्तरं वाच्यम् । तस्य च कृतः

प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धो जिज्ञासुः पृच्छति । अथेति ।
 अथ कानि द्रव्याणि कियन्ति च । के गुणाः किय-
 न्तश्च । कानि कर्माणि कियन्ति च । किं सामान्यं
 कतिविधञ्च । के विशेषाः । कः समवाय इत्यर्थः ।
 किञ्च तेषामिति सामान्यतो विशेषतश्च पदार्थानां
 द्रव्याणां गुणानाञ्च कर्मणामित्यादि नियम् । चकारौ
 मिथः समुच्चये । साधर्म्यवैधर्म्योरप्येवान्तर्भूतत्वात् ।
 पृथक् लक्षणार्थमपि न प्रश्नः ।

तर्त्विति । तत्र तेषु द्रव्यादिषु वक्तव्येषु । द्रव्याणि

अग्रे विभागस्यापि वचनात् । तद्विषयां जिज्ञासामाह, किय-
 न्तीति । विशेषाणामानन्त्यात् । समवायस्यैकत्वात् तत्र न
 विभागजिज्ञासा । चकाराविति । किञ्चेति चकारः प्रश्नसमु-
 च्चये । वैधर्म्यञ्चेति चकारः साधर्म्यसमुच्चय इत्यर्थः ।

ननु द्रव्यादिलक्षणात्मन्ययोगव्यवच्छेदार्थ इति साधर्म्यादे-
 र्लक्षणं किं न पृष्टमिष्टमित्यत आह, साधर्म्येति । एष्वेव द्रव्यादि

प्रासाग्यं येन तथा स्यादित्यपेक्षायामुक्तम् । तद्वचनादिति । तथा चाप्रोक्तत्वेन
 तत्राप्रासाग्यमित्यभिसन्धयोक्तम् । त्विसूत्रात् । तत्त्वज्ञानाच्च कायव्युह्यादिना
 भोगहाराकर्म्मक्षये सति भोजः । नाभक्तं जीयते इत्यादे । न च ज्ञानाग्निरित्यादिना
 शिरोधः । भोगहारापि तत्राप्रासाग्योपपत्तेरिति साम्प्रदायिकाः । वस्तुतो नियमः
 यत्कर्म्मजदुःखप्रागभाषोऽस्ति तस्य भोगेनैव नाशः तत्रागभावस्य प्रतियोगिजन-

पृथिव्यादीनि । यद्यपि विभागस्य न्यूनाधिकसंख्या व्यवच्छेदपरत्वादेव नवत्वं लब्धं तथापि स्पष्टार्थं नवग्रहणम् ।

एवकारश्च विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थः । सामान्यसंज्ञा द्रव्यमिति । विशेषसंज्ञा पृथिवीत्यादिका । तयोक्तानि सूत्रकृतेति शेषः । अवगताप्रभावस्य तस्योक्तेरागमत्वात् । अनवगताप्रभावस्यापि लोकप्रसिद्धार्थानुवादकत्वात् । लोके च तावतामेव सामान्यतो विशेषतश्च व्यवहारात् । किं पुनरत्र प्रतिषिध्यते नवैवेति । न ह्यनवगतस्य प्रतिषेधः सम्भवति । उच्यते । द्रव्यस्य खैवेत्यर्थः । तथा च द्रव्यादेः साधर्म्यादेश्च मिश्रा विगेषणविशेष्यभावात् लक्ष्यलक्षणभाव इत्यर्थः ।

ननु द्रव्यादीनां लक्षणप्रश्नः कुतो नैत्यत आह, साधर्म्यमिति । एष्वेव लक्षणेष्वेव । तथा च साधर्म्यादि प्रश्नएव लक्षणप्रश्न इत्यर्थः ।

किं पुनरिति । नवाधिकद्रव्यस्य मिश्रामिडिभ्यां विरोधादित्यर्थः । अत्र द्रव्यस्य नवत्वं विगेषणं नवानां द्रव्यत्वं वा । आद्ये

कृत्यनियमात् । अन्यथा तस्यानन्यगत्या अदत्तफलस्यैव तत्त्वज्ञानात्ताम इति युक्तमुत्तरयाम । तत्त्वज्ञाननिःश्रेयसयोरिति । यद्यप्यभिधेयद्रव्यादिना प्रयोजनस्य सम्बन्धः कथयितुमुचितस्तथापि तद्विषयकतत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वबोधने परस्परया द्रव्यादेरपि प्रयोजकत्वनाम इति भावः ।

सतो नववाह्यत्वं नववाह्यस्य सतो द्रव्यत्वं वा । तथाच प्रतिपन्नस्यैव प्रतिपन्ने प्रतिषेध इति न किञ्चिद्दृष्यति । अतः परं न शङ्का न चोत्तरम् । तथाहि इदं द्रव्यं एभ्योऽधिकं स्यादिति वा इदमेभ्योऽधिकं द्रव्यं स्यादिति वा आशङ्कत । प्रथमे आधिक्यं निराकरिष्यामो यथा सुवर्णस्य । द्वितीये द्रव्यत्वं निराकरिष्यामो यथा तमसः । अतःपरं न शङ्का न चोत्तरम् । धर्मिण एव बुद्धानागोहात् । यदि कश्चिद्बुद्धिमागोच्यते तदास्माभिरप्युक्तैर्वान्तर्भावयिष्यते । अनन्तभावे वा विशेषणमङ्गत एवकारोऽयोगव्यवच्छेदार्थ इति नवद्रव्ये नववाह्यत्वं निषिध्यत इत्याह । द्रव्यस्यति । अन्त्ये विशेषणमङ्गत एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थ इति नववाह्य नववाह्यत्वं निषिध्यत इत्याह । नवेति । (५७) तथाहोद द्रव्यमिति पाठे एभ्यो नवभ्योऽधिकमिदं तमो द्रव्यमिति याजना । इदमेभ्य इति । इदं सुवर्णं मेभ्यः पृथिव्यादिभ्यः अधिकं स्यादित्यर्थः । अतःपरमिति । दशमं द्रव्यं न निषिध्यते । प्रतियोग्यप्रतीतिरित्यर्थः ।

नन्वेतावता नव द्रव्याणि न न्यूनाधिकानीत्युक्तम् । तत्र नवेति नवसंख्यायोगितायामुक्तायां न न्यूनानीति व्याहृतम् । न्यूनता हि नवावान्तरसंख्यायोगिता । न च तदसम्भवे नवत्वं नाप्यधि-

(५७) अपिसमन्यानुरोधादाह । तथाहीदमिति । न निषिध्यत इत्युप-

द्रव्यत्वं तस्य निराकरिष्यत इत्यभिप्रायवानाह । तद्-
व्यतिरेकेण संज्ञान्तगानभिधानादिति । सूत्रकृतेति
शेषः । लोकेनेति वा ।

• स्यादितदम्भकारस्तावदनुभवसिद्धतया दुरपङ्गवः ।
न च सामान्यविशेषसमवायेष्वन्यतमं तमः । तेषां
अञ्जकवैचित्र्येऽपि व्यक्ताश्रयसम्बन्धिनामुपलम्भमन्त-
रेणानुपलम्भनियमात् । उपलम्भे वा तत्त्वव्याघातात् ।

कव्यवच्छेदः । दशमादिद्रव्याणां दुरपङ्गवात् । अत्राहुः । गुणे
चतुर्विंशतित्ववदत्र नवत्वं भाक्तम् । तथाच पृथिव्यात्वादिनवापा
ध्यनाक्रान्तेषु द्रव्यत्वं नास्ति द्रव्येषु वा जलाद्यष्टकानाक्रान्तेषु
पृथिव्यात्ववच्छेदो नास्तीति व्यवच्छेदार्थः ।

तमसा दशमद्रव्यत्वमायकं परिशेषमाह । न चेति । ननु
(५८) यदि तमः सामान्यं तथा दिवाप्युपलभ्यत । एतं सति गीत्व

लक्षणम् । न शक्यतेऽपि । कव्यप्रसिद्धेरित्यपि द्रष्टव्यम् । दशादीति । व्यक्ति
भेदमादयेति शेषः । दशमेति । द्रव्यत्वं प्रमाध्य दशमत्वमायकमित्यर्थः ।

(५८) यदि तम इति । न च अभयसिद्धतमः शब्दार्थानामे पञ्चानात् इति
वाच्यम् । आनोकजन्यनानविशिष्टवाच्यपमानाकारविषयत्वस्यैव पञ्चतावच्छेद-
कत्वात् । यदि च तन्मते तमसः तामसंन्द्रियवेद्यत्वं तथा चक्षुःपदं रूपप्रताप्य-
साधारणकारणेन्द्रियपरम् । तद्विषयश्चास्मन्मते अलौकाभायः । तन्मते द्रव्या-
न्तरभिद्यादि । तदेतत् पञ्चतावच्छेदकोभयसंप्रतिपत्त्यैव विवादप्रसृते । अन्यथा
साध्यतद्भाषाविकल्पेनानुमालोच्छेदप्रसङ्गादिति वदन्ति ।

न कर्म संयोगविभागयोरकारणत्वात् । न ह्यन्व-
कारेण किञ्चित् कुतश्चित् विभज्य केनचित् संयो-
ज्यते । अतथाभूतस्य च तल्लक्षणानुपपत्तेरतत्त्वात् ।
न गुणः । द्रव्यासमवायात् । द्रव्यासमवेतं ह्यसमवेत-
मपि तद्विरहिणि देशे कुतो नोपलभ्यते । व्यञ्जकमास्त्रायभावादिति
चेत् । तुल्यम् । तस्यालोकाभावव्यङ्ग्यत्वादित्यत आह । व्यञ्जकेति ।
तेषां सामान्यादीनामनुपलम्भादिति योजना । सामान्यादौ व्यक्तादे-
र्यथासंख्यमन्वयः ।

नन्वेतद् यथाश्रुतं व्यधिकरणम् । अथ तमसः सामान्यादि
भिन्नत्वे साध्ये क्रमेण व्यक्त्याद्यविषयकमात्ताकारविषयकत्वा-
दिति हेतुः । तथापि व्यक्तिः किमाश्रयमात्रं वा समवायिदेशो
वा । आद्यं समस्ततद्विषयकमात्ताकारविषयकत्वमसिद्धम् ।
कालादीनां भावात् । अन्ये यत्किञ्चित्समवायिदेशः तमसो वा ।
प्रथमे पुनरसिद्धिः । विशेषसमवायभेदमाधने च मात्ताकारा-

ननु तेषां व्यञ्जकवैचित्र्येऽपीत्युक्तं विशेषसमवाययोरतोन्द्रियर्याव्यञ्जकस्यैवा-
भावादित्यन्यथा योजयन्ति । तेषामिति । तथाच व्यञ्जकेति सामान्यमात्वान्वित-
मिति नोक्तदोष इति भावः । कालादीनामिति । यद्यपि कालो न प्रयच्छ स्तथा-
प्युपनान्तरस्य तद्विषयत्वं बोध्यम् । तन्मते तस्य षडिन्द्रियवेद्यत्वाभ्युपगमादित्येके ।
अतद्गुणसम्बिज्ञानाद् गृह्णादौलुकमित्यन्ये ।

नन्वेवमालोकविषयकमात्ताकारविषयत्वात् न सामान्यमित्यायातं तच्चायुक्तम्
आत्मत्वादौ व्यभिचारादित्यत आह । तदयमर्थ इति । तमो नेति । चाजुषत्वं
च लुप्तत्वं गृह्णादौलुकात् । यतो न द्रव्यगुणत्वादिना व्यभिचारः । न च

मेव स्यात् अद्रव्यसमवेतं वा । उभयापि गुणत्वव्या-
घातः । सामान्यवतः स्वतन्त्रस्य द्रव्यत्वापत्तेः । निः-
सामान्यस्य गुणत्वलक्षणव्याघातात् । गुणकर्मणो-
निर्गुणतया गुणस्य तत्र समवायविरोधात् । द्रव्यासम-
वाय एवास्य कथमिति चेत् । इत्थं न दिक्कालमनसा-

विषयत्वमेव समर्थमिति व्यर्थमधिकम् । अत्राहुः । व्यज्यतेऽन-
यति व्यक्तिरालोकः । तदयमर्थः । तमः सामान्यं सञ्ज्ञाक्षपमेव
वाच्यम् । अन्येन्द्रियेणाग्रहात् । तस्य चालोकाऽयं व्यञ्जकः ।
तथाच न तम सञ्ज्ञाक्षपसामान्यम् आलोकाविषयकमाज्ञात्कार
विषयत्वादित्यन्वयव्यतिरेकी । विशेषसमवाययोश्चानुपलम्भनियमः

हेतोरिव नञ् व्यत्यासेनालोकविषयकमाज्ञात्काराविषयत्वमर्थं स्रष्ट्यासत्यालोका-
भावादिवृष्टान्तसौलभ्येनान्वयित्वसम्भवे व्यतिरेकीति ग्रन्थविरोधात् । यथाश्रुते-
ऽपि तस्य वृष्टान्तत्वसम्भवात् दोषतादवस्थ्यम् । तन्मते तस्यानुपलम्भग्रन्थतया
हेत्वसत्त्वात् । न चैवमप्यस्यकारप्रत्ययविषयनीलरूपस्य वृष्टान्तत्वमस्त्विति वाच्यम् ।
तादृगलौकिकमाज्ञात्कारविशेष्यत्वादित्यर्थात् । न च तद्विशेष्यत्वं तस्योभयमिदम् ।
तत्र नीलारोपपक्षे तस्य विशेषणत्वेनैव भानात् । विशेष्यत्वपर्यन्तमवश्यं वाच्यमेवा-
न्यथा नानजातो व्यभिचारापत्तेरिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । एवमपि द्रव्यत्वादि-
वृष्टान्तसौलभ्ये व्यतिरेकीति ग्रन्थविरोधतादवस्थ्यादिति ।

केचित्तु साज्ञात्कारपदेन सञ्ज्ञाक्षपसाज्ञात्कारो विवक्षित स्तौ न द्रव्यत्वाद्दो न
व्यभिचारः । न च पेचकादिचक्षुर्जन्य-साज्ञात्कारविषयत्वमादाय व्यभिचारः ।
मानुषेति बोध्यत्वान् । न चाश्रुतविशेषादस्यकारे चौरादिग्राह्य व्यभिचारः ।
प्रमाणाभावात् । भावे वास्याभावकीति विशेषणत्वात् । न चैवं साध्ये सञ्ज्ञाक्षपपदं

मयम् । तेषां विशेषगुणविरहात् । सामान्यगुणस्य
चाश्रयसहोपलम्भनियमेन तदप्रत्यक्षताया मप्रत्यक्षत्व-
प्रसङ्गात् ।

साक्षात्कारविषयत्वनियमएव विवक्षितः । न कर्मति । अत्र क्षण-
चतुष्टयावस्थायित्वेन कर्म विशेषणीयम् । तेन (५६) विनश्यदवस्थ-
कर्मणि न व्यभिचारः । वस्तुतो विनश्यदवस्थं समवायिकारणमेव न
भवति । कार्योत्तरकाले सतएव तत्त्वात् । न च तमोरूप कर्मणा
भूतलाद्याश्रयसंयोगादि जन्यत एवेति वाच्यम् । अन्योन्याश्रयात् ।
कर्मत्वं हि मिदं तत्कल्पनं तत्कल्पनं च कर्मत्वमिद्विरिति भावः ।

न गुण इति । ननु द्रव्येति विशेषणं व्यर्थं असमवायादित्य-
स्यैव गमकत्वात् । न च स्वरूपामिद्विनिवारकविशेषणवद्विदमपि
साधनमिष्यत इति तन्मतनैतत्समाधेयम् । तथाहि किं पृथिव्यादि-
व्यर्थम् । व्यापकेऽखण्डाभावं च वैयर्थ्याभावात् । न च व्यतिरेके साध्याभावस्य
व्याप्यतया भावत्वेन व्यर्थविशेषणत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । शरीराजन्य-
त्ववत् परेण व्यभिचारावारकविशेषणस्यापि सार्थकत्वाभ्युपगमात् । तत्र पक्ष-
धर्मितामिद्विप्रयोजनवदत्वाप्यद्देशमिद्वे प्रयोजनत्वादित्याहुः । न चालोकाभावत्व-
पक्षे तमसोऽन्यतरामिद्विः सप्रतियोगकस्यैवाभावस्य साक्षात्कारविषयत्वादिति-
वाच्यम् । तन्मतनैवास्य हेतुत्वात् । प्राचीनमते प्रतियोगिनोऽप्यभावसाक्षात्कारा-
विषयत्वाच्च । न चालोकाभावादेः सपक्षाद्वारावसाधारण्यमिति वाच्यम् ।
अनुकूलतर्कसत्त्वादिति ।

(५६) विनश्यदिति । विनश्यदवस्थस्य कर्मणीत्वर्थः । फलोपधानमाशङ्क्य
दसक्तम् । एतच्चारम्भकसंयोगनाशसमकालं कर्मोत्पत्तिसम्भवपक्षे बोध्यम् । अत्र
संयोगाजनकत्वात् विभागाजनकत्वाच्चेति हेतुद्वयं बोध्यम् । न च परेण द्रव्यत्वा-

नवकाममवायो हेतुः द्रव्यमात्रासमवायो वा । आद्ये तमोरूपेणा
नैकान्तिकम् । अत्ये स्वरूपासिद्धिः । किञ्च तमसः स्वावयव-
रूपद्रव्यममवेतत्ववादिनोऽसिद्धिः । अत्राहुः । नञः प्रतियोगि-
विशेषणत्वात् । द्रव्यममवेतत्वाभावो विशिष्टव्यतिरेको हेतुरिति
न व्यर्थविशेषणम् । न चासमवेतत्वमत्रोपाधिः । अगुणत्वे साध्ये
कर्मादौ साध्याव्यापकत्वात् । यद्वा हेतुद्वयमत्र विवक्षितम् ।
असमवेताभ्यकारवादिपक्षे असमवेतत्वस्य द्रव्यान्यममवेतत्ववादि-
पक्षे च तत्त्वस्थाहेतुत्वात् । नाप्यसिद्धः । अवयवममवेतत्वमिदार्थमे-
वास्य विशेषस्य क्रियमाणतया तत्पूर्वं तदसिद्धेः । यद्यपि द्रव्या
समवायमिदार्थं मवश्यवाच्याग्रेतनपरिशेषिणास्य गतार्थता तथापि
तस्यैवानुमानरूपस्य सहकारिविपक्षबाधकाभिधानद्वारास्य ग्रन्थस्य
भ्युपगमादात्मादिमंयोगाद्यकारणत्वमसिद्धम् तदसमवायिकारणत्वाभावस्य हेतु-
त्वात् । न्यायनयेनेदमुक्तमित्यप्याहुः । न चाकारणत्वादित्येवास्तु अक्षरगडाभावे
वैयर्थ्याभावात् । तन्मते स्वरूपासिद्धिवारकस्यापि सार्थकत्वाच्चेत्याहुः ।

ननु विनश्यदवस्थे घटादौ न कर्मात्पत्तिमस्त्वव । तथाहि तत्र विनश्यदव-
स्थत्वं समवायिनागादारम्भरुसंयोगनाशाद्वा । नाद्य । आचार्यमते त्ववयविनि-
कर्मात्पत्तस्य यावदवयवकर्मात्पत्तिनियतत्वेन कपालादिनाशसमकालमवयवकर्मा-
सामग्रीविरहात् घटादौ कर्मानुत्पत्ति । नान्यः । आरम्भरुसंयोगनाशजनक
विभाजनकर्म्मण स्तदानीं अवयववृत्तित्येन कर्मेवति कर्मानुत्पादेन चावयव
कर्म्मसामग्रीविरहेण पूर्ववत् तदनुत्पत्तेः । तत्राशाग्निसोत्तरकालभाविना उत्तर-
संयोगेन विनाशिते कर्म्मणि प्रतिबन्धकाभावेऽवयवकर्म्मसामग्रीसम्भवात् । एवञ्च
यथाश्रुत एवाव्यभिचारे किं क्षणचतुष्टयावस्थायित्यविशेषणेनेत्यपरितुष्यन्नाह ।
वस्तुत इति । विनश्यदवस्थं कर्म्म समवायिकारणमेव न भवति । उक्तयुक्त्या
कर्म्मरूपकार्योत्तरकालसतएव तथात्यादित्यर्थः ।

व्याघातप्रतिपादनपरत्वम् । असमवेतं तमः सामान्यवन्निःसामान्यं वा । आद्ये सामान्यवत इति । स्वातन्त्र्यास्यासमवेतस्येत्यर्थः । अन्ये निःसामान्यस्येति । अद्रव्यसमवेतत्वञ्चेति दूषयति । गुणेति । तेषामिति ।

ननु यथोक्तो हेतु रपक्षधर्मः । न चानेन गुणत्वाभावः सिद्धयति । सामान्यगुणत्वेऽप्युपपत्तेः । (६०) अथ प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यतया

ननु कार्यमात्रे तदुत्तरकालसतस्तथात्वं मानाभावात् । कार्यनिराश्रयत्वापत्त्या कार्यसमानकालत्वमात्राभ्युपगमादिति । एवञ्चैतन्मते संयोगविभागान्यतरजनकत्वाभाव एकेव हेतुरखण्डाभावं च न वैयर्थ्यम् । हेतुद्वयेऽपि तेनैव वैयर्थ्याद्वारात् विभागाजनकेन व्यभिचारापत्तेः । कर्मात्तरकालसतएव कर्मात्त्यादे तत्र तेन विभागजनमावश्यकम् । तत्र कार्यसमानकालीनत्वमात्रेणैव तथात्वादित्युक्तहेतौ न व्यभिचारशङ्का । तमसः कर्मात्वे तदाश्रये चलतीति धीप्रसङ्गः । इत्यपि बोध्यम् ।

स्वरूपसिद्धिरिति । गुणत्ववादिमतेऽवश्यं द्रव्यसमवायीकारात् स्वरूपसिद्धिरित्यर्थः । ननु स्वमतेनैव हेतुरित्याशङ्क्यानुमानप्रयोक्तृमतेऽपि स्वरूपसिद्धिरित्याह । किञ्चेति । तमप्रतियोगी समवायः तद्विशेषणं द्रव्यमित्यर्थः । नन्वत्रापि द्रव्यपदं पृथिव्यादिनवकपर द्रव्यमात्रपरञ्चेति पूर्वदोषनिवृत्तिरित्यनुशयादाह । यदेति । तथाच तन्मतनैव तत्तद्हेतुत्वमिति नोक्तदोष इति भावः । द्रव्यसमवेतत्ववादिनोऽपि परिशेषकरणकालेऽपि नासिद्धिरित्याह । नापीति । यद्यथैवमपि परार्थं परिशेषानुमानप्रयोगात् स्वतीऽसिद्धिरेव तदभावेऽपि सन्दिग्धासिद्धिर्द्वारैव । तथापि पूर्वोक्त एव तात्पर्यम् । न च द्रव्यसमवाय एवास्य कथमित्यादि मूलग्रन्थेनैवासिद्धिनिरास इति वाच्यम् । पृथिव्यादिनवकसमवायमात्रस्यैव तेन साधनात् । तत्र चोक्तदोषात् । व्याघातेति । गुणत्वे द्रव्यसमवेतत्वव्याघात निःसामान्यत्वे गुणत्वव्याघातः । इत्यादि क्रमेणेत्यर्थः ।

(६०) अर्थेति । इन्द्रियपदं वहिरिन्द्रियपरमतो नात्मैकत्वाद्दौ व्यभिचारः ।

नात्मनो वाच्यकरणप्रत्यक्षत्वादित्तास्पदत्वाच्च ।
 नापि नभोनभस्वतोः । चाक्षुषत्वात् । चाक्षुषता हि
 सामान्यगुणत्वाभावे सिद्धे विशेषगुणत्वाभावेऽयं हेतुः । तथापि
 दिगादीनि न तमोरूपविशेषगुणवन्ति तमो वा न तद्विशेषगुणः
 इत्यत्र साध्याप्रसिद्धिः । अथ दिक्कालमनसा मयं न गुण इति
 प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । गन्धवत् । यद्येवं साध्यविकल्पो दृष्टान्तः ।
 विशेषगुणानामेव तद्गुणत्वात् । अत्रापतिष्ठते तेषामिति । तत्र
 गन्धादीनां दिगादिगुणत्वस्याप्रसिद्धत्वात् । प्रसङ्गाध्याहारं च माना-
 भावात् । अत्राहुः । दिगादीनां गुणो भवन्नयं सामान्यगुणो वा
 स्याद्विशेषगुणो वा । आद्ये बाधकम् । अन्ये तेषामिति । अय-
 मन्धकारो दिगादिगुणत्वे सति न विशेषगुणः प्रत्यक्षत्वात् घटवत् ।
 प्रत्यक्षत्वादिति हेत्वध्याहारं च प्रत्यक्षत्वापादनमेवात्र विपर्यय
 रूपतया मानमित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति । सामान्यगुणस्येति ।

इदन्तेति । नन्विदन्तास्पदत्वं यदीदमिति प्रतीयमानत्वं तदा
 सुखं व्यभिचारः । इदं मे सुखमिति मानमप्रत्यक्षत्वात् । नाप्यात्म-

प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वादित्यर्थ इत्यन्ये । प्रत्यक्षत्वादिति लौकिकप्रत्यक्षत्वा
 दित्यर्थः । तन्मतेऽलौकिकप्रत्यक्षाभावात् यथायुतएव हेतुरित्यन्ये । कथमन्धकार
 इति । अन्धकारपदं पूर्वोक्तपरम् । तेन पक्षविकल्पावकाशः । नन्वत्रापि साध्या
 प्रसिद्धिरिति चेत् । अत्र दिगादिगुणत्वसमानाधिकरणविशेषगुणत्वाभाव दिगादि-
 गुणत्वसमानाधिकरणत्वं व्यधिकरणं प्रतियोगितावच्छेदकमिति व्यधिकरणधर्मोप-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तन्मतेन साध्य इत्येके । दिगादिगुणत्वविशेषगुणत्वयोः
 प्रत्येकं प्रसिद्धयोः व्यासज्यप्रतियोगिकाभावः साध्य इत्यन्ये ननु प्रत्यक्षत्वात्

गुणानां रूपिद्रव्यसमवायेन व्याप्ता । तच्च रूपित्वं
गगनपवनाभ्यां व्यावर्त्तमानं चाक्षुषगुणसम्बन्धमपि
व्यावर्त्तयति न तेजसः । प्रतीतौ तद्विरोधित्वात् ।
शैत्यवत् । गुणिनः स्वगुणप्रतीतिपरिपन्थित्वे गुणस्य
नित्यमनुपलम्भप्रसङ्गात् । सत्याश्रये तेनैव प्रतिबन्धात् ।
असति गुणस्यासत्त्वात् सत्सहचरितगुणान्तगानुपल-

समवेतत्वम् । अमिद्धः । अत्राहुः (६१) मनोऽसाधारणकारणप्रत्य-
क्षाविषयत्वमहन्त्वव्यधिकरणत्वं वा तद्विबक्षितम् । प्रतीताविति ।
प्रतीतौ तमःप्रतीतौ । तद्विरोधित्वात् तेजाविरोधित्वादित्यर्थः ।
यदा प्रतीतौ चाक्षुषप्रतीतौ । तस्य तमसो विरोधित्वात् । वाच्या-
लोकं विना चाक्षुषज्ञानाभावादित्यर्थः । नापि तेज एव तमोरूप-
स्वगुणग्रहे प्रतिबन्धकम् । स्वगुणग्रहाप्रतिबन्धकत्वाद् गुणिनः ।
अन्यथा स्वगुणानामध्यक्षताविरोध इत्याह । गुणिनश्चेति । तदेव
स्पष्टयति । सत्याश्रय इति । तत्सहचरितेति तेजःसहचरितेत्यर्थः ।

प्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्था वाच्यः । तथान प्रत्यक्षेति व्यर्थम् । उक्त साध्यस्य केवला-
न्वयितया व्यभिचारासम्भवादिनि चेन्न । विषयत्वादित्यत्रैव तात्पर्यात् ।

(६१) मन इति । अत्र नञव्यत्यासेन मनोऽसाधारणकारणरूपप्रत्यक्षविष-
यत्वादित्यर्थः । तेन भावनादौ न व्यभिचारः । प्रत्यक्षगुणत्वाभाव साध्यः । प्रत्य-
क्षत्वे सतीति हेतौ विशेषणमित्यन्ये । यदिच मनोऽसाधारणकारणरूपप्रत्यक्षान्य
प्रत्यक्षविषयत्वमिति पाठस्तदा न दोषः । अहन्त्येति । ननु व्यधिकरणत्वं तदधि-
करणानधिकरणत्वं तच्च सन्दिग्धासिद्धमिति चेन्न । स्वमतावष्टम्भेनोक्तत्वादित्यन्ये ।

अेश्व । न तावच्छाया तेजसो रूपमेव । तद्रूपस्य शुक्ल-
भास्वरत्वनियमात् । न चेदं नीलप्रभाववदाश्रयोपाधि-
गतथाभूत मिद माभातीति साम्प्रतम् । शैलभूतल-

यद्यप्येतदुशास्पर्शनानैकान्तिकं तथापि न तम स्तेजोगुणः । तेजो
रूपाविषयकचानुपपत्तीतिविषयत्वादित्यर्थः ।

ननु चामिदमेतत् । तेजोरूपात्मकत्वात् तमस इत्यत आह ।
न तावदिति । तद्रूपस्येति । न चाभिभवात् तत्त्वानुपलम्भः ।
सम्बन्धिभूतनादिरूपस्यानभिभावकत्वात् । अभिभावकान्तरस्य
चाभावात् । रूपान्यतेजोविशेषगुणस्य त्वगिन्द्रियाग्राह्यत्व न

अहन्व्यधिकरणत्वेन प्रतायमानत्वादिति विवक्षितम् । न ह्ययं सुखातिवदृष्ट-
सम्बन्धकारवानिति प्रतीतिरित्यन्ये । तेज मरुच्चरितेति तेजोवृत्तीत्यर्थः । तेजो
रूपेति । चानुपेति तामसेन्द्रियानभ्युपगमपक्षे । भादृभते नीलरूपविषयत्वाद-
भिचारवारणाय तेजःपदम् । रूपविषयकत्वं चानुपपत्तीतावप्रसिद्धमेवति तदक्त
मित्याहुः ।

ननु रूपेति व्यर्थमिति चेत् । भदृभते प्रभा हि तेजसो रूपं न तु तेज इति
तदाश्रयतेजसोऽप्रत्यक्षत्वात् तेजोविषयकमाज्ञात्कारविषयत्वस्य प्रभायां व्यभि-
चारित्वात् । रूपपदं स्वरूपार्थकमित्यन्ये । उक्तस्यैव व्यभिचारवारणाय चानु-
पेति । सम्बन्धीति । अभिभावकत्वे तदुपलम्भापत्तिरिति भावः । रूपान्येति ।
प्रत्यक्षेति बोध्यमतो न चक्षुरादिस्यैवव्यभिचार । तेजःपदं गन्धादौ विशेषपदञ्च
त्वग्दृष्टीतमयोगविशेषे व्यभिचारवारणाय ।

केचिन् त्वगिन्द्रियस्य ह्यगुणत्वव्याप्यजातिसून्यत्वादिति ज्ञेत्यर्थः । एवञ्चा
दृष्टादौ स्थितिव्यापके च व्यभिचारवारणाय तेजःपदविशेषपदे इत्याहुः । नानं

स्फटिकपद्मगगाद्याश्रयरूपाननुविधानात् तस्मात्
गुणान्तरमेवेदं तेजस इति वाच्यम् । तथाच तद्ग्रहे
तद्ग्रहणं तद्विरहएव तद्ग्रहणमिति विपरीतमिह
महत्यनुपपत्तिः । नापि पाथःपृथिव्योः । आलोक-
निरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वात् । पार्थिवमेवेद् मार्गपितं रूप-
मित्यपि न समीचीनम् । वाद्यालोकसहकारिविरहे

सम्भवतीति भावः । गलेति । आश्रयरूपानुविधाने तमसः पद्म-
रागादिच्छायामु रक्तताद्युपलम्भः स्यादित्यर्थः ।

ननु विषयात्मकदोषमाहात्म्यान्नीलिमवारोप्यते । यद्वक्ष्यति ।
आरोपे मति निमित्तानुसरणमित्यादि । मेवम् । आरोपो हि
तेजसि तद्रूपे वा । आद्ये नीलं तेज इति प्रत्ययापत्तिः । नान्यः ।
तद्ज्ञानस्य तद्गतावान्तरजातिविषयत्वनैयत्यात् ।

वाद्यालोकेति । आरोपानारोपमाधारणनीलमाज्ञात्कारएव
चक्षुषो वाद्यालोकापेक्षणादित्यर्थः । तदेव हीति । नीलरूपमेवे-
त्यर्थः । धर्मान्तरे तेजोऽभाव इत्यर्थः । तत्रैवेति । नीलरूपएव

तेज इति । यद्यपि दोषवशात् तेजस्वाग्रहे तथारोपः सम्भवत्येव तथाप्यन्वतमसे
तेजोऽभावाच्च तत्र तदारोप इति भावः । तद्ज्ञानस्येति । तेजोरूपमाज्ञात्कारस्य
तद्गतशुक्लत्वभास्वरत्वान्यतरजातिविषयत्वनैयत्यादित्यर्थः । इन्द्रनीलप्रभायान्तु
शुक्लत्वामहेऽपि भास्वरत्वग्रहाच्च व्यभिचारः । तथा प्रकृते तदविषयत्वाच्च तेजो-
रूपविषयत्वमिति भावः ।

चक्षुषस्तदारोपेऽप्यसामर्थ्यात् । तदेव हि धर्मान्तरे
समारोप्येत पित्तपीतिमवत् । तत्रैव वा नियतदेशे-
ऽनियतदेशत्वम् । नेदीयस्यनीयस्यपि महत्ववत् ।
उभयथापि तद्ग्रहणमन्तरिणानुपपत्तिः । एकत्रारो-

स्वाश्रयावृत्तित्वमारोप्यत इत्यर्थः । नेदीयमीति । गोलकमन्त्रि-
कृष्णाणुनि यथाधिकदेशत्वमारोप्यत इत्यर्थः । एकत्र आद्ये पक्षे ।
अन्यत्र अन्ये पक्षे इत्यर्थः । तस्यैव नीलरूपस्येत्यर्थः । (६२) स्मर्य-
माणारोपपक्षस्त्वग्रे निरस्यः । स्पर्शरहितत्वादिति । न चानुद्धृतं
स्पर्शं पृथिव्यादन्यतमम् । उद्धृतरूपयोः पृथिवीजलयोरुद्धृतस्पर्श-
नियमात् । न चेन्द्रनीलप्रभामहचरितनीलभागेन व्यभिचारः ।
तत्र मानाभावात् । प्रभायान्तु मणिगोलकरूपारोपेण स्मर्यमाणा
रोपणैवोपपत्तेः । उद्धृतरूपानुद्धृतस्पर्शतेजोरूपत्वे च तममथान्द्र-
तेजोवत्परप्रकाशकत्वापत्तिः । सुवर्णेतुल्यत्वं च तेजाऽन्तरप्रकाश्य-

(६३) ननु स्मर्यमाणारोपोऽस्त्वित्यत आह । स्मर्यमाणेति । उद्धृतरूपयो-
रिति । चन्द्रालोके व्यभिचारात् पृथिवीजलयोरित्युक्तम् । अन्येऽं पार्थिवे तम-
रेणौ व्यभिचार इति चेन्न । तद्भिन्नैति विगेषणादित्येके । तत्रास्पर्शा गृह्यतएव
त्रिविच्यं परं नेति मतेनेदमित्यन्ये । धूमोऽपि न व्यभिचारः तत्राप्युद्धृतस्पर्शात् ।
अतएव तत्सम्बन्धाच्चक्षुषि जलनिपात इत्याह । तेजोरूपत्वे तेज स्वरूपत्वे ।

नन्वभिभूतत्वाच्च तथेत्यत आह । सुवर्णेति । यथाश्रुत घटादौ व्यभिचारा-
दन्यथा तर्कमाह । तमो यदाति । तेजोऽभाववदिति । यद्यप्यथान्तरेऽस्यैव पक्ष-
त्वाच्च दृष्टान्तत्वं तथापि निश्चितमाध्यवच्यात् तथात्वमतएवाभेदानुमाने तथात्वमिति
भावः । एतदस्वरमाहा आह । नीलरूपवत्तेति । तमोवृत्तितयानुभूयमाननील

प्यत्वात् । अन्यत्रारोपविषयत्वात् तस्यैव । न चालो-
कमन्तरेण रूपग्रहणे चक्षुषः सामर्थ्यमित्युक्तम् । न
चारोप्यारोपविषयाप्रथने भ्रान्तिसम्भवः । न चोभ-
योरन्यतरस्मिन् अव्यापृतस्यैव चक्षुषो भ्रान्तिजनक-
त्वम् । न चायमचाक्षुषः प्रत्यय स्तदनुविधानस्यान-
न्यथासिद्धत्वात् । स्वप्नविभ्रमवन्मानस एवायं न

त्वापत्तिः । वस्तुत इति । तमो यदि रूपवत् स्यात् आलोकान-
पेक्षचक्षुर्ग्राह्यं न स्यात् घटवदित्यापत्तिः । भावग्रहे आलोकापेक्ष-
स्यैव चक्षुषः सामर्थ्यात् । तेजोग्रहेऽपि विषयापेक्षणात् । तथाच
तमो न रूपवत् । तेजोऽनपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वात् तेजोऽभाववन्नीलरूप-
वच्चेति । नीलरूपवत्त्वे बाधकादानोकाभावएव तम स्तत्रैव नीला-
द्यारोप इति गुणवत्त्वं क्रियावत्त्वञ्चामिद्धमित्यर्थः ।

ननु चावाधितरूपवत्तया तमो द्रव्यं आलोकं विना च न
चक्षुर्ग्राह्यं मतस्तद्ग्राहकं तामसमिन्द्रियं प्राप्यकारि कल्पयते ।
अन्यथा तमःसाक्षात्कारानुपपत्तेः । अधिष्ठानं तस्य गोलकं

रूपपदित्यर्थः इत्याहुः । ग्राह्यत्वस्य ग्रहणविशेष्यत्वपरत्वात् । अन्यथा भेदारो-
पात् नीलरूपवतो विशेषणतया तमोर्बुद्धिविमयत्वेन व्यभिचारप्रसङ्गात् । तस्मात्
नीलरूपशब्दस्य ब्रह्मवाहिण्या तदाश्रयघटादिपटत्वाद्यतिरेकदृष्टान्तत्वं इत्येके ।
साध्यान्तरसूचनाय प्रतियोग्यन्तरोत्कीर्त्तनमेतत् । तथाच नीलरूपवदिति साध्या-
न्तरम् । अतएव नीलरूपवत्त्वे बाधकादित्याह इत्यन्ये । स्वमतेन तेजोऽभाव-

चाक्षुष इत्येतदपि नाशङ्कनीयम् । निमीलितनय-
नस्य गेहेऽस्त्यम्बकारो नवेति सन्देहानुपपत्तेः । तस्मात्
क्रियावत्त्वात् गुणसम्बन्धाच्च द्रव्यमेतत् । क्रिया-
वत्त्वादेव नाकाशात्मकम् । प्रत्यक्षत्वान्न मनः । रूप-
वत्त्वादेव न वायुमनसी । स्पर्शविरहित्वान्न पृथिवी
जलं तेजो वेति दशमं द्रव्यं प्राप्तं । तत्कथं नवैवेति ।
न । वस्तुतोऽस्य क्रियावत्त्वं स्वरूपवत्त्वं वा चाक्षुषत्वप्रस-

चाक्षुष इव । यथा चक्षुःश्रवणो गोलिकं चक्षुःश्रोत्राधिष्ठानं अतएव
चक्षुर्वत् तदनुविधायि । न चेन्द्रियान्तरग्राह्यगुणग्राहकतया
भिन्नेन्द्रियमिद्विः तमसि च तादृशगुणस्याग्रहादभावः । नीलस्य
च चक्षुर्ग्राह्यत्वादिति वाच्यम् । इन्द्रियान्तरग्राह्यग्राहकतयैव
भिन्नमिन्द्रियं मिद्वरति । गुणग्राहकत्वस्य गौरवेणातन्त्रत्वात् ।
तमोवृत्तिनीलस्य चक्षुर्ग्राह्यत्वेन तदन्येन्द्रियाग्राह्यत्वाच्च । मवम् ।

वदिति परमतेन तस्यानुपलम्बिगम्यत्वात् परमते तमोवृत्तिनीलरूपवदित्यपरे ।
न चानोक्तं विना पेचकादिना दृश्यत इति वाच्यम् । मानुषेति विशेषणात् ।
तच्चक्षुर्पि दग्डायमानं तेजोऽस्ति तन्नापेक्षस्य तथात्वम् । अदृष्टविशेषात् तेनैव
तद्गत इत्याहुः । अञ्जनादिना चौरदृष्टे पृथ्वस्व व्यभिचारः तामसमिति । तथा
चाम्बकाराभावस्तामसेन्द्रियेणैव ग्राह्य इति त्वयाभ्युपेयम् । तच्चायुक्तम् । प्रौढा
लोकदगायां विरोधित्वेन तामसेन्द्रियस्यासत्त्वात् । अन्यथा तमोऽन्तरस्थापि
सत्त्वापत्तेः । तस्माच्चक्षुर्पैव ग्राह्य इति तत्प्रतियोगी अम्बकारीऽपि तथेति
भावः । एतदपि स्वमतावष्टम्भेनोक्तम् । परेणाभावस्येन्द्रियवेद्यत्वाभ्युपगमात् ।

ज्ञात् । आलोकसहकारिणश्चक्षुषस्तत्र सामर्थ्यावधारणादित्युक्तम् ।

न चेदमद्रव्यं रूपिद्रव्यम् । रूपवतो मूर्त्तिनान्त-
गीयकत्वेन निरवयवस्य परमाणुतयातीन्द्रियत्वापत्तेः ।
नाप्यनेकद्रव्यं स्पर्शरहितद्रव्यत्वेनारब्धत्वात् मनोवत् ।
न च रूपवत्तया स्पर्शाऽनुमास्यते तद्रहितस्यापि

रूपसाक्षात्कारत्वेन नीलं तम इति बुद्धेश्चक्षुर्जन्यत्वात् । धर्मि-
ग्राहकमानेन तथैव चक्षुषः सिद्धेः । तेन विना तदनुत्पत्तेः ।
भावाभावयोरेकेन्द्रियवेद्यत्वनियमाच्च ।

अद्रव्यमिति । न विद्यते द्रव्यं समवायिकारणतया सम्बन्धि-
यस्य, निरवयवमित्यर्थः । रूपवत इति । अस्य चाक्षुषत्वादित्यर्थः ।
(६३) अनित्यत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । स्पर्शरहितेति । स्पर्शवत्तया
रम्भकत्वेनारब्धस्य स्पर्शवत्त्वनियमादित्यर्थः । न चेति । साम्प्रत-
मित्यग्रेतनेन सम्बन्धः । स्पर्शरहितस्यापि तमसः पुरुषार्थहेतु-

यद्यथनुद्भूतरूपतयाभ्यकारे चक्षुःसत्त्ववत् तदा तत्सत्त्वमविरुद्धं तथापि पूर्वदोषा-
वष्टम्भेनेदमुक्तम् ।

(६३) अनित्यत्वाच्चेति । यद्यपि न्यायनये आलोकान्नाभावरूपे तमसि
नेदमस्ति तथापि यत्रालोकध्वंसानन्तरं तमःप्रतीतिस्तत्र ध्वंसएव तथा । एवञ्चान-
नित्यत्वात् प्रागभावप्रतियोगित्यादित्यर्थः इत्येके । केचित्तु यत्रालोकप्रागभावदशायां
तमःप्रतीतिस्तत्र यथाश्रुतमेवानित्यत्वमित्याहुः । तमो नारब्धस्पर्शरहितत्वादित्य-
त्थोपाधिमाह । साधनेति । पार्थिवपरमाणोः साध्याव्यापकत्वात् साधनावच्छिन्ने-

	Rs.	
*Markandeya Purana, Fasc. 5-7 @ /10/ each	1	14
*Mīmāṃsā Darśana, Fasc. 10-19 @ /10/ each	6	4
Nyāyavārtika, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
*Nirukta, Vol. IV. fasc. 1-8 @ /10/ each	5	0
*Nīṭisara, Fasc. 3-5 @ /10/ each	1	14
Nityācārapaddhatih, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Nityācārapradīpāḥ Vol. I Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-8. @ /10/ each	6	14
Iyayabindutīkā, Fasc. 1 @ /10/ each	0	10
*Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each	5	0
Nyayasāraḥ	2	0
Padumawatī, Fasc. 1-5 @ 2'	10	0
*Pañcīṣṭa Paivan, Fasc. 3-5 @ /10/ each	1	14
Prākṛita Paingalam, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Prīthivīrāj Rāsa. Part II, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Part II, Fasc. 1 @ 1/-	1	0
Prākṛita Lakṣaṇam Fasc. 1 @ 1/8' each	1	8
Parāçara Smṛiti, Vol. I, Fasc. 1-8, Vol. II, Fasc. 1-6, Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each	12	8
Parāçara, Institutes of (English) @ 1/- each	1	0
Parīksamukha Sūtram	1	0
Prabandhaśeṁtāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1 4' each	3	12
Rasānavam, Fasc. 1-3	3	12
Saddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Samaraseca Kaha Fasc. 1-3, @ /10/	1	14
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
*Sankara Vijaya, Fasc. 2-3 @ /10/ each	1	4
Six Buddhist Nyaya Tracts	0	10
Srāddha Kṛyā Kaumudī Fasc. 1-6 @ /10' each	3	12
Sragdharā Stotra (Sanskrit and Tibetan)	2	0
Sūcīnta Samhitā, (Eng) Fasc. 1 @ 1' each	1	0
Suddhikaumudī, Fasc. 2-4 @ /10/ each	2	8
Sundaranandam Kavyam	1	0
Suryya Suddhanta Fasc. 1	1	4
Syamika Sastra	1	0
*Taittiriya Brahmana, Fasc. 11-25 @ /10/ each	9	6
Pratisakhya, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	4
*Taittiriya Samhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each	11	14
Tāṇḍya Brāhmaṇa, Fasc. 10-19 @ /10/ each	6	14
Tantra Vārtika (English) Fasc. 1-8 @ 1 4' each	10	0
Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II Fasc. 1-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	24	6
Tattva Cintāmaṇi Dīdhi Vivṛiti, Fasc. 1 @ /10/ each	0	0
Ditto Prakas, Fasc. 1-2, @ /10/ each	1	4
Tattvārthadhigama Sūtram, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Tirthacintāman, Fasc. 1, @ /10/ each	0	10
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Tulsi Satsai, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
*Upamita-bhava-prapañca katha, Fasc. 1-2, 5-13 @ /10/ each	6	14
Uvāsagadaśāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1' each	6	0
Vallāla Cāṇḍa, Fasc. 1 @ /10/	0	10
Varṣa Kṛyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10' each	3	12
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3-6, Vol. II, Fasc. 1-7, @ /10/ each	6	14
Vidhāna Pārijāta, Fasc. 1-8 Vol. II Fasc. 1 @ /10/ each	5	10
Ditto Vol. II Fasc. 2-4 @ 1 4'	3	12
ivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ /10' each	4	6
ṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Yoga Aphorisms of Patanjali, Fasc. 3-5 @ /10/ each	1	14
Yogasāstra of Hemchandra Vol. I Fasc. 1-3	3	12
<i>Tibetan Series</i>		
Baudhyastotrasaṅgraha, Vol. I (Tib & Sans)	2	0
A Lower Ladakhi version of Kosarsaga, Fasc. 1-4 @ 1' each	4	0
Nyayabindu of Dharmakīrti, Fasc. 1	1	0
Pag-Sam Shi Tib, Fasc. 1-4 @ 1' each	4	0
Rtogs brjod dpag lkhri Shi (Tib & Sans) Avadāna Kalpalatā Vol. I, Fasc. 1-8, Vol. II Fasc. 1-7 @ 1 4' each	15	6
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5, Vol. II, Fasc. 1-3, Vol. III, Fasc. 1-6, @ 1' each	14	0
<i>Arabic and Persian Series</i>		
'Alamgirnāmah, with Index, (Text Fasc. 1-13 @ /10/ each	8	2
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-4 @ 1' each	4	0
Akbarnāmah, with Index, Fasc. 1-37 @ 1/8/ each	55	8

*The other fascioli of these works are out of stock and complete copies cannot be supplied.

Āin-i-Akbarī, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each	...	...	...	33	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol II, Fasc 1-5, Vol III, ...	...	...	...	36	0
Ditto (English) Vol I, Fasc 1-8, Vol II, Fasc. 1-7 Vol 3 @ 1/4/ each	...	...	...	20	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger, @ /10/	...	...	...	0	10
*Bādshāh-nāmah, with Index, Fasc. 1-19 @ /10/ each	...	...	...	11	14
Conquest of Syria Fasc. 1-9 @ /10/ each	...	...	...	Rs. 5	10
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts, 1-2 @ 1/- each	...	...	...	2	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	...	...	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/8/ each	...	...	...	31	8
Farming-i-Rūhī, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each	...	...	...	21	0
Fihrist-i-Tusi or Tusi's list of Shy'ah Books, Fasc. 1-4 @ 1/- each	...	...	...	4	0
Futuh al-Shām et Wāqidi, Fasc. 1-9 @ /10/ each	...	...	...	5	10
Ditto of Āzādī, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	...	...	2	8
History of Guptal	...	...	...	1	0
Hat Amiri, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1 @ 12/ each	...	...	...	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each	...	...	...	7	8
Iqbalnāmah-i-Jahāngīr, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	...	...	1	14
Ishārah with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each	...	...	...	51	0
Mī'san-i-Ālamgiri, Fasc. 1-9 @ 10/ each	...	...	...	3	12
Mī'san al-Urūā, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol II, Fasc. 1-9, Vol III, 1-10, Index to Vol. I, Fasc. 10-11, Index to Vol. II, Fasc. 10-12, Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ 1/- each	...	...	...	35	0
Maghazi et Wāqidi, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	...	...	3	2
Marhamat-i-Hādī 'l-Mu'Dāfa	...	...	...	1	0
Muntakhbat-i-Tawārikh, Fasc. 1-15 @ /10/ each	...	...	...	9	0
Ditto (English) Vol. I Fasc. 1-7, Vol II, Fasc. 1-5 and Indexes, Vol III Fasc. 1 @ 1/- each	...	...	...	16	0
Muntakhbat-i-Lubāb, Fasc. 1-19 @ /10/ each	...	...	...	11	10
Ditto Part 2 Fasc. 1	...	...	...	1	0
Nukhbāt-i-Fikr, Fasc. 1 @ /10/	...	...	...	0	10
Nizāmah-i-Kharadivān-i-Iskandari Fasc. 1-2 @ 12/ each	...	...	...	1	0
Qawānīn - sixty of Khudā Yār Khan Abbās - copied in the original Persian with English notes by Lieut. Col. D. C. Phillott	...	...	...	5	0
Riyāzu's-Salām, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	...	...	3	0
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/-	...	...	...	5	0
Tadhkirat-i-Khushrawīshāh	...	...	...	1	0
Tabaqat-i-Nasiri, (English) Fasc. 1-14 @ 1/- each	...	...	...	14	0
Ditto Index	...	...	...	1	0
Tārikh-i-Firuz Shāh of Zayn al-Dīn Bāmi Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	...	...	4	0
Tārikh-i-Firuz Shāh, of Shams-i-Sūdān, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	...	3	1
Ten Ancient Arabic Poems Fasc. 1-2 @ 1/8/ each	...	...	...	2	0
Tuzuk-i-Ibrāhīmī, Eng. Fasc. 1-2 @ 1/-	...	...	...	1	0
Wise Rāmī, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	...	...	3	0
Zatunāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol II Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	...	...	10	0

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1	ASIATIC RESEARCHES - Vols. XIX and XX @ 10/ each	20
2	Proceedings of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ 8/ per No.	
3	JOURNAL of the Asiatic Society for 1870-81, 1871-7, 1872-8, 1873-8, 1874-8, 1875-7, 1876-9, 1877-8, 1878-8, 1879-7, 1880-8, 1881-7, 1882-6, 1883-5, 1884-6, 1885-6, 1886-8, 1887-7, 1888-7, 1889-6, 1890-11, 1891-7, 1892-8, 1893-11, 1894-8, 1895-6, 1896-8, 1897-8, 1898-8, 1899-8, 1900-7, 1901-7, 1902-6, 1903-8, 1904-6 @ 1/8 per No. to Members and @ 2/- per No. to Non-Members	
	<i>N.B.</i> - The above prices apply to the printed and not to the bound Volumes	
4	Journal and Proceedings, Nos. 1-8, 1905-6 date, Nos. 1-4 of 1906 are out of stock @ 2/8 per No. to Members and Rs. 2/ per No. to Non-Members	
5	Memours, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909, 1910, 1911, 1912, 1913, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918, 1919, 1920, 1921, 1922, 1923, 1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941, 1942, 1943, 1944, 1945, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950, 1951, 1952, 1953, 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 2679, 2680, 2681, 2682, 2683, 2684, 2685, 2686, 2687, 2688, 2689, 2690, 2691, 2692, 2693, 2694, 2695, 2696, 2697, 2698, 2699, 2700, 2701, 2702, 2703, 2704, 2705, 2706, 2707, 2708, 2709, 2710, 2711, 2712, 2713, 2714, 2715, 2716, 2717, 2718, 2719, 2720, 2721, 2722, 2723, 2724, 2725, 2726, 2727, 2728, 2729, 2730, 2731, 2732, 2733, 2734, 2735, 2736, 2737, 2738, 2739, 2740, 2741, 2742, 2743, 2744, 2745, 2746, 2747, 2748, 2749, 2750, 2751, 2752, 2753, 2754, 2755, 2756, 2757, 2758, 2759, 2760, 2761, 2762, 2763, 2764, 2765, 2766, 2767, 2768, 2769, 2770, 2771, 2772, 2773, 2774, 2775, 2776, 2777, 2778, 2779, 2780, 2781, 2782, 2783, 2784, 2785, 2786, 2787, 2788, 2789, 2790, 2791, 2792, 2793, 2794, 2795, 2796, 2797, 2798, 2799, 2800, 2801, 2802, 2803, 2804, 2805, 2806, 2807, 2808, 2809, 2810, 2811, 2812, 2813, 2814, 2815, 2816, 2817, 2818, 2819, 2820, 2821, 2822, 2823, 2824, 2825, 2826, 2827, 2828, 2829, 2830, 2831, 2832, 2833, 2834, 2835, 2836, 2837, 2838, 2839, 2840, 2841, 2842, 2843, 2844, 2845, 2846, 2847, 2848, 2849, 2850, 2851, 2852, 2853, 2854, 2855, 2856, 2857, 2858, 2859, 2860, 2861, 2862, 2863, 2864, 2865, 2866, 2867, 2868, 2869, 2870, 2871, 2872, 2873, 2874, 2875, 2876, 2877, 2878, 2879, 2880, 2881, 2882, 2883, 2884, 2885, 2886, 2887, 2888, 2889, 2890, 2891, 2892, 2893, 2894, 2895, 2896, 2897, 2898, 2899, 2900, 2901, 2902, 2903, 2904, 2905, 2906, 2907, 2908, 2909, 2910, 2911, 2912, 2913, 2914, 2915, 2916, 2917, 2918, 2919, 2920, 2921, 2922, 2923, 2924, 2925, 2926, 2927, 2928, 2929, 2930, 2931, 2932, 2933, 2934, 2935, 2936, 2937, 2938, 2939, 2940, 2941, 2942, 2943, 2944, 2945, 2946, 2947, 2948, 2949, 2950, 2951, 2952, 2953, 2954, 2955, 2956, 2957, 2958, 2959, 2960, 2961, 2962, 2963, 2964, 2965, 2966, 2967, 2968, 2969, 2970, 2971, 2972, 2973, 2974, 2975, 2976, 2977, 2978, 2979, 2980, 2981, 2982, 2983, 2984, 2985, 2986, 2987, 2988, 2989, 2990, 2991, 2992, 2993, 2994, 2995, 2996, 2997, 2998, 2999, 3000, 3001, 3002, 3003, 3004, 3005, 3006, 3007, 3008, 3009, 3010, 3011, 3012, 3013, 3014, 3015, 3016, 3017, 3018, 3019, 3020, 3021, 3022, 3023, 3024, 3025, 3026, 3027, 3028, 3029, 3030, 3031, 3032, 3033, 3034, 3035, 3036, 3037, 3038, 3039, 3040, 3041, 3042, 3043, 3044, 3045, 3046, 3047, 3048, 3049, 3050, 3051, 3052, 3053, 3054, 3055, 3056, 3057, 3058, 3059, 3060, 3061, 3062, 3063, 3064, 3065, 3066, 3067, 3068, 3069, 3070, 3071, 3072, 3073, 3074, 3075, 3076, 3077, 3078, 3079, 3080, 3081, 3082, 3083, 3084, 3085, 3086, 3087, 3088, 3089, 3090, 3091, 3092, 3093, 3094, 3095, 3096, 3097, 3098, 3099, 3100, 3101, 3102, 3103, 3104, 3105, 3106, 3107, 3108, 3109, 3110, 3111, 3112, 3113, 3114, 3115, 3116, 3117, 3118, 3119, 3120, 3121, 3122, 3123, 3124, 3125, 3126, 3127, 3128, 3129, 3130, 3131, 3132, 3133, 3134, 3135, 3136, 3137, 3138, 3139, 3140, 3141, 3142, 3143, 3144, 3145, 3146, 3147, 3148, 3149, 3150, 3151, 3152, 3153, 3154, 3155, 3156, 3157, 3158, 3159, 3160, 3161, 3162, 3163, 3164, 3165, 3166, 3167, 3168, 3169, 3170, 3171, 3172, 3173, 3174, 3175, 3176, 3177, 3178, 3179, 3180, 3181, 3182, 3183, 3184, 3185, 3186, 3187, 3188, 3189, 3190, 3191, 3192, 3193, 3194, 3195, 3196, 3197, 3198, 3199, 3200, 3201, 3202, 3203, 3204, 3205, 3206, 3207, 3208, 3209, 3210, 3211, 3212, 3213, 3214, 3215, 3216, 3217, 3218, 3219, 3220, 3221, 3222, 3223, 3224, 3225, 3226, 3227, 3228, 3229, 3230, 3231, 3232, 3233, 3234, 3235, 3236, 3237, 3238, 3239, 3240, 3241, 3242, 3243, 3244, 3245, 3246, 3247, 3248, 3249, 3250, 3251, 3252, 3253, 3254, 3255, 3256, 3257, 3258, 3259, 3260, 3261, 3262, 3263, 3264, 3265, 3266, 3267, 3268, 3269, 3270, 3271, 3272, 3273, 3274, 3275, 3276, 3277, 3278, 3279, 3280, 3281, 3282, 3283, 3284, 3285, 3286, 3287, 3288, 3289, 3290, 3291, 3292, 3293, 3294, 3295, 3296, 3297, 3298, 3299, 3300, 3301, 3302, 3303, 3304, 3305, 3306, 3307, 3308, 3309, 3310, 3311, 3312, 3313, 3314, 3315, 3316, 3317, 3318, 3319, 3320, 3321, 3322, 3323, 3324, 3325, 3326, 3327, 3328, 3329, 3330, 3331, 3332, 3333, 3334, 3335, 3336, 3337, 3338, 3339, 3340, 3341, 3342, 3343, 3344, 3345, 3346, 3347, 3348, 3349, 3350, 3351, 3352, 3353, 3354, 3355, 3356, 3357, 3358, 3359, 3360, 3361, 3362, 3363, 3364, 3365, 3366, 3367, 3368, 3369, 3370, 3371, 3372, 3373, 3374, 3375, 3376, 3377, 3378, 3379, 3380, 3381, 3382, 3383, 3384, 3385, 3386, 3387, 3388, 3389, 3390, 3391	

BIBLIOTHECA INDICA
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 1315.

किरणवली ।

KIRANĀVALĪ

BY

UDAYANACARYYA

WITH THE COMMENTARY OF VARDHAMANOPADHYĀYA.

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA SIVA CHANDRA SARVVABHOUMA.

FASCICULUS II.

Calcutta:

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE HANSKRIT PRESS,
No. 5, Nandakumar (Chowdhury's 2nd Lane).

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1 PARK STREET.

1911.

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,
11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—some
of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

• Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2, 4 @ /10/ each ...	...	Rs.	1	
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	...	..	1	1
* Agni Purāna, Fasc 6 14 @ /20/ each ...	...	..	5	1
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-5 ; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each ...	...	...	14	
Aitereya Lochana. ...	...	...	2	
• Anu Bhāṣhya, Fasc 2 5 @ /10/ each ...	...	...	2	
Aphorisms of Sāṅḍilya, (English) Fasc. 1 @ 1/- ...	...	...	1	
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	...	...	3	1
* Atharvāna Upaniṣad, Fasc 4 5 @ /10/ each ...	...	...	1	
Atmatattaviveka, Fasc I. @ /10/ each ...	...	...	0	1
Aṅgavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each ...	...	..	3	
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol I, Fasc 1-7 ; Vol. II. Fasc. 1-7 @ 1/ each ...	...	...	15	
Bālaṅ Bhaṭṭi, Vol. I, Fasc 1-2, Vol 2, Fasc 1 @ /10/ each ...	...	...	1	1
Baudhāyana Śrauta Sūtra, Fasc 1-3 Vol II, Fasc 1-3 @ /10/ each ...	...	...	3	1
* Bhāmati, Fasc 4-8 @ /10/ each ...	...	...	3	
Bhāṭṭa Dīpikā Vol I, Fasc. 1-6 ; Vol 2, Fasc 1, @ /10 each ...	...	...	4	
Baudhyostatrasaṅgraha ...	...	...	2	
Bṛhadḍevatā Fasc 1-4 @ /10/ each ...	...	...	2	
Bṛhadḍharma Purāna Fasc 1 6 @ /10 each ...	...	...	3	1
Bodhicaryāvatāra of Cāntideva, Fasc 1-5 @ /10/ each ...	...	...	3	
Śrī Cantinātha Charita, Fasc. 1-3 ...	...	...	1	1
Ātadānaṅgī, Fasc. 1-2 @ /10/ each ...	...	...	1	4
• Catalogue of Sanskrit Books and MSS, Fasc 1-4 @ 2 each ...	...	...	8	0
Ātāpātha Brāhmaṇa, Vol I, Fasc. 1 7, Vol II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 Vol. 5, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	...	...	14	0
Ditto Vol. 6, Fasc. 1-3 @ 1 1/4 each ...	...	...	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc 1-5 @ /10/ ...	...	...	8	2
Ātāsāhasrikā Prajñāpāramitā Part. I, Fasc 1-14 @ /10/ each ...	...	...	8	12
* Caturvarga Chintāmaṇi, Vol II, Fasc 1-25 ; Vol III Part I, Fasc 1-18 Part II, Fasc 1 10 Vol. IV Fasc 1-6 @ /10 each ...	...	...	36	14
Ditto Vol 4, Fasc. 7 8 @ 1 1/4 each ...	...	...	2	8
Ditto Vol IV, Fasc. 8 9 @ /10/ ...	...	...	1	4
Ālokaśārtika, (English) Fasc 1-7 @ 1 1/4, each ...	...	...	8	12
* Āraṅta Sūtra of Āpastamba, Fasc 1 17 @ /10/ each ...	...	...	3	12
Ditto Āṅkhāyana, Vol I, Fasc 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-4, Vol. III, Fasc 1 4 ; Vol 4, Fasc 1 @ /10 each ...	...	...	10	0
• Śrī Bhāṣhyam, Fasc 1 3 @ /10 each ...	...	...	1	14
Dāna Kriyā kaumudī, Fasc 1-2 @ /10 each ...	...	...	1	4
Dādadhara Paddhati Kālasāra Vol I, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	...	...	4	6
Ditto Ācharasāraḥ Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	...	...	3	2
Gōbhiliya Gṛihya Sūtra, Vol I @ /10. each ...	...	...	3	2
Ditto Vol II, Fasc. 1-2 @ 1 1/4 each ...	...	...	2	8
Ditto (Appendix) Gōbhila Parisista ...	...	...	2	0
Ditto Gṛihya Saṅgraha ...	...	...	0	10
Haralata ...	...	...	1	14
Karṇaprādīph, Fasc. I ...	...	...	1	4
Kāla Nyeka, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	...	...	4	6
Kāṅṅāra, Fasc 1-6 @ /12/ each ...	...	...	4	8
Kāṅṅā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-11 @ 1 1/4/ each ...	...	...	17	8
* Kurma Purāna, Fasc 8-9 @ /10, each ...	...	...	4	6
Lalita Vistara, (English) Fasc 1-3 @ 1/- each ...	...	...	3	0
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each ...	...	...	6	14
Mahābhāṣya-pradīpodyōta, Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each ...	...	...	19	6
Ditto Vol. IV, Fasc 1 @ 1/4 ...	...	...	1	1
Manuśikā Saṅgraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	...	...	1	1

पुरुपार्थहेतुत्वादारब्धत्वं वा स्यात् । तस्य चानुभव-
मिदत्वात् । मनसस्त्वनुपलभ्यमानधर्मस्य स्वयमनुप-
लभ्यमानस्य च वैयर्थ्यादिवारम्भानुपपत्तिरिति साम्प्र-
तम् । रूपवत्त्वस्य प्रागवाप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गेनापास्तत्वात् ।

त्वनारब्धत्वसम्भवात्प्रयोजकत्वम् । मनस्वनारम्भकं तदारब्धस्य
शरीरन्द्रियतद्देतृत्वाभावेन वैयर्थ्यात् । साधनावच्छिन्नमाध्यव्याप-
कस्य नीरूपस्यापाधित्वाच्च । अन्यथा रूपवत्त्वनारम्भकत्वे नीरूप
स्यानारब्धत्वात् वायुरप्यनुद्भूतरूपा पृथिवी स्यात् । अतएव तमः
परमाणु न द्रव्यारम्भक स्पृशेन्नत्वात् मनोवदित्यपास्तम् ।
मिदामिदिभ्यां व्याघाताच्चेति । तस्मादभोजकादृष्टाधीनमुद्भूत
मिति तदभागत्र तमसि स्पृशाद्भव इति भावः । रूपवत्त्वस्येति ।
तथाच तमसो द्रव्यत्व पारमाथिक इति भावः ।

त्युक्तम् । यन्नापि तन्मत तम परमाणु माध्याव्यापकत्वं तथापि न्यायनयनदम् ।
अन्यथा । यदि स्पृशेत्तैव नारम्भकत्वं त्वया वाच्यं तदा रूपवत्त्वं स्यात् वाच्यं
मेवञ्च वायोनीरूपत्वानारब्धत्वापत्तिरतो रूपवत्त्वम् । तच्च नोदभूतमतो नुदभूत
रूपवत्त्वं त्वितयान्तगतमेव । तत्राणुगीतस्पृशेत्तत्वात् तेषां जनयोरनुदभूतरूपा
पृथिवी स्यादित्येव । तम परमाणुरिति । न च विकृद्दस्य गान्ध्यावारम्भत्वादे
नि स्पृशेत्तयो व्यभिचारः । त्वीन्द्रियप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गे न त्विरूपवत्त्वं स्यात्
गमादिति वक्ष्यते । रूपवत्त्वं न स्पृशानुमाने योग्यानुपलब्धत्वात्परमकारव्याजन
निराकरात् । तस्मादिति । निमित्तभेदसमगत उद्भवानुद्भवादय इति तद
भावात्तनुदभूतस्पृशेत्तसमाध्ययोग्य इति नोक्तत्वात् इति भावः । निवदन्नत्वं
सुत्यति स्तथाच भोजकादृष्टाभावश्च तदस्य निरात तर्हि तस्मात्प्राति द्वितीय
कल्पोपसंहार एवायमिदं ।

प्रत्यक्षत्वस्य चानुभवसिद्धत्वादित्येतत्सर्वमनुसन्धाय भग-
वान् मुनिराह । द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्याद्भावाभावस्तम
इति । सोऽपि कथं मालोक मन्तरेण प्रतियोगिस्मरणा-

भाभाव स्तम इति । नीलरूपवत्तायामुक्तबाधकात्(६४) तमः
काले सर्वैरनुभूयमान आलोकाभाव एव तम स्तत्रैव नीलाद्यारोप
इति भावः । सोऽपीत्याशङ्काचतुष्टये प्रथमशङ्कायामाह । यद्ग्रह
इति । ननु तेजोऽवयविग्रहेऽप्यवयवतेजोविषयसंस्कारकं तेजस्वस-
रेणुश्च सूरालोकसंस्कार्यः । मैवम् । संयोगित्वेनैव वाह्यालोकस्य
संस्कारकत्वात् संयोगसमवायसाधारणसाक्षात्सम्बन्धत्वापेक्षया

(६४) तमः काल इति । क्लृप्ततेजोऽभावेनैवोपपत्तौ नातिरिक्तद्रव्यकल्पनम-
न्यत्र तु तदसाधारणगुणविशेषणवातिरेक्यकल्पकः । न चात्रापि तेजोऽपेक्षचक्ष-
र्ग्राह्यनीलरूपविशेषणवत् तथा तस्य बाधितत्वात् । तद्विदमक्तं नीलरूपवत्तायामिति
भावः । यत् नीलरूपसमवायितावच्छेदकं पृथिवीत्वं लाघवात् । अतः कथमपृथिव्यां
तत् । तथाच यदि वस्तुतस्तमो नीलं स्यात् पृथिवीविशेषः स्यात् । तदनुरोधेन च
वरं स्पर्शाद्यनुद्भावादि कल्पयितुमर्चितं न तु द्रव्यान्तरम् । धर्मिकल्पनात् इति
न्यायात् । अतः आवश्यकत्वादभावात् तम इति । तच्चिन्त्यम् । एवं ह्यनुष्णा-
शीतस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकं तत्तदा नीलविशेषसमवायितावच्छेदकं पृथिवीत्व-
मिति वायुरपि पृथिवीविशेषः स्यात् । तदनुरोधेन रूपाद्यनुद्भावादि कल्पयितु-
मर्हम् । यदि स्पर्शविशेषसमवायिकारणतावच्छेदकं तत् तदा नीलविशेषसम-
वायितावच्छेदकं तदिति तुल्यम् । गौरवमपि तुल्यमेव । तथाच वस्तुतो नील-
रूपस्यैव द्रव्यान्तरं स्यादेव । वायुवत् । तस्मादुक्तबाधकात्नीलरूपवत्त्वमेव नास्ती-
त्येव बाधकम् । साक्षादिति । साक्षात्सम्बन्धत्वमुपाधि । संयोगजत्वं जाति-
रिति लाघवमित्यर्थः । यद्यप्येषमानोक्तसंयोगनिरूपितचानुष्णसाक्षात्कारनिष्ठ-

धिकरणग्रहणविरहे विधिमुखेन चाक्षुष इति चेन्न हि
यद्यहे यदपेक्षं चक्षुः तदभावग्रहेऽपि तदपेक्षते ।
एवं हि तदितरसामग्रीसाकल्यं स्यात् । तदालोका-
लघुत्वात् । तदितरिति । तद्व्याप्येत्यपि द्रष्टव्यम् । तथाच प्रतियोगि-
तद्व्याप्येतरयावत्प्रतियोग्युपलम्भकसमवधानं योग्यानुपलम्भिविशे-
षणं सिद्धयति । एतच्च यद्यपि (६५) संयोगाभावग्रहे न सम्भवति

कार्यतावच्छेदके तेजाभिन्नत्वविशेषणप्रवृत्त्यात् तथापि गौरवम् । तथापि तेजसि
तेजोव्यञ्जकत्वे तदभावग्रहेऽपि प्रतियोग्युपलम्भकत्वेन तदपेक्षा स्यादेव । तत्र
मूलोक्तविरोध इति तद्गौरवं प्रामाणिक्यविति भावः । रूपादौ तु स्वाश्रय
संयोगित्वेन तथात्वम् । स्वाश्रयव्याप्यमात्रात्मस्वित्त्वेन तथात्वं वाच्यमिति ।
तद्व्याप्येति पाति । अत्र तथा घटेतरस्य घटोपलम्भकस्य घटेन्द्रियसन्निकर्षस्यैवा
भावयोग्यानुपलम्भसम्भवात् घटाभावप्रत्यक्षता न स्यादिति भावः ।

(६५) यद्यपीति । न च संयोगग्रहे संयोगी न हेतुः किन्तु तद्धारितीति
वाच्यम् । संयुक्तनमरायस्य तद्हेतुत्वे तद्वृत्तकतया संयोगिनोऽपि तथात्वात् ।

ननु प्रतियोगिव्याप्यपदेन प्रतियोग्यसाधारणोपलम्भकोऽवश्यं विश्लेषणीयः
संयोगी च संयोगसाधारणोपलम्भक इति नोक्तानुपलम्भसम्भवः । तद्विश्ले-
क्षायां तु तदभयभिन्नप्रतियोग्युपलम्भमागभावस्याभावात्काल्येन बाधापक्षे ।
घटनागसङ्गोऽपि घटेन्द्रियसन्निकर्षस्य सम्भवेन व्यभिचारात् तथापि तद्व्याप्यत्वा
भावादेवमपि तद्व्याप्यत्वात् । यद्वि च किञ्चित्कालावच्छिन्नस्य तद्व्यापकत्वं तदा
तादृगसंयोगिनोऽपि संयोगव्याप्यत्वमिति न तत्र तदसम्भव इति चेत् । न ।
उक्तापेक्षया वक्ष्यमाणानुपलम्भे लघुतया हेतुत्वमित्त्वत् तात्पर्यमित्येके । यस्मिन्
उपलम्भकपदेन उपलम्भजनकमात्रं विवक्षितम् । प्रत्यक्षजनकमात्रं वा । नाद्यः ।
अनुमानाद्यसम्भवेन घटाभावाप्रत्यक्षतापक्षेः । नान्यः । अतान्द्रियविशेषाद्याद्यन्वो-
न्याभावाप्रत्यक्षतापक्षेऽपि । यानुपलम्भिरिति । प्रमासात्वसामग्रीयम् । तेन

संयोगोपलम्भकस्य संयोगिनोऽसत्त्वात् तथापि यानुपलब्धिः प्रति-
योगिसत्त्वविराधिनी सैव योग्यानुपलब्धिरित्यत्र तात्पर्यम् ।
ननु चाभावत्वेऽपि तमस आलोकं विना न नीलरूपारोपसम्भवे
नीलतद्विशिष्टसाक्षात्कारे आलोकापेक्षस्य चक्षुषः सामर्थ्यात् ।
भावविशेषके तत्र तथेति चेत् तर्हि तमसि नीलिमप्रत्ययानुप-
पत्तिर्गौरवञ्च । नापि विशेषोऽस्तीति सामान्यमप्रयोजकं बाधकं
विना सामान्यव्याप्तौ मङ्गोच्चाभावात् । आलोकं विना तमसि
नीलप्रतीति आक्षेपत्वात् । बाधेन मङ्गोच इति चेत् तर्हि तमो
विषयकनीलसाक्षात्कारे चक्षुषो नानोकापेक्षेभयवादिमिद्धम् ।
तथाच द्रव्यमेव तमोऽस्तु नाभाव इति । नीलं तम इति अवाधित-

घटाभावभ्रमस्यलेऽनुपलब्धेः प्रतियोगिसत्त्वाविरोधित्वेऽपि न दोषः । अधिकं
चिन्तामणिप्रकृते विपाञ्जितम् ।

आलोकं विनेति । पूर्वमनुभयमानारोपो निषिद्धः सम्प्रति स्मर्थमाणारोपो
निषिद्यत इत्यपौरुक्तम् । यद्यप्येतन्न भद्रमतं तथाप्यापाततः स्वगडनरीत्या
स्वमतं व्यवस्थापयितुं गूढाभिमन्त्रेणैवसक्तम् । साक्षात्कारे चाक्षुष इति शेषः ।
तत्वेति । नीलतद्विशिष्टसाक्षात्कार इत्यर्थः । तमःप्रतीतिरभावविशेषकेति भावः ।
तमसीति । तमसि नानासति प्रतीतो नीलिम्नो भावस्यैव विशेष्यत्वादिति ।

ननु विशेष्यसत्त्विकर्षाभावात्तसौ चाक्षुषी प्रतीतिरिति चेत् । अत्र परेषु
स्वमतावष्टम्भेनोक्तमिति केचित् । अन्येतदस्वरसेनाह । गौरवञ्चेत्यादि ।

नापीति । भावविशेषकत्वं गुरु । यत्र नीलविशिष्टसाक्षात्कारत्वं तत्रालोक-
जन्यत्वमिति सामान्यत एव व्याप्तिरित्यर्थः । आलोकमिति । अभिसन्धिसुधार-
यति । तर्हीति । द्रव्यमेवेति । तथाच भवता भावविशेषकत्वेन यथा विशेष्यत्वे तथा
मयापि तमोरूपद्रव्यमिच्छत्येनानोकजन्यतावच्छेदकं विशेष्यमिति भावः । द्रव्यत्वे
विनिगमकमाह । अवाधितेति । अन्यथा तदभ्रमत्यकल्पनापत्तिरिति भावः ।

भावेऽप्यालोकापेक्षा स्यात् यद्यालोके तदपेक्षा
स्यात् । नत्वेतदस्ति । प्रत्युत विरोध एव । तस्मिन्
सति तदभाव एव न स्यात् किं तदपेक्षणा चक्षुषा

प्रतीत्यनुरोधात् । अथाभावबुद्धौ (६६) प्रतियोग्यनपेक्षणात्
चक्षुषा विगेष्याभावग्रहे नीलस्मृती तयोरसंसर्गाग्रहात् आलोकं
विनापि नीलं तम इति विगिष्टधीः सम्भवति । विगेषणज्ञानं
विगेष्याभावसामग्री तयोरसंसर्गाग्रह इत्येव हि गुणक्रियाजाति-
विगिष्टधीहेतुः । अतएवायोग्येऽसन्निकृष्टेऽपि विगेषणं ज्ञानोप-
नीते तिक्तो गुडः सुरभि चन्दनमित्यादिविविष्टमात्राद्धीरिति चेत् ।
अस्त्वेवं तथापि नीलतद्विगिष्टमात्रात्कारे आलोकोऽपि हेतुरिति
तं विना स न स्यात् । विगेषसामग्री सादायैव हि सामान्य-
सामग्र्या जनकत्वात् निविगेषस्य सामान्यस्याभावात् तिक्तो
गुड इत्यादौ च विगेषसामग्री न विगेषणयोग्यत्वतस्सन्निकृष्ट-
घटिता । एतेन तमःकाले तजोऽभाव आवश्यक इति तद्विषयं
तमःप्रतीतिः । अत्र चक्षुष स्तजोऽनपेक्षाया आवश्यकत्वात् ।
सा च क्लृप्ताभावग्रह एवास्तु न तु कल्पनीयद्रव्यान्तरग्रहं नीलादि-
धीस्त्वारोपत्वेनान्यथाभिज्ञेत्यपास्तम् । नीलादिदुहेर्बाधकं विना

(६६) प्रतियोग्यनपेक्षणादिति । इव्यत्वे तु नीलं तम इति धी रालोकं
विना न स्यात् विगेष्यभानसामग्रीविरहादिति भावः । विगेषेति । आलोकघटित-
विगेषसामग्र्यान्तर्यं । नीलादिति । अन्यथा घटादिप्रतीतेरपि भ्रमत्वमिति सुव-
चत्यदिति भावः ।

गृह्येत । दिवा च प्रतियोगिनः प्रभामण्डलस्य ग्रहणा
एव प्रदेशान्तरे तद्ग्रह इति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

द्रव्यविषयत्वेनाभावगोचरत्वात् । अत्राहुः । (६७) नीलविशिष्टज्ञान-
त्वेन नालोकजन्यता नीलज्ञानविशेष्यभानसामग्र्यैत स्तदुत्पत्तौ
विशेष्ये भानसामग्र्यन्तर्गतत्वेनालोकस्यान्यथासिद्धत्वात् । एवञ्च
नीलस्मृतौ विशेष्यभानाय विशिष्टज्ञानं नालोकोऽपेक्ष्यते । विशेष्य-
भानञ्चात्रालोकं विनैवेति नालोकापेक्षा । अतएव रजतमात्रात्-
कारे न रजतसंयोगस्य विशेष्यभानसामग्र्यन्तर्गतत्वादिति भाषित-
मन्यत्र । अभावग्रहेऽपि चक्षुरालोकापेक्षमिति तदभावो न
चाक्षुष इति चेत् । न । अभावग्रहेऽपि प्रतियोग्यनपेक्षणात् ।
अन्यथा अभावप्रत्यक्षोच्छेदः । तस्माद् यत्र यत्सत्त्वं तदनुपलब्धि-
विरोधि तत्र तस्याभावश्चाक्षुष इत्यन्यत्र क्लृप्तमालोकाभावेऽप्य-
स्तीति सोऽपि चाक्षुषः तमोद्रव्यत्वेऽप्यालोकाभावस्य चाक्षुषत्वाच्च ।
समानुपलब्धिगम्यो भाव इति चेत् । न । तमोज्ञानस्यान्यत्रानुप-
क्षीणचक्षुर्जन्यत्वात् । अस्तु वा तमोऽप्यनुपलब्धिगम्यं न तु द्रव्य-
मिति संक्षेपः ।

(६७) नालविशिष्टज्ञानत्वेनेति । नीलविशिष्टचाक्षुषमात्रात्कारत्वेनेत्यर्थः ।
विशेष्यभानञ्चेति । तथाच तमो द्रव्यत्वपक्षे विशेष्यभानायालोकापेक्षणादिति तवैव
दोष इति भावः । अन्यत्रेति । प्रत्यक्षखण्डादावित्यर्थः । अतएवान्यथाख्याति-
सिद्धिरिति भावः । अभावग्रह इति । तथाच बाधकाभावाद्भिन्नचाक्षुषग्रह
एवालोकापेक्षेति भावः । चाक्षुष इति पक्षताभिप्रायं प्रत्यक्ष इति बोध्यम् ।

तमोद्रव्यत्वेऽपीति । तन्ममाप्यालोकं विनैवालोकाभावप्रत्यक्षमिति भावः ।

द्वितीयशङ्कामाह दिवेति । (६८) उद्भूतरूपयावत्तेजःसं-
र्गाभावस्य तमस्त्वेन नक्तन्तनालोकाभावस्य तमस्त्वात् प्रतियोग्येक-
देशकौर्त्तनपरमेतत् । न चाभावग्रहं प्रतियोगिधीर्न हेतुः किन्त्व-
भावत्वेन तद्ग्रहं प्रमेयत्वेनाभावग्रहं तदभावादिति वाच्यम् ।
अभावत्वेन ग्रहं विना तमो नीलमिति ज्ञानानुदयात् आलोका-
भावस्य तमस्त्वात् । इदन्त्वादिना तद्ग्रहं इदं नीलमिति
ज्ञानापत्तेः । न चैवं तमस्त्वेनापस्थितं धर्मिणि नीलाद्यनारोपः
स्यादिति वाच्यम् । दिङ्मोहवहोपप्राबल्यात् तदुपस्थितरप्रति-
बन्धकत्वादिति दिक् ॥

तमोज्ञानस्येति । आलोकाभावज्ञानस्येत्यर्थः । अस्तुवेति । तथाप्यालोकाभावस्य
तमसः सिद्धमेवेति भावः ।

(६८) उद्भूतरूपेति । परप्रकाशकरत्वेत्यर्थः । तेन परमाणुद्वयानुकसुवर्णसङ्घावे
ऽपि नाव्याप्तिः । दिङ्मादिनयनतजस स्थात्ये ताद्भ्रम्येनापि विशेष्यम् ।

नस्येच्छायायामवतमसं चाव्यापकं तत्रोक्तरूपतेजस सत्त्वादिति चेत् ।
अन्वतमसाभिप्रायेणास्योक्तत्वादित्येके । अनभिभूतगौकरतादृशतेजःसंसर्गाभावः
तमस्त्वायादिस्यले बाह्यालोकसम्बन्धनेऽपि तस्य तथात्वादित्यन्ये । वस्तुत
आलोकाजन्यनीलविशिष्टं चाज्ञगधीविषयतावच्छेदकार्वाच्येच्छाभावसमुदायस्य त्व
तयसाधारणम् । अत्रच्छेदकश्च तन्नद्भावत्वमेव । उक्तरूपेणानुगमः । कश्चित्
सामग्राविरहात् तदनारोपेऽपि नाव्याप्तिरिति वदन्ति । अभावग्रह इति ।
अभावमात्रग्रह इत्यर्थः । अत्रच तमस्त्वेनैव तद्ग्रहं इति न तदपेक्षेत्याभिप्रायः ।
नीलाद्यनारोप इति । विशेषदर्शनसत्त्वादिति भावः । दिङ्मोहेति । ननु
साक्षात्कारिविशेषदर्शनाभावात्, तत्र तथा प्रकृते तु साक्षात्कारिविशेषदर्शनमिति
कथं तम इति चक्षुः । साक्षात्कारिविपरीतदर्शनस्य विरोधित्यात् । न चात्रा-
रोप्यनीलत्वविपरीतसाक्षात्कारः । अतएव साक्षात्कारिगङ्गत्वदर्शनेऽपि पातः

अन्यत्रापि न रात्रि मप्रतिसम्भायाभ्रकारग्रहः ।
 रात्रिज्ञानञ्च दिवस मप्रतिसम्भाय । निरस्तैतद्दीपवर्त्ति-
 रविरग्निजालः कालविशेषो ह्यत्र रात्रिरित्युच्यते ।
 गिरिद्वीविवरविवर्त्तिनस्तु यदि योगिनो न तिमिराव-

अन्यत्रापीति । यद्यप्यगणितरात्रिदिनविभागाना(६६)मालो-
 कज्ञानाभावेऽपि तमानिश्चयात् न वा रात्रिज्ञाने मति दिनज्ञान-
 मिति नियमः रात्रेर्दिनाप्रतियोगित्वात् । न वा दिनमात्रतेज-
 स्तमः-प्रतियोगिरात्रितेजसामपि तमःप्रतियोगित्वान्नेदं युक्तम् ।
 तथापि तमःप्रत्ययस्यैवालोकाभावविषयतया प्रमितस्यालोकरूप-
 प्रतियोगिज्ञानापेक्षत्वमित्येतत्परोऽयं ग्रन्थः । द्वीपोऽत्र भारतं
 वर्धम् । ननु गिरिविवरस्थानां योगिनाम् आलोकादर्शिनां कथं
 तमाधीरित्यत आह । गिरिीति । यदि योगिनो योगामक्ताः

शङ्क इति भ्रम इति भावः । दोषेऽत । विषयरूपदोषप्राप्ति इति भावः । नन्वेवं
 योगिनोऽपि नीलारोपः स्यादिति चेत् । फलबलेन तं प्रति स्यादोषत्वादित्येके ।
 अदृष्टविशेषो दोष इत्यन्ये । एतत्सर्वमभिसम्भायाह दिगिति ।

(६६) आलोकज्ञानाभावेऽपीति । तथाच नालोकाभावस्त इति पराभि-
 प्रेताभिप्रायोऽयमस्मन्मते तज्ज्ञानं विना तमोनिश्चयाभावादिति । तथापीति ।
 बलादेराप जन्मान्तरीयज्ञानमनन्यगत्या कल्पनीयमिति भावः । रविरग्निवतो
 भारतोत्तरदेशस्यापि एतद्दीपान्तर्गतत्वासम्भव इत्यत आह । द्वीपोऽत्रेति । प्रति-
 योगिसंस्कृतंति । अभाषधीहेत्वाहार्यारोपाभिप्रायेणैदम् । नक्तं दिवा यावत्ते-
 जसां प्रतियोगिनां क्वचिदपि संस्कृताबुद्धरभावात् । प्रतियोग्येकदेशाभिप्रायेणैद
 मित्यथाह ।

लोकिनः । तिमिरदर्शिनश्चेन्नूनं स्मृतालोका इति ।
अधिकरणमपि दृष्टमनुमितं श्रुतं वा । इहेदानीमन्व-
कार इति प्रत्ययात् । विधिमुखप्रत्ययोऽसिद्धः । नहि
नञ्चाऽप्रयोग ईत्येव विधिः । प्रलयविनाशावसानादिषु
व्यभिचारात् । नञर्थान्तभाविन वाक्यार्थ पदप्रयोग
इति तु ममं समाधानमन्यत्राभिनिवेशात् ।

कथं तिमिरावलोकिनः । तेषां योग एवामकृतया वाद्यानामङ्गा-
दित्यर्थः । यदि यागिनो मिथ्याज्ञानशून्याः कथं तिमिराव-
लोकिनः तिमिरज्ञानस्य भ्रमत्वादित्यपव्याख्यानम् । तिमिर-
ज्ञानस्यालोकाभावविषयत्वेनाभ्रमत्वात् । नीलादिबुद्धेरव तत्त्वात् ।
तस्याश्च तेषामभावात् । तृतीयशङ्कामाह । अधिकरणमपीति ।
अधिकरणं यदि प्रतियोगिसमवायि विवक्षितं तदा शब्दाभावा
ऽध्यक्षा न स्यात् । अथ यत्र प्रतियोगिसंसृष्टतावुडिस्तदधिकरणं
तदा यथामश्रवं स्मृत्याद्युपस्थितानां भूतलादीनां विगणतया
सुरभि चन्दनमिति वदुभानमविरुद्धम् । (१०) प्राधान्येन तु वाद्या
लोकं विना भूतलादेर्भान मसिद्धमेव । वाद्यालोक विनाकार
वदभूतलमिति प्रतीत्यनुदयात् । चतुर्थशङ्कामाह । विधाति ।

(१०) प्राधान्येनेति । विशेष्यत्वेनेत्यर्थः । भ नं चाक्षरप्रतिशय प्रतीत्यनु-
दयादिति चाक्षरप्रतीत्यनुदयादित्यर्थः ।

नन्वधिकरणे प्रतियोग्यारोपपृच्छकं निषेधप्रत्यक्षमिति मश्रदायमिद्धम् । तथाच
भूतलादावधिकरणे आलोकरूपप्रतियोग्यारोपेऽवश्यं वाच्यम् । म च न भूतल-

गतेः का गतिरिति चेत् । भ्रान्तिः स्वाभाविक्यां

विधिसुखत्वं भावत्वं वा निष्प्रतियोगित्वं वा निषेधाविषयधी-
विषयत्वं वा । नाद्यः प्रमात्मकग्रहस्यासिद्धेः । भ्रमरूपस्य
तस्याविरुद्धत्वात् । ग्रहमात्रस्यानैकान्तात् । नान्योऽसिद्धेः । उक्त-
परिशेषात् तिमिरस्याभावत्वस्थितेरित्यर्थः । न चैवं तिमिराभाव
एव तेजः किं न स्यादिति वाच्यम् । शुक्लभास्वरत्वबुद्धेरनन्यथा-
सिद्धेः । न च तत्र तदारोपः । तेजोभिन्ने तस्याप्रतीतेरिति भावः ।

का गतिरिति । आलोकाभावस्य तमस्त्वेन तमो गच्छ-
तीति धीर्न स्यात् । मूर्त्तस्यैव क्रियावत्त्वादित्यर्थः । भ्रान्तिरिति ।
क्रियावत्तश्चाक्षुषस्य (७१) स्पर्शवत्त्वनियम इति बाधकाद् गति-
ज्ञानं भ्रम इत्यर्थः । न चानुद्भूत स्तत्र स्पर्शः । स्पर्शसमानाधि-

विशेष्यकः । बाह्यालोकं धिना तदनुपपत्तेः । नाप्यालोकविशेष्यकस्तस्य चक्षुर-
सच्चक्षुष्टत्वेनातथात्वादिति चेत् । सैवम् । चाक्षुषारोपस्यैवमसम्भवेऽपि मानसस्य
सम्भवात् । तदिन्द्रियजन्यारोपत्वेन तद्धेतुत्वे गौरवात् । मानसे चोपनीतस्यापि
विशेष्यत्वमविरुद्धम् । अन्यथा कविकाव्यादिमूलकज्ञानानुत्पत्तेः । वह्निरिन्द्रियस्य
च न तथात्वमित्यत्र स्वभाव एव शरणम् । अतएव ओत्वादिनाकाशपाषाणादौ
शब्दगन्धाद्यभावप्रत्यक्षमन्यथा तत्राप्यसङ्गतेरिति वयम् ।

निषेधाविषयेति । विधिसुखप्रत्ययवेद्यत्वमित्यस्य समुदायस्य विकल्पोऽयम् ।
एवमप्येऽपि । असिद्धेः सन्दिग्धासिद्धेः । विरुद्धत्वादिति । यद्यपि निष्प्रतियोगि-
कत्वं समवाये नास्ति तथाचानैकान्तिकत्वमेव न विरुद्धत्वं तथापि स्वाभाविकरिहात्मत्वं
वस्तुनः प्रतियोगित्वमित्यभिप्रेत्येदमुक्तमित्याहुः ।

(७१) चाक्षुषस्येति । मनसि व्यभिचारवारणाय । रूपादौ व्यभिचारवार-
णाय क्रियावत् इति । स्पर्शसमानाधिकरण्येति । न च तन्मते तम परमाण्वादा-

गतौ आवरकद्रव्यानुविधानानुपपत्तेः । प्रभातुल्यत्वे
तेजःप्रभाश्रयेषु रत्नविशेषेषु छाया दिवसे न स्यात् ।

करणप्रत्यक्षजातेरुद्भूतस्पर्शसामानाधिकरण्यनियमात् । न चाप्रयो-
जकत्वं स्पर्शवृत्तिप्रत्यक्षजातित्वानुपपत्तेरिति भावः ।

ननु यथा रत्नप्रभा स्वाभाविकगतिशालिनी तेजस्वात् अथच
स्वाश्रयगत्यनुविधायिनी तथा छायास्त्वित्यत आह । प्रभातुल्यत्व
इति । प्रभागद्रव्यानुभवनिराकरणार्थं प्रभाया स्तेजोरूपत्वमुक्तम् ।
अत्रैवं छाया द्रव्यं स्यात् । प्रभायाश्च द्रव्यत्वमुभयमिदम् । ततश्चो-
भयो मूर्त्तत्वेन समानदेशत्वाविरोधात् प्रभाश्रयरत्ने छाया न
स्यादित्यपव्याख्यानम् । विरलद्रव्ययोर्मूर्त्तयोरपि समानदेशत्वात् ।
आलोकसंयोगावच्छिन्ने चक्षुःसंयोगदर्शनात् । तस्मादेवं व्याख्येयम् ।
स्वाभाविकगत्याधारत्वे प्रभावतः छाया द्रव्यान्तरं स्यात् । तत्र
छाया प्रभा वा दिने रात्रौ वा योग्यानुपलब्ध्या देशान्तरं नानुसर-
वद्भूतस्पर्शोऽस्त्येव तत्र च तमस्वजातिमत्त्वादृष्टापादनमिति वाच्यम् । तदारभ्य
स्पर्शोपलम्भापत्तेः । तदुद्भूतत्वे मानाभावाच्च ।

ननु सुवर्णत्वप्रभात्यादौ व्यभिचार इति चेन्न । उद्भूतस्पर्शवत्त्वस्यापि षड्भि-
रिन्द्रियजद्रव्यप्रयज्जताप्रयोजकतामते तत्र प्रत्यक्षताभावादित्येकं । तत्र । तन्मत-
तमसोऽप्रत्यक्षतया आपादरस्य परामिद्वतया तर्काद्यनुपपत्तेः । केचित्तु प्रत्यक्ष-
जातित्वेन द्रव्यत्वमाकाङ्क्षायाज्जातीति वाध्यम् । परेण तमस्यस्याप्यङ्गीकारा-
दित्याहुः । स्पर्शपदमनुष्णस्पर्शपरम् । न चैवमपि पिप्तत्वे व्यभिचारः । नयन-
पिप्तस्यानुद्भूतस्पर्शत्वेऽपि तदन्यस्य तस्योद्भूतस्पर्शवत्त्वादित्याहुः । वस्तुतः प्रत्यक्षपद-
सानोकाविषयकप्रत्यक्षविषयपरम् । सुवर्णत्वादिकञ्च न तथा । न च जातिपदं
व्यर्थं उद्भूतस्पर्शाभावे व्यभिचारवारकत्वादिति ।

काययैव तदभिभवे बहलतमे तमसि तेषामालोको न
स्यात् । आलोकान्तरेण चाभिभवे कायाया अप्युद्भवो
न स्यात् ।

तीति निश्चिते नाशकाभावात् नाशाभावेऽवधृते द्रव्ययोः समान-
देशताभ्युपगमेऽनुभवमिद्विविरोधसमाधानाय मिथोऽभिभवो वाच्यः ।
तत्र यदि प्रभया कायाभिभूयते तदा रत्नविशेषेषु पद्मरागादिषु
काया दिवसे न स्यात् । तथाच तदुपलब्धिविरोधः । दिवस इति
कायोपलम्भनार्थं तेजोऽन्तरमत्त्वोपलक्षणम् । अन्यथान्यतमसे काया
नोपलभ्यते एवंत्यपि परी ज्ञेयात् । अथ कायया रत्नप्रभाभिभव
स्तथा रत्नानामन्यतमसे आलोकः साक्षात्कारो न स्यात् । तमसो-
त्यालोकान्तरव्यावृत्त्यर्थमुक्तम् ।

नन्वभिभूता प्रभा कायामभिभवति दिने तु सौगालोके
नाभिसूता न तामभिभवति । न चैवमुपर्यपि कायोपलम्भापत्ति-
स्तत्रालोकान्तरस्यैव विरोधित्वादित्यत आह । आलोकान्तरेणति ।
तथा सति प्रभाभिभावकनालोकेन कायायाः सुतरामभिभवात्
काया नोपलभ्यते इत्यर्थः ।

ननु कायायाः स्वाभाविकगतिमत्त्वेऽपि तेजःप्रभाश्रेयेषु काया
सम्बन्धा न विरुध्यते तेजोविशेषेणैव तस्या विरोधावधारणात् ।
तथा दर्शनात् । अन्यथा भावाभावत्वेऽपि कायाया अप्रतीकारात् ।

प्रत्यक्षजातित्वात् । निरुक्तजातित्वानुपपत्ते रित्यर्थः । विरलद्रव्ययोरित्युप-
लक्षणम् । कठिनयोरपि रूपालघटयोरैकत्वाधिकरणे भूतलादौ समानदेशत्वा-
दित्यपि बोध्यम् ।

तेजोऽभावस्य तत्रामत्त्वात् । अथ तेजोऽन्तराभाव एव तत्र छाया
तर्हि यत्तेजोजातीयस्यावरणे सति छाया तदेव तदभिभावकं न
सर्वमिति तुल्यम् ।

अत्राहुः । (७२) छाया यदि गतिमती स्यात् तेजोऽभावा-
विषयकबुद्धाविषयो न स्यात् तेजोऽभावविषयत्वनियमे च तेनैवा-
न्यथामिदो न द्रव्यान्तरकल्पना गत्यादिवुद्धेरारोपरूपाया अप्युप-
पत्तेः । निस्पर्शस्य महतः क्रियानुपपत्तेरनारम्भकत्वाच्च । अपि च
प्रादालोकमध्ये सर्वतो घनतरावरणे सति न तमः स्यात् । तेजो-
ऽवयवेन तत्र तमोऽवयवानां पूर्वमनवस्थानात् । सर्वतस्तेजः
सङ्कुले चान्यतोऽप्यागमनस्याभावादित्यत्र तात्पर्यम् ।

७० छाया यदीति । तेजोऽभावविषयकबुद्धिविषयो न स्यादिति कृते घटादौ
व्यभिचारस्तस्यापि बुद्धिविषयत्वादिति नञ्गर्भत्वम् । बुद्धिपदं प्रत्यक्षपरम् ।
अन्यथा कायाभावविषयकानुमानादिवुद्ध्या द्रव्यत्वयादिनां रूपापादनगङ्गामन्व-
यात् । नचैवमपीष्टापादनगङ्गा । तज्ज्ञानमासग्रासमावेशनियमेन तेजोऽभाव-
व्यङ्गत्वाभ्युपगमेन च तत्प्रत्यक्षे तेजोऽभावविषयकत्वनियमात् । यद्यपि तन्मते
ऽभावस्यानुपलब्धिगम्यत्वाच्चैवम् । तथापि तदेकदेशिसतेन स्वमतावष्टम्भेन चेत
दक्तम् । नचैवं मनसि व्यभिचारः । प्रत्यक्षत्वे सति गतिमत्त्वस्यापादकत्वात् । यत्र
तेजोऽभावाविषयकप्रत्यक्षविषयः स्यादित्येष लाघवादापाद्यम् । व्यर्थं नञ्जनकारो
निघ्न इदं नार्पि तदर्थस्यैव पर्यवमानात् ।

नचैवमपि तेजोऽभावघटाविषयसङ्कलान्मनसात्प्रत्यक्षविषयीभूय नष्ट पदे
व्यभिचार इति चेत् । न । तादृशप्रत्यक्षविषयजातीयत्वस्य तादृशप्रत्यक्षविषयता-
योग्यत्वस्य वापोह्यत्वात् । तस्य च तत्रापि मत्त्वात् । नचैवमपि तेजःपदं
व्यर्थम् । प्रत्यक्षविषय-रूपादेः प्रागभावाभावत्वेनाभावाविषयकप्रत्यक्षस्याप्रसिद्धे-
रितिदिक ।

तस्मादावरकद्रव्ये गच्छति यत्र यत्र तेजसोऽस-
न्निधिस्तत्र तत्र छायाग्रहणादन्यदेशतानिवन्धनो गति-
भ्रम इति । कथं भावधर्माध्यारोपोऽभाव इति चेत् ।
न किञ्चिदेतत् । सारूप्यतत्त्वाग्रहाविह निवन्धनं न
त्वन्यत् । दृष्टश्च दुःखाभावे सुखत्वाध्यारोपः । यथा-
दुःखापगमे सुखिनः संवृत्ताः स्मः । संयोगाभावे
विभागत्वाभिमान इति । एतेन नीलिमाध्यारोपो

भ्रमबीजमाह । तस्मादिति । कथमिति । भावाभावयो-
विरोधेनाभावे भावधर्माणां गत्यादीनां नारोपः विरोधिनोः
सारूप्याभावादित्यर्थः । न किञ्चिदिति । विरोधेऽप्यारोप (७३)
हेतो रक्षतेरित्यर्थः । सारूप्येति । अनुभूयमानारोपे तित्तो गुडः
इत्यादौ सारूप्यज्ञानस्य हेतुत्वाभावेऽपि स्मर्यमाणारोपे तद्हेतु
रेवेति भावः । दृष्टयेति । ननु दुःखाभावे सुखत्वं नारोप्यते
किन्त्वात्मनि सुखम् । न वा संयोगाभावे विभागारोपोऽपितु द्रव्ये ।
अत्राहः । इदानीमुत्पन्नं सुखं भारापगमादिति प्रत्ययादिदानी-

निस्पर्शस्येति । न च सृष्टत्वस्य क्रियाजनकत्वावच्छेदकत्वात् तस्य चात्र सत्त्वात्
तदनुपपत्तिरिति वाच्यम् । निस्पर्शस्य महतो विभुत्वनियमेन तदेव न स्यादित्या-
शयात् । अनारम्भकत्वाच्चेत्यत्र निस्पर्शस्येत्येव तत्र ननु महत इत्यपाति बोध्यम् ।
द्रव्यत्व दूषणान्तरमाह । अपि चेति ।

(७३) आरोपहेतोरिति । प्रमेयत्वादिना सारूप्यस्यापि सम्भवादिति भावः ।
स्मर्यमाणारोप इति । तादृशज्ञानस्य कारणहेतुत्वादिति भावः । यद्यपि सारूप्य
ज्ञानं विना यत्रादृष्टादिना कारणं तत्र व्यभिचार स्तथापि यत्र सम्भर्तति तदाभि-

व्याख्यातः । शुक्लभास्वरविरोधित्वसारूप्येण तदारोपो-
पपत्तेः । न चैवं तदन्यारोपप्रसङ्गोऽपि । आरोगे
सति निमित्तानुसरणात् । न तु निमित्तमस्तीत्या-
रोपः । अदृष्टादिकञ्चात्र नियामकमध्यवसेयम् । स्मर्य-
माणञ्चैतद्रूपमारोप्यते रजतत्ववत् । न तु गृह्यमाणम्
अतो न सहकार्यपेक्षदृश्यमाणशङ्कनीयम् । धर्मिणि
निरपेक्षत्वात् ।

यद्येवमारोपितं रूपं न तमो भाभावस्तु तदिति

मुत्पन्नं सुखत्वारोपे दुःखाभावश्च तथेति तत्रैव सुखत्वारोपः । दुःख
रहितावयवमिति तद्विवरणाच्च । यो दुःखाभाव एव सुखं मन्यते
तन्नतेनेदमुक्तमित्यन्ये । एवमिदानीमुत्पन्नां विभाग इति प्रतीतं
तादृशं संयागाभाव एव विभागत्वारोपः ।

नन्वालाकं विना चाक्षुषी भ्रान्तिरपि न स्यादित्यत आह ।
स्मर्यमाणमिति । नालरूपस्य स्मृत्युपस्थितस्य आलाकं विनापि
विशेषणतया ग्रहणं स्यात् । प्राधान्येनैव तदग्रहं तदपेक्षणादित्यर्थः ।
धर्मिणिति । आलाकाभावग्रहं प्रतियोग्यपेक्षाया अभावादित्यर्थः ।

प्रायेणोक्तम् । तथाच वैजात्यमिति भावः । तथेति । इदानीमुत्पन्न इत्यर्थः ।
सुखहेतोरभावादिति भावः । दुःखरहिता इति । तथाच दुःखाभावो यत्रोत्पन्न-
स्तत्रैव सुखत्वारोप इति भावः । तन्नतेनेति । वस्तुतः सुखत्यानाश्रये दुःखाभाव
भावधर्मसुखत्वारोपादित्यर्थः । स्मृत्युपस्थितस्येति । यत्र दृशान्तरं आलाक-
सद्भावं नीलानुभव स्तत्रानुभूयमानारोपो भवतीति ध्येयम् ।

विनिगमनायां को हेतुरिति चेत् । उच्यते । एषा ताव-
दनुभवस्थितिः । तमो नीलं न तु नीलिमा तम इति ।
न चारोपे तेन वास्तवेन नीलिम्ना तमोबुद्धिव्यपदेशौ
समानार्थौ सहप्रयोगानुपपत्तेः । नीलीद्रव्योपरक्तेषु
वस्त्रधर्मादिषु तमोबुद्धिव्यपदेशप्रसङ्गाच्च । अवश्यम्भावी
च भावाभावानुभवो निगलम्बनस्य भ्रमस्यानुपपत्तेः ।
न च तमःप्रत्ययो बाध्यते । नीलप्रत्ययस्तु बाध्यते ।
इहेति प्रत्ययवत् । तस्माद् यत्र गुणक्रियारोपः तदन्व-
कारं न तु नीलिमिति सुष्ठूक्तं नवैवेति ॥

कन्दलीकारमतमुत्थापयति । यद्येवमिति । सहेति । तमः
पदेनैव नीलस्योक्तत्वात् नीलं तम इति सहप्रयोगो न स्यादि-
त्यर्थः । किञ्च यत् क्वचिदारोपितं नीलं रूपं तमः आलोकाभावो
वा । आद्ये नीलीद्रव्येति । अन्ये आलोकाभावस्यावश्योपजीव्य-
त्वात् लाघवात् तस्यैव तमस्त्वमित्युचितमित्याह । अवश्य-
मिति । किञ्चैवं तमःप्रतीतिरेव बाध्या स्यात् । आरोपित-
विषयत्वान्न चवमित्याह । न चेति । इहेति । यथेहेति धाः सम-
वायहेतुका तमसि तदभावेऽपि धर्मिस्वरूपे न बाध्यत इत्यर्थः
घटरूपग्राहकर्तृजःसत्त्वे सति भास्वरूपग्राहकसजातीयसम-
वधानवदानोकाभावः क्वाया । (७४) चाक्षुषज्ञानहेतुयावत्तजः

संसर्गाभावोऽव्यतमसम् । वाह्यालोकसंवलने अवतमसमित्यभि-
प्रेत्य उपसंहरति । तस्मादिति ।

ननु तेजोज्ञानाभावस्तमस्तत्काले तस्य सर्वसिद्धत्वात् । नीलं
तम इति धीश्च भास्वरतेजोऽप्रकाशदोषेण स्मृतनालिम्ना सम-
मालोकज्ञानाभावस्यासंसर्गाग्रहात् । आलोकवद्गर्भगृहं प्रवि-
शतः प्रथममालोकाग्रहे नीलं तम इति प्रतीतो तथा कल्पनात् ।
नीलमती च स्मृतित्वमगृह्यताऽनुभवभेदाग्रहात् नीलं तमोऽनुभवा

यावदर्थभावादव्याप्तिः । नचोद्भूतरूपवत्त्वं विशेषणम् । तादृशसुवर्णादिमन्त्रे
तथाप्यव्याप्तेः । त्रिपयतया तस्यापि चानुपज्ञानहेतुत्वात् । न च सा अनुपज्ञानत्वा-
वच्छिन्नहेतुत्वं विज्ञितम् । तन्न प्रत्यक्षे व्यभिचारेण उद्भूतरूपतजसश्चानुपज्ञान-
वच्छिन्ने हेतुदादिति चेन्न । चानुपज्ञानहेतुत्वत्यन्तेन परप्रकाशरूपवच्यस्य विश-
न्नितत्वात् । चररूपस्यापि व्यञ्जकत्वे चानुपज्ञानहेतुत्वपि विशेषणं बोध्यम् ।
उद्भूतत्वं रूपविशेषणमेव वा बोध्यम् । न चानुपज्ञाने तमः स्मृतादिति वाच्यम् ।
इष्टापत्तेः ।

न च नामीक्षितो ज्योतिरित्यादि श्रुतिविराधः । तस्या अन्यत्र तात्पर्याद-
त्येके । सूर्यादिप्रकरणकालदर्शित्वेन विशेषणमित्यन्यो वा । श्रुतिः । न च आयाया
सतिव्याप्तिः । स्वन्तुनमंख्याकवाह्यालोकसंवलने इति विवक्षितत्वात् । आयायान्तु
स्वाधिकसंख्य तत्संवलननामिति भावः ।

ननु तादृशवाक्ये लोकासंवलने सति यावत्तेज संसर्गाभावोऽसिद्ध एवेति
यत्किञ्चिन्नेज संवलने सति यत्किञ्चिन्नेजोऽभावोऽव्यतमसमिति वाच्यं अत्र द्वि-
प्रकृतानीकेऽपि तत्सुत्वादिति व्याप्तिः । न च तत्र वाह्यालोकस्य स्वाधिकसंख्य-
मिति वाच्यम् । तद्दनातिरिक्तानन्यदिनदर्शिसयाह्यालोकभावात्तानामधिकसंख्य-
त्वात् । तथासति तत्र द्वायापत्तेः । एतन्न किञ्चिन्नेज संवलने संख्यलिततेजोऽपेक्ष
वद्वतरतादृशतेज संसर्गाभावोऽव्यतमसमिति अनरक्षमिति चेत् । न । तमः

मीतिधी स्तदाहुः । (७५) अप्रतीताविव प्रतीतिभ्रमो मन्दाना-
मिति प्राभाकराः । तन्न । तममः प्रतीतेरन्यत्रानुक्षीणचक्षुर्जन्य-
त्वेन ज्ञानाभावाविषयत्वात् । न हि तेजोज्ञानाभावेऽधिकरण-
ग्रहे नीलस्मृतावसंमर्गाग्रहे वा चक्षुरूपयोगः सम्भवति ।

अथ तमोबुद्धिर्न चाक्षुषी चक्षुर्निविडनिष्पीडनेन तमोविरहेऽपि
नीलं तम इति प्रतीतिः । न च सा भ्रमः कारणाभावात् । तेजो
ज्ञानाभाव एव तम इति चेत् । न । तत्र हीदानीं किञ्चिन्न
पश्यामीति धीर्नतु तमःप्रतीतिः । अन्यथा निर्मूलितनेत्रस्य
गृहे तमोऽस्ति न वेति संशयानुपपत्तेः । गर्भगृहे च तमोधी भ्रमः
बाधकसत्त्वादिति संक्षेपः ॥

सामान्यलक्षणं प्रागुक्तम् । तथाच बाह्यालोकसंवलने सति तमस्वमेवायतमम-
लक्षणम् । न चैवमपि कायायामतिव्याप्तिः । तस्यायतममविशेषत्वात् । अतएव
न तल्लक्षणं पृथक् कर्तव्यमेवेति । अन्ये तु कायान्यत्वं विशेषणम् । कायात्वञ्चालोका-
जल्यनात्पारोपर्यविषयतावच्छेदकावच्छिन्नाभावसमदायत्वमिति भावः । आलोक-
वर्द्धति । आलोकाभावस्य तमस्वे तस्य तत्त्वासत्त्वात् तमोधीर्न स्यादिति भावः ।
तथेति । आलोकज्ञानाभावस्य तमस्वकल्पनादिति । नीलस्मृताविति । तस्मिन्ने
स्मृत्यनुभवरूपज्ञानद्वयस्यैव भ्रमत्वादिति भावः ।

(७६) अप्रतीतावेति । अननुभव एवानुभवभ्रमो मन्दानां दोषवता-
मित्यर्थः । अविशिष्टज्ञान एव विशिष्टज्ञानभ्रमो मन्दानां नैयायिकानामित्यर्थः
इत्यन्ये तमोविरहेऽपीति । आलोकाभावविरहेऽपीत्यर्थः । कारणाभावादिति ।
चक्षुषी मिलितत्वादिति भावः । अन्यथेति । आलोकज्ञानाभावस्य मनसा निश्चित-
त्वेन संशयाविषयत्वादिति भावः । ज्ञानाभावस्य तमस्वे अहमन्वकारवानिति
प्रतीतिः स्यादित्यपि बोध्यम् ।

ननु गर्भगृहे तमोधीर्न तमोविशेषिका तदभक्षिकर्षात् । न गृहविशेषिका ।

गुणान् विभजते । गुणा इति । रूपादयः सप्तदश
कण्ठीक्ताः सूत्रकारिण । अभ्युपगमसिद्धान्तन्यायेनान्य
सप्त सिद्धगुणभावाः । तत्र तत्र तेषां व्युत्पादनात् ।
अनभ्युपगमं तेषां व्युत्पादनविरोधात् । तथाच विभाग-
सूत्रं न्यूनम् । रूपरमगन्धस्पर्शाः संख्या परिमाणानि
पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्धयः सुखदुःख
इच्छाद्वेषौ प्रयत्नश्च गुणा इति तत् । अत आहः ।

कण्ठीक्ता इति । (७६) अमाधारणस्वशब्देनाक्ता इत्यर्थः । कर्त्त
पेक्षायामाह । सूत्रकारिणेति शेषः । अभ्युपगम इति । साक्षादसूत्रि
तत्वेऽपि समानतन्वाभिहितत्वेनाभ्युपगमस्य मानत्वादित्यर्थः ।

ननु चादृष्टत्वजातियोगित्वेन धर्माधर्मौ भिन्ना न गुणा
विल्यत आह । नन्विति । कार्य्यति । सुखदुःखे धर्माधर्मयोः
कार्य्यं विहितनिषिद्धे क्रिये च कारणे इति न कार्य्यकारणयोरैक

आलोकविषयकत्वात्पुष्टहमात्तात्कारानभ्युपगमात् । न चालोकविषयत्वमेव
तस्येति वाच्यम् । प्रथममालोक्यते तस्योद्देशकत्वात् । तत्र सत्यालोकभावा
रोपामन्मार्गत्वेत् आह । मद्देप इति । दोषालोकमात्तात्काराभावेऽपि तत्संस्कृत-
पुष्टहमात्तात्कारे विरोधाभावात् । यद्वा आलोक्यते गृहे तद्वत्तात्पुष्टहमात्तात्काराभावात् तद-
भावारोप इति भाव इति टिक ।

(७६) ननुक्तायेत्तदा कण्ठेनैवति विगणणमयुक्तम् । इति तस्यान्यमर्थमाह ।
अमाधारणेति । न भिन्नाविति । गुणत्वमात्तात्कारात्पुष्टहमात्तात्काराभावेऽपि तत्संस्कृत-
भावः । यदनुरोधादिति । कार्य्यतावच्छेदकतया कारणतावच्छेदकतया च नादृष्टस्य
जातिकल्पनमिति भावः ।

च शब्दममुच्चिताः सन्ति । ननु अदृष्टशब्देन धर्मा-
धर्मयोः संचपेणाभिधानं न त्वदृष्टत्वं नाम सामान्य-
रूप्यम् । यदनुरोधात् जातिः कल्प्यते । न वा लक्षणमप्येक-
मित्यर्थः ।

नन्व(७७)तीन्द्रियात्मविशेषगुणमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्ग्राह्यजा-
तिमत्त्वं लक्षणमेकमन्यो गित्यत आह । व्यवस्थापकानामिति ।

ननु व्यवस्थापकं किं कारणमेकजातीयं तादृशं कार्यं वा ।
नाद्यः । मनःस्वेतदभावात् । नान्यः सत्तादौ तदभावात् । ज्ञान-

(७७) अतीन्द्रियात्मेति । अतीन्द्रियपदं सुखादिवारणाय । विशेषपदं
गुणत्वव्याप्यपदञ्चात्र सम्पातायातस्य । तद्व्यावर्तनायस्यात्र सात्वपदेनैव व्यावर्तनात् ।
एवञ्च गुरुत्वव्यावर्तनायात्मपदस्य । केचित्त्वात्मपदविशेषपदयोरन्यतरान्तर्भावेन
लक्षणद्वयं बोध्यम् ।

व्यवस्थापकानामिति । इदञ्च न व्यवस्थापकं भावनासाधारण्यवर्तितात्त्विकं भाव ।
केचित्तु कार्यान्वयतया कारणानुसंवाद्यञ्जकव्यङ्ग्या न जातिरिति त्वयमेव व्यव-
स्थापकम् । तत त्वयभावे नास्तीति फक्किकार्यं । लक्षणस्य व्यङ्गकस्य तदसम्भवे
यदि सा जातिः प्रत्यक्षा स्यादिति । वस्तुतस्त्वनुगतं लक्षणं न जातिव्यवस्थापकम् ।
अतएव न जाताः अनुगतव्यङ्गकनियम इति तत्त्वम् । न च साक्षाद्ग्राह्यत्वप्रक्षेपः ।
अतएव किञ्चित्त्वं पाठ इति वाच्यम् । तद्वि धर्मत्वादपरस्कारणं यान्तसदृष्ट-
परस्कारेण वा । नाद्यः । गुणत्वसाक्षाद्ग्राह्यत्वेन गृह्णाति धर्मत्वादानुपजीव्य-
विरोधात् तेनैवादृष्टत्वजात्यपवादात् । नान्योऽन्योन्याश्रयात् । अदृष्टस्य सिद्धौ
बुक्तलक्षणसिद्धौ च जातिव्यवस्थितिरिति भावः ।

तदभावादिति । एकजातीयकार्याभावादित्यर्थः । यदि च योगज्ञानव्य-
विषयजन्यत्वपक्षे सत्ताश्रयाणां सर्वेषां ज्ञानजनन-स्वरूपयोग्यत्वात् ज्ञानजनन-
रूपेण सत्तासिद्धौ तदा तत एवादृष्टसाक्षाद्ग्राह्यत्वात् बुद्धमित्येव । ज्ञानरूप

मस्ति । कार्यकारणलक्षणानां व्यवस्थापकानामभावात् ।
तेन गुरुत्वद्रव्यत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दा इत्युक्तं
रूपन्तु कार्यमिहास्तीति । न च व्यवस्थापकं प्रमाणं तदभावो
हेतुः । धर्माधर्मवृत्तिमत्तागुणत्वान्यजातिरहितः । अधर्मान्यत्वात्
प्रयत्नवदिति विरोधिमानाच्च तदवगम इति वाच्यम् । यत्नसंस्कारा
न्यातान्द्रियजन्यात्मविशेषगुणत्वेन प्रतिरोधात् । न चात्राधर्मत्व-
सुपाधिः । तवाप्यात्मगुणत्वपक्षधर्मावच्छिन्नमाध्यव्यापकस्य धर्म-
तरात्मगुणत्वस्योपाधिः सत्त्वात् ।

न्विति । उभयत्रापि ज्ञानविशेषरूपकार्यप्रतियोगिककारणतावच्छेदकत्वसम्भवा-
दिति उच्यते । भोगरूपज्ञानाभिप्रायेणोद्दिश्यन्ते । तदभावो हेतुरिति । अदृष्टत्वं न
जाति । प्रमाणाभावादित्यर्थः ।

नन्वेवमदृष्टत्वं जाति बाधकाभावादित्येव किं न स्यादित्यत आह । धर्म इति ।
धर्मत्वसत्त्वाद्वाध इत्यत उक्तम् । अधर्मवृत्तीति । यत्नेति । धर्माधर्मवृत्ति-
मत्तागुणत्वान्यजातिमानिति साध्य मधर्मवृत्तीति उच्यते । जीवनयोर्नियत
भावनयोः व्यभिचारवारणाय यत्नसंस्कारान्तेति । सुखादौ व्यभिचारवारणाय
तान्द्रियेति । ईश्वरज्ञानादौ व्यभिचारवारणाय जन्येति । पार्थिवपरमाणुगन्धे
व्यभिचारवारणायत्वेति । आत्मनोयोगे व्यभिचारवारणाय च विशेषेति ।
निर्विकल्पकान्तविशेषणम् ।

क्रोचिन् संस्कारपदस्य सविषयपरत्वात् न व्यभिचारः । न चैवं यत्नपदानर्थ-
कम् । तस्य स्वरूपतोऽविषयकत्वात् । यद्वा ज्ञानमात्रस्यात्मधर्मसमवतस्य
जनको य आत्मधर्म तत्परं संस्कारपदम् । तथाच सर्तान्द्रियपदं हयादिवारक-
मितिभावः ।

अत्मगुणत्वेति । रूपादौ साध्याव्यापकत्वात् । पक्षधर्मावच्छिन्नात् । ननु
धर्मतरत्वसात्त्वमेवोपाधिस्तु यदि च पक्षतरत्वानिरामाय तदपादानं तथाप्यात्म

भवति । एवं कण्ठोक्त्या समुच्चयेन चैकतया चतुर्विंश-
तिगुणा व्यवहर्त्तव्याः । तथाविधबुद्धिविषयतया सारू-
ध्येण न तु संख्यायोगेन । यथा चैतत्तथा वक्ष्यामः ।

अत्राहुः । व्यवस्थापकं निश्चायकम् । तच्चात्र नाध्यक्षं नाप्यनुमानं
प्रतिरुद्धत्वात् । उक्तरूपञ्च लक्षणञ्च न जातिं विनानुपपन्नमित्य-
वश्योपेयोपाधिनेवाट्टष्टपदसार्थकत्वोपपत्तौ जात्युपगमे गौरवम् ।

पदं व्यर्थमेव । गुणपदेनैव तन्निरामात । एवमपि पक्षेतरतुल्यत्वापक्षे । यदि
च विपक्षबाधकेन साध्यव्यापकत्वात् तादृशस्याप्युपाधित्वं तदा पक्षेतरतुल्यमिति
चेत् । भैरवम् । विपक्षबाधकेन पक्षेतरस्योपाधित्वसम्भवं तत्तुल्यस्याप्यस्य तथात्वे
विरोधाभावात् । न च व्यर्थविशेषणत्वादेव न तथात्वमिति वाच्यम् । व्यापके
व्यर्थविशेषणत्वाभावेन तत्र साध्यव्यापकताग्रहे बाधकाभावात् । अतएव सामान्य-
व्याप्तोपाधिपक्षे आदेर्बन्धनप्रभववह्निमत्त्यादेरपि धर्मव्यापकत्वग्रहः । स तत्र व्यभि-
चारोऽत्र परे व्याप्यकोटिप्रवेशान्न व्यर्थत्वमिति वाच्यम् । तद्वरभिचारित्वस्य तत्र
निष्कृत्वात् तस्य च विशिष्टाभावगर्भत्वेन तदसम्भवात् । अन्यथा समव्याप्तेऽप्यगते-
रिति । यत्तु समव्याप्तत्वात् तदुपादानमिति तत्र । उपाधिमत्यधर्मे साध्यामत्त्वेन
व्यभिचारात् । आत्मपदं क्वचित्कर्मफलमेवंत्याहुः । केचिन् सुखत्वमाज्ञात्कारण-
नियतकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकजातिमून्यत्वे तात्पर्यम् । न चैवमपि
पक्षेतरता । तादृशजातिमतः स्वर्गिणरीरस्यापि व्यावर्त्तनात् । अतएव न
पक्षधर्माविच्छिन्नानुपयोगः । तत्रेव साध्याव्यापकत्ववारकत्वात् । न चैवं
पक्षधर्मे आत्मेति विशयणं व्यर्थम् । गुणपदस्य समवेतपरत्वादिति भाव
इत्याहुः । प्रतिरुद्धत्वादित्यापातत कार्यकारणभावानुगमो भावोऽप्रयोजकत्वादिति
बोध्यम् ।

न जातिमिति । नादृष्टत्वजातिमित्यर्थः । उक्तलक्षणस्य जातिव्यवस्थापकत्वं

कर्माणि विभजते । उत्क्षेपणीति । तत्रापि
पञ्चैवेति स्पष्टार्थम् । विभागवचनादेव पञ्चत्वमिद्वेः ।
आधिक्यमाशङ्गाह । गमनग्रहणादिति । कर्मपदार्थं
चैतद्वात्पादनीयम् ।

सामान्यं विभजते सामान्यमिति । समानानां
भावः स्वाभाविकोऽनागन्तुको धर्मः सामान्यमित्यर्थः ।

समानानां भाव उपाधिरपीत्यत उक्तं स्वाभाविक इति ।
सांख्ये यदि स्वभावजन्यस्तर्ह्यमिद्वेः स्वभावाश्रितश्चोपाधिरपी
त्यत उक्तम् अनागन्तुक इति । (७८) साक्षात् समवेत इत्यर्थः ।

दोषस्योक्तत्वादिति भावः । नन्यदृष्टपदशक्यतावच्छेदकत्वेनादृष्टत्वमिद्विरित्यत
आह । अश्रयोपेयोत । क्रमेणैवोपपत्तावच्छेदकत्वेनैव गौरवमिति भावः ।

प्रवेदं चिन्त्यम् । जलपदशक्यतावच्छेदकत्वेनानुगतधर्ममिद्वौ बाधकाभावात्
तज्जातित्वमित्यग्रिमद्यस्यविरोधात् । तत्रापि क्रमेणैवोपपत्तौ जलत्वमिद्वि
प्रसङ्गात् । किञ्चैवमनुगतप्रतीत्या गोत्यादिकर्मापि न मिद्वेः । उपाधिनेवान्यथा
मिद्वेः । यदि व्यक्त्यभेदादिबाधकाभावात्, तज्जातित्वं तदा प्रकृतेश्चि तुल्यम् । अपि
च उक्तलक्षणस्याव्यवस्थारक्तत्वापि निर्विकल्पकान्यप्रयत्नसंस्कारान्येत्यादिकं लक्षण
सुभयानुगतं तद्व्यवस्थापकमस्तु । न च कार्याद्यनुगतं एव तद्व्यवस्थापकोऽन्यथा
यथाश्रुतजलेत्यादिना निर्विकल्पकसाधारणप्रत्यापमेरिति वाच्यम् । ज्ञानत्वेन
तत्र सङ्कुरस्य बाधकत्वात् । प्रकृते चातथात्वात् । अन्यथा वेगादिमाधारण
संस्कारत्वजातिरपि न सिध्येत् । नहि तत्र कार्याद्यनुगतं व्यवस्थापकं किन्तु
लक्षणमेव वस्तुतस्तु भोगत्वावच्छेदकार्यतानिद्विपितकारणतावच्छेदकतयापि
तमिद्वि । तस्माददृष्टत्वजातित्वे किं बाधकमिति ।

(७८) साक्षादिति । उपाधिस्तु परस्परसम्बद्ध । परस्परसम्बद्धजाति-

तथाच धर्मिणां बहुत्वे धर्मस्य चानागन्तुकत्वे दिवक्षिते
नित्यमेकमनेकवृत्ति सामान्यमिति सामान्यलक्षणं
सूचितं भवति । तद्विधम् । द्विविधं दर्शयति ।
परमपरञ्च । एकव्यक्तिसमावेशे सतीति चकारार्थः ।

एकमिति स्वरूपाभिधानमात्रम् । न तु लक्षणमित्येके । एकं
लक्षणमिति योज्यं लक्षणान्तरं वा । असमवायित्वे सत्यनेक
समवेतत्वमित्यन्ये । अनेकवृत्तित्वमनेकाधारत्वम् । तच्चाभाव-
समवाययोरप्यस्तौत्यत उक्तं मेकं समहायम् । अभावसमवाययोश्च
प्रतियोगिसम्बन्धिनौ सहायावित्यपरं । अनेकवृत्तित्वं स्वाश्रया-
न्यान्याभावसामानाधिकरण्यम् । असमाविष्टजात्यो व्यवर्त्तनार्थ-
माह । समावेशे सतीति । सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः । यद्वा
सामान्यं समाविष्टमसमाविष्टञ्चेत्येको विभागः । समाविष्टमपि
परमपरञ्चेति विभक्तिविभाग इत्यसमाविष्टजात्यपेक्षया समुच्चयार्थ-
श्चकार इत्यर्थः ।

रूपत्वान्तस्येति भावः । असमवायित्वे सतीति । द्रव्यादावतिव्याप्तिवारणाय
सत्यन्तम् । विशेषेण तद्व्याप्तिवारणायानेकेति । असहायमितरनिरूपणनिरूप्य-
मिति यावदित्याहुः ।

नान्येकवृत्तित्वमेकत्वमून्यवृत्तित्वमनेकत्वसंख्याश्रयवृत्तित्वं वा । आद्ये द्रव्य-
वृत्तिजातावव्याप्ति । अन्ये गुणादिवृत्तिजातावव्याप्तिरित्यत आह । अनेका-
दात्तत्वञ्चेति । स्वाश्रयपदेन यत्किञ्चित्स्वाश्रयो विवर्त्तितः । सामानाधिकरण्य-
इति । तथाच गोत्याश्रययोः परापरभावाभावेऽपि न ज्ञातिरिति भावः ।

नैकव्यक्तिकं सामान्यमस्तीत्याकाशादौ वच्यते ।
नान्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकमिति । बुद्धिरुपलब्धिज्ञानमिति
पर्यवस्थितौ न मिथो व्यभिचारीति निष्क्रमणप्रवेश-

नन्वेकव्यक्तिव्यत्याकाशत्वं जातिरस्तीति न तदनैकवृत्त्येवे-
त्यत आह । नैकमिति । (७६) आकाशत्वं न जातिस्तदन्यावृत्ति-
त्वादित्यर्थः । नान्यूनमिति । बुद्धित्वं यदि ज्ञानान्यावृत्तित्वं सति
ज्ञानत्वभिन्नं सामान्यं स्यात् किञ्चिज्ज्ञानावृत्ति स्यात् इत्येक-
सामान्यादेव तदावहारमिदो भिन्नं तत्र मानाभाव इत्यर्थः ।

यद्यप्येकव्यक्तिमात्रवृत्तिमामान्ययोः परापरभाववृत्तिः । तथा-
पीदृशमपि सामान्यं नैथत इति प्रसङ्गादुक्तम् । न मिथ इति ।
निष्क्रमणत्वप्रवेशनत्वयोजनित्वं यदेकनाडिकायां प्रवेशनकर्म-
तदेवापरत्र निष्क्रमणकर्म भवति तदा जातिमङ्गलः स्यादि-
त्यर्थः । प्रसङ्गादाह सामान्यादीति । सामान्यादित्तिकं जात्यन्-

(७६) आकाशत्वमिति । आकाशपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । नातः सिद्ध-
मिदिव्याघातः । गज्जाश्रयद्वयविभाजकोपाधिः पद इत्यर्थः । तदन्येति । आकाशा-
न्त्येत्यर्थः । यद्यप्यवृत्तित्वादित्येव साध्यव्यापकत्वात् तथाप्यसिद्धिवारकमार्थकत्ववादि-
मतेनेदामत्येकं । अखण्डाभाव वैधर्म्यं नैत्यर्थः । बुद्धित्वमिति । सजादौ व्यभि-
चारवारणाय भिन्नान्तम् । स्वाभाविकं यप्रवणत्याद्युपायो व्यभिचारादाह । सामा-
न्यमिति । जातिरित्यर्थः । एकमात्रेति । अन्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकेत्यर्थः । परा-
परेति । अधिकदेशवृत्तेरेव परत्वात् । तथाच परापरभावानुपपत्त्यैव तयोजनित्व-
मित्यर्थः । प्रसङ्गादित्यापाततः । यस्तुतः अन्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकसामान्यद्वयाङ्गी-
कारे समाविष्टजात्योः परापरभावनियम एवत्युपेक्षातमङ्गातरिति बोध्यम् ।

नादौ जातिसङ्करापत्तौ न सामान्यादिव्यक्तिकं अन-
वस्थानात् लक्षणव्याघातादसम्बन्धाच्चेति । तस्मात्
सामान्यं परस्परपरिहारस्थितिविरुद्धम् । अविरुद्धन्तु
परापरभावस्थिताति नियमः । परं व्यापकमपरं व्यप्य-
पत्तौ यथामंख्यमनवस्थादिहेतुत्रयम् । लक्षणेति । विशेषस्य
सामान्यवत्त्वे सामान्यवत्तद्भिन्नत्वे सति समवेतत्व (८०) लक्षण-
व्याघात इत्यर्थः । असम्बन्धादिति । समवायस्य समवायान्तरा-
भावादित्यर्थः । परत्वापरत्वे गुणौ न सामान्ये स्त इत्यत आह ।

जातिसङ्कर इति । ननु सङ्करभयादेकस्य जातित्वमपरस्योपाधित्वमस्तु । एवं
भ्रतत्वमूर्त्तत्वादावपि । न च विनिगमनाविरहाच्चैवमिति वाच्यम् । शरीरत्वादिक-
मादाय विनिगमनाविरहात् पृथिवीत्वादेरपि जातित्वानापत्तेरिति चेत् । न ।
वक्ष्यमाणवृत्त्या पृथिवीत्वजातित्वेऽप्येतत् सङ्करभयेन शरीरत्वादेरुपाधित्वकल्पनात् ।
इह तु तद्देकस्य जातित्वव्यवस्थापकाभावात् विनिगमकाभाव इति भावः । अन-
वस्थानादिकमिति । यद्यपि सकलजातित्वस्यैकत्वेनैव तत्तज्जात्यन्तरसम्भवाच्चानवस्था
तथापि षट्त्वादिकमन्तर्भावापि तत्र जात्यन्तरसम्भव इत्यनवस्थोक्तेति केचित् ।
वस्तुतो जातित्वस्य स्वाकारं तस्य स्मृतौ न सा जातिः । स्ववृत्तौ चानवस्थानव-
स्थितिः । आत्माश्रयेण स्वस्मिन् स्वस्यावृत्तिरित्यत्र तातपर्यमिति ।

(८०) लक्षणव्याघात इति । ननु वस्वनुरोधेन लक्षणं नतु स्वकृतलक्षणानु-
रोधेन वस्तुव्यवस्थिति । तथाच गुणादिभिन्नत्वे सत्येकमात्रममवेतत्वमित्याद्य-
नेकलक्षणसम्भवात् कृतो लक्षणव्याघात इति ।

ननु विशेषाणां सामान्यवत्त्वे पनः समानजातीय धर्मवत्त्वेनाव्यन्तव्यावृत्त्यनुप-
पत्तौ विशेषणमिद्विरेष न स्यात् । अन्यन्तव्यावृत्त्यनुरोधेन तत्सिद्धेरन्यथा गुणादि-
नाप्यन्यथासिद्धिसम्भवादिति । धर्म्याहकप्रमाणेन परस्परलक्षणत्वेन सिद्धे सामा-

मित्यर्थः । प्रमाणं सूचयति । अनुवृत्तिप्रत्ययकारण-
मिति । यदि सामान्यं न स्यात् भिन्नेष्वनुगताका-
रप्रत्ययो न स्यात् । द्रव्यगुणकर्मणामपि सामान्यद्वारै-
वानुप्रत्ययहेतुत्वात् ।

परं व्यापकम् । यदीति । यद्यप्यत्र वैयधिकरण्यं तथाप्ययं गौरयं
गौरित्यनुगतधीदुभयवादिमिडे तद्विषयभिन्नविषया न स्यादिति
त्यनुगता धीर्न स्यादेकगोमात्रज्ञानवत् । यद्वा भिन्नानामभिन्न
प्रतीत्यप्रयोजकतया यदत्र प्रयोजकं तदेव सामान्यमित्यध्यक्षमवाप्त
मानमुक्तम् । द्रव्येति । तत्रापि परम्परामखडसामान्येनैवानुगत
प्रत्ययादित्यर्थः ।

न्यत्वं बाधितमित्यत्र तात्पर्यमिति चेन्न । लक्षणत्वात्प्रोपाधिसामान्यत्वेऽपि
समानजातायधर्मवत्त्वेन दोषतादवस्थापत्तेः । यदि च तथात्वेऽपि तत्तद्विशेषाणां
स्वरूपेणात्यन्तव्यावृत्तबहिर्हेतुत्वं तदा जातिमत्त्वेऽपि तुल्यम् । अथ कप्रोपाधिनैवो-
पपत्तो जातिकल्पने गौर्यमिति चेन्न । जातिमात्रविलयापत्तेः । यदि चागतव्यव-
हारादिप्रयोजकतयानुगतधर्ममिद्धौ वाचकाभावात्, तज्जातित्वं तदा प्रकृत्येऽपि
तुल्यम् । उक्तबाधकस्यासिद्धेः । न च कारणतावच्छेदकतयान्यत्र जातिगिद्धिनं च
प्रकृतं तर्पति वाच्यम् । विशेषपदगक्यतावच्छेदके तथात्वापत्तेः ।

यदि च कप्रोपाधिरैव तथात्वं तदा कारणतावच्छेदकेऽपि तुल्यम् । संस्कारत्या-
देरेवमतथात्वापत्तेः ।

ननु द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति जातिमान् गुणः स्यादिति गुणमित्यव्याधा-
तादेरलक्षणव्याधात् इति चेन्न । विपक्षे वाचकाभावात् । अन्यथा द्रव्य
भिन्नत्वे सति यो जातिमान् स गुण इति कस्मापि विनीयते । तस्मादत्र सिद्धान्ता

परमुदाहरति तत्रेति । परं सत्ता सत्तासामान्यं
परमिति व्यवहर्त्तव्यम् । कुतो महाविषयत्वात् । द्रव्य-
त्वादितोऽधिकविषयत्वात् । एवमन्यत्रापि । यदल्पा-
पेक्षयाधिकविषयं तत्तदपेक्षया परमिति व्यवहर्त्तव्यं
यथा सत्तेत्यर्थः । सा च सत्ता सामान्यमेव न तु द्रव्य-
त्वादिवद्विगेषोऽपि । कुतोऽनुवृत्तेरेवेति ।

ननु सत्तावदन्यदपि परं सामान्यमस्ति इत्यत आह । (८१)
उदाहरतीति । ननु व्यापकत्वे साध्ये महाविषयत्वं हेतुः साध्या-
विशिष्ट इत्यत आह । व्यवहर्त्तव्यमिति । एवमिति । यत्सामान्यं
यत्समानाधिकरणं सत् यदत्यन्ताभावसमानाधिकरणं तत्तस्य
परमित्यर्थः । न त्विति । तस्य स्वाश्रये विजातीयव्यावृत्तधो-
बलम्बनमपहाय चिन्ता । एकगोमात्रेति । यद्यप्ययं गोरितिधीर्न दृष्टान्त तथापि
यत्रेदन्वमात्रेण दोषाद्गोमात्रज्ञानं तस्य तद्दृष्टान्तत्वम् । यद्यप्येकगवेति युक्तं
तथापि समासान्तावरोधे इत्यादिकं बोध्यम् । ज्ञानविशेषणमेकमित्यन्ये । भिन्ना-
नामात । न चोपाधिनान्यथासिद्धिः । जात्यन्तराभ्युपगमे तद्व्याप्याननुगतत्वात् ।
परम्परामम्बुजातेरेव तथात्वादिति भावः । तत्रापिति । अयं दण्डो अयं दण्डोति
अनुगतबुद्धावपीत्यर्थः ।

(८१) उदाहरतीति । उदाहरणमात्रमेतदेव परमिति भावः । साध्या-
विशिष्ट इति । यद्यप्युपाधिभेदाद्भेदः सम्भवति तथापि भौक्यादितदमुक्तमिति
ध्येयम् ।

यत्सामान्यमिति । गोत्याश्रयादावतिव्याप्तिप्रसङ्गवारणाय समानाधिकर-
णान्तम् । सत्तापेक्षया द्रव्यत्वस्य परत्वापत्तिभयादाह । यदत्यन्ताभावेति । जाति

ननु सामान्यादिभ्यो व्यावर्त्तमानापि सत्ता यदि
स्वाश्रयं ततो न व्यावर्त्तयेत् द्रव्यत्वादिकमपि न
व्यावर्त्तयेदविशेषात् । न । सत्ताया व्यक्तिमात्रव्यङ्गा-
तया व्यञ्जकनियमाभावात् । बाधकात् सामान्यादौ
तत्यागः । सामान्यान्तरस्य हि संस्थानगुणकार्य-
कारणादिव्यङ्गतया तेषाञ्चानियतत्वात् न सर्वत्वा-
भिव्यक्तिः ।

हेतुत्वादित्यर्थः । सत्ताया इति । यद्यप्यभावाद्वाञ्छित्तिबोधकत्व-
मस्यैव न च भावात् तद्बोधकत्वं सामान्यादावैवंपत्तिकमत्ता-
व्यतिरेकनियये ततोऽपि व्यावर्त्तबोधकत्वात् । तथापि जाति-
मद्वक्तिप्रतियोगिकव्यावर्त्तबोधकतया सत्तासामान्यमवति तात्-
पर्यम् । बाधकादिति । सत्प्रत्ययानुगमस्य सर्वभावमाधारण्ये
ऽपि सामान्यादावुक्तबाधकात् सत्तास्वीकार इत्यर्थः । द्रव्यत्वादि-
वधुर्थमाह । सामान्यान्तरस्येति । द्रव्यत्वादिकं न सर्वत्र सामान्य-
वति प्रतीयते सत्ता तु न तथेत्यर्थः । अत्र हेतुः । संस्थानेति ।
वस्तुस्वभावाऽत्र नियामक इति भावः ।

परसामान्यपटोपादानेन जातिव्यापकत्वनिर्वचनमिदमिति ध्वनितम् । नतु
व्यापकत्वमात्रनक्षणं प्रमेयत्वाभिधेयत्वादावव्यापिप्रसङ्गात् । द्रव्यत्ववत्त्वस्य पृथि-
वीत्वव्यवस्थापकत्वप्रसङ्गाच्चेति ।

नन्वेवं गुणादिवृत्तिजातेः सर्वत्वाभिव्यक्त्यापत्तिस्तत्र संस्थानादेरभिव्यञ्जकत्वा-
भावादित्यनुगमेनाह । वस्तुस्वभाव एवेति ।

तर्हि वस्तुस्वरूपमेव सत्तास्तु । न च गोत्वाद्य-
भावेऽपि यदि गौरिति प्रत्ययानुवृत्तिः स्वरूपतः स्यात्
तदाश्रवादावपि स्यादितिवत् यदि सत्तया विना सत्
सदिति प्रत्ययानुवृत्तिः स्वरूपतः स्यात् । सर्वत्र
स्यादित्यनिष्ठापत्तिरिति वाच्यम् । तदनुवृत्ते श्लक्ष्णभावे-
ऽपीष्टत्वादिति । न । प्रत्ययानुवृत्तेर्निमित्तमन्तरेणानु-

नन्वेवं किं सत्तया । तां विनापि सदिति बुद्धेरुपपन्नत्वात्
स्वरूपमेव तद्दीर्घमस्त्वित्याह । तर्हीति । तदनुवृत्तेः सत्प्रत्यया-
नुवृत्तेरित्यर्थः । तदभावेऽपि सामान्यादौ सत्ताया अभावेऽपीत्यर्थः ।
प्रत्ययेति । भिन्नेषु सदित्यनुगतप्रत्ययस्याननुगताप्रयोज्यतया यदत्र
प्रयोजकं तत्सत्तासामान्यमध्यक्षमेवेत्यर्थः । न च (८२) प्रामा-
णिकत्वेनोपाधिना तदुपपत्तिः साक्षात्सम्बन्धधर्मवाधे सत्येव
परम्पराम्बन्धोपाधिच्यवस्थितेः । प्रमाणप्रवृत्तेः प्राक् सदिति बुद्ध्या-
नापत्तेः । अतीतानागतयोरपि प्रामाणिकतया सदिति बुद्ध्या-

(८२) प्रामाणिकत्वेनेति । एवञ्च सामान्यादावपि सत्प्रत्ययो बाधित एवेति
भावः । न चाभावेऽपि सत्प्रत्ययः स्यादुक्तस्वरूपसत्त्वादिति वाच्यम् । भावत्येन विशेष-
णणादित्याहुः ।

प्रमाणेति । तथाच तद्विनापि तदा सद्द्वयव्यवहारदर्शनात् तत्प्रयोजकतयावश्यं
सत्ता स्वीकार इति भावः ।

ननु कस्यचिद् योगादेः प्रमाणवृत्तिरस्येव तदुद्योग्यता वा तद्व्यवहाराङ्गं सा च
तदास्त्येवेति अनुशयादाह । अतीतेति । यद्यप्यक्षेष्टापत्तिः । अतीते वर्त-
मानत्वप्रत्ययाभावेऽपि स घटः सन्निति प्रत्ययात् । सत्ताज्जातत्वादिनापि

पपत्तेः । न च विशेषा एव तन्निमित्तं लक्षणमात्रं वा ।
सामान्यमात्रोक्तेदप्रसङ्गात् । न हि विशेषान् लक्षणं
वा विहाय क्वचित् सामान्याभिव्यक्तिरस्ति कथं तर्हि
सामान्यादौ तत् सदिति प्रत्ययः । सत्तैकार्थसम-

पत्तेश्च । रूपादयो द्रव्यवृत्तिमन्तः जातित्वात् घटवत् । न च
द्रव्यत्वमुपाधिः उक्तविपक्षबाधकादतोः साध्यवाप्यतया उपाधिः
साध्याव्यापकत्वात् । यदा द्रव्यत्वादीनि जातिव्याप्यानि जाति
मन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिजातित्वात् घटवदित्यप्याहुः । विशेषां

तदभ्युपगमात् । न च तदाश्रयाभावेन तत्र सत्ताविरहात् न तदभ्युपगम इति
वाच्यम् । तथा सति घटवद्भेदस्य नापत्तेः । तथाप्यभावेऽतिप्रसक्ति भावत्वात् शेषणं
तदेवास्तु तदननुसन्धानेऽपि सामान्ययाज्ञेत्यादि द्रूपणं तात्पर्यम् ।

यद्वेति । व्याप्यत्वं भेदगर्भमतो नार्थान्तरम् । ननु जातिमदित्यादि विशेषण
व्यावर्त्यमत्तयाऽभिज्ञो तद्वैयर्थ्यं तस्मिन्नेति किमनुमानेनेति चेत् । न । अनवस्था
भयेन क्वचिदपि साध्याभाव-स्वीकारेण जातित्वस्य सामान्यतोऽनैकान्तिकत्वे निश्चि
कल्पकसाधकानुमाने विशेषपदस्यैव व्याप्तिप्रसङ्गोपर्यिकत्वेन सार्थकत्वात् । न च
द्रव्यगुणाभयभाववृत्तित्वेनार्थान्तरं कर्तव्ये व्यभिचारात् । हयद्वयवृत्तिजातिद्वयन्तु
जातिमङ्गुरभयादेव नेति पक्षधर्मतावन्नादेकस्यान्वितयानुगतार्थमिद्विगति भाव ।
वस्तुतस्तु जात्याश्रयत्व क्वचिदस्ति क्वचिन्नास्तीति सार्थमिदम् । तथाच सम्भवत
स्यागायोगादिति न्यायेनानुगतो धर्मोऽवश्यं वाच्य इति स एव बाधकाभावात्
तज्जातिरूप एव कल्पयत इति तस्यम् । जातित्वादौ व्यभिचारवारणायान्तिम-
जातिपदम् । अत्राप्यनेकसमवेतत्व एव तात्पर्यम् । अभावप्येति ।

ननु अभावत्वेनोपस्थितौ तदभावेऽपीदम्वेनोपस्थितौ तदभावे बाधकाभावः ।
किञ्च विरोधित्वेनास्फुरणदशायां अभावत्वेनोपस्थितावपि तदागोप स्यादेव ।

वायात् । गुणादिषु संख्यादिप्रत्ययवत् । अभावेऽपि
तर्हि स्यादिति चेन्न । तस्य सहिरुद्धतयैव प्रतीतेरिति ।

द्रव्यत्वाद्यपरं सत्तापेक्षयाल्पविषयत्वात् । तच्चेति
च स्त्वर्थः । अपिः समुच्चये । अनुवृत्तेर्हेतुत्वादिति ।
हेतुमनुकर्षति । सत्तायामन्त्येषु च एकैकनिमित्तवशा-
स्तत्तद्व्यक्तयः । लक्षणं द्रव्यव्यञ्जकम् । सत्तैकार्थंति । यद्यपि नायं
सम्बन्धः समवाये तथापि सत्तैकार्थाधिक्यत्वं विवक्षितम् । अभावं
चातिप्रसक्तिमग्रे निराकरिष्यति । यद्वा आरोपनिमित्तं सत्तया
सम्बन्धमात्रमनेनोपलक्षितम् । तस्यति सामान्यादीनां भावत्वेन
तदुपस्थिति न सत्तारोपविरोधिना अभावस्य तत्त्वेनोपस्थिति-
स्तदारोपप्रतिबन्धिकेत्यर्थः ।

द्रव्यत्वादीति । (८३) समानाधिकरणसामान्यसमानाधि-
करणात्यन्ताभावप्रतियोगात्यर्थः । चकारो व्यावृत्त्यर्थो न सत्ता-
पेक्षया समुच्चयार्थः । सत्ताया विशेषत्वाभावादित्याह । च इति ।

नहि वस्तुतो यो विरोधी तदुपस्थितिमात्रं तदारोपप्रतिबन्धकं सामान्यत्वादेरपि
तयात्वेन तथात्वापत्तेरिति चेन्न । आरोपे सति निमित्तानुसरणमिति न्यायात् ।
अत्र स्वभावादेव नारोप इत्येकं । विरोधित्वेनोपस्थित्यभिप्रायेणोदं तदनुपस्थिताव-
भावं सच्चिद्व्यारोपः कदाचिद् भवत्येव सामग्र्यसत्त्वादित्यन्ते । सत्तावद्भिन्नत्व
गर्भमभावत्वम् । तथाच सत्तावद्भिन्नत्वप्रतातो न सत्तावत्त्वमान मित्यभिप्राय
इत्यपरे ।

(८३) समानाधिकरणेति । स्वसमानाधिकरणीभूतयत्सामान्यसमानाधि-
करणीभूतात्यन्ताभाव-प्रतियोगि यत्सामान्यं तत्तद्व्यार्थमित्यर्थः ।

देकैका संज्ञा । इह तु निमित्तद्वयसमावेशात् संज्ञा-
द्वयसमावेश इत्यर्थः । अतद्ब्रुत्वादनप्रयोजनं साध-
र्मादादौ भविष्यतीति विशेषानाह । नित्येति । बहु-
वचनेनानन्त्यं लक्षयति । ते के । अन्याः । अन्ते अव-
साने भवन्ति सन्तीति यावत् । येभ्योऽपरं विशेषा न
सन्तीत्यर्थः । सामान्यरूपेभ्यो विशेषेभ्योऽपरं गुणा-
दयो विशेषाः सन्ति । एभ्यस्तु नापरं किन्त्वर्ध्वं
वैशिष्ट्यं समाप्यते । क्व तं वर्तन्त इत्यत उक्तं
नित्येति । अयमर्थः । अनित्यद्रव्येषु तावदाश्रयादि-

ननु विशेषत्वे हेत्वभिधाने सामान्यरूपत्वे हेतुर्नोक्त इत्यत आह
अपिरिति । आनन्त्यं बहुत्वम् । न तु समवायवदेकत्वमिति भावः ।

ननु भवन्ति जायन्ते इत्यत्र विरोधो विशेषाणां नित्यत्वादि-
त्यत आह । सन्तीति । विद्यन्ते इत्यर्थः । अवसानं स्पष्टयति ।
सामान्यरूपेभ्य इति । यथैकजात्याश्रये गुणादिनापि व्यावृत्तिर्धी-
स्तथा न विशेषाश्रयेऽन्यार्धाना व्यावृत्तिरित्यर्थः ।

ननु व्यावृत्तिर्धीबलादनित्यद्रव्येष्वपि कुतो न विशेषा इत्यत
आह । अयमर्थ इति । अस्ति तावत् परमःगुणु समानजाति-
गुणकर्मसु मित्या व्यावृत्ति स्तद्यदेवात्र व्यावृत्तिकं स विशेषः । सा

ननु बहुवचनं भानन्त्यप्रतिपादकं त्विष्यति तत्रयोगात् । न । तथाच बहु-
वचनेनानन्त्यं विवक्षितमित्युक्तमित्यत आह । आनन्त्यमिति ।

रेव विशिष्टबुद्धिरूपपञ्चेति ततोऽधिकविशेषेषु प्रमाणा-
भावः । नित्येषु तु द्रव्येषु आश्रयरहितेषु समानजाती-
येषु समानगुणकर्मसु च भवितव्यं व्यावर्त्तकेन केन-
चिद्धर्म्मण व्यावृत्तत्वात् ।

हि वेधर्म्मायामा न तु पृथक्त्वमेव तद्वावर्त्तकम् । न च या यतो
व्यावृत्तधीः सा तद्धर्म्मासमानव्यावर्त्तकधर्म्माधीना यथा घटे पटा
द्वावृत्तधीः पटत्वविमट्टगवटत्वधर्म्माकार्यति वाच्यम् । जाति-
त्वेन तयोः (८४) सादृश्याद्वाप्येवमिदं । विशेषाणामपि विशेषत्वेन
समानत्वाच्च । न च जाल्या समानत्व विवक्षितम् । गुणादिना
तादृगेन व्यावृत्तधीदगेनाद्वाभिचारात् । मैवम् । गुणानामपि स्वा-
श्रयतुल्यमिदं व्यावृत्त्यमिदं । अन्यथान्योऽन्याश्रयापत्तेः । विशेषा-
णाच्च स्वाश्रयवत् स्वस्मिन्नपि व्यावृत्तधीजनकत्व स्वाभावात् सिद्ध-
मिद्विव्याघाताच्च । अयमनारब्धद्रव्यः परमाणुरेतत्परमाणुनिष्ठ
जातिगुणकर्मभिन्नधर्म्मसमवायी परमाणुत्वात् । अन्यपरमाणुवत् ।
विपक्षे बाधकश्च व्यावर्त्तकधर्म्माभावादभेदप्रसङ्ग इत्यप्याहुः ।

(८४) तयोरिति । घटत्वाटत्वयोरित्यर्थः । तादृगेनेति । जाल्या समाने-
नेत्यर्थः । गुणानामिति । पृथक्त्वादीनामित्यर्थः । यदि पृथक्त्वमात्रमागद्वितं
तथापि गुणान्तरस्यापि सम्भावितत्वान् वृद्धवचनमुक्तम् ।

नन्वयं दोषो विशेषेष्वपि तुल्य इत्यत्र आह । विशेषाणाञ्चेति । ननु
स्वभाव एव तेषां कथं तादृगोऽन्यथा गुणादेरपि तादृक् स्वभावः किं न स्याद-
त्त्वत आह । सिद्धमिदं । अमिद्वाशाश्रयामिदं । सिद्धौ धर्मोपाहक

न चैवं गुणादिष्वपि तत्कल्पनावकाशः । आश्रय-
विशेषेणैव तद्वाहृत्युपपत्तेरिति प्रमाणसूचनम् ।
तथाच वक्ष्यते । ननु सामान्यान्यैव कानिचित् तथा
भविष्यन्ति गुणा वा किं पदार्थान्तरकल्पनयेत्यत
आह । तच्चेति । च स्त्वर्थः । अयमर्थः । ते पुन

अतएवाह प्रमाणसूचनमिति । विशेषा एवेति । व्यावृत्ता
एवेत्यर्थः । स्वरूपेति । स्वरूपेण सन्तो नतु सत्तायोगिनित्यर्थः ।

मानेन तदस्वभावत्वेनैव तत्सिद्धेः । गुणादेत्यान्यथैव सिद्धेरिति भावः । अयमिति ।
द्वारगुकेनार्थान्तरावगायात्तद्व्य इति । न च परमते शक्तिमाहृत्यादिना
अर्थान्तरम् । स्वयन्तारदृष्टेर्नोक्तत्वात् ।

नन्येत्परमाणुनिवृत्ते विशेषणे अर्थे द्रव्यसमवयवत्वेनैव परमाण्वन्तरस्य
दृष्टान्तत्वात् । अतएव परमाणुत्वादिहेतुरपि । अन्यथा परमाणुत्वमपरमाणुत्वा-
वच्छिन्नपरिमाणुत्वमिति यथापुनसाधे परिमाणवत्त्वहेतोरेव सामर्थ्यव्यर्थेऽपि
पणत्वापत्तेः । अनारब्धद्रव्यमन परमाणोः पञ्चमसत्त्वेन व्यभिचाराभावादिति
चेन्न । परमाण्वन्तरस्यारब्धद्रव्यत्वात्प्रहृदशायां न तथा सत्यनुमानप्रवृत्तिरिति
दिति । तदा व्याप्तिप्राहृत्ये सार्थकत्वमित्येके । अनारब्धद्रव्य इति साध्यविशेष-
णम् । तयश्चरद्द्रव्यः सचेतादृशधर्मसमवयवत्वम् ।

एवञ्च परमाण्वन्तरे साध्यवैकल्योद्धारार्थं तद्विशेषणमित्यन्ये । नन्येऽपि विशेष्यता
भिन्नेति विशेषणस्यापि दानात् तदतिरिक्तधर्माऽपि सिद्धेरदित्यत आह ।
विपत्तेति । तथाच धर्मान्तरमिद्धौ न मोक्षमिति न तत्सिद्धिरिति भावः ।
इत्यपीत्यस्वरसोद्धारनम् । तद्दीजन्तु विपत्तबाधकाश्रयणे किं महाविद्यया
सामान्यतो दृष्टेनेवान्योन्यव्यावर्तकधर्ममिद्धे । तदनाश्रयणं प्रकृतानुमानप्रयो- 3
जकमिति ।

र्यद्येकैकव्यक्तिवृत्तयः कथं सामान्यरूपाः । अनेक-
व्यक्तिवृत्तित्वेन कथं मत्तन्तव्यावृत्तिवुद्धिहेतवः । गुणा-
अपि भवन्तः यदि सामान्यवन्तः स्युः तथाप्यत्यन्त-
व्यावृत्तिहेतुत्वं व्याहन्येत । ततो निःसामान्या स्तथाच
गुणात्वव्याघातं स्तस्मादन्यव्यपदेशाद् व्यावृत्तिवुद्धे-
रेव हेतुत्वादिशेषा एव विशेषा नान्यत्वान्तर्भूता
इति । एकद्रव्याः स्वरूपसन्त इति लक्षणं सूचित
मिति । एवञ्च सति निःसामान्यत्वेऽपि विशेषोऽयं
विशेषोऽयं मित्यनुगतव्यवहार उपाधि लक्षणञ्चोपाधि-
रध्यवसेय इति ।

निःसामान्यत्वे सत्येक (८५) द्रव्यमात्रवृत्तित्वमिति लक्षणार्थः ।
एवञ्चेति । विशेषपदसंकेतग्रहोऽपि तत एवेति द्रष्टव्यम् ।

(८५) जातावृत्तिव्याप्तेराह । एकमात्रेति । फलितं मर्थमाह । निः-
सामान्यत्व इति । रूपादावृत्तिव्याप्तेराह सत्यन्तं । द्रव्यत्वेऽतिव्याप्तेराह एकेति ।
जातावृत्तिव्याप्तेराह मात्रेति । द्रव्यपदं स्वरूपनिर्यचनं । केचित्तु समयत्वे-
ऽप्याप्तेराह द्रव्यपदं । नच समवायार्थकवृत्तिपदेनैव तन्निरामः । स्वरूपसम्बन्धे
नैव वृत्तेः । स्वरूपं तत्र समवाय एवेत्याह । वृत्तिपदञ्च समवायपरं ।
तेनैतद्वृत्त्वादावुपाधौ नातिव्याप्तिः ।

लक्षणार्थ इति । लक्षणवाक्यार्थ इत्यर्थः । नन्वाकाशेश्वरवृत्तिविशेषे माना
भाषः । राष्ट्रध्वसनित्यज्ञानादिव्यावृत्तकालरुद्धायेऽनुमानस्यान्यथाभिज्ञेरिति-
चेत् अत्राह । तत्र विशेषी न स्वीक्रियत एवेत्येकं । नित्यद्रव्येण तत्रापि

समवायस्यैकत्वा द्विभागो नास्तीति लक्षणं माह ।
अयुतसिद्धानामिति । अयुताः प्राप्ताश्च सिद्धा इति
अयुतसिद्धाः । प्राप्ता एव सन्ति नाप्राप्ता इति यावत् ।
तेषां सम्बन्धः प्राप्तिलक्षणः समवायः । तेन सम्बन्धो
व्यवच्छिन्नः । तस्याप्राप्तिप्रवर्त्तकत्वात् । तथाच नित्य-
प्राप्तिः समवाय इति लक्षणं सूचितं । अजसंयोगा-

(८६) ननु चायुतसिद्धौ यदि युतौ न सिद्धौ तदा कयोः
सम्बन्धो धर्मिणोरेवाभावात् । अथायुतौ सिद्धौ तथापि कयोः
सम्बन्धः सम्बन्धिनोरपृथग्भूतत्वात् । पृथग्भूतयोरेव सम्बन्धा
दित्यत आह । अयुता इति । अन्योन्यपरिहारेण पृथगाश्रयाना
श्रिता इत्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति । प्राप्ता एवेति । अनेना
प्राप्तिर्निषिध्यते । साच प्राप्तिः प्रागभावः । तथाच तदप्रतियोगा
सम्बन्ध इत्यर्थः । तेन विशेषणताख्याऽपि अनित्यः सम्बन्धो
निरस्तः । अजेति । विभूतो मिथः संयोगो नास्ति । अज इति

तदनुमानं मतएव कसुमाञ्जलिप्रकाशे आकाशैकगुणत्वादित्यत्र गुणपदं व्योमवृत्ति
विशेषे व्यभिचारवारणायेत्यक्रमः । इत्यन्ते ॥

(८६) ननुचायुतसिद्धा वित्यत्र विशिष्टाभावो विशेष्याभावाद्द्विशेषणाभावाद्वा ।
आद्यो यदीति । अन्ये अथेति । आश्रितपरिहारेणाश्रयोऽप्याश्रितो भवत्येवं
त्यत आह । अन्योन्येति । विशेषणताख्य इति । नित्यद्वयनिरूपितविशेषण-
ताख्य इत्यर्थः । यद्यपि नित्यस्य तस्य प्रागभावाप्रतियोगिसम्बन्धत्वात् तत्त्वा
तिव्याप्तिरेव तथापि सम्बन्धपदस्य सम्बन्धद्वयातिरिक्तसम्बन्धपरत्वादेतदुक्तम् ।

भावो वक्ष्यते । समवायस्य नित्यत्वञ्च प्राप्तिपदेनैव वाच्यवाचकादिभावलक्षणः सम्बन्धो न प्रसज्यते । एतदेव स्पष्टयति आधार्थ्याधारभूतानामिति । स्वभावादाधार्थ्याधारणं नत्वागन्तुकेन धर्मगत्यर्थः । तत्र न तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । प्राप्तिपदेनेति । न च नित्यपदेनैव तन्निर्गमः । अस्यैश्वर्यच्छारूपतया नित्यत्वात् । यद्यपि प्राप्तित्वं संयोगसमवायान्यतरत्वमित्यन्याश्रयस्तथापि जातिशून्यत्वे सति सामान्यत्वविशेषत्वशून्यभावत्वं तल्लक्षणं मर्लनोपलक्षितम् । संयोगिनोरप्याधाराद्येयभावादाह । स्वभाव इति । (८७) इह

इहेति । ईश्वरेच्छेत्यर्थः । प्राप्तिपदेनेति । यदि च प्राप्तिपदेनैव सम्बन्धत्वं तदा वाच्यवाचकभावसम्बन्धेऽतिप्रसङ्गतादवस्थमेवेति संयोगसमवायान्यतरत्वमेव तद्वाच्यं । एवञ्चान्योन्याश्रय इति भावः । तथापीति । ननु सामान्यत्वं मनेकव्यक्तिसमवेतत्वगर्भं विशेषत्वञ्च एकरूपत्वमात्रसमवेतत्वगर्भं मित्यात्माश्रय इति चेत् । अत्राहुः । सम्बन्धभेदेऽप्यभिन्नसम्बन्धत्वमर्लनोपलक्षितं । न चेदमन्यत्वं । संयोगस्य संयोगभेदभिन्नत्वेन तद्गर्भसंयुक्तसमवायादीनामपि तथात्वादभावं च सम्बन्धिन एव सम्बन्धत्वेन तद्भेदेन भेदानयमात् । विषयविशेषोपहितेच्छयोः संकेतत्वेन तस्यापि विषयरूपसम्बन्धभेदेन विशिष्टसम्बन्धभेदादिति प्राहुः । प्रकृते सामान्यत्वं विशेषत्वं समवायघटितं अन्यथैव निर्वाच्यं अतो नोक्तमित्यन्ये ॥

(८७) इहेति । संयोगेनासिद्धसाधनवारणाय तन्तुष्विति । नचानुमानिकेह प्रत्ययेऽगतो बाध इति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकधर्मावच्छेदेन साध्यसिद्धेरनुद्देश्यत्वात् किन्तु तत्सामानाधिकरण्यभावेणेत्येके । लौकिकप्रत्यक्षेति विशेषणमित्यन्ये । यथार्थेति । यथार्थलौकिकं विशिष्टप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः ।

प्रमाणमाह । इह प्रत्ययहेतुरिति । इह तन्तुषु
पट इह पटे शुक्लत्वं इह गवि गोत्वमित्यादयः
सम्बन्ध मन्तरेणानुपपद्यमाना स्तं व्यवस्थापयन्तीत्यर्थः ।

तन्तुष्विति । इह तन्तुषु पट इत्यादिधौ साधारार्थसम्बन्ध-
निमित्ता यथार्थज्ञानवत्त्वात् । इह कुण्डे वदरमितिवदनुमानात्
तस्मिन्नित्यर्थः ।

अत्रिह घटाभाव इह घटे ज्ञानमिति प्रतीत्या व्यभिचारः ।
नच बाधकाभावे सतीति विगेषणं व्यर्थं विगेष्यत्वात् बाधका
भावस्यैव साधकत्वात् । आधारार्थभावेन सिद्धसाधनत्वाच्च ।
सैवं । तथापि स्वरूपसम्बन्धस्य सत्त्वात् । नच तन्नेवार्थान्तरं लाघवा
देकस्यैव सम्बन्धस्य सिद्धेः । स्वरूपसम्बन्धस्य च तत्तत्स्वरूपात्मक

तन्तु सम्बन्धिभेदसम्बन्धिनिमित्तकत्वं साध्यं सम्बन्धसाधनिमित्तकत्वं वा ।
आद्यं दोष माह । इह घटे इति । साधकति । तथाच विगेषणामिद्विरिति
भावे । अन्यं दूषयति । आधारेति ।

ननु धर्मिकल्पनात् इति न्यायेन कल्पानां तत्तत्स्वरूपाणां सम्बन्धत्वसाध-
कत्वेन सह न तु समवायकल्पनात्मकत्वेन मित्युक्ते राह । अनुगतेति ।
समवायस्यानुगतत्वं न तत्तत् स्वरूपस्यानुगतत्वमिति भावः ।

ननु •समवायत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितं कार्यतावच्छेदकं न लौकिक
विगिष्टप्रत्यक्षत्वं । अभासदिविगिष्टबुद्धौ व्यभिचारात् । विगेषणसम्बन्धत्वेनैव
स्वरूपसम्बन्धसाधारणेन तदवच्छिन्नहेतुत्वाच्च । नच सम्बन्धस्य अनुगतमिति
साध्यम् । तथासति व्यापकतावच्छेदकानुगमेन व्याप्यप्रकापत्तेः । यदि न
विगिष्टप्रतिगिष्टात्मकत्वादिना तत् सुवचं तदा तुल्यम् । नच गुणादिविगिष्टप्रत्य-
क्षत्वं तथा । आदित्यस्यैकस्याभावेनानुगतत्वात्

अथान्येऽपि शक्तिसंख्यासादृश्यादयः पदार्थाः किं
नोद्दिष्टा इत्यत आह । एवमिति । एवमुक्तेन क्रमेण ।

त्वेनानन्तत्वात् । अनुगतकार्यस्यानुगतकारणताप्रयोज्यत्वात् सामा-
न्यविशेषान्यनिःसामान्यभावान्योन्याभाववद्भावत्वात् । द्रव्यत्ववदि-
त्यप्याहुः ॥

धर्मान् परित्यज्य धर्मिणामुद्देशः कृत इति वृत्तानुकीर्तनं
निरस्यागङ्गाह । अर्थेति । यद्यपि द्रव्यादीनां विभागोऽपि
कृतः तथापि नामसंकीर्तनरूपतया तस्योद्देश एवान्तर्भाव इति

ननु चायुतसिद्धसम्बन्धि तादृशप्रत्यक्षत्वं तथेति चेत् । न । तस्य कार्य-
तावच्छेदकत्वे मानाभावा दन्यथा युतसिद्धसम्बन्धप्रत्यक्षत्वस्यापि तथात्वे ऽनुगत-
कल्पनापत्तेः ।

ननु विशिष्टप्रत्यक्षे विशेषणसम्बन्धे स्तद्विशिष्टप्रत्यक्षे तद्विशेषणसम्बन्धो
हेतुरिति सामान्यविशेषसामग्रीभ्यामेव तदुत्पत्ते र्युतसिद्धसम्बन्धिप्रत्यक्षत्वस्य
कार्यतावच्छेदकत्वे मानाभावः । भावे चायुतसिद्धसम्बन्धिनिरूपितसम्बन्धत्वेनैव
हेतुत्वमस्त्विति चेत् तुल्यं प्रकृतंऽपि । एतेन गुणादिर्विशिष्टप्रत्यक्षत्वं प्रत्येक-
मेव कार्यतावच्छेदकं तदनुगमस्यादोषत्वात् तत्र समवायत्वेन हेतुत्वमिति
परास्तम् । उक्तन्याये अन्यथोपपत्ते स्तत्कार्यतावच्छेदकत्वे मानाभावः । भावं वा
तत्र स्वरूपाणां गुणनिरूपितसम्बन्धत्वेन गुणत्वेनैवाहेतुतापत्तेः । न च लाघवा-
देकव्यक्तेरेव हेतुत्वं । धर्मिकल्पनात् इति न्यायेन विपरीतगौरवापत्तेरित्यादि
प्रत्यक्षप्रकाशे द्रष्टव्यम् ।

अपोत्यस्वरसे । तद्दीजन्तु यद्युक्तविपक्षवाधकानाम्प्रयणं तदा प्रयोजकत्व
मन्यथा समवायान्यतदन्यविशेषणप्रक्षेपादनन्तपदार्थापत्तिः । तदाश्रयणेतु पूर्वो-
क्तानुमानादेश तत्सिद्धिरिति ॥

धर्मिणामुना धर्मा एव परं नोद्दिष्टाः । शक्त्यादीना-
मर्ध्वान्तर्भावात् तथा वक्ष्यामः । यद्यपि च सामान्य-
विशेषसमवायानां लक्षणमप्युक्तं तथापि तस्येहाव्यु-
त्पादनादनुक्तकल्पतयोद्देशः कृत इत्याह ।

यद्यपि च धर्मा अपि षड्भ्यो नातिरिच्यन्ते
तथापि त एव परस्परसङ्गत्यमापन्नाः परस्परविवेकायो-
पयोत्त्यन्ते इति पृथगुच्यन्ते इत्यभिप्रायवानाह । षष्ठा-
मपीति । अपि रभिव्याप्तौ । अस्तित्वं विधिमुखप्रत्यय-
त्वम् । प्रतियोग्यनपेक्षनिरूपणमिति यावत् । अभिधे-
भावः । धर्मा एवेति । धर्मिणां सर्वेषामुद्देशादपरं धर्मिणां
न सन्तीत्यर्थः । अनुक्तेति । तत्र लक्षणे न तात्पर्यमित्यर्थः ।
तथापीति । द्रव्यादीनां स्वातन्त्र्येणैवाद्देशात् न तु मिथो विशे-
षणविशेषभावेनेति अग्रे लक्षणपरत्वेनाच्यते इत्यर्थः । परस्परंति
केवलान्वयिधर्मंतरपरम् । समुच्चयानामनुपपत्तेराह । अपिरिति ।

नन्वस्तित्वं मस्तीति वेद्यत्वं तदभावेऽप्यस्तीत्यत आह । विधि-
मुखेति । विधिमुखप्रत्ययवेद्यत्वं स्वरूपमभावेऽप्यस्तीत्यत आह ।
प्रतियोगीति । यद्यपि प्रमेयत्वेनाभावां ज्ञायमानः प्रतियोग्यन-
पेक्षनिरूपण एवेति अतिव्याप्तिस्तथापि (८८) असमवायित्वं गुण-

(८८) असमवाय इति । अत्र सत्यन्तद्वयं प्रतियोगिविशेषणं तेन विशिष्टा
भावस्य समवायज्ञानादौ च सत्त्वाच्चातिव्याप्तिः । अन्यथा तदव्याप्तिवारणार्थमुपा-
त्तस्य तस्याव्याप्तितादवस्थे व्यर्थत्वापत्तेः ।

यत्वं मभिधानयोग्यत्वम् । शब्देन सङ्गतिलक्षणः सम्बन्धः ।

ज्ञेयत्वं ज्ञानयोग्यता । ज्ञाप्यज्ञापकभावलक्षणः सम्बन्धः ।

त्वशून्यत्वे च सति सविकल्पकमात्रविषयत्वं भावत्वं वा विव-
क्षितम् । अभिधेयत्व मभिधानकर्मत्व मभिधानदशायामव्यापक-
मिति तद्व्याचष्टे । अभिधानेति । योग्यतावच्छेदकमाह । शब्दे-
नेति । एवमुत्तरत्वं ।

नन्वाकाशादावव्याप्तिस्तस्य सविकल्पकमात्रविषयत्वात् । न च प्रत्यक्षत्वं सविक-
ल्पके विशेषणं सत्यन्तवैयर्थ्यापत्तेः । अतीन्द्रियाभावेऽतिव्याप्तेश्च । अथ योगि-
निर्विकल्पकमादाय नोक्तदोषः । न च तत्र मानाभावः । अविशेषणज्ञानत्वेन
तत्कल्पनात् । न हि निर्दिध्यासनाद्यन्यूनानतिरिक्तविषयमेव प्रत्यक्षं येन तस्यैव
विशेषणज्ञानत्वं स्यात् । अन्यथा तदुपनीतस्यैव प्रत्यक्षत्वे ज्ञानलक्षणयैवोपपत्ते-
र्योगजधर्म्मस्य प्रत्यासत्तित्वं न कल्पेत । समवायाभावयो ज्ञानादेश्च सविकल्पक-
मात्रविषयत्वमेव तज्ज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानादिजन्यत्वात् । अतो न सत्यन्तवैयर्थ्यम् ।
न चाभावेऽतिव्याप्तिरिति चेन्न । अस्तु तावतापि समवायादेः कथं न योगि-
निर्विकल्पकविषयत्वम् । योगजधर्म्मस्य साधारणत्वात् । न ह्यतीन्द्रियैः अपि
तज्ज्ञाने सम्बन्धिज्ञानादिजन्यत्वनियमः । प्रमेयत्वेन तन्निरूपणे तदभावादिति ।
अत्र वदन्ति । अतीन्द्रियभिन्नगुणत्वाभावसमानाधिकरणसविकल्पकमात्रवेद्यपदार्थ-
विभाजकोपाधिः शून्यत्वे तात्पर्यम् । विभाजकोपाधिश्च न पदार्थाविभाजक एव
किन्तु विभाजकमात्रमतो गुणविभाजकज्ञानत्वादिमत्यतिव्याप्तिवारणाय गुणत्वा-
भावसमानाधिकरणत्वं प्रतियोगिविशेषणम् । समवायत्वादेरतीन्द्रियत्वाच्च तत्रा-
व्याप्तिः । सविकल्पकमात्रविषयत्वान्न द्रव्यादावव्याप्तिरिति । वस्तुतोऽसमवाया-
समवेतमात्रवृत्तिपदार्थाविभाजकोपाधितदन्यत्वे तात्पर्यम् ।

नन्वेतदुभय मभावत्वशून्य एव पर्यवसितम् । तथाच तदपेक्षया भावत्वमेव

नन्वेतत् द्वयमप्यभावेऽस्तीति चेत् । अस्तु नेह तद-
पेक्षया वैधर्म्यमिह विवक्षितम् । अपितु षडपेक्षया
साधर्म्यम् । आश्रितत्व साधेयता स्वाभाविकी । सा च
नित्यद्रव्येषु नास्तीत्यत आह । अन्यत्रेति । नित्यद्रव्याणि
विहायेदं साधर्म्यमित्यर्थः । ननु समवायेऽप्येत-
न्नास्ति । न । समवायस्य समवायान्तराभावेऽपि स्वभा-

ननु संयोगवृत्त्या नित्यद्रव्याण्यप्याश्रितानि इति तद्व्यावृत्ति-
रयुक्तेत्यत आह । स्वाभाविकीति । समवायेनेत्यर्थः । समवाय-
स्येति । समवायेऽपि तेनैवाधेयता । किन्तु स्वाभिन्नेनैव विशेषणतायाः
स्वरूपसम्बन्धानतिरेकादिति नाव्याप्तिरित्यर्थः । (८६) संयोगान्य-
वृत्त्या समवायभिन्नभावत्वं वा विवक्षितम् ।

लघुति तदेवाह । भावत्वं वेति । समवायसम्बन्धत्वं समवेतवृत्तिपदार्थविभाजको-
पाधिसत्त्वं वेत्यर्थः । न च प्रथमे समवायेऽव्याप्तिः तत्रापि स्वरूपसम्बन्धस्य सम-
वायात्मकत्वात् । यद्वा द्रव्यादिषट्कान्यतमत्वमित्यर्थः । एवमिति । एतच्चास्मदादि-
ज्ञानाविषयतामभिप्रेत्योक्तम् । अन्यथा ईश्वरज्ञानविषयतायाः सर्वदा सत्त्वात्
अज्ञायमानतादृशानुपपत्तेरिति ।

(८६) संयोगान्येति । ननु समवायिभिन्नेति व्यर्थम् । समवायेऽव्याप्तिश्चेति
चेत् । अत्र समवायपदं प्रत्यासत्तिपरम् । अकारप्रक्षेपेण बद्धब्रीहिणा अप्रत्यासन्न-
भिन्नेत्यर्थः । परमाखादावतिव्याप्तिवारणायानुपपत्तेरिति । अभावस्य विशेषणतया
प्रत्यासन्नत्वादतिव्याप्तिवारणाय भावपदमित्येके । तत् चिन्त्यम् । नञ् वैयर्थ्यात् ।
संयोगान्यवृत्त्या प्रत्यासन्नभावत्वमित्येवादोषात् । अपि चेदानीं साकाश इति प्रतीतेः
काले संयोगान्यवृत्त्याकाशस्य वर्तमानतयातिव्याप्तिः । न च वृत्तिपदं साधारण-

वत एव आधारसन्निकृष्टत्वात् । तथाच वक्ष्यामः ।
चकारान्मूर्त्तत्वं विहाय निष्क्रियत्वम् । अथ समवायात्
वैधर्म्यमिति तेषां साधर्म्यमाह । द्रव्यादीनामिति ।
समवायित्वं समवायलक्षणाः सम्बन्धः । अनेकत्वं

चकारादिति । समुच्चयान्तराभावात् अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकार
इत्यर्थः । निष्क्रियत्वमिति । न च निष्क्रियविनष्टे मूर्त्तं क्रियात्यन्ता-
भाववत्त्वमित्यतिव्यापकम् । कर्मवदृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिशून्यभाव-
त्वस्येन्द्रियवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्द्रव्याप्यजातिशून्यभावत्वस्य वा विव-
क्षितत्वात् ।

समवायित्वमिति । यद्यपि समवायित्वं यदि समवेतत्वं तदा-
नित्यद्रव्याव्याप्तिः । समवायाश्रयत्वञ्च सामान्याद्यव्यापकं तयोः

वृत्तिपरम् । प्रलये परमाणुरिति प्रतीतेरभावरूपे तत्र तादृशवृत्त्या वर्तमानतया-
तिव्याप्तेरिति वदन्ति । अन्ये तु लक्षणद्वये तात्पर्यम् । संयोगान्यवृत्त्या विशिष्ट-
भावत्वांसत्येकम् । अपरञ्चाकारप्रक्षेपेणसमवायः समवायावृत्तिक स्तद्धिन्नमि-
त्याह । तत्र । प्रथमे उक्तरीत्याकाशाद्यतिव्याप्तेः । द्वितीये नञ्द्वयं व्यर्थम् ।
तद्विहाय लक्षणे पूर्वभेद इति । इतरे तु लक्षणान्तरमिदं किन्तु समवायेना-
धेयता न विवक्षिता येन समवायाव्याप्तिशङ्का स्यात् । किन्तु संयोगान्यवृत्त्या
संयोगान्यवृत्तित्वेन समवाय स्तद्धिन्नो भावश्च विवक्षितः । स च समवायः स्वरूप-
सम्बन्धोऽपीति संयोगान्यभाववृत्त्याश्रितत्वं विवक्षितम् । अतो नाव्याप्त्यति-
व्याप्ती इति । तदपि चिन्त्यम् । उक्तरीत्याकाशाद्यतिव्याप्तेः । वयन्तु ब्रूमः । संयोगा-
न्यवृत्त्या समवायेन लक्षितः समवायीत्यर्थः । अकारप्रक्षेपेण बद्धब्रीहिणा असम-
वायोऽसमवेत इत्यर्थः । तथाच समवायित्वे सत्यसमवेतं यच्चित्यद्रव्यं तद्धिन्नभाव-
त्वमिति पर्यवसितोऽर्थ इति ।

स्वरूपभेदः । चकारात् समवायादन्यत्वम् । द्रव्यत्वं
विहाय पञ्चानामाह । गुणादीनामिति । निर्गुणत्वं
गुणाभावविशिष्टत्वं निष्क्रियत्वं क्रियाया असमवायः ।

समवेतधर्माभावात् । तथापि समवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधि-
मत्त्वं विवक्षितम् । स्वरूपेति । यद्यपि स्वरूपभेदः प्रामाणिक-
त्वमितरनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वं वा द्वयमपि समवायगतं
तथापि स्वाश्रयान्योन्याभावसमानाधिकरणपदार्थविभाजकोपाधि-
मत्त्वे तात्पर्यम् ।

गुणाभावो गुणान्यन्ताभावः । क्रिया स्पन्दः तदन्यन्ताभावश्च
यद्यपि निष्क्रियनष्टे द्रव्ये दिगादौ चास्ति तथापि कर्मवदृत्तिसत्ता-
व्याप्यजातिशून्यभावत्वं विवक्षितम् । समवायेति । सामान्यादौ

कर्मवदृत्तीति दोषतादवस्थमित्यत उक्तं द्रव्यत्वव्याप्येति । व्याप्तिभेद-
गर्भेति न द्रव्यत्वमादाय दोषतादवस्थम् । जातिपदञ्च गुणवत्त्वमादायातिव्याप्ति-
निरासार्थम् । इन्द्रियेति । साक्षात्पदगर्भव्याप्तिस्सूचनाय । अत्रापि भावत्वं
पूरणीयम् । अन्ये तु जातिशून्यत्वं जात्यन्ताभाववत्त्वम् । अभावे वा भावान-
भ्युपगमाच्च तदपेक्षेत्याहुः ।

समवेतवृत्तीति । समवेतत्वं स्वातिरिक्तसमवाये वृत्तिसत्त्वम् अतो न समवाया-
तिव्याप्तिः । पदार्थेति । भावेत्यर्थः । अन्यथा पदार्थो द्विविध इत्यर्थविभाजको-
पाधिभूतभावत्वसत्त्वादतिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । पदार्थविभाजकेति । भावविभा-
जकेत्यर्थः । गुणान्यन्ताभाववत्त्वमित्यत्रान्यन्तपदमन्योन्याभावव्यावर्तकम् । सामान्या-
भावस्यावश्यवाच्यत्वात् प्रागभावादिनिवन्धनातिव्याप्तिशङ्कानवकाश इति वदन्ति ।

ननु निष्क्रियत्वमप्रसिद्धं विश्वस्य धात्वर्थरूपक्रियासम्बन्धित्यादित्यत आह ।
स्पन्द इति । कर्मवदृत्तीति । साक्षात्पदं काचित्कम् । भेदेन व्याप्यत्वबोधनाय

द्रव्यादीनां त्रयाणामिति सत्तासम्बन्धः समवाय-
लक्षणः । सामान्यविशेषा द्रव्यत्वादयस्तद्वत्त्वम् ।
निरूपपदेनार्थशब्देन द्रव्यादयस्त्रय एवाभिधीयन्ते
नापरे । एष एव स्वसमयो वैशेषिकाणां स्वशास्त्रे
व्यवहारलाघवाय ।

यथा च धारणाध्यानसमाधि त्रयमेकत्र संयम इति
योगानुशासने । द्रव्यादित्रयन्तु प्रत्येकसमुदायाभ्या-

चैकार्थसमवाय इति तद्व्यावृत्तिः । तद्वत्त्वञ्च तत्समवायित्व-
मित्यर्थः । यद्यपि सामान्यवत्त्वमेवेतरभेदगमकं तथापि सामान्य-
रूपो विशेष इति विग्रहेण जातिमत्त्वमात्रमत्रोक्तम् ।

प्रत्येकेति । सत्तावत्त्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेनार्थपद(६०)सङ्के-
तात् तात्पर्यात् क्वचित् त्रितयं तेनोच्यते । क्वचित् प्रत्येकम् ।
संयमपदस्य तु मिलित एव सङ्केतात् न प्रत्येकवाचकत्वमित्यर्थः ।

वृत्त्यन्तम् । गुणाद्यव्याप्तिवारणाय जातिमत्त्वम् । धर्मसत्त्वात् गुणाद्यसंग्रह इत्यत
आह । जातीति । जातिमत्त्वमात्रमिति । जातिपदार्थनिर्वचने यावदेव व्याप्यं
तत्रैव तात्पर्यम् ।

(६०) अर्थपदेति । महर्षिकृतार्थसङ्केतादित्यर्थः । एतच्चेच्छामात्रसङ्केतपक्षे ।
यदि चेश्वरेच्छासङ्केतस्तदा येन पदेनाधुनिकसङ्केतस्तात्पर्यवशेन मिलितप्रत्येक-
तत्त्वपदस्मरणक्रमेण तत्तदर्थोपस्थितिवैचित्र्यं सङ्केतक्रमेण चेत्याहुः । पदार्थेति
भावेत्यर्थः । प्रसक्तस्य कलञ्जभक्षणादेः । नापि जातेरिति । यद्यपि जातेर्निर्वृत्ति-
पक्षेऽपि निवृत्तेरेवाहृष्टजनकत्वं स्यात् जातेरन्यथासिद्धत्वात् । न च निर्वृत्ति-

मिति विशेषः । तदिदमुक्तं स्वसमयेति । धर्माधर्म-
कर्तृत्वञ्चेति साधर्माद्वयसूचनाय चकारः । धर्मकर्तृ-
त्वमधर्मं विहाय अधर्मकर्तृत्वञ्च धर्मं विहाय ।

ननु न सर्वगुणसाधर्म्यमेतत् धर्मस्याधर्माहेतुत्वादित्यत
आह । धर्मकर्तृत्वमिति । कर्तृपदं निमित्तपरम् । न च धर्म-
मधर्मं गुणान्तरं वा यन्न जनयति तदव्यापकत्वम् अधर्मान्यत्वे
सति धर्मजनकत्ववृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वमिति विवक्षित-
तत्वात् । धर्मान्यत्वे सत्यधर्मजनकवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधि-
मत्त्वमिति विवक्षितत्वात् । द्रव्यमदृष्टसाधनं भूमि दीयमाना-
द्रियमाणा च । गुणो गङ्गाजलचाण्डालसंयोगः । कर्म तीर्थयात्रा
स्नेच्छदेशगमनञ्च ।

ननु जातिविशिष्टस्यैव द्रव्यादे रदृष्टजनकत्वे विशेषणस्यापि
जातेस्तज्जनकत्वमित्याह । नन्विति । अदृष्टजनकत्वं श्रुत्येक-
गम्यम् । सा चासिद्धस्य क्रियमाणस्येष्टसाधनत्वं सिद्धस्य तु व्यापार-
भागित्वेन तथात्वं । क्वचित् प्रसक्तस्य निवृत्तिः तथात्वेन बाधयति ।
जातिश्च न स्वरूपतः कार्या नित्यत्वात् । नापि व्यापारभागितया

व्यापारः । स्वाभावस्य स्वापारत्वायोगात् । तथापि निवृत्तेरप्यदृष्टजनकत्वं न
सम्भवतीति प्रसङ्गादुक्तम् । न त्वस्य प्रकृतोपयोग इति । विहितेतीति । यद्यप्य-
रूपयैकहान्येत्यादिस्यले रूपस्यासिद्धत्वेनाव्यापारत्वात् गुणस्य जन्यधर्मानामय-
त्वेनाव्यापारित्वाच्चैव हेतुता स्यात् । तथापि साक्षात्परस्परसाधारणव्यापार-
भागित्वं बोध्यम् ।

ननु जात्यादीनां कथं नैतत् । उच्यते । विहित
निषिद्धभावनाविष्टानां हि तद्धेतुत्वं न स्वरूपतः ।

न च भावनावेशो जात्यादिषु स्वरूपतो द्रव्या-
दिक मनन्तर्भाव्य सम्भवति नित्यत्वेनाव्यापारत्वात् ।
अनित्यधर्मायोगेनाव्यापारितत्वात् ।

न च ज्ञानमात्रेण तेषां तदुपयोगोऽभियोगवद्-
निषेधात् । तस्मात् स्वाश्रयावच्छेदकमात्रेणैवोपयुज्यते

जन्यधर्मानाश्रयत्वात् । नापि जाते नित्यतया निवृत्तिरिति नादृष्ट-
जनकत्वमित्याह । विहितेति ।

ननु जाते यद्यपि भावनाविषयत्वात् भाव्यत्वेन नादृष्टं प्रत्युप-
योगः । तथापि भावनाविषयत्वावच्छेदकत्वेनोपयोगः स्यादित्यत
आह । न चेति ।

अभियोगो विधिः । अदृष्टजनकत्वस्य श्रुत्येकगम्यत्वात् यथा-
श्रुतिर्जाते विधिं न प्रतिपादयति तथा निषेधमपीत्यर्थः । (६१)
ज्ञानावच्छेदकत्वेन विषयस्य कारणत्वं न सिद्धयति तस्य ज्ञान-
मात्र एवोपक्षयात् । विशेष्यसमवाययोश्चादृष्टजनकत्वे मग्नाभाव

(६४) ज्ञानावच्छेदकत्वेनेति । इदमसाधनताज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः ।
विशेषेति । यद्यपि ज्ञानज्ञत्यादिसामानाधिकरण्यस्यादृष्टजनकत्वमन्यथा अज्ञान-
कृते प्रायश्चित्तभेदानुपपत्तिरिति समवायस्याप्यदृष्टजनकता तथाप्यदृष्टजनकताव-
च्छेदकावच्छिन्नत्वं विवक्षितम् । न च तदवच्छिन्नः समवायस्तावन्मात्रविश्रान्ताव-

इति । कार्यत्व मभूत्वाभावित्व मनित्यत्वं मूत्वा अभा-
वित्वं विवक्षितम् । अन्यथा कारणवतामेवेति निय-
मो न स्यात् । तदनपेक्षान् विहायेत्येवकारार्थः । कार-
णत्वञ्च ज्ञातधर्मतरकार्यपिच्छया । अन्यथा न पारि-

इत्यर्थः । नियोगवदिति पाठे नियोगोऽपि विधिरित्यर्थः ।
कार्यत्वं यदि प्रागभावप्रतियोगित्वमनित्यत्वञ्च ध्वंसप्रतियोगित्वं
विवक्ष्येत तदा ध्वंसप्रागभावातिव्याप्तिरिति व्याचष्टे । अभूत्वेति ।
उभयत्रापि सत्तावत्त्वेन विशेषणात् नोक्तदोष इत्यर्थः । अन्यथेति ।
यदि तेन न विशेष्येत यदि वा भवनमात्रं विवक्ष्येत तदा प्राग-
भावे नित्ये च तत्त्वात् कारणवतामेवेति लक्ष्यनिर्देशो नोपपद्ये-
तेत्यर्थः ।

ननु ज्ञानादिकं प्रति सामान्यादीनामपि कारणत्वमस्त्येवेत्यत

च्छेदकानङ्गीकारात् किन्तु विशिष्टत्वेवावच्छेदकमित्याहुः । तदा ध्वंसेति ।
यद्यपि ध्वंसः कारणं वा नवेति तस्य संप्राप्त्यात् नातिव्याप्तिस्तथापि त्वयाणा-
मित्यनुवृत्त्या त्वयस्यैव लक्ष्यत्वमिति भावः । सत्तावत्त्वेनेति । यद्येतद्विशेषणपूरणे
यथाश्रुतमपि सम्यगेवेत्यभूत्वाभावित्वमित्यादिव्याख्यानमयुक्तम् । तदपूरणे तृप्ता-
व्याप्तितादृशस्यैव तथापि भावः सत्तेत्यभूत्वा प्रागभावप्रतियोगीभूय भावित्वं सत्ता-
योगित्वं भूत्वा सत्ताविषिष्टीभूयाभावित्वं विनाशित्वमित्यर्थः ।

तेनेति । सत्तावत्त्वेनेत्यर्थः । यदि चेति । सत्तावत्त्वमात्रं यदि विवक्ष्येत्यर्थः ।
तदेति । एतच्च सत्तावत्त्वे सति नाशित्वमित्यत्र प्रागभावप्रतियोगित्वे सति सत्ता-
वत्त्वमित्यत्रान्यतरमात्रविवक्षायां ध्वंसे नित्ये च व्योमादौ गतत्वादित्यादि बोध्यम् ।
कारणवतामिति । त्वयाणामिति शेषः ।

माण्डल्यादिव्यवच्छेदः । त्रयग्रहणाच्च नोपपद्यते ।
पारिमाण्डल्यं परमाणुपरिमाणम् । आदिग्रहणात्
परममहत्त्वं, अन्यावयविरूपपरसगन्धस्पर्शपरिमाणानि,

आह । ज्ञातधर्ममिति । अन्यथेति । यद्यपि योगिप्रत्यक्षस्य विषया-
जन्यतया पारिमाण्डल्यमपि न (६२) ज्ञातधर्मजनकं तथाप्यतद्-
गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणादिपदग्राह्याणामस्मदादिप्रत्यक्षजनकत्वात्
ते व्यवच्छेद्या द्रष्टव्याः । योगिप्रत्यक्षमपि विषयजन्यमिति केचित् ।
त्रयग्रहणञ्चेति । अत्र त्रयाणाम् इत्यनुवृत्तेः त्रयस्यैवैतत्साधर्म्यं तच्च
सामान्यादेरपि ज्ञानकारणत्वात् कारणत्वमात्रविवक्षायां नोप-
पद्यते । न चाग्रे सामान्यादेरकारणत्वमेतद्वैधर्म्यं स्यादित्यर्थः ।

आदिग्रहणादिति । नन्वयं विरूपादीनामपि स्वध्वंस-
कारणत्वादभिघातं प्रति स्पर्शस्य कारणत्वात् तथा परमाणु-
द्वित्वस्य द्व्यणुकपरिमाणजनकत्वात् न तेषां व्यवच्छेद्यत्वम् ।
संस्कारस्य चरमत्वं विशेषणमयुक्तम् । भावनात्मकस्य तस्य सर्व-
स्यैव ज्ञातधर्मंतरकार्यजनकत्वात् । अत्राहुः । ज्ञातधर्मंतर-

सामान्यादीनामिति । यद्यपि विशेषसमवाययोरतीन्द्रियतया न ज्ञानजनकत्वं
तथापि मूलोक्तादिपदग्राह्या ऐन्द्रियका अनेन संगृहीता इत्येके । सामान्यमात्र
एव तात्पर्यमित्यन्ये । ज्ञायमानकारणतापत्ते लिङ्गविषयतया तयोरपि तज्जनकत्व-
मित्यप्याहुः ।

(६२) न ज्ञातधर्ममिति । ज्ञायमानकारणत्वमतमभ्युपेत्येदम् । आदिपद-
ग्राह्याणामिति । ऐन्द्रियककारणमिति शेषः । केचिदित्यस्वरसोद्भावनम् । तद्-
बीजन्तु अतीतादिगोचरप्रत्यक्षे व्यभिचाराच्च तस्य विषयजन्यत्वम् । न च विद्य-

द्वित्वद्विपृथक्त्वपरत्वापरत्वानि, विनश्यदवस्थद्रव्यनिष्ठ-
संयोगविभागकर्माणि, अन्यः शब्दः, चरमसंस्कारो
ज्ञानञ्च गृह्यते ।

द्रव्याश्रितत्वञ्च द्रव्यसमवायिकारणकता । एवं
द्रव्यत्वादिसामान्यविशेषपदार्थयोरप्रसङ्गः । तथाप्य-

कार्यापेक्षयेत्यत्र कार्यपदेन प्रागभावावच्छिन्नसत्तायोगित्वमत्र
विवक्षितम् । स्पर्शपदञ्च स्पर्शसमानाधिकरणं परिमाणमिति
मध्यमपदलोपिसमासेन स्वसहवृत्तिपरिमाणोपलक्षणं द्वित्वञ्चा-
न्यावयविवृत्तिपरिमाणाजनकं विवक्षितम् । चरमपदन्तु भावना-
परिचर्यार्थमेवोपात्तम् । ज्ञातृगुणेषु तस्याश्चरमपाठात् । ज्ञान-
मपि मांक्षाव्यवहितप्राक्कालवृत्त्यत्रोपसंख्येयम् । यद्यप्यन्यावयववि-
रूपादीनामपि असमवायिकारणजातीयत्वमस्त्येव तथापि व्यक्त्य-
भिप्रायेणाजनकत्वव्युत्पादनम् ।

द्रव्याश्रितत्वं द्रव्यसमवेतत्वं सामान्ये विशेषे च गतमित्यन्यथा

मानावषयकप्रत्यक्षविशेषे तद्वैतुत्वम् । अतीतागोचरप्रत्यक्षवद् योगजधर्मादिनैव
तदुपपत्तौ तत्र मानाभावादिति । द्वित्वञ्चेति । अत्रान्यावयविवृत्तीति पदं प्रामा-
दिकमित्यन्ये । अन्यपदं प्रामादिकम् । अवयवविपरिमाणाजनकमित्यर्थः ।
इत्यन्ये । एतदुपलक्षणम् । बद्धत्वादपि परिमाणाजनकमन्यावयव्येकत्वैक-
पृथक्त्वादिकमपि बोध्यम् । ज्ञानमपीति । अन्यज्ञानस्य घटादिजनकत्वादिति भावः ।
मोक्षेत्युपलक्षणम् । निर्विकल्पकेत्यपि द्रष्टव्यम् । व्यक्त्यभिप्रायेणेति । तथाच
कारणत्वं फलोपहितत्वम् । एवं यद्यत् फलानुपहितं तत्तदा पदप्राह्यमेवेति भावः ।

व्यापकमत आह । अन्यत्रेति । नित्यद्रव्येत्युपलक्ष-
णम् । नित्यगुणेष्वपि द्रष्टव्यम् । नित्यद्रव्याणि नित्य-
गुणांश्च विहायैदं त्रयं साधर्म्यमित्यर्थः । आद्यसंयोग-
विभागौ नित्यवर्गञ्च विहाय गुणासमवायिकारणता
चेति चार्थः । सामान्यादीनामिति । स्वात्मसत्त्वं
सत्ताविरहः । बुद्धिलक्षणत्वं बुद्धिमात्रमभीष्टं लक्षणं

व्याचष्टे । द्रव्येति । समवायिकारणवत्त्वमित्यर्थः । द्रव्येति स्वरूप-
निर्ञ्चनमितरसमवायि(६३)व्युदासार्थं वा । आद्यापिति कर्मजौ
चकारादत्र कर्मजन्याद्यवेगाऽपि द्रष्टव्यः ।

बुद्धिमात्रमिति । ननु यदि प्रमाणं प्रमा तदा द्रव्याद्यतिव्या-
प्तिः । तेषामपि बुद्धेः प्रमात्वात् । अथ प्रमाकरणं तन्न चक्षुरादेरपि
तत्त्वात् । अथानुवृत्त्यादिबुद्धित्रितयान्यतमपरं बुद्धिपदं तथापि
संयोगेऽतिव्याप्तिः । एतेन प्रत्यक्षमध्येऽवधारणमिदं प्रत्यक्षमेवात्रेदृक्
प्रमाणम् नान्यदृशमिति निरस्तम् । विशेषसमवाययोस्तद-
भावात् । बुद्धिपदस्य निःसामान्यत्वप्रकारकभावविषयकप्रमिति-

(६३) इतरसमवायोति । द्रव्यस्यैव समवायिकारणत्वमिति बोधनार्थमेवे-
त्यर्थः । ननु सकलाद्यत्वमसम्भवीति यत्किञ्चिदाद्यत्वं संयोगजसंयोगादेरपाति
व्याचष्टे । कर्मजाविति । कर्मजन्येति । एतच्चाद्यत्वविवरणं अन्यथाद्यपद-
वैयर्थ्यापत्तेरिति ध्येयम् । चक्षुरादेरिति । यद्यपि विशेषसमवायौ न प्रत्यक्षौ
तथाप्यलौकिकप्रत्यक्षे तथत्वमस्येवेति भावः । ईदृगिति । अनुवृत्त्यादिबुद्धिरूप-
मित्यर्थः । प्रमाणमिति । प्रमेत्यर्थः । तदभावादिति । अतीन्द्रियजातावपि
बोध्यम् । इदन्तु लौकिकप्रत्यक्षाभिप्रायेणोक्तम् । निःसामान्येति । तदंशे तादृश-

प्रमाणम् । नतु द्रव्यादिवत्प्रमाणान्तरमस्तीत्यर्थः ।
अनुवृत्तबुद्धि व्यावृत्तबुद्धिरिहेति बुद्धिरित्येव सामान्यादि-
त्वये प्रमाणमिति । अकार्यत्वमनादित्वम् । कथमिति
चेत् । अन्यथा स्वरूपव्याघातात् । सामान्यस्य हि

परतया तद्विषयस्यानुगतबुद्ध्याद्यन्यतमबुद्धिषु यदसाधारणं तत्त्वस्य
वा विवक्षितत्वात् । अकार्यपदे बहुव्रीहिनिरामायाह । अनादि-
त्वमिति । तच्च यद्यप्यकारणत्वं प्रागभावाप्रतियोगित्वं वा द्वय-
मपि नित्यद्रव्यादावतिव्याप्तं तथाप्यादिमदवृत्तिपदार्थविभाजको-
पाधिमत्त्वे तात्पर्यम् ।

स्वरूपव्याघातमेवाह । सामान्यस्य हीति । भावकार्यस्य
समवायिकारणजन्यत्वनियमादित्यर्थः । तदुत्पत्तीति । समवायि-
कारणनाशे समवेतकार्यनाशनियमादित्यर्थः । सामान्यरूपता-
मिति । प्रागुत्पन्नेदानौमुत्पन्नघटत्वयोः प्रागुत्पन्नत्वेदानौमुत्पन्नत्व-
प्रसिद्धिविषयत्वं बोध्यम् । अतो न समूहालम्बनमादायातिव्याप्तिः । न च निःसा-
मान्यभावमित्येवास्त्विति वाच्यम् । यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे दोषाभावात् । यद-
साधारणमिति । नन्विह कण्ठे वदरमिति बुद्धिमादाय संयोगे इह घटाभाव इति
बुद्धिमादायाभावेऽतिव्याप्तिरिति चेन्न । अयुतसिद्धसम्बन्धविषयकत्वेन तद्द्वे-
र्विशेषणात् । यद्यपि विशेषणस्यातीन्द्रियनिष्ठतया तन्निःसंख्यावृत्तिबुद्धौ न तस्य
हेतुत्वं तथापि निमित्तपदं प्रयोजकपरमित्येकम् । योगिज्ञानाभिप्रायेणैतदुक्त-
मित्यन्ये । प्रागुत्पन्नेत्युपलक्षणं व्यक्तिभेदादपि न तथात्वमित्यपि बोध्यम् ।

आवश्यकत्वादिति । तथाच समवायिकारणनाशात् तन्नाशे तदनन्तरं तद्व्यव-
हारो न स्यात् । पुनस्तदुत्पत्तेः पूर्वं एव दोष इति भावः । विशिष्टानांति मूलं
विशेषवन्तीत्यर्थः ।

कार्यत्वे व्यक्तिरेव समानाधिकरणा स्यात् । तथाच तदुत्पत्तिविनाशयोः जात्युत्पत्तिविनाशे प्रतिव्यक्तिभिन्नं सत् सामान्यरूपतां जह्यात् ।

अभेदे तु व्यक्तेः पूर्वमपि सत्त्वात् । न तत्कारणकं स्यात् । एवं पूर्वपूर्वतरपूर्वतमादिव्यक्तिभ्योऽपि प्राक् सत्त्वात् । अनादित्वं सामान्यस्यान्यथा स्वरूपव्याघात इति । नित्यद्रव्याणाञ्च कदाचिद्विशेषाभावे व्यावृत्तिरपि निवर्त्तताम् । तथाच द्रव्यसङ्करः स्यात् । न च स्वभावसाङ्कर्ये पुनरसाङ्कर्यं स्वभावपरावृत्तिप्रसङ्गात् । ततः सर्वदैवासङ्कीर्णत्वात् सर्वदैव

लक्षणविरुद्धधर्माध्यासाद् भेदेऽनुगतत्वाभावात् सामान्यरूपमेव तन्न स्यादित्यर्थः । न च सर्गाद्यकालीनघटादिव्यक्तिजन्यमेव घटत्वादिकमिदानीं व्यक्त्यन्तरेणापि व्यज्यते पूर्वकल्पान्तरेऽपि तन्निमित्तघटादिव्यवहारोऽसिद्ध एवेति वाच्यम् । सर्गाद्यकालीनघटादिनाशे तन्नाशस्याप्यावश्यकत्वात् । अन्यसमवेतकार्यस्थान्यासमवेतत्वात् ।

नित्यविशेषाणामनादित्वमुपपादयति । नित्यद्रव्याणामिति । व्यावृत्तिरपीति । व्यावृत्तेरन्योन्याभावस्य वैधर्म्यनियतत्वेन तदभावे सापि न स्यादित्यर्थः । सङ्करस्तादात्म्यम् । न चेति । प्रथमं तादात्म्ये पश्चाद्विशेषोपपत्तौ भेदः स्यादिति न सम्भवति ।

विशिष्टानीत्यनादय एव विशेषाः । समवायोऽपि
निःसमवायः कथं समवायिकारणं विना भवेत् ।
भवन् वा कथं न कार्यान्तरमर्थ्यादामतिक्रामेत् ।
कथञ्चोत्पन्नो विनश्येत् । तथाच कथमुत्पद्येतापि ।
भावस्याविनाशिनोऽनुत्पत्तेः । समवायान्तराभ्युपगमे
च कथमनवस्थां नापादयेत् । कथं वा पश्चादुत्पद्य-

अन्योन्याभावस्य सदातनत्वादित्यर्थः । समवायोऽपीति । (८४)
समवायो यदि भावत्वे सति कार्यः स्यात् समवायिकारणं
विना न स्यादिति भावः । वेति । भावकार्यान्तरस्य मर्थ्यादा-
मतिक्रामेदित्यर्थः ।

कथञ्चेति । कार्यनाशस्य समवाय्यसमवायिनाशजन्यत्व-
नियमादित्यर्थः । न च द्वित्ववन्निमित्तनाशात् तन्नाशः स्यात् ।
रूपादिसमवायस्य दण्डादिनिमित्तकत्वेन तन्नाशेऽप्यनाशात् ।
अदृष्टनाशस्य चासिद्धेः । नापि सम्बन्धिनाशकनाशः । अग्नि-
संयोगान्नीलरूपं नष्टमिति प्रतीतेः । समवायो नष्ट इत्यननु-
भवात् । तर्हि समवेत एवास्तु समवाय इत्यत आह । समवाया-
न्तरेति । पश्चादिति । सम्बन्धिभ्यामिति शेषः । किञ्च सम्बन्धिनो

(८४) ध्वंसे व्यभिचार।दन्यथा व्याचष्टे । समवायो यदीति । ननु समवायो
भावत्वे सति कार्यः समवायिकारणं विना जायमानत्वादित्यस्य पर्यवसानं
वाच्यम् । तथाच स्वनये स्वरूपासिद्धिरिति चेन्न । परमतमवलम्ब्योक्तत्वादि-

मानः संयोगलक्षणप्राप्तौ स्वभावं न जह्यात् । अप्राप्ति-
पूर्विका प्राप्तिरिति हि तत् नित्यसम्बन्धिषु तथानभ्यु-
पगमाच्चेति ।

तस्मात्सुष्ठूक्तं सामान्यादीनां त्रयाणामकार्यत्व-

नित्यत्वे समवायस्यानादित्वस्थितावनित्यसम्बन्धिनोऽपि तस्य
नित्यत्वमनुमेयमित्याह । नित्येति । न च सम्बन्धत्वावच्छिन्न-
साध्यव्यापकं नित्यसम्बन्धित्वमुपाधिः । लाघवादेकस्यैव समवायस्य
सिद्धौ साधनव्यापकत्वात् ।

अपरेति । अपरेत्युपलक्षणम् । सामान्यविरुद्धस्यैवेतरवैधर्म्य-

त्येके । वस्तुतः समवायिजन्यः स्यादित्यापाद्य मेवञ्च विपर्यये समवायिकारणजन्य-
त्वस्य नासिद्धमिति बोध्यम् ।

भावेति । यद्यपि गुणादिनिष्ठशक्तेः समवायिकारणं विनाभ्युपपत्तिः परेण
स्वीक्रियत एव तथापि स्वमतावष्टम्भेनेदम् ।

ननु जातिमत्कार्यस्य समवायिकारणजन्यत्वनियमो नतु भावकार्यस्य ।
समवायस्य च समवायान्तरस्वाकाराच्च जातिरिति । तद्विनापि तदुत्पत्तावविरोध
इति चेन्न । धर्मिण्याहकमानेन लाघवादेकसमवायसिद्धौ तन्नित्यत्वसिद्धेरिति ।

द्वित्ववदिति । तथाचोक्तनियमे व्यभिचार इति भावः । असिद्धेः कार्य-
नाशकत्वासिद्धेः गौरवादन्यथा सर्वत्रैव तन्नाशादेव तन्नाशः स्यात् आकाशादेरथैव
मनित्यत्वं स्यादिति भावः । समवाय इति । यद्यपि वैशेषिकनये समवायस्या-
तीन्द्रियतया न ध्वंसो न प्रत्यक्षस्तथापि न्यायनयेनेदम् । अनुमितिरूपप्रतीत्यभि-
प्रायेणोक्तमित्यन्ये । नित्यत्वं साध्यं व्योमादौ न च तत्रोपाधिरिति साध्याव्याप्ते-
राह । सम्बन्धत्वावच्छिन्नेति । साधनेति । समवायत्वस्वरूपसाधनव्यापकत्वा-
दित्यर्थः । सामान्यविरहस्येति समवेतधर्मविरहमात्रे तात्पर्यमित्याहुः ।

मिति । अकारणत्वमनात्मधर्मापेक्षया असामान्य-
विशेषवत्त्वं अपरसामान्यविरहः । स च सामान्येष्व-
नवस्थानात् विशेषेष्वपि सामान्यसद्भावे गुणत्वापत्तौ
पुनः सामान्यगुणेषु विशेषान्तरापेक्षायामनवस्थानादेव ।
समवायस्यैकत्वाच्च समवायान्तरापेक्षयानवस्थानाच्चेति ।
नित्यत्वमनन्तत्वम् । तच्चाकार्यत्वात् । अनित्यत्वं हि
कार्यतया व्याप्तं साच सामान्यादिभ्यो व्यावर्त्तमाना
स्वव्याप्य मनित्यत्वमुपादाय निवर्त्तते । अकार्यमपि हि

रूपत्वात् । अनवस्थानादिति । (६५) सामान्यं यदि सामान्य-
वत् स्यात् द्रव्यादित्रयान्यतमत् स्यादिति । तद्भिन्नसामान्या-
व्यवस्थैवानवस्थेत्यर्थः । ततो नाप्रसिद्धिः । एवं विशेषादावपि ।
गुणत्वेति । विशेषो यदि कर्मान्यः कार्यानाश्रयश्च सन् सामान्य-
वान् स्याद् गुणः स्यादित्यर्थः । अनन्तत्वं ध्वंसाप्रतियोगित्वम् ।
न चैतद्गोमादावतिव्याप्तम् । अनित्यावृत्तिपदार्थविभाजकोपा-
धिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । तच्चेति । प्रागभावाप्रतियोगिनो
भावस्यानन्तत्वादित्यर्थः । तदभाव इति । निरवयवपरमाण्वादि-
नाशे निराश्रयकार्यं नोत्पद्येत । सामान्याद्यभावे च तत्तज्जातीय-

(६५) नन्वनवस्थापादनमुत्तरोत्तरधर्मापादनमेव तच्चाप्रसिद्धेर्न सम्भवतीत्यत
आह । सामान्यं यदीति । द्रव्ये कर्मणि च व्यभिचारादाह । विशेषो यदीति ।
एवञ्च समानजातोयत्वेऽत्यन्तव्यावृत्तबुद्धेरेव न स्वाश्रयव्यावृत्तत्वगन्तरेण तस्यैव

यद्याकाशपरमाण्वादि सामान्यादि वा निवृत्तं स्यात् ।
पुनस्तन्न स्यात्कारणाभावात् । ततस्तदभावे निराश्रयं
किञ्चिदपि न स्यादिति । अर्थशब्दानभिधेयत्वं स्वस-
मयार्थशब्दानभिधेयत्वम् । चकारात्कारणानपेक्षत्व-
मिति । उपलक्षणञ्चैतत् । अन्यदप्युच्यम् ।

तद्यथा—अनित्यधर्मत्वमविशेषाणामेव । नित्यत्व-
मकर्मणामेव । अयोगिप्रत्यक्षत्वं द्रव्यादीनां चतुर्णां-
कार्यानुत्पत्तिः । पुनस्तदुत्पत्तौ कारणाभावादित्यर्थः । विनाश-
हेतुरपीति भावः । कारणेति । अत्रापि कारणवन्निष्ठात्यन्ता-
भावप्रतियोगिविभक्तोपाधिमत्त्वमभिप्रेतम् ।

अनित्यधर्मत्वमिति । यद्यप्येतदवृत्तिव्योमादौ नित्यवृत्ति-
शब्दादौ चाव्यापकं तथापि नित्यमात्र (६६) धर्मावृत्तिविभक्तो-
पाधिमत्त्वे तात्पर्यम् । नित्यत्वमिति । नित्यवृत्तितद्विभाजको-
पाधिमत्त्वमित्यर्थः । अयोगीति । यद्यप्येतद्व्योमाद्यव्यापकं तथा-
व्यावृत्तत्वानुपपत्तेः । विशेषस्यापि धर्मिग्राहकमानेन स्वव्यावर्तकत्वान्न दोष इति
भावः । व्योमाद्यतिव्याप्तेराह । अत्रापीति । सकलकारणवच्छिद्येत्यर्थः । विभक्तेति ।
साक्षाद्भावविभाजकोपाधिमत्त्वमित्यर्थः ।

(६६) नित्यमात्रेति । न चाकाशवृत्तिशब्दवृत्तिगुणत्वमादाय गुणेऽव्याप्ति-
रिति वाच्यम् । नित्यवृत्तित्वानवच्छेदकभावविभाजकोपाधिमत्त्वस्य नित्यधर्म-
मात्रवृत्तिभावविभाजकोपाधिमत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात् । अयोगीति । लौकिक-
प्रत्यक्षेत्यर्थः ।

कार्यकारणभावेति । कार्यकारणभावरूपो यः सम्बन्धः तद्विरूपकसम्बन्धि

मेव । असमवायिकारणत्वं गुणकर्मणोरेव । असम-
वेतत्वं नित्यद्रव्यसमवाययोरेवेति ।

इदानीं द्रव्याणामेव साधर्म्यं वैधर्म्यञ्चाह । पृथि-
व्यादीनामिति । कियतामित्यत आह । नवानामपीति ।
अपिरभिव्याप्तौ । द्रव्यत्वयोगो द्रव्यसमवायः । द्रव्यत्व-

प्ययोगिवृत्तिविभक्तोपाधिमत्त्वं विवक्षितम् । असमवायीति ।
कार्यकारणभावसम्बन्धनिरूपकसम्बन्धकार्यसमवायनिरूपितकार-
णत्वयोगित्वमसमवायिकारणत्वं तद् यद्यपि न सकलगुणकर्म-
व्यापकं तथाप्यसमवायिकारणवृत्तिविभक्तोपाधित्वं विवक्षितम् ।
असमवेतत्वं समवायवृत्त्यनाधेयत्वमित्यर्थः । उपलक्षणेति । उप-
लक्ष्यते व्यज्यते अनेनेत्युपलक्षणम् । जात्यभिव्यक्तिस्तन्नियमबोध-

कार्यं कारणञ्च तन्निरूपकसम्बन्धित्वेन तयोरनुगमात् । तदेकार्थसमवायित्वेन
निरूपितं यत्कारणत्वं तद्योगित्वमित्यर्थः । तथाच तत्सम्बन्धनिरूपकसम्बन्ध
यद्दृष्टात्मकं कार्यं तदेकार्थसमवायित्वेन निरूपितं कपालद्वयसंयोगस्य कारणत्वम् ।
एवं घटरूपं प्रति घटस्य कारणतया तत्सम्बन्धनिरूपकसम्बन्ध यद्दृष्टात्मकं कारणं
तदेकार्थसमवायित्वेन निरूपितं कपालरूपस्य कारणत्वमिति तयोरसमवायि-
कारणत्वमिति ।

ननु सम्बन्धन्तं व्यर्थमिति चेन्न । स्वरूपकथनपरत्वादित्याहुः । तथैव कारण-
तावच्छेद्यत इति न वैयर्थ्यमित्यन्ये ।

ननु सुखं प्रत्यदृष्टस्य स्मृतिं प्रति संस्कारस्य ज्ञानं प्रतीच्छादेरभिघातं प्रति
स्पर्शादेरैकार्थसमवायित्वेन जनकत्वादितिव्याप्तिः । न चान्न समानाधिकरणत्वेन
तथात्वं ननु समवायित्वेन गौरवादिति वाच्यम् । कपालद्वयसंयोगादेरपि

मित्येतावति वक्तव्ये योगग्रहणमुपलक्षणनियमार्थम् ।
अपरिच्छिन्नदेशत्वात् सामान्यसमवाययोः कथमत्रैवेदं
नान्यवेति प्रत्यय इति केचिच्चोदयन्ति । तत्रेदमत्रैव

नार्थमित्यर्थः । तदपि यदर्थं तदाह । अपरिच्छिन्नेति । सामान्य-
स्यानियतदेशत्वात् समवायस्यैकत्वादित्यर्थः । न च द्रव्यत्वस्या-
त्यन्ताभावो यत्र नास्ति तत्र द्रव्यत्वमिति वाच्यम् । अभावा-
भावस्य भावतयानन्वयापत्तेरिति भावः ।

अभिव्यञ्जयेदिति । नन्वभिव्यक्तिर्न साक्षात्कारः । सम-
वायस्यातीन्द्रियत्वात् । नाप्यनुमितिः व्यक्तिं विनापि द्रव्यत्वस्य
(६७) जातित्वेन समवायानुमानात् । अत्राहुः गुणस्यात्यन्ता-

तथात्वापत्तेरिति चेन्न । पारिभाषिकोक्तासमवायिकारणत्वस्य तत्रापि सत्त्वे
दोषाभावात् । गुणकर्मसाधर्म्यनिरुक्तेस्तावतापि सिद्धेः । यदा स्वसमवायि-
कारणपदप्रवृत्तिनिमित्तनिरुक्ते प्रस्तावरूदा तत्तदन्यत्वविशेषितमिदमेव बोध्यम् ।
अतएव गुणप्रकाशे आत्मविशेषगुणान्धेति विशेषणं दत्तम् । न च तत्रापि तद्व्यर्थं
लाघवेनास्यैव तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति वाच्यम् । अदृष्टादौ कस्याचिदपि तथा
व्यवहाराभावेन गौरवस्य प्रामाणिकत्वात् । अतएव प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तं अनु-
भवत्वगर्भं स्मृतौ तद्व्यवहारादिति दिक् ।

समवायेति । स्वातिरिक्तसमवायेत्यर्थः । भावत्यमपि बोध्यम् । सामान्यस्येति ।
अन्यथा घटस्य तत्तद्देशगमने घटत्वोपलम्भानुपपत्तिः तस्य क्रियाविरहादिति भावः ।
समवायस्येत्यत्र वैशेषिकनये इति शेषः ।

(६७) जातित्वेनेति । ननु जातित्वं व्यक्तिगर्भमिति तत्रापि न व्यक्तिं विना
तद्भानमिति चेन्न । द्रव्यत्वस्य समवेतत्वे साध्ये तस्य लिङ्गत्वात् । लिङ्गोपहित-
भानस्य चानभ्युपगमात् । ननु पक्षीभूतद्रव्यत्वस्य समवेतत्वे भानाद्दोषतादवस्यं

द्रव्यत्वं वर्तते नान्यत्र यत् इत्युच्यते । अयमेव हि
द्रव्यत्वस्य स्वभावो यदेतत्समवाय मभिव्यञ्जयेदेताभि
र्व्यक्तिभिः सह न रूपादिव्यक्ति गुणत्वञ्च रूपादिव्यक्ती-
रादाय पृथिव्यादिव्यक्तीरित्यादि वक्ष्यते ।

भावो यत्र नास्ति तत्र द्रव्यत्वं वर्तते । अत्यन्ताभावस्य यद्यपि
प्रतियोग्येव स च नोत्पत्तिकाले तथापि प्रध्वंसप्रागभावयोरप्य
त्यन्ताभावाभावरूपत्वम् । अत्यन्ताभावाश्रयत्वमेव प्रतियोगितद्वंस-
प्रागभावानामनुगमकम् । अत्यन्ताभावश्च क्वचिदस्ति क्वचिन्नेत्य
धर्मिस्वभाव एव नियामकः । यद्वा समवायस्यैकत्वेऽपि धर्मिता-
धीन एव विगेषः । स च विशेषणताविशेषरूपो नान्यत्र ।

इति चेन्न । द्रव्यपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिना पक्षत्वात् । व्यक्तेः पृथिवीत्वादिना
विशेषरूपेणाभानमित्यन्ये । नोत्पत्तिकाल इति । यद्यपि व्यञ्जकगुणवत्त्वस्य
कदाचित् सत्त्वादेव जातिव्यवस्थितौ न दोषस्तथापि यदा यत्र व्यञ्जकं वर्तते तदैव
तद्व्यञ्जकमित्यभ्युपगमेन ध्वंसादिसाधारणं तद्विचनम् ।

यत्तु लक्षणाभिप्रायेणेदम् । तथाचाद्यक्षणेऽव्याप्तिवारणाय तदिति । तच्चि-
न्त्यम् । कदाचित् तत्सत्त्वेन तदभावादित्याहुः । अनुगमकमिति । ननु तद-
भावाभावत्वमेव वानुगमकमिति व्यर्थमिदमिति चेत् । अत्राहुः । गुणादिसाधा-
रणमभावत्वं विरोधित्वमेव वाच्यम् । तदेव किमित्याकाङ्क्षायांमिदमुक्तमिति ।
यद्यपि गुणात्यन्ताभावासमानाश्रयत्वं पृथिवीत्वाद् वक्ष्यति तथापि तद्व्यञ्जकत्वेऽपि
नातिव्याप्त्यादिदोष इति कृत्वा तथोक्तमित्याहुः । एतदप्यनुगतव्यञ्जकाभ्युपगम-
पक्षे । वस्तुतो व्यञ्जकस्थाननुगमेऽप्यदोषः । प्रत्युत तदनुगतत्वेनैवान्यथासिद्धौ जात्य-
सिद्धिरिति । केचित्तु अत्यन्ताभावाभावत्वमेव प्रतियोगित्वम् । ध्वंसप्रागभावयोरपि
तत्प्रतियोगित्वात् । एवञ्च तत्प्रतियोगितावच्छेदकमनुगतमुक्तमिति वदन्ति ।

द्रव्यत्वमेव नास्ति गोत्वादिवदनुपलब्धिरिति
केचित् । नाकार्याश्रयतोपलक्षणेन साधर्म्याणाभि-

द्रव्यत्वमेवेति । ननु साधनविकलो दृष्टान्तः । न च व्यति-
रेके दृष्टान्तः । (६८) अप्रतीतप्रतियोगिकस्याभावस्यानिरूप-
णात् । न । द्रव्यत्वं तावत् उभयसिद्धं न जातिरूपाधिर्वेति
विवादः । द्रव्यत्वं न जातिः । अनुगतत्वेनाप्रतीतेः । व्यतिरेकेण
गोत्ववदित्यर्थात् । पृथिव्यादिनवकं न पृथिवीत्वादिभिन्नसत्ता-
साक्षाद्ग्राह्यजातिमत् तद्वत्तयानुपलभ्यमानत्वात् । अन्वये दृष्टान्तो
गोत्वमित्यन्ये ।

कार्याश्रयतेति । कार्यमात्रं प्रति समवायिकारणत्वमसति

ननु द्रव्ये गुणात्सन्ताभाव एव कुतो नेत्यत आह । अत्यन्ताभावश्चेति । नन्वस्य
प्रतीतिनियामकत्वाभ्युपगमेऽपि नास्तिनियामकत्वं तस्यैव स्थितिनियामकं
किमित्यनुयोगापत्तेः । यदि च तत्र स्वभावो विशेषणताविशेषो वा तथा तदा
द्रव्यत्वेऽपि तुल्यमित्यनुशयादाह । यद्वेति । विशेषणताविशेषो द्रव्यत्वविशेषणता-
विशेषः स्वभावो वा नियामक इत्यपि बोध्यम् । विशेषणता च नार्तिरिक्ता अप-
सिद्धान्तात् किन्तु स्वरूपसम्बन्धविशेष इत्याहुः ।

(६८) अप्रतीतेति । आश्रयासिद्धिरिति भावः । द्रव्यत्वमिति । द्रव्यपद-
प्रवृत्तिनिमित्तं न जातिरित्यर्थः । अनुगतत्वेनेति । यद्यप्यत्राप्येतदसिद्धिस्तथापि
स्वमतावष्टम्भेनेदम् । पृथिव्यादीति । अत्र गुणवत्त्वेन पक्षता तेन तन्मते
पृथिवीत्वादेरेव सत्तासाक्षाद्ग्राह्यतया भागबाध इत्यत उक्तम् । सत्ताव्याप्येति ।
घटत्वादिसत्त्वाद्बाध इत्यत उक्तं साक्षादिति । यद्यपि तन्मते सत्तानभ्युपगमात्
साध्यासिद्धिस्तथापि परमतावलम्बनेनेदम् । यद्वा एतदस्वरसादेवान्य इत्युक्त-
मिति । गुणत्वाद्यभ्युपगमात् तत्र प्रतियोगिप्रसिद्धिरनुपलभ्यमानत्वात् । अप्रतीय-

व्यक्तस्य सामान्यस्य साक्षादिसंस्थानाभिव्यक्तगोत्व-
वदेव प्रतीतेः । अन्यथा कार्याश्रयत्वमपि सामान्या-

वाधके जातिनियतं पृथिवीत्वादेरननुगतत्वात् । न च गुणवत्त्व-
मुपाधिस्तदवच्छेदकं जातौ वाधके सत्येव उपाधिस्वीकारात् ।
उपाधिः क्लृप्तो जातिः कल्पेति चेत् । न । साक्षात्सम्बद्धधर्म-
वाधे सत्येव परम्परासम्बन्धस्यावच्छेदकत्वात् । पृथिव्यादि-
चतुर्षु स्पर्शसमवायिकारणतया चैका जातिः स्यादिति चेत् । न ।
स्पर्शत्वद्रव्यत्वयोः कार्याकार्यवृत्तित्वेन कार्यतानवच्छेदकत्वात् ।
न चानित्यत्वेन स्पर्शद्रव्ये विशेष्ये जलादिपरमाणौ स्पर्शसमवायि-
कारणत्वाभावेनान्यावयविनि च द्रव्यसमवायिकारणत्वाभावेन
तज्जात्योरनङ्गीकारे जलत्वादिना सङ्करापत्तेः । यद्वा द्रव्यमिति
तावत् प्रत्यक्षं सर्वमिदं तच्च यथा पृथिव्यां तथा जलेऽपीति उभय-

मानत्वादेतच्चान्यतरासिद्धमित्यत्रास्वरसः । कार्यमात्रमिति । भावकार्यमित्यर्थः ।
साक्षादिति । अन्यथा गोत्वादेरपि त्रिनयः स्यादिति भावः । कार्याकार्येति ।
अत्र कार्येति सम्पातायातम् ।

ननु कर्मासमवायिकारणतावच्छेदकत्वेन मूर्त्तत्वं जातिरस्तु । न चैवं तत्रापि
भूतत्वेन सङ्कर इति वाच्यम् । एवं शरीरत्वासङ्करेण पृथिवीत्वमपि जातिर्न
स्यात् । यदि च गन्धसमवायिकारणतया तत्सिद्धौ सङ्करात् तच्च जातिः तदा
प्रकृतेऽपि तुल्यम् । न च भूतत्वेऽपि कार्यतावच्छेदकसम्भवात् विनिगमनाविरहः ।
कर्मात्वस्य जातित्वेन लघुत्वादिति चिन्त्यम् । गुरुत्वमिति । गुरुत्वादीत्यर्थः ।
यद्यपि गुणत्वेनान्यथासिद्धिः सम्भवति तथापि साक्षात्सम्बद्धधर्मवाधे सत्ये-
वानुगतमते परम्परासम्बन्धधर्मविषयत्वम् । तदिदमुक्तं सूत्रे व्यञ्जकधर्मानु-
पादायेति ।

नियतं नवस्वेव न स्यात् । कारणत्वं सामान्येन
नियम्यते कार्यत्वञ्च । तच्च स्वाभाविकमवाधनात् ।
बाधनं त्वौपाधिकमिति विशेषः ।

साधारणनिमित्तकं तच्च पृथिवीत्वादिकमेकदेशवृत्तित्वात् । व्योम-
वत् गुरुत्वं तदज्ञानेऽपि तद्बोधादिति द्रव्यत्वसिद्धौ व्योमादावपि
संयोगादिना तत्साध्यम् । (६६) यद्वा आकाशादित्यं सत्ता-
व्याप्यजातियोगि संयोगजनकत्वात् कर्मवदिति त्रितयमात्रवृत्ति-
जातिसिद्धौ पृथिव्यादिषट्कं कालवृत्तिसत्ताव्याप्यजातिमत्
संयोगजनकत्वात् व्योमवत् । न च विभुत्वमुपाधिः । तद्वानव-
च्छिन्नपरिमाणवत्त्वम् । तथाचानवच्छिन्नपदस्य पक्षमात्रव्याव-
र्त्तकतया पक्षेतरवदनुपाधित्वं । हेतोः साध्यव्याप्यतया तदव्याप-
कत्वेन साध्यव्यापकत्वञ्च । न चैवं द्रव्यत्वापरजात्यापत्तिः । अप्र-
योजकत्वात् । प्रकृते च विपक्षवाधकस्योक्तत्वात् ।

(६६) द्रव्यत्वसाधकं प्रकारान्तरमाह । यद्वेति । सत्ताव्याप्यत्वं भेदगर्भमतो
न सत्तया सिद्धसाधनम् । न चैवं सत्ताभिन्नजातियोगि सत्ताभिन्नसत्तासमानाधि-
करणजातियोगीति वास्त्विति वाच्यम् । तत्रैव तात्पर्यादित्येके । वस्तुतः सत्ता-
व्यापकजात्याप्युक्तसाध्यसिद्धेरुद्देश्याभिद्धिरिति व्याप्यत्वाभिधानम् । भावत्वेन हेतु-
विशेषणाच्च प्रागभावादौ व्यभिचारः । पृथिव्यादिषट्कमिति । घटत्वादिनार्थान्तर-
वर्णाय कालवृत्तौति । अत्र संयोगजनकत्वादित्यस्य संयोगसमवायित्वादित्यर्थः ।
यथाश्रुते कर्मादौ व्यभिचारात् समवायिकारणविवक्षायां चोक्तस्यैव लघुत्वादिति ।
हेतोरिति । तथाचोपाध्यन्तरशङ्कापि नेति भावः । द्रव्यत्वापरेति । कालादि-
त्यं द्रव्यत्वव्याप्यजातियोगि संयोगसमवायित्वादिति त्रितयमात्रवृत्तिजात्यापत्ति-
रिति शङ्कार्थं । यत्तु प्रागुक्तक्रमेण पुनः पृथिव्यादिषट्केऽपि तत्साधनमिति तदर्थं
इति तच्च । द्रव्यत्वेनान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वापत्तिरिति ।

व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्गोऽथानवस्थितिः ।

रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसंग्रहः ॥

व्यञ्जकधर्मानुपादाय जातिनिराकरणे गोत्वादिक-
मपि न स्यात् । नहि सास्त्रामसम्बन्धाद्यनवभासिनैकस्य
कस्यचिद्गौरिति प्रत्ययानुवृत्तिरस्ति । तस्मादस्ति द्रव्य-

जाती बाधकमेव किमित्यत्राह । व्यक्तेरभेद इति । अभिन्न-
व्यक्तिकान्यजात्या महान्यूनानतिरिक्तव्यक्तिका च परस्पराल्यन्ताभाव-
समानाधिकरणा चानवस्थादिपराहता च जातिर्न भवतीत्यर्थः ।
तथाह्याकाशत्वं (१००) न जातिः एकव्यक्तिमात्रवृत्तित्वात् ।
एतद्वद्वत्त्ववत् । अन्यथा जातिनक्षणव्याघातात् । बुद्धित्वं ज्ञान-
पदप्रवृत्तिनिमित्तं न ज्ञानत्वभिन्नजातिः । ज्ञानभिन्नवृत्तित्वे
सति सकलज्ञानवृत्तित्वात् । विषयित्ववत् । निष्क्रमणत्वप्रवेशनत्वे
न जाती परस्पराल्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वे सति परस्परसमा-
नाधिकरणत्वात् । भूतत्वमूर्त्तत्ववत् । सामान्यं यदि द्रव्यकर्म-
भिन्नं सत् जातिमत् स्यात् गुणः स्यादिति सामान्यरूपाव्यवस्थैवान-

(१००) आकाशत्वमिति । आकाशपदजन्योपस्थितिप्रकार इत्यर्थः । आकाश-
पदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थ इत्यन्ये । अन्यथेति । यद्यपि निःसामान्यत्वे विशेषान्यत्वे
च सति समवेतत्वमिति तल्लक्षणमस्तु तथाच व्यक्त्यभेदेऽपि जात्यभ्युपगमे न दोष-
स्तथापि समानानामेकधर्मस्यैव सामान्यतया सर्वसिद्धत्वात् तत्र तथा व्यवहाराभाव
इति भावः । बुद्धित्वमिति । बुद्धिपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । तथाचोभयपद-
प्रवृत्तिनिमित्तत्वलाभान्नान्यतरप्रवृत्तिनिमित्तीभूताधुनिकसङ्केतसंख्याया विवक्षित-

नियतं नवस्वेव न स्यात् । कारणत्वं सामान्येन
नियम्यते कार्यत्वञ्च । तच्च स्वाभाविकमवाधनात् ।
बाधनं त्वौपाधिकमिति विशेषः ।

साधारणनिमित्तकं तच्च पृथिवीत्वादिकमेकदेशवृत्तित्वात् । व्योम-
वत् गुरुत्वं तदज्ञानेऽपि तद्बोधादिति द्रव्यत्वसिद्धौ व्योमादावपि
संयोगादिना तत्साध्यम् । (६६) यद्वा आकाशादित्यं सत्ता-
व्याप्यजातियोगि संयोगजनकत्वात् कर्मवदिति त्रितयमात्रवृत्ति-
जातिसिद्धौ पृथिव्यादिषट्कं कालवृत्तिसत्ताव्याप्यजातिमत्
संयोगजनकत्वात् व्योमवत् । न च विभुत्वमुपाधिः । तद्वानव-
च्छिन्नपरिमाणवत्त्वम् । तथाचानवच्छिन्नपदस्य पक्षमात्रव्याव-
र्त्तकतया पक्षेतरवदनुपाधित्वं । हेतोः साध्यव्याप्यतया तदव्याप-
कत्वेन साध्यव्यापकत्वञ्च । न चैवं द्रव्यत्वापरजात्यापत्तिः । अप-
योजकत्वात् । प्रकृते च विपक्षवाधकस्योक्तत्वात् ।

(६६) द्रव्यत्वसाधकं प्रकारान्तरमाह । यदिति । सत्ताव्याप्यत्वं भेदगर्भमतो
न सत्तया सिद्धसाधनम् । न चैवं सत्ताभिन्नजातियोगि सत्ताभिन्नसत्तासमानाधि-
करणजातियोगीति शक्यति वाच्यम् । तत्रैव तात्पर्यादित्येके । वस्तुतः सत्ता-
व्यापकजात्याप्यक्तसाध्यसिद्धेरुद्देश्याभिर्द्विरिति व्याप्यत्वाभिधानम् । भावत्वेन हेतु-
विशेषणाच्च प्रागभावादौ व्यभिचारः । पृथिव्यादिषट्कमिति । षट्त्वादिनार्थान्तर-
परणाय कालवृत्तौति । अत्र संयोगजनकत्वादित्यस्य संयोगसमवायित्वादित्यर्थः ।
यथाश्रुते कर्मादौ व्यभिचारात् समवायिकारणत्रितयां चोक्तस्यैव लघुत्वादिति ।
हेतोरिति । तथाचोपाध्यन्तरशब्दापि नेति भावः । द्रव्यत्वापरेति । कालादि-
त्यं द्रव्यत्वव्याप्यजातियोगि संयोगसमवायित्वादिति त्रितयमात्रवृत्तिजात्यापत्ति-
रिति शङ्कार्थं । यत्तु प्रागुक्तकमेण पुनः पृथिव्यादिषट्केऽपि तत्साधनमिति तदर्थ-
इति तच्च । द्रव्यत्वेनात्मनानतिरिक्तवृत्तित्वापत्तिरिति ।

व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्गरोऽथानवस्थितिः ।

रूपहानिरमस्वन्धो जातिवाधकसंग्रहः ॥

व्यञ्जकधर्मानुपादाय जातिनिर्गकरणे गोत्वादिक-
मपि न स्यात् । नहि सास्त्रामस्वन्धाद्यनवभासिनैकस्य
कस्यचिद्गौणित्वात् प्रत्ययानुवृत्तिरस्ति । तस्मादस्ति द्रव्य-

जातो बाधकमेव किमित्यत्राह । व्यक्तेरभेद इति । अभिन्न-
व्यक्तिकान्यजात्या महान्यूनानतिरिक्तव्यक्तिका च परस्परान्यन्ताभाव-
समानाधिकरणा चानवस्थादिपराहता च जातिर्न भवतीत्यर्थः ।
तथाह्याकाशत्वं (१००) न जातिः एकव्यक्तिमात्रवृत्तित्वात् ।
एतद्वद्वृत्तवत् । अन्यथा जातिनक्षणव्याघातात् । बुद्धित्वं ज्ञान-
पदप्रवृत्तिनिमित्तं न ज्ञानत्वभिन्नजातिः । ज्ञानभिन्नवृत्तित्वे
मति सकलज्ञानवृत्तित्वात् । विपर्ययत्ववत् । निष्क्रमणत्वप्रवेगनत्वे
न जातो परस्परान्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वे मति परस्परसमा-
नाधिकरणत्वात् । भूतत्वमूर्त्तत्ववत् । सामान्यं यदि द्रव्यकर्म-
भिन्नं सत् जातिमत् स्यात् गुणः स्यादिति सामान्यरूपाव्यवस्थैवान-

(१००) आकाशत्वमिति । आकाशपदजन्योपस्थितिप्रकार इत्यर्थः । आकाश-
पदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थ इत्यन्ये । अन्यथेति । यद्यपि निःसामान्यत्वे विज्ञेयान्यत्वे
च मति समवेतत्वमिति तद्वत्त्वमस्तु तथाच व्यक्तेरभेदेऽपि ज्ञानव्यपगमे न दोष-
स्तथापि समानानामेकधर्मस्यैव सामान्यतया सर्वमिदृश्यात् तत्र तथा व्यवहाराभाव
इति भावः । बुद्धित्वमिति । बुद्धिपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । तथाचोभयपद-
प्रवृत्तिनिमित्तत्वलाभाच्चान्यतरप्रवृत्तिनिमित्तीभूताधुनिकसङ्घे तदङ्गत्वात् विपर्यय-

त्वम् । स्वात्मन्यारम्भकत्वं स्वसमवेतकार्यत्वं सम-
वायिकारणत्वमित्यर्थः । गुणवत्त्वं गुणसमवायः ।
तदेतद्द्वयं निमित्तव्यवस्थापकद्रव्यत्वं द्रव्यव्यवहार-
निमित्तमित्यवधेयम् ।

वस्था । विशेषो यदि द्रव्यकर्मान्यत्वे सति जातिमान् स्यात्
गुणः स्यात्, तथाच व्यावृत्तधौहेतुर्न स्यात् । समवायो यदि
प्राप्तित्वे सति समवायवान् स्यात् संयोगः स्यात् । न च प्राप्ति-
त्वादात्मसमवायित्वं साध्यं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य संयोग-
स्योपाधित्वादिति । परमर्तु समवायनानात्वमभ्युपेत्योक्तम् ।
अस्माकं व्यक्तेरभेद एव तत्रापि बाधक इति क्रमेणापादनमिति
भावः ।

व्यञ्जकेनान्यथामिदौ बाधकमाह । व्यञ्जकेति । द्रव्यत्वादिषु
मध्ये द्रव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं विवेचयति । तदेतदिति । समवायि-
कारणत्व-गुणत्वयोरुपाधित्वे सखण्डतया द्रव्यत्वस्य जातित्वेना-
खण्डतया लघुत्वादिति भावः ।

त्वेन नैकत्वोभयपदाधुनिकसङ्केताभावादिति वदन्ति । जातिपदं दृष्टान्तासिद्धि-
वारणाय । सत्तायां व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । अनुभवत्वे व्यभिचारादाह
सकलेति । यद्यप्यवृत्तित्वस्यैव व्याप्यत्वं तथापि स्वरूपासिद्धिवारकसार्धकत्वव्यादि-
भतेनेदम् । विषयित्ववदिति । न च सत्यन्तमत्रासिद्धि मिच्छादेरपि विषयित्वा-
दिति वाच्यम् । ज्ञानोपाधिकसविषयकत्वव्यवहारेण तत्र तदनभ्युपगमात् । ज्ञान-
निष्ठविषयित्ववदित्यन्ये । परस्परिति । एकात्मनाभावसमानाधिकरणत्वं द्रव्यत्व-
पृथिवीत्वद्वयोरपि इति परस्परपदम् । अथे च परस्परस्यैव सामानाधिकरण्यं

कार्यकारणविरोधित्वं कार्यकारणयोरन्यतर-
णापि द्रव्यजातीयं न विरुध्यते इत्यर्थः ।

कार्यकारणिति । यथा शब्दो गुणकार्येण शब्देन नाश्रयते कर्म-
चोत्तरसंयोगेन तथान्त्यः शब्दः कारणेन शब्देन नाश्रयते । नैवं द्रव्य-
जातीयं तद्वि क्वचित् समवायिकारणनाश्रयेन क्वचिदसमवायिकारण-
नाश्रयेन नाश्रयतीत्यर्थः । यद्यप्येतत् नित्यगुणेऽप्यस्ति कार्यकारणाभ-
यान्नाश्रयत्वं च कर्मण्यस्ति । (१०१) न चादृष्टेतरकार्यगुणना-
श्रयावृत्तिमत्तामात्रादप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । विनिगमकाभावाद्
समवायिकारणनाश्रयसहकृतावयवविभागेन द्रव्यनाश्रयप्रगमात् ।

भवतीति तदुपादानम् । सत्ताद्रव्यत्वादौ व्यभिचारादाह सत्यन्तम् । गोत्वान्मत्वादौ
व्यभिचारादप्यसपदम् ।

सामान्यमिति । यद्यप्यप्रयोजकं सामान्यं यदि सामान्यवत् स्यात् अनस्य
स्यादित्यत्राप्रसिद्धिरित्यत आह । सामान्यं यदीति । तथापि प्रवृत्तिसमुच्चयेऽपि ।
एवमप्येऽपि । प्राप्तिरिति । यद्यपि प्राप्तिरिति सम्बन्धित्वं तदा वाच्यतावक-
सम्बन्धादौ व्यभिचारः । संयोगसमयाद्यान्तरत्वं यदि तदा व्यर्थसंयोगतया न
तदप्यत्वं तथापि तद्विचले मति सम्बन्धित्वं बोध्यम् । नचेति । तथाचोक्तं
तर्कस्यप्रयोजक इति भावः । प्राप्तिरिति । आधाराधेयभावधीजनकविभक्त
पदार्थत्वादित्यर्थः । इत्याहुः । रूपादौ साध्याव्याप्रेराह साधनेति । अभावे
ऽप्यसम्बन्धाच्च जातिः । समयायाश्रयत्वे तस्य भावत्वापत्तिरिति ध्येयम् । अखण्ड-
तयेत्यनन्तरं तदपेक्षया द्रव्यत्वस्येतिशेषः ।

(१०१) नचादृष्टेति । अदृष्टनाश्रये घटादौ द्रव्यत्वस्य घृत्नेरसम्भवधारणाया
दृष्टेतेति । ईश्वरज्ञानादिनाश्रये तत्र तद्विचलेः स एव दीप इत्यत आह ।
कार्येति । समवायिकारणनाश्रये तत्र तद्विचलेदीपतादवस्थामित्यत आह ।

अन्यविशेषवत्त्वम् । एतत्द्रव्यजातीयस्यैव सम्भव-
तीत्यर्थः । अथवान्यत्रावयविद्रव्येभ्य इति भविष्यति ।
अनाश्रितत्वमाधारैकस्यभावता । नित्यत्वं द्रव्यत्वे स-
तीति बोद्धव्यम् । चकाराद्विपर्ययण विशेषरहितद्रव्य-
तथापि कार्यकारणभावनिरूपकसम्बन्धनाश्रावृत्तिजातिमदृत्ति-
पदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वमभिप्रेतम् ।

अन्येति । अन्यरूपो विशेषो व्यावर्त्तको धर्मस्तद्वत्त्व

गुणेति । कर्मव्युदासायाह नाशयेति । गुह्यत्वादिवारणाय सत्तामाज्ञाप्येति ।
उपाधेः साक्षाद्द्रव्यत्वाभावाज्जातिपदं स्वरूपनिर्वचनपरम् । केचित्तु तद्विन्न
तद्द्रव्यजात्यव्याप्यत्वे सति तद्द्रव्यत्वं साक्षाद्द्रव्यत्वमुपाधेरपि । तथाच स्नेह-
द्रव्यान्यतरत्वमादायातिव्याप्तिरिति जातिपदमित्याहुः । तन्न । द्रव्यत्वव्याप्य-
मूर्त्तत्वं व्याप्येतरसत्तादौ द्रव्यत्वसाक्षाद्द्रव्यत्वापत्तेः । विनिगमकाभावादिति ।
यद्यप्यसमवर्त्यकारणनाशकाले द्रव्यनाशाभावात् तस्यावश्यापेक्षणीयतया विभा-
गस्य द्रव्यनाशकत्वे मानाभावः तेनैव चान्यथासिद्धत्वात् तथापि नाशयत्वं यदि
तत्प्रयोज्यनाशप्रतियोगित्वं तदेवं बोध्यम् । यदि तज्जन्यनाशप्रतियोगित्वं तत्तदा-
क्षित्यादिनाशेऽस्मदादिप्रयत्नजन्यत्वाभ्युपगमाददृष्टवदात्मसंयोगस्य सर्वोत्पत्तिनिमित्त-
त्वेन तज्जन्यनाशप्रतियोगित्वात् द्रव्यत्वस्यासम्भो बोध्यः । कार्यकारणेति ।
यदि द्रव्यविभाजकोऽत पाठस्तदा द्रव्यपदं पदार्थपरम् । अन्यथा तत् एव गुणादि-
वारणे व्यर्थविशेषणत्वापत्तेः । यद्यपि कार्यनाश्यावृत्तात्वेव युक्तं तथापि मूलानु-
रोधादेवमुक्तम् । यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे न वैयर्थ्यम् । नाश्यावृत्तित्वमत्र
विभाजकोपाधिविशेषणम् । न तु जातिविशेषणम् । अन्यथा तादृशस्नेहत्व-
जातिमात्रवृत्तितया गुणत्वस्यातिव्याप्यापत्तेः । तद्वाशयत्वञ्च तदुत्पत्त्यव्यवहितो-
त्तरनाशप्रतियोगित्वम् । तेन तच्छरीरकार्यखङ्गादिना तद्वाशदर्शनाच्चासम्भवः ।
अतएवादृष्टेश्वरज्ञानादिकारणनाशत्वात् द्रव्यस्य नासम्भवः । गुणकर्मवारणाया

त्वम् । आश्रितद्रव्यत्वम् अनित्यद्रव्यत्वञ्चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य
इति । पृथिवीत्यादि । अनेकत्वम् । बहुत्वसमवाया

मित्यर्थः । एतत् द्रव्येति । (१०२) अन्यविशेषवन्निष्ठसत्तेतर-
जातिमत्त्वमित्यर्थः । अथवेति । तदिहापि योजनीयम् । अतो
वा नाव्याप्तिरित्यर्थः । आधारेकेति । समवाये नाधारेकस्वभा-
वता । तेनह परमाणुरिति प्रतीतः तस्याधेयत्वेऽप्यदोषः ।
बहुत्वेति । यद्यपि घटपटाकाशा इति बहुत्वसंख्यात्राप्यस्ति

वृत्तीत्यन्तम । सामान्यादिवारणाय जातिमहृत्तीति । उण्यत्वादिस्पर्शविभाजको
पाधिमादायातिव्याप्तिवारणाय पदार्थेति ।

(१०२) घटादावव्याप्तिरित्यत आह । अन्येति । अन्यपदं विशेषपदार्था-
पलक्षकम् । प्रमेयत्वादिकमादाय गुणेऽतिव्याप्तिवारणाय जातिपदम् । तदापि
समवेतमात्रपरमित्याहुः । 'समानाधिकरणेति । उक्तगत्याकाशादावतिव्याप्ति-
वारणाय व्याप्यान्तम ।

ननु यत्र बहुत्वसंख्या तत्र समानाधिकरणद्रव्यविभाजकोपाधिरिति सामा-
न्यतो व्याप्तिमत्त्वात् दोषतादवस्थ्यम् । न च तादृशोपाधेः प्रत्येकं व्याप्यता विव-
क्षिता । समानाधिकरणपदौयर्थ्यापत्तेरिति चेदत्राहुः । प्रत्येकव्याप्यता न
विवक्षिता । तथाच सामान्यतो व्याप्तिमत्त्वाद्जातिव्याप्तिवारणाय समानाधि-
करणेति । समानाधिकरणत्वमन्नाधिकरणत्वं विवक्षितमिति न दोषताद-
वस्थ्यम् । नचैवं व्याप्यपदार्थान्तर्गतनियमांगो व्यर्थ इति वाच्यम् । तत्रैव
तात्पर्यादिति । वस्तुतस्तु द्रव्यविभाजकोपाधिव्याप्यत्वं द्रव्यविभाजकोपाध्यत्यन्ता-
भावसमानाधिकरणत्वं विवक्षितम् । एवञ्चाभाववारणाय समानाधिकरणपद-
मिति । ईश्वरापेक्षावद्भिन्नवस्तुसंख्यायाः सर्वत्र सम्भवाद्भाव्याप्रशङ्केति ।

संस्कारवदवृत्तीति । गुणकर्मोतिव्याप्तेराह संस्कारवदवृत्तीत्यत्यन्ताभावविशेष-

अपरा जातिः पृथिवीत्वादिका । तद्वत्ता तत्समवायः
संस्कारवत्ता चेति द्रष्टव्यम् ।

क्षितीत्यादि । क्रिया स्पन्दः तद्वत्ता । मूर्त्तत्वमसर्व-
गतपरिमाणयोगः । परत्वापरत्वे गुणविशेषौ वक्ष्येते ।

तथापि समानाधिकरणद्रव्यविभाजकोपाधिव्याप्यबहुत्वसंख्यावत्त्व-
मिहाभिसंहितम् । संस्कारवत्ता चेति । क्षित्यादिचतुर्णां वेग-
स्थितिस्थापकवत्त्वादात्मनो भावनावत्त्वात् मनसो वेगवत्त्वात् ।
न चेश्वरात्मन्यव्याप्तिः । संस्कारवदवृत्तिद्रव्यत्वसमानाधिकरणा-
त्यन्ताभावप्रतियोगिजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ।

धात्वर्थः क्रियातिव्यापिकेत्यन्यथा व्याचष्टे । स्पन्द इति ।
स्पन्दवदवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । (१०३) एवं परत्वा-

णम् । गुणात्यन्ताभावश्च संस्कारवदवृत्तिरित्यदोषः । संस्कारवदवृत्तित्वञ्च संस्कार-
त्वावच्छिन्नवृत्तित्वम् । तेनात्मत्वात्यन्ताभावस्य यत्किञ्चित्संस्कारवदवृत्तित्वेऽपि
जातिव्याप्तिः । सकलसंस्कारवदवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगिसत्ताजातिमादाय गुणा-
द्यतिव्याप्तेराह । द्रव्यत्वसमानाधिकरणेति । सत्तात्यन्ताभावश्च न द्रव्यत्वसमा-
नाधिकरण इति नोक्तदोषः । अत्यन्तपदं स्वरूपनिर्व्वचनम् । जातेः प्राग्भावाद्य-
भावात् । तदन्योन्याभावस्य यावत्संस्कारवदवृत्तित्वात् । व्याकाशजनान्यतरत्व-
मादायाकाशेऽतिव्याप्तेराह । जातीति । यदि संस्कारवदवृत्तीति पाठः तदा
तज्जातिविशेषण मन्यञ्च पूर्व्ववत् ।

(१०३) एवमिति । नन्वीश्वरापेक्षाबुद्धिसत्त्वे सर्वत्र तदुत्पत्तिमन्भव इति
चेन्न । सर्गाद्यकालद्वयणकादाहुत्पत्ते दैववशाच्चष्टे प्रयोजनाभावात् तदनुत्पत्ते
रित्येके । अतद्गुणसंविज्ञानवज्ज्वाह्णिणा वेग एवोक्त इत्यन्ये । विभुवृत्तीति ।

वेगः संस्कारविशेषः तद्वत्ता । आकाशेत्यादि ।
 सर्वगतत्वं पूर्वोक्तेषु सर्वेषु गतत्वं सम्बन्धः । परम-
 महत्त्वं प्रकर्षकाष्ठाप्राप्तमहत्परिमाणयोगः । नन्वि-
 यत्ता परिमाणमिति चेन्न । संख्यागुरुत्वयोरपि तथा
 भावप्रसङ्गात् । हस्तवितस्त्यादिपरिकल्पनाभावे पर-
 माणुषु तदभावप्रसङ्गाच्च । तदभावे परमसूक्ष्मत्वात्
 परिमित एव परमाणुरिति चेन्न । तदभावेऽपि परम-
 महत्त्वात् । परिमितमेवाकाशादिति न कश्चिद्विशेषः ।
 तस्माद्द्वस्तवितस्त्यादिप्रकर्षनिकर्षवानितरेभ्यो व्यावृत्तः
 परम्परमनुवृत्तश्च गुणविशेषः प्रत्यक्षमिदो दुरपङ्गवः ।
 तस्य यथा निकर्षकाष्ठया परममहत्त्वमपीति । सर्व-

दावपीति नोत्पन्नविनष्टाव्याप्तिः । असर्वगतति विभ्वृत्ति-
 परिमाणवत्त्वमित्यर्थः । परत्वापरत्वे व्याप्यव्यापकभावाति-
 व्यापके इत्यन्यथा व्याचष्टे । परत्वेति । वेगो निरन्तरगति-
 मन्तानुः क्रियावत्त्वेनैव प्राप्त इत्यन्यथा व्याचष्टे । संस्कारति ।
 तस्य गुणविशेषत्वाच्च ततस्तन्नाम इत्यर्थः । गतत्वं स्पन्दाभावा-
 दसम्भवात् इत्यन्यथा व्याचष्टे । सर्वेष्विति ।

ननु विभुत्वमनर्थाच्चपरिमाणवत्त्वं तथावावर्त्तितपरिमाणयोगत्वमेवास्तु
 लाघवादिति चेन्न । यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे दापाभावादित्येक । नित्य-

संयोगिसमानदेशत्वं सर्वेषां संयोगिनां मूर्त्तानां
 संयोगवृत्त्या आकाशादयो देशस्तेषां भाव स्तत्त्वम् ।
 पूर्वमाकाशादय एव सर्वमूर्त्तेषु वर्त्तन्त इत्युक्तं सम्प्रति
 तु त एवाकाशादिषु वर्त्तन्त इत्यपौनरुक्त्यम् । अथवा
 पूर्वं मूर्त्तिसंयोगा एवाकाशादिषु वर्त्तन्त इत्युक्तं
 सम्प्रति मूर्त्ता एव नभःप्रभृतिषु वर्त्तन्त इत्यपौन-
 रुक्त्यम् । चकारात् क्रियापरत्वापरत्ववेगविरहः ।

ननु प्रागुक्तयावन्निरूपितैकसम्बन्धाश्रयत्वमभिद्धम् । न च
 सर्वेषां मूर्त्तानां ये संयोगास्तद्वत्त्वम् । घटपटसंयोगादीनामिहा-
 भावात् । मैवम् । संयोगित्वावच्छिन्नमूर्त्तनिष्ठात्यन्ताभावप्रति-
 योगित्वस्य यत् संयोगित्वं सर्वमूर्त्तेषु वर्त्तते तद्वत्त्वस्य वा विव-
 महत्त्वाश्रयपरं विभुपदमित्यन्ये । यः संयोग इति । योयः संयोग इत्यर्थः ।
 संयोगित्वावच्छिन्नेति । संयोगित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकेत्यर्थः । एतच्च सत्तादा-
 र्थित्व्याप्रिवारणाय । न च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमादेवमपि दोष-
 तादयस्थितिर्मात्रं वाच्यम् । तदभ्युपगन्तुमतेनैवोक्तत्वादित्याहुः ।

आकाशादिनिष्ठ तादृगात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तत्रापीत्यत उक्तं मूर्त्तनिष्ठेति ।
 एवञ्च संयोगसम्बन्धेनाकाशादयो वर्त्तन्ते इत्येकदेशिमत महत्तित्वप्रसिद्धिश्च समवेत-
 त्याभावनिसम्बन्धेनेति बोध्यम् ।

तत्संयोगवृत्ताप्रत्याकाशादि न वर्त्तते इति मतमानम्बराह । यदिति । तथाच
 सम्बन्धस्यैकत्वं यावत्त्वं वा न विवक्षितम् । किन्तु संयोगप्रतियोगिन एव यावत्त्व-
 मितिभावः । सजातीयेति । ज्ञानाद्यपेक्षया महत्त्वमपकर्षाश्रय इति मते सजा-
 तोयपदम् ।

पृथिव्यादीनामिति । भूतत्वमौपाधिकं सामान्यम् । अथ जातिरेव तत् किं न स्यात् । न स्यात् । व्यञ्जननियमाभावेन व्यक्तिनियमानुपपत्तेः । वहिरिन्द्रियग्राह्यगुणवत्ता तद्व्यञ्जिकेति केचित् । तदा मूर्त्तत्वमपि जातिरेव स्यात् । अर्वाच्छिन्नपरिमाणस्य व्यञ्जकस्य सद्भावात् । एवमस्तु को दोषः । इति चेन्न । जातिमङ्गरप्रसङ्गात् । तथाहि मनसि मूर्त्तत्वं नभसि च भूतत्वं परस्परपरिहारणं वर्त्तमानं पृथि-

क्षितत्वात् । प्रकर्षेति । सजातीयप्रतियोगिकापकर्षानाश्रयमहत्त्वस्य नित्यमहत्त्वस्य वा योग इत्यर्थः । शेषं सुगमम् ।

औपाधिकमिति । (१०४) संस्कारत्वान्यवहिरिन्द्रियग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमद्विगेषगुणवत्त्वम् आत्मभिन्नविगेषगुणवत्त्वं वेत्यर्थः । जातिमङ्गरेति । न च नानैव भूतत्वं मूर्त्तत्वञ्च स्यात् । मूर्त्तत्वं यदि पृथिवीत्वव्याप्यजातिः स्यात् काल्पयतिः स्यात् । सत्तावद्भावहारान्ययामिदौ मानाभावश्चेत्यर्थात् ।

(१०४) संस्कारत्वान्येति । वहिरिन्द्रियग्राह्यविगेषगुणवत्त्वमित्येव कृतं परमाण्वादावव्याप्तिरिति जातिगर्भम् । तादृशसंस्कारत्वजातिमद्भावनावच्यादात्मन्यतिव्याप्तिवारणाय संस्कारत्वान्येति जातिविशेषणम् । ज्ञानत्वमादाय तद्वैवांतिव्याप्तिरिति वहिरिन्द्रियग्राह्येति जातिविशेषणम् । गुणत्वार्दिकमादाय दोषतादवस्थमिति गुणत्वव्याप्येति । गुणत्वमून्यान्योन्याभावस्य रूपादौ वहिरिन्द्रिय-

व्यादौ सङ्गीर्येत । अमु तर्हि पृथिवीत्याद्यनेकनिव-
 म्बनप्रवृत्तिरेव भूतशब्दोऽत्रादिवदिति चेत् । न । एक-
 निमित्तत्वे सम्भवति अनेकार्थत्वकल्पनानवकाशात् ।
 तस्माद्भोक्तव्याश्रयतया भूतानि सिद्धानि प्रसिद्धानीति
 भूतानीत्युच्यन्ते । इन्द्रियप्रकृतित्वमिन्द्रियोपादान-
 कारणात्वम् । तच्च नभसोऽवच्छिन्नानवच्छिन्नभेदकल्पन-
 योपपादनीयम् । अन्यथा भूतेभ्य इति पञ्चमी समान-
 तन्त्रे स्वतन्त्रे च मनस एतद्वैधर्म्यं न स्यात् ।

अस्त्विति । तथाच न पक्षमाधर्म्यमकं भूतत्वमिति भावः ।
 श्रोत्रनित्यत्वादाकाशे स्वरूपामिडिं निराकरोति तच्चेति । अन्य-
 र्थेति । घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणि इन्द्रियाणि भूतेभ्य इति
 न्यायसूत्रे पञ्चेन्द्रियाणां भूतोपादेयत्वम् । इह तु पृथिव्यादिपञ्चा-
 नाभिन्द्रियोपादानत्वं मनोवैधर्म्यमुक्तं तन्न स्यात् । मनसोऽपि
 आकाशतुल्यत्वादित्यर्थः ।

पाह्यस्य ज्ञानादावपि वृत्तेरात्मन्यतिव्याप्तिवारणाय जातिपदं समवेतमात्रपरम
 संयोगत्वमादायातिव्याप्तेराह विशेषेति । नन्वेतदप्रयोजकमत आह व्यवहारेति
 यद्यप्येवं घटत्वमपि नाना न स्यान्नाहिसौवर्णघटादिमाधारणोपाधिर्नैव व्यवहार-
 न्यथासिद्धेः तत्राप्येवमन्ते तत्रापीष्टापन्नरेव । अतएव संस्थानविशेषैकार्यसम-
 प्रायि दृश्यत्वमेव घटत्वमित्युक्तं कसुमाङ्गनिप्रकाशे । क्वचित्तपाध्यप्रतिसम्बन्धेऽपि
 घटोऽयमिति वारंस्त तदप्रतिसम्बन्धे नतंऽप्य तत धानासीति विशेषेण तदव्याहृतः ।

प्रकृतिशब्दः स्वभावार्थी वा । तथाच मनोव्यव-
च्छेदाय सन्निधिसिद्धं वाच्यपदमनुसञ्जनीयम् । वाच्यै-
कैकेन्द्रियग्राह्यविशेषगुणावत्त्वम् । वाच्यनानात्मगुणाग्रा-
हिणा एकैकेन प्रतिनियतेनेन्द्रियेण साक्षात्कारिज्ञान-

नन्ववच्छेदिका कर्णगण्डुली नेन्द्रियमवच्छेद्यज्ञानमवेत्यत
आह । प्रकृतिशब्द इति । यद्यप्येतदघटाद्यव्यापकं तथापि
वह्निरिन्द्रियवृत्तिद्रव्यविभाजकापाधिमत्त्वमभिप्रैतम् । अनात्मिति ।
(१०५) अनामगुणाहकत्वं मनस्यपीत्यात्मगुणाग्राहकंणेत्यर्थः ।

(१०५) आत्मगुणिति । अत्र गुणपदमनावश्यकम् । यथाश्रुतस्य परमाण्वा
द्यतिव्याप्तेराह । द्रव्यग्राहकैति । संयोगत्वादितिमादायात्माद्यतिव्याप्तेराह
ग्राह्यान्म जातिविशेषणम् । गुणविशेषणत्वे तादृशत्वसरेण संयोगवृत्तिमंयोग
त्वादितिनिवन्धनातिव्याप्तितादवस्थान । द्रव्यग्राहकैत्यपि तदर्थमेव । द्रव्य-
ग्राहकैन्द्रियाणि चक्षुस्त्वङ्मनांसि तद्रग्राह्यत्वं न रूपत्वादावित्यव्याप्तिरित्यत उक्तं
यावदिति । तथा विशिष्टाभावस्य प्रत्येकरुपाह्यत्वेऽपि सत्त्वाच्चाव्याप्तिः । द्रव्य-
ग्राहकयावद्रग्राह्यत्वं संयोगत्वेऽपि तस्य द्रव्यग्राहकमक्षिर्कथं व्यक्तिविशेषाग्राह्य-
त्वात् । एवञ्च पूर्ववत् आत्मादौ धर्मत्वादितिमादायातिव्याप्तेराहैन्द्रिय-
ग्राह्येति । ज्ञानत्वादिक्रमादायातिव्याप्तेराह वह्निरिति । प्रमात्यजातिनिवन्ध-
नातिव्याप्तेराह गुणत्वव्याप्येति । गुणवृत्तिपदं यद्यस्ति तदा स्वरूपनिर्धचनम् ।
जातिपदञ्चाशुविनाशिविशेषगुणत्वमृत्नान्यत्वमादाय ज्ञानादिमंशहादतिव्याप्ति-
वारणाय । तस्येगज्ञानादिमात्रवृत्तित्येनोक्तरूपत्वात् । यद्यप्येवमप्यपिमगुणपदं
व्यर्थमेव तथापि तादृशगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तादृशजातिमद्गुणमत्त्वं चेति
साधर्म्यद्वयं बोध्यम् ।

परमाण्वाद्यव्याप्तेराह । महत्त्वाश्रयेति । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय ग्राह्यान्

साधनेन ग्राह्या ग्रहणयोग्या ये गुणा गन्धादयः पर-
स्परं विशेषा व्यवच्छेदहेतवः तद्वत्त्वम् । अत्र विवक्षा-
भेदेन वाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्यगुणवत्त्वं वाह्येन्द्रियग्राह्य-
विशेषगुणवत्त्वं वेति बोद्धव्यम् । चतुर्णां पृथिव्यप्-
तेजोवायूनां द्रव्यारम्भकत्वं द्रव्यसमवायिकारणत्वम् ।
स्पर्शवत्त्वं स्पर्शसमवायः । उपलक्षणञ्चेतत् । अवा-

नन्वेकैकेति विशेषणं व्यर्थं विशेष्यस्यैव प्रकृतोपयोगादित्यत
आह । अत्रेति । द्रव्यग्राहकयावदिन्द्रियाग्राह्यरहिरिन्द्रिय-
ग्राह्यगुणवृत्तिगुणत्वस्याथजातिमद्गुणत्वमित्यर्थः । वाह्येन्द्रियेति ।
महत्त्वाश्रयेन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमद्गुणवत्त्व-
मित्यर्थः । द्रव्यजनकत्वमदृष्टादावतिव्याप्तमित्यत आह । द्रव्यसम-
वायीति । न चान्यावयविन्द्यव्याप्तिः द्रव्यसमवायिकारणवृत्ति-
द्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वमित्यर्थात् । अवान्त्रेति । जन्यानुत्व-

गुणविशेषणम् । न तु पूर्वज्जातिविशेषणम् । संस्कारत्वमादाय भावना-
साधारण्येनात्मन्यतिव्याप्तेर्महत्त्वाश्रयग्राह्यत्वमिच्छादावपीति दोषतादवस्थमित्यत
आह । इन्द्रियेति । संयोगत्वमादाय दोषतादवस्थ्यादाह विशेषेति । सत्ता-
मादायातिव्याप्तेराह गुणत्वव्याप्येति । गुणत्वमून्यान्यत्वमादाय ज्ञानादिसाधार-
ण्यमादात्मन्यतिव्याप्तिप्रारणाय जातिपदम् । गुणपदञ्च पूर्ववत् ।

द्रव्यसमवायीति । संयोगादिममवायित्वं कालादावपीति प्रथमद्रव्यपदम् ।
द्रव्यनिमित्तकारणं तत्रैवति समवायीति । तादृशद्रव्यत्वसत्त्वात् तत्रैवातिव्याप्ते-
रिति चरमद्रव्यपदं व्यर्थम् । तथापि द्रव्यसमवायिकारणत्वं द्रव्यनिमित्तकारणा-
समवायिकारणभिन्नकारणत्वमित्यदोषः । षटाव्याप्तेर्जातिगर्भमाह । जन्यानु-

न्तराणुत्वमहत्त्वं स्थितस्थापकसंस्कारयोगः शरीरा-
रम्भकत्वञ्चेति द्रष्टव्यम् ।

त्वयाणां पृथिव्यप्तजसाम् । प्रत्यक्षत्वं बाह्येन्द्रिय-
ग्राह्यत्वम् । रूपवत्त्वं रूपसमवायः । द्रवत्ववत्त्वं द्रव-
त्वसमवायः । सम्भाव्यते चैतत् द्वयोः पृथिव्युदकयोः ।
गुरुत्वं तत्कार्यं पतनञ्च, रसवत्त्वं रसो माधुर्यादिः

वदृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । एवमवान्तरमहत्त्वमपि
निर्वाच्यम् । शरीरेति । शरीरारम्भकवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्व-
मित्यर्थः ।

आत्मवृत्त्यर्थमाह बाह्येति । (१०६) बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षवृत्ति
द्रव्यत्वापरजातिमत्त्वमित्यर्थः । घटाद्यव्याप्तिनिरामायाह । सम्भा-
व्यते इति । द्रव्यत्ववृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । तत्-
कार्यमिति ।

त्येति । यद्यपि जन्यवृत्ति-तादृगजातिमत्त्वमित्येवास्तु तथापि यथोक्तविशेषण
विशेष्यभावे न वैयर्थ्यम् । जन्यपदं मनस्यतिव्याप्तिप्रवारणाय ।

द्रव्यत्वमादायार्तिव्याप्तेराह । द्रव्यत्वव्याप्येति । द्रव्यत्वकालान्यतरत्यमादाय
कालातिव्याप्तेराह जातीति । घटाद्यव्याप्तेरन्यथाह । शरीरेति । शरीर-
समवायिकारणवृत्तीत्यर्थः । यद्यपि शरीरवृत्तौत्येव युक्तं तथापि तत्रैव तात्पर्य-
मित्येके । यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे न वैयर्थ्यमित्यन्ये । एतच्चोपलक्षणम् ।
इन्द्रियारम्भकवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यपि धेयम् ।

(१०६) परमाणाव्याप्तेरन्यथा व्य चष्टे । बाह्येन्द्रियेति । बाह्यपदमात्म-

तद्वत्त्वम् । आलोकप्रकाश्यत्वम् अभास्वरूपत्वञ्चेति
 चार्थः । भृतात्मनां पृथिव्यादीनां पञ्चानामात्मनाञ्च
 वैशेषिकगुणवत्त्वं स्वाश्रयव्यवच्छेदोपयिकावान्तरसा-
 मान्यविशेषवतो वैशेषिका गुणा रूपादयो बुद्ध्या-

ननु पतनमधःसंयोगफलिका क्रिया यदि तदा तेजस्यति-
 प्रसङ्गः । अथ गुरुत्वाममवाधिकारणिका क्रिया तदा गुरुत्वस्यैव
 साधर्म्यं व्यर्थमधिकम् । मैवम । गुरुत्वप्रयोज्यपतनत्वव्याप्य-
 जातिमतः पतनस्य विवक्षितत्वात् । आलोक्ति ।

नन्वेतदालोकेऽतिव्यापकं विषयतया तत्प्रत्यक्षे तस्यापि हेतु-
 त्वात् । न चालोकान्यत्वेन विशेष्यं परमागवाद्यव्यापकत्वात् । न ।
 (१०७) आलोकान्यत्वे सति तज्जन्यप्रत्यक्षविषयद्रव्यवृत्तिद्रव्यत्वा-
 परजातिमत्त्वस्याभिप्रेतत्वात् । स्वाश्रयेति । स्वाश्रयसमानाधि-

न्यतिव्याप्तिशरणाय । विशेषगुणत्वादिकमुपाधिमुपादायानिव्याप्तेराह । जातीति ।
 प्रत्यक्षपदं लौकिकप्रत्यक्षपरम । द्रव्यत्ववृत्तीति । गुरुत्वेति । न चात्रापि
 गुरुत्वस्यैव गमकत्वे शेषवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । पतनत्वव्याप्यजातिविशेषकं पतनस्य
 विवक्षितत्वात् । तत्परिचयार्थं गुरुत्वप्रयोज्येत्युक्तम् । ननु तस्यापि हेतुप्रवेश
 इति । यद्यपि तादृशमपि पतनमव्यापकं तादृशपतनसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्य-
 जातिमत्त्वं लक्षणम् ।

(१०७) आलोकान्यत्वे सतीति । सत्यन्तमालोकशरणाय । आत्मशरणाय
 तज्जन्येति । आलोकजन्येत्यर्थः । आलोकपदञ्चात्र न तेजःपरं किन्तु प्रभासाव-
 परम् । तेन तेजसशरीरजन्यप्रत्यक्षविषयात्मनि नातिव्याप्तिः । प्रत्यक्षपदं लौकिक-

दयश्च तद्वत्त्वम् । उपलक्षणञ्चैतत् । प्रत्यक्षगुणवत्त्व-
ञ्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । क्षित्युदकात्मनां चतुर्दशगुणवत्त्वम् ।
संख्यामात्रेण साधर्म्यमेतत् । न तु गुणा विश-

करणद्रव्यविभाजकोपाध्यन्ताभावममानाधिकरणगुणवृत्तिगुण-
त्वव्याप्यजातिमद्गुणवत्त्वमित्यर्थः । प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षगुणवद्-
वृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वमित्यर्थः ।

प्रत्यक्षपरम । द्रव्यपदं व्यर्थम् । सत्ताभादायातिव्याप्तेराह । द्रव्यत्वव्याप्येति ।
स्पर्शवत्त्वादायातिव्याप्तेराह । जातीति ।

स्वाश्रयेति । स्वं गन्धत्वादि तदाश्रयो गन्धादिः तत्समानाधिकरण तादृशो-
पाधिः पृथिवीत्वादिस्तद्व्यन्ताभावो जलादौ तत्समानाधिकरण गुणादिति गन्ध-
त्वादि तद्वत्त्वं विशेषगुणत्वं तदाश्रयत्वञ्च वैशेषिकगुणवत्त्वं क्षित्यादीनां साधर्म्य-
मित्यर्थः । रूपादेश्च यद्यपि रूपत्वादिना तथात्वं तथापि नीलत्वादिना तथात्वम् ।
जलादिरूपेऽपि रूपत्वव्याप्यजातिविशेषस्य सत्त्वात् । गुणवृत्तीति गुणपद व्यर्थम् ।
गुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यपदयोरन्यतरान्तर्भावेन लक्षणद्वयम् । मनोवेगत्वाद्युपाधिभादा-
यातिव्याप्तेराह । जातीति ।

ननु निर्विडुसंयोगे सुवर्णद्रव्यमात्रनिष्ठजात्यभ्युपगमान् सुवर्णद्रव्ये पतन-
वैलक्षण्यमनुजेयजातिविशेषयति गुरुत्वे च विशेषगुणलक्षणमतिव्याप्तिमिति चेत् ।
भ्रान्तोऽसि । न ह्यत्र विशेषगुणलक्षणं प्रकृतं किन्तु पृथिव्यादिषट्केतरभेद-
साधकतया विशेषगुणवत्त्वं निरुक्तं तत्र नोक्तदोषः । प्रत्युत तद्व्यावर्तकविशेषगो-
पादाने व्यर्थविशेषणत्वापत्तेः । यदातु विशेषगुणलक्षणजिज्ञासा तदा तद्विशेष-
विशेषितमेतदेव लक्षणं सुवर्चमिति । परमाणवव्याप्तेराह । प्रत्यक्षगुणवद्वृत्तीति ।
प्रत्यक्षपदं सर्वत्र लोकि मन्वद्यक्षपरम् पदार्थविभाजकद्रव्यत्वभादायातिव्याप्तेराह ।
द्रव्येति ।

षतो विवक्षिताः । सम्भावितञ्चैतत् साधर्म्यं न तु
 व्यापकम् । परमेश्वरात्मन्यसम्भवात् । तानग्रे गणयि-
 ष्यति । आकाशात्मनां क्षणिकैकदेशवृत्तिविशेषगुण-
 वत्त्वम् । क्षणिका आशुतरविनाशिजः एकदेशवृत्तयो
 व्याप्यवृत्तयो विशेषा ये स्वाश्रयव्यवच्छेदाय गुणा स्तद-
 त्वम् । अत्रापि विवक्षाभेदादेकदेशवृत्तिविशेषगुण-
 वत्त्वम् । क्षणिकविशेषगुणवत्त्वञ्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।
 आकाशे तादृशो गुणः शब्दः । आत्मनि बुद्ध्यादिः ।

संख्यामात्रेणेति । (१०८) उष्णस्पर्शसमानाधिकरणप्रत्यक्ष-
 द्रव्यवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिममानाधिकरणगुणत्वमित्यर्थः । यथा-
 श्रुते दोषमाह । नत्विति । सम्भावना योग्यता सा च निरुक्त-
 रूपैव । क्षणिकत्वस्यानङ्गीकारादाह । आशुतरिति । क्षणचतु-
 ष्टयाव्यापका इत्यर्थः । यद्वा विभुप्रत्यक्षगुणवत्त्वं निरवयवैन्द्रिय-
 ग्राह्यगुणवत्त्वं वा विवक्षितम् । द्वित्वाद्याशुतरविनाशिगुणवत्त्वं
 क्षित्यादेरपीत्यत उक्तम् एकदेशिति । एकदेशवृत्तिसंयोगवत्त्व-
 मन्यत्रापीत्यत उक्तं क्षणिकेति । अव्याप्येति । स्वसमानाधि-
 करणात्यन्ताभावप्रतियोगिन इत्यर्थः । समुदितविवक्षायामन्य-

(१०८) गुणे संख्या नास्तीत्यन्यथा व्याचष्टे । उच्यते । तेजोवारणायोष्ण-
 स्पर्शासमानाधिकरणेति तादृशजातिसमानाधिकरणगुणविशेषणम् । नतु तादृश-
 जातिविशेषणम् । तादृशजातिमत्त्वस्यैव विशेषगुणत्वे विशेषवैयर्थ्यापत्तेः । द्रव्यत्व-

दिक्कालयोः पञ्चगुणवत्त्वम् । सङ्ख्यापरिमाणपृथ-
क्त्वसंयोगविभागाः पञ्चैव गुणाः दिशि काले च
सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तकारणत्वम् । तत्समवेतद्वित्त्व-

तरविशेषणवैयर्थ्यमागङ्गाह । अत्रार्पति । क्षणिकविशेषेति ।
न चेखरात्मन्यव्याप्तिः । क्षणिकविशेषगुणवद्बृत्तिद्रव्यविभाजको
पाधिमत्त्वस्य विवक्षित्वात् । संख्यादिपञ्चवत्त्वं द्रव्यमात्रस्येत्यत
आह । पञ्चैवेति । विशेषगुणशून्यविभुत्वमित्यर्थः ।

व्याप्यपदवैयर्थ्यापत्तेश्च । यथोक्तविशेषणविशेष्यभावं न वैयर्थ्यम् । वाध्वाद्यति-
व्याप्तेराह । प्रत्यक्षद्रव्यवृत्तीति । द्रव्यपदमत्र अर्थम् । सत्तामादायातिव्याप्ते-
राह । द्रव्यत्वव्याप्तेति । घटाकाशान्यतरत्वमादायाकाशवृत्तिव्याप्तिप्रवारणाय ।
जातीति । तादृशघटत्वजातिममानाधिकरणघटाकाशान्यतरत्वसत्त्वाकाशवृत्ति-
व्याप्तेराह । गुणेति । अद्विष्टगुणेत्यर्थः । तेन घटाकाशसंयोगादिकर्मादाय न
दोषतादवस्थ्यम् । निरुक्तस्य तत्र सत्त्वादाह । यथाश्रुत इति । चतुर्थक्षणेति-
ध्वंसप्रतियोगिन इत्यर्थः ।

विस्थिति । विभुत्वे सति प्रत्यक्षगुणवत्त्वमित्यर्थः । तस्मान्निस्थित घटाद्यति-
व्याप्तिप्रवारणाय । कालाद्यातिव्याप्तिप्रवारणाय प्रत्यक्षेति । सत्तामादाय दोष
तादवस्थ्यादुक्तं गुणेति । प्रत्यक्षगुणवद्बृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वं अग्रिमभाग
तात्पर्यम् । तेन न परमेश्वरात्मन्यव्याप्तिः । एवमग्रेऽपि । निरवयवेति । इन्द्रिय
त्वेन प्राच्छक्यं विवक्षितम् । तेन मनोव्याहृकरूपादिकर्मादाय नातिव्याप्तिः ।

क्षणिकेति । क्षणिकत्वावच्छेदकजातिमद्विशेषगुणवद्बृत्तीत्यर्थः । तेन चतुर्थ
क्षणे रूपादिनाशसम्भवेऽपि नातिव्याप्तिः । द्वित्यादिकर्मादायातिव्याप्तेराह ।
द्रव्येति । गुणे पञ्चत्वं नास्त्येव सत्त्वे वा अतिभेदानामनन्तत्वात् पञ्चव्यवधारण-
समुक्तमित्यन्यथा लक्षणमाह । विशेषेति । नित्यविभोरेति । दैशिककालिकान्य-
व्यतिरेकाभावादिति भावः ।

पृथक्त्वादि संयोगविभागवर्जं सर्वाण्युत्पत्तिमन्ति गृह्यन्ते
तेषां निमित्तकारणं दिक्कालौ । न हि दिक्कालान-
पेक्षं किञ्चिदुत्पद्यते । तथाच व्यपदिश्यन्ते दूहेदानीं
जात इति । गृहे जातो गोष्ठे जात इत्यनिमित्तमपि

तथाचेति । नन्वेतावता न कारणत्वमिडिः । इह गवि गोत्व-
मित्यादौ व्यभिचारादिदानीमित्यनेन कालावच्छेदकसूर्यस्य
स्यन्दादेरेव विषयीकरणात् । न चहेदानीं जात इत्युत्पत्तिं प्रत्या-
धारताप्रतीते वीधकं विना कारणत्वमिह कपाले घटो जात इति
वदिति वाच्यम् । उपाधेरेव तथात्वे नित्यविभोः कारणत्वे माना-
भावात् । सैवम् । उपाधेरनुगतत्वेनानुगतकारणोक्तेस्विप्रत्ययस्य
दिक्कालयोरेव विश्रान्तेः । न चाकाश एव तदापत्तिः । (१०६)
अभिन्नतन्तुहेतुकद्रव्यगुणकर्मभिन्नं यावत्कार्यं निरवयवेन्द्रियग्राह्य-

उपाधेरिति । ननु नित्यविभो कालस्य कारणत्वेऽपि कालोपाधीनामवश्यं
कारणत्वमित्यावश्यकत्वात्लाघवाच्च तेषामेव हेतुत्वमस्ति । नाननुगमः कालो-
पाधित्वेनानुगमात् । अन्यथा तदवच्छिन्नकालत्वमप्यनुगतं न स्यादिति चेन्न ।
उत्पन्नाधिकरणत्वेन प्रतीयमानताया उभयत्रापि विशेषादुभयोरपि कारणत्वा-
दित्याहुः ।

(१०६) अभिचेति । भिन्नान्तमत्र पञ्चभिन्नस्यैव दृष्टान्तत्वमिति मते दृष्टान्ता-
र्थम् । न चाभिन्नतन्तुहेतुकं द्रव्यमसिद्धमसमवायिकारणसंयोगादिति वाच्यम् ।
अंशुद्वयसंयोगस्यैव कारणैकार्यप्रत्यासन्नत्वेनासमवायिकारणत्वमिति मतावलम्बनाय
वा घटमात्रसमवेतरूपार्दिमात्रपक्षत्वे घटजन्यत्वेन सिद्धसाधनधारणाय याव-

गेहादि व्यपदिश्यत इति चेन्न । तस्याप्यधिकरणतया
निमित्तत्वात् । न ह्यधिकरणमकारणकमिति ।

विशेषगुणजातीयशून्यसाधारणद्रव्यजन्यं कार्यत्वात् सम्मतवदित्य-
नुमानात् । दिक्ममवेतभिन्नं कार्यं पक्षीकृत्य कार्यत्वाद् दिग्
जन्यत्वं माध्यमित्याहुः ।

दिति । आत्माकाशजन्यत्वेनार्थान्तरवारणाय शून्यान्तम् । दृष्टान्तासिद्धिवार-
णाय निरवयवैन्द्रियप्राप्तेति । इन्द्रियत्वेनाप्राहकता विवक्षिता । तेन तन्तु-
गन्धादे र्मनोग्राह्यतया न दोषतादवस्थस्य । मनोग्राह्यात्मैकत्वजातीयगुणकाले
सत्त्वाद्दुषो दृष्टान्तासिद्धयेत्यत उक्तं विशेषेति । ईश्वरेणार्थान्तरवारणाय जाती
येति । साजात्यञ्च गुणत्वयाप्यजात्या बोध्यम् । मनसार्थान्तरवारणाय साधार-
णेति । एकस्वर्भः मनन्त्यनेकमिति नोक्तदोषः । न चैवमथेकेन केनचिन्मन-
सार्थान्तरविनिगमनाभावेन प्रमाणाभावेन च जनकत्वे बाधात । इह तृप्त्यधिक-
करणतया प्रतीयमानत्वेन बाधाभावादित्याहुः । ईश्वरज्ञानेनार्थान्तरवारणाय
द्रव्येति ।

ननु च तत्तद्द्रव्यादित्यस्य तत्तद्द्रव्यजन्यतयार्थान्तरमिति वाच्यम् । लाघवेन
पक्षीभूततावत्कार्यजनकीभूतस्यैकस्य सिद्धेः । न चैवं दृष्टान्तीभूतद्रव्यादित्यजन-
कत्वं तस्य न स्यादिति वाच्यम् । अन्तरङ्गकार्यत्वेन तत्रापि तज्जन्यत्वानुगमात् ।
यथैवमपि दिक्कालयोरन्यतरसिद्धराथन्यथासिद्धिरित्यभयोरुक्तसाधर्म्यप्रासिद्धि-
स्तथापि दिग्भिन्नेति विशेषणात् दिग्स्तत्कारणत्वं माध्यम् । न चैवमभयभिन्नत्व-
विशेषणात् तदतिरिक्तसिद्धिरेवञ्च तदतिरिक्तसिद्धिरपीति वाच्यम् । विपक्षे
बाधकाभावात् । प्रकृते त्विच्छेदानीं जातमित्यधिकरणताप्रतीतिरेव विपक्ष-
बाधिकेति ।

दिक्ममवेतभिन्नमिति । पक्षभिन्नमिति पक्षभिन्नदृष्टान्तनाभाय । सम्प्रदाय
मते व्यंशतः सिद्धसाधनवारणाय च भिन्नानं पक्षविशेषणम् । अत्रच दिक्ममवेत-

यद्येवं सम्प्रदानत्वेनादृष्टद्वाराधिष्ठातृतया चात्म-
नामपि सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वमप्यस्ति तत्कथ-
मनयोरेवोपन्यास इति चेत् सत्यम् । अधिकरणतया
तु सर्वोत्पत्तिनिमित्तत्वं विवक्षितम् । यथा हि दिक्का-
लोपाध्यधिकरणा सर्वस्योत्पत्तिः नैवमात्मौपाध्यधि-
करणेति । परत्वापरत्वानुमेयत्वञ्चेति चार्थः । क्षिति-

सम्प्रदानत्वेनेति । क्वचित् सम्प्रदानत्वेन क्वचिददृष्टद्वारा(११०)
क्वचिदधिष्ठातृतयेत्यर्थः । परत्वेति । परत्वाममवायिकारणसंयो-
गाश्रयविभुत्वमित्यर्थः । एवमपरत्वेऽपि । नैमित्तिकं यदि स
कारणमुच्येत तदा सांमिद्धिकमपि द्रवत्वं तथेत्यन्यथा व्याचष्टे ।
अग्नीति । तेज इत्यर्थः । तेजःसंयोगाममवायिकारणद्रवत्ववद्भूति-
द्रव्यत्वमात्तादृशाप्यजातिमत्त्वमत्र विवक्षितम् । अतो नाव्याप्य-
तिव्याप्ती ।

त्वमुपाधिः । न च दिग्जन्ये तद्वृत्तिभंयोगध्वंसादौ साध्याव्याप्तिः, दिग्वृत्तित्व-
स्योपाधित्वे वा कार्यमात्रस्यैव तथात्वेन साधनव्यापकत्वमिति वाच्यम् । समवेतत्व-
रूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाच्च ।

किञ्च यथाश्रुतं संयोगादिध्वंसएवांशतः सिद्धसाधनम् । दिग्वृत्तित्वभिन्नत्व-
विवक्षया पक्षतावच्छेदकाप्रसिद्धिरित्यपि नास्वरसोद्भावनमिति । तच्चोपलक्षणमेव ।
कालजन्यत्वमपि साध्यमित्यपि बोध्यम् ।

(११०) क्वचिदधिष्ठातृतयेति । ईश्वरात्मनीत्यर्थः । परत्वानुमेयत्वं तत्साम-
प्रदावृत्तिव्याप्तमित्यन्यथा व्याचष्टे । परत्वेति । परत्वकारणादृष्ट यदात्मसंयोगा-
श्रयत्वमात्मनीत्यत उक्तमममवायीति । पिण्डेऽतिव्याप्तिवारणाय विभुपदम् ।

तेजसोर्नैमित्तिकद्रवत्वयोगः । अग्निसंयोगत् निमि-
त्तादुत्पद्यते यत् द्रवत्वं तत्प्रमवायः । सुवर्णादौ तेजसे
घृतादौ पार्थिवे एवं विपर्ययात् सर्वत्र साधर्मा
वैधर्माच्च वाच्यमिति । एवमनेन न्यायेन साधर्मा
यत् तदेव विपर्ययाद्वावृत्तेवैधर्मा वैधर्मा यत् तदेव
विपर्ययादनुवृत्तेः साधर्मात् । अथवा साधर्माविप-

नन्वभिधेयत्वादेः साधर्मास्य केवलान्वयित्वात् न विपर्यय-
इत्यत आह व्यावृत्तेरिति । यदन्यतो व्यावृत्तं साधर्मा
तदेव स्वाश्रयाव्यावृत्तधीहेतुत्वात् वैधर्मा वाच्यमती नोक्तदीप
इत्यर्थः । वैधर्मा तु विपर्ययादित्यत्र नायमर्थ इत्याह । अनुवृत्ते
रिति । वैधर्मा यदनेकवृत्ति तदेवानुगतधीहेतुत्वात् साधर्मा

संयोगपदं स्वरूपनिर्वाचनम् । न च दैशिककालिकोभयपरत्याद्यनुगतजात्यनभ्युपग-
मादननुगम इति वाच्यम् । उभयापरत्यान्यनिमित्तनाश्रयमात्रवृत्तिगुणत्वमाज्ञा-
ह्याप्यजातिमत्त्वम् । उभयपरत्यान्यतादृशजातिमदपरत्वमिति विवक्षितत्वात् ।
यदि च परत्यानुमेयत्वमेकमेव साधर्माभिमतं तदा अपरत्यादिव्यावृत्तकमन्यत्य-
पर्यन्तं न देयम् । तेजःसंयोगेति । अत्र तेज पदं व्यर्थमित्येके । तेजःसंयोगा
समवायिकारणत्वेन तत्रयोश्चजातिरेवोपलज्जितेत्यन्ते । अदृष्टवदात्मसंयोगकार-
णकं सासिद्धिकद्रवत्वेऽपात्यतिव्याप्तिवारणाय असमवायीति । यदि तेज पदसंयोग-
स्तदा असमवायीति न देयम् । एवञ्च लक्षणद्वयं तात्पर्यम् । संयोगजसंयोगमा-
दायातिव्याप्तिवारणाय द्रवत्विति । साक्षात्ताद यद्यस्ति तदा भेदेन व्याप्यत्वबोध-
नायातो नाव्याप्यतिव्याप्ति । यदि तादृशद्रवत्ववत्त्वमुच्यते तदा घटाद्यव्याप्तिः
स्यात् । यदि च द्रवत्ववृत्तीत्यादिकमेव क्रियेत तदा जनेऽतिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः ।

र्य्ययोऽप्यन्यस्मात् साधर्म्यम् । वैधर्म्यविपर्य्ययोऽप्य-
न्यस्माद्वैधर्म्यम् । स्वयमूहित्वा वाच्यमध्यापकेन ग्राह्यं
शिष्यैरिति ।

तद्यथा गन्धवती वैधर्म्यं वक्ष्यति । तद्विपर्य्यया-
न्निर्गन्धत्वमवादीनां साधर्म्यम् । उक्तं जलभृम्योः सा-
धर्म्यं गुरुत्वं रसवत्त्वञ्च । तद्विपर्य्ययादितरेभ्यो वै-
धर्म्यम् । विपर्य्ययस्त्वितरेषां तेजःप्रभृतीनां साधर्म्यं

मित्यर्थः । अतो नैकव्यक्तिके वैधर्म्ये व्यभिचारः । प्रायिकत्वे-
नैतदुक्तमित्यप्याहुः । साधर्म्यविपर्य्ययोऽप्यन्यस्मात् साधर्म्य-
मित्यत्र वैधर्म्यञ्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अन्यस्मादिति ल्यप्लोपे पञ्चमी ।
अन्यं प्राप्य साधर्म्यमित्यर्थः । वैधर्म्यविपर्य्ययोऽप्यन्यस्मात्
वैधर्म्यमित्यत्र साधर्म्यमित्यपि द्रष्टव्यम् ।

तत्र वैधर्म्यं यत् तदेवेत्यत्रोदाहरति । तद् यथेति । तद्गन्ध-
वत्त्वं वैधर्म्यं विपर्य्ययादनुवृत्तेः पृथिवीनां साधर्म्यं वाच्यमि-
त्यर्थः । वैधर्म्यविपर्य्ययोऽपीत्यत्रोदाहरति । निर्गन्धत्वमिति ।
अत्रापि तद्विपर्य्ययादिति योज्यम् । विपर्य्ययात् पृथिवीतो
द्यावृत्तेः । तदपेक्षया वैधर्म्यमेव निर्गन्धवत्त्वं जलादीनां साधर्म्यं
मित्यर्थः । साधर्म्यं यत् तदेवेत्यत्रोदाहरति । उक्तमिति ।
गुरुत्वादिकं यत्साधर्म्यमुक्तं तदेवान्यापेक्षया वैधर्म्यं वाच्यमित्यर्थः ।
साधर्म्यविपर्य्ययोऽपीत्यत्रोदाहरति । विपर्य्ययस्त्विति । गुरुत्वा-

गुरुत्वं नीरसत्वञ्च । एवमात्मानं विहाय परार्थत्वमचेत-
नत्वम् । मनो विहायानन्तःकरणत्व मननुकरणत्वञ्च ।
अम्भो विहाय निःस्नेहत्व मक्लेदत्वञ्च । तेजो विहायानु-
ष्णात्व मदाहकत्वञ्च । जलज्योतिरनिलानामपाकजम्पर्ण-
वत्वम् । जलज्योतिषोरपाकजरूपवत्वम् । दिक्काल-
मनसां वैशेषिकगुणविरहः । वायुकाशदिक्कालमनसा

देरुक्तमाधर्मास्य विपर्ययो यद्गुरुत्वादिकं तदेवेतरेषां जलभूम्य-
पेक्षया वैधर्मा वाच्यमित्यर्थः । परार्थत्वं (१११) भोगानधिकर-
णत्वमित्यर्थः । अनन्तरिति । आत्मग्राहकन्द्रियान्यद्रव्यत्वमित्यर्थः ।
अक्लेदत्वमिति । सामिहिकद्रवत्वविरहिद्रवत्वमित्यर्थः । वाय्वा-
काशेति । प्रत्यक्षद्रव्यावृत्तिद्रव्यत्वमात्रादप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः ।

१११ ननु परार्थत्वं परप्रयोजनत्वं यदि तदा कालादावव्याप्तिः । परप्रयो-
जनहेतुत्वं चेत, तदात्मन्यतिव्याप्तिरित्यन्यथा व्याचष्टे । भोगेति । भोगासम-
वायित्वमित्यर्थ स्तेन शरीरे नाव्याप्तिः । न चेश्वरेऽतिव्याप्तिः । भोगाधिकरण
वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजात्यनधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वादित्येके । भोगपदं सुखादि-
मात्रात्कारपरं न चेश्वरेऽपीति नोक्तदोष इत्यपरे । वस्तुता व्यर्थविशेषणताभयेन
मात्रात्कारमात्रपरमेव तदिति नोक्तदोष । अचेतनत्वमित्यत्र च ज्ञानानधि-
करणत्वं विवक्षितम् । ज्ञानत्वमात्रात्कारत्यजात्योश्च भेद इति नाविशेष इति ।
यच्चात्मानं विहायेत्यत्रात्मपदं संसारिपरमितीश्वरस्यापि लक्ष्यत्वाच्चोक्तदोष इति ।
तत्र । एवमप्यचेतनत्वमित्यत्राव्याप्यापत्तेः ।

नन्वन्तःकरणं मनस्तथाच मनोऽन्यस्य माधर्मा मनोऽन्यत्वं इति हेतुपक्षता-
वच्छेदकयोरभेदे केतरभेदानुमानमित्यन्यथा व्याचष्टे । आत्मेति । पृथिवीपर-

मतीन्द्रियत्वम् । आत्ममनसोः शरीरावच्छेदेनैव वृत्ति-
 आत्ममनसोरिति । शरीरावच्छेदः शरीरसंयोगविशेषः वृत्ति-
 लाभो भोगजनकत्वं तच्चासमवायिकारणत्वम् । तेन भोगासम-
 वायिकारणसंयोगाश्रयत्वमित्यर्थः । शरीरतत्संयोगौ च निमित्त-
 कारणे इति नातिव्याप्तिः । यदा निरवयवत्वे सति ज्ञानहेतु
 शरीरसंयोगवत्त्वमित्यर्थः ।

ननु वैधर्म्यं विपक्षव्यावृत्तौ धर्मो लक्षणमित्युच्यते । तत्र
 कालान्यपदार्थलक्षणानि जात्युपाधिरूपाणि सर्वाणि कालेऽति
 व्यापकानि अलक्ष्ये काले गतत्वात् । न हि पृथिवीत्वादयो रूपा-
 दयो वा न काले इदानीं पृथिवीत्वादिकमित्यनुभवात् । यदि
 कालावच्छेदका उपाधय एवेदानीं इति गृह्यन्ते तदा तत्रैवाति-

माणादावतिव्याप्तेराह । प्रत्यजेति । प्रत्यक्षादृत्तित्वेव त्रिवञ्जितम् । द्रव्यपदम-
 किञ्चित्करम् । अत्र द्रव्यत्वमात्रादप्यजातिपदं द्रव्यसाक्षाद्भिजाजकोपाधिपरम् ।
 तेन कालादौ तादृशजात्यभावात्त्वाव्याप्तिः ।

भोगासमवायोति । भोगपदं ज्ञानपरमतो न व्याप्तोर्विशेषणत्वमित्येके ।
 भोगत्वं जातिरिति नोक्तदोषः इत्यन्ये । संयोगपदं स्वरूपनिर्वचनम् । ईश्वरात्म-
 लक्ष्यत्वे तादृशसंयोगाश्रयवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वे तात्पर्यम् । एवमप्येऽपि ।
 कार्यकारणत्व्यासन्नतया शरीरात्मसंयोगोऽप्यसमवायिकारणमेवेति यदि ब्रूयात्
 तदा लक्षणान्तरमाह । यद्वेति । प्राणाद्यतिव्याप्तेराह सत्यन्तम् ।

ननु शरीरपदं व्यर्थम् । न च मनःसंयोगवति श्रोत्रेऽतिव्याप्तिशरणाय
 तदिति वाच्यम् । शरीरेन्द्रियसंयोगस्य ज्ञानहेतुत्वेन दोषतादवस्थापत्तेरिति
 चेन्न । यन्मते शरीरेन्द्रियसंयोगस्य न हेतुत्वं तन्मतेनोक्तत्वादित्येके । श्रोत्रा-
 न्यत्ये सतीति विशेषणाच्च तत्रातिव्याप्तिरेवञ्च शरीरपदमुपरञ्जकमित्यन्ये ।

लाभः । वायुादीनां नीरूपत्वम् । आकाशादीनां स्पर्श
शून्यत्वम् । कालादीनामभूतत्वमित्यादि ।

तदेवमुक्तैर्द्रव्यत्वादिभिर्द्रव्यमितरेभ्यो विवेचितम् ।
नतु मध्यवृत्तिभिरन्त्यविशेषवत्त्वादिभिरव्याप्तिः । नापि
व्याप्तिः । नैव तेषां कालममवायादिति चेन्न । तस्यापि तत्र
भावात् । इदानीं समवाय इत्यनुभवात् । यत्वाहः । समवायादे
स्तत्र वृत्तावपि पृथिवीत्वादिभिः कालस्य न समवायरूपः
सम्बन्धः । पृथिवीत्वादिममवाययोर्हि काले वृत्तिः न तु पृथिवी
त्वादिकालयोः समवाय सम्बन्धः । प्रतीतिवैलक्षण्यस्य (११२)
सर्वसिद्धत्वात् ।

न च काललक्षणे तल्लक्षणाभाववति काल एव गतत्वमिति
व्याप्तिर्लक्ष्यान्यवृत्त्या ह्यतिव्याप्तिर्भवति अतएव संयोगादौ माध्य
द्रव्यत्वादिना नैकान्तिकमित्यत्र विस्तरः ।

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां पदपदार्थज्ञाने सत्युत्तरप्रवर्त्यापयोगाथे-
माह । तदेवमिति । आदिपदाद् गुणवत्त्वादिपरिग्रहः । मध्य-
वृत्तिभिरुक्तदेशवृत्तिभिरित्यर्थः । अन्त्यविशेषवत्त्वादिभिरित्यत्रा-
दिपदेन मूर्त्तत्वादिग्रहणम् । अव्याप्तः । भागाभिहतया सर्वद्रव्या

(११०) प्रतीतिवैलक्षण्यस्येति । अन्यथा पृथिवीतिवत् कालः पृथिवीत्यापि
धीः स्यादिति भावः । तल्लक्षण्येति । काललक्षण्येति । लक्ष्यान्येति । न च
लक्ष्यान्यत्वं लक्ष्यान्योन्याभाववत्त्वम् । अन्योन्यभावेन कालस्येति वाच्यम् ।
यत्र विशेषणताविशेषेण वर्तमानोऽन्योन्याभावो भेदव्यवहारं करोति तस्य तत्रा

परस्परतोऽतिव्याप्तिः । किन्तु कियानपि विवेकः सम्भवति । न चैतावतैव कृतकृत्यत्वम् । अविवेकस्य तदवस्थत्वात् । तत्कृतो विवेक इत्यपेक्षायामाह । इहेदानीमिति । इह प्रकारेण इदानीमवसरप्राप्तौ

व्यावर्त्तकत्वादित्यर्थः । नापि नित्यद्रव्याणां (११३) मिथो व्यावर्त्तकमन्यविशेषवत्त्वम् । आकाशस्य कालादिभेदसाधने कालादावतिव्याप्तिः । विरुद्धत्वादित्याह । नापीति ।

नन्वेवं तद्वचनं व्यर्थमेवेत्यत आह । किन्त्विति । अन्यविशेषवत्त्वमूर्त्तत्वाभ्यामिति स्वाश्रयव्यावर्त्तनादित्यर्थः । अविवेकस्येति । पृथिव्यादीनां मिथो भेदस्याप्रमितेरित्यर्थः । विवेक इति । प्रत्येकद्रव्याणामिति शेषः ।

पृथिवीत्वमिति । ननु घृतादिमाधारणः पृथिवीव्यवहारो

भावादन्वया घटः कालो नेतिवत् कालः कालो नेत्यपि धीः स्यादितिभावः । अतएवेति । तथाच यथा प्रतियोगिसमानाधिकरणसाध्याभाववद्भावमिदमेव न तत्र व्यभिचारस्तथा प्रतियोगिसमानाधिकरणलक्षणाभाववति लक्षणगमनेऽपि नातिव्याप्तिरित्यर्थः ।

(११३) मिथो व्यावर्त्तकमिति । परमाणव आकाशादिभ्यो भिद्यन्ते अन्यविशेषवत्त्वादिति नेतिभावः । अनुमेयमिति विप्रतिपन्नबोधोपनिषादप्रामाण्यम् । वस्तुतो योग्यव्यक्तिवृत्तिजाते व्यञ्जकग्रहे प्रत्यक्षनियम इति गन्धवत्त्वात् तद्व्यक्तमेवागद्वित्तुसुचितामितिभावः । कार्यकार्येत्यत्र कार्यपद सम्पातायातम् ।

ननु तद्व्यन्यत्वेन रसादिशेषणादौक्तदोष इत्यनुगयादाह । जनत्यनेति । गुरुत्वेति । एतच्च पृथिवीमात्रवृत्तित्वमपि न सिद्धयतांत्वपि बोध्यम् ।

एकैकमित्येतावतैव चरितार्थत्वे शम्प्रत्ययोपादानं
वीप्सायां भृयस्त्वज्ञापनार्थम् । पृथिवीत्वाभिसम्बन्धात्
पृथिवीति । पृथिवीत्वं नाम सामान्यविशेषः । तेनाभि-

नानुगतः । गन्धवत्त्वात् तत्र तदनुभेयमिति चेत् । न । उपलादौ
तदभावात् । अनुद्वेत्तं च गन्धं मानाभावात् । घर्षणात् तत्रापि
तत्प्रतीतिरिति चेन्न । अतोऽपि कर्षकविजातीयगन्धाननुभवात् ।

न च मधुररसममवाधिकारणतावच्छेदकतया तत्त्वमिद्विः ।
तस्य जलपरमाणावपि वृत्तेः कार्याकार्यवृत्तितया कार्यत्वानव-
च्छेदकत्वात् । जलत्वेन सङ्गराच्च । जलत्वं तत्परिहारणं परमाणां
तद्रसस्य नित्यत्वात् । तच्च जलत्वपरिहारणं पृथिव्यामिति । अत
एव न गुरुत्वरूपस्य रसमवाधिकारणतयापि तत्त्वमिद्विः । नापि
गन्धममवाधिकारणतया । उपलादौ तदभावात् । अनुभूतगन्धं
मानाभाव इत्युक्तम् । तस्य जलादेरपि सुवचत्वात् ।

अत्राहुः । पाकाद्रूपादीनां परावृत्तिरुत्पत्तिश्च दृश्यते ।
जलादौ नियमेन न दृश्यते । इत्याश्रयविशेषप्रयुक्तोऽयमिति परिशेषे
घटत्वादीनां (११४) व्यभिचारात् । सकलघटादिव्यापकजलादि

(११४) घटत्वादीनामिति । यद्यपि घटादौ पाकानभ्युपगमात् घटत्वादीनां
नावच्छेदकत्वशङ्का न वा घटत्वादिमाधारण-पृथिवीत्यस्य तदवच्छेदकत्वं तथापि
न्यायमतमभ्युपेत्यैवमित्येके । घटरेऽपि पाकस्वरूपयोग्यत्वमस्येव । किन्तु यादृश-
राकेन रूपाद्युत्पत्तिस्तादृशपिठरं न तिस्रस्त्येवंत्यन्तरेतदित्यन्ये ।

पस्तुतस्तदनुशयादेव प्रकारान्तरमाह । एवमिति । रूपवदित्यनेन व्युत्पत्त्याया

मतः सम्बन्धः समवायलक्षणस्तस्मात् । नत्वेकार्थ-
मंयुक्तसमवायादित्यर्थः ।

व्यावृत्ततद्योग्यताघटकरूपसिद्धिः । तच्च बाधकाभावाज्जातिः ।
एवं रूपवतोऽनुष्णार्गीतस्पर्शनीलादिरूपाम्नादिरससमवायिकारण-
तावच्छेदकतया स्वाभाविकधर्मसिद्धिः । तथा लाघवाद् य एवा
वयवा उपलादारब्धवन्तस्त एव तद्भस्माप्यारभन्ते । तत्र च गन्ध
उपलभ्यत एव ।

एवञ्च गन्धवदारम्भकत्वात् परमाणुगन्धवानिति गन्धवदारभ्य-
त्वेनोपलाद्यपि गन्धवदेव । स चोद्भूतो नास्ति इत्यनुद्भूतः कल्प्यते ।
न चोद्भूतगन्धेनानुद्भूतगन्धानारम्भोऽतिसप्तलाटावनुद्भूतरूपतजसा-
द्भूतरूपवदारम्भवदविरोध इति गन्धसमवायिकारणतया तत्सिद्धिः ।

न चैवं सम्बन्धसमवायिकारणसंसाध्यात्मनिष्ठात्मत्वव्याप्या जातिः
कल्प्यात । उष्ट्रापत्तः । न चैवं नवद्रव्याणांति व्याघातः । ज्ञानप्र-
त्वेन विभागकरणत्वात् । सम्बन्धसमवायिकारणत्वमात्मत्वावच्छेदा-
मेव । अदृष्टाभावाच्च जैश्वरे च तत्सिद्धयपि वदन्ति ।

त्तरजातिरूपनिर्जिता । गुणात्तरसमानाधिकरणगुणस्यातिप्रसङ्गे न जात्यनवस्थाप-
कत्वादित्याहुः ।

नीलादीति । शुक्लपटादाश्चि तद्योग्यत्वादितिभावः । गन्धवदारभ्यत्वेनेति ।
अधिरुद्भगन्धवदारभ्यत्वेनेत्यर्थः । तेन विरुद्भगन्धवदारभ्ये निर्गन्धे न व्यभिचारः ।
तस्यापि तद्योग्यत्वात् तदवच्छेदकत्वम् । अतिसप्तति । अदृष्टमेदस्य प्रयोजकत्व-
मित्येव भावः । एतच्च भ्युपेत्येव । अस्तुतः ज्ञानभेदेन परमाणौ प्रादुर्भूतानुद्भूत-
गन्धोत्पत्तिसम्बन्धसंज्ञोत्पत्तौ । ज्ञानत्वेनेत्युपलक्षणम् । ईश्वरसाधारणत्वेनेत्यपि

ननु पृथिवीस्वरूपसिद्धौ किं लक्षणैः सिद्धे
साधनवैयर्थ्यात् । तदसिद्धावाश्रयासिद्धेः । न ।
स्वरूपसिद्धावपि व्यवच्छेदस्य माध्यत्वात् । तथाहि

स्वरूपसिद्धावपीति । ननु पृथिवीरूपसिद्धिर्न किञ्चित्
पृथिवीव्यक्तिसिद्धिः । (११५) भागासिद्धिः । नापि सामर्थ्येन
तद्व्यक्तिसिद्धिः । तदसिद्धौ साधनवैयर्थ्यात् । नाप्येतद्रूपोदासीन-
तदसिद्धिः । जलादिमङ्गीर्णोपस्थितावव्याप्त्यतिव्याप्त्यापत्तेः । मैवम् ।
पृथिवीत्वेन रूपेण समस्ततदुपस्थितावव्याप्त्यतिव्याप्तिशङ्कानवका-
शात् । पृथिवीपदं समनियतगन्धवत्त्वोपलक्षकम् । पृथिवीत्वं
जातिः लिङ्गम् । अन्यथा नियतमामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिग्रह-
दगायामिव माध्यसिद्धेः किमनुमेयं स्यात् ।

दृष्टव्यम् । न चतन्मते तदनभ्युपगमः । आत्मत्वव्याप्यज्ञाताविष्टापत्तिकरणेन
तदभ्युपगमाच्चयनानीत्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलोपधाननियमादौच्ये कदाचित्
सुखोत्पत्तिरित्यस्वरमसुद्धावयन्नाह उदर्नाति ।

(११५) भागेति । यत्किञ्चित् पृथिवीज्ञानेऽपि भागाज्ञानादित्यर्थः । साधन-
वैयर्थ्यादिति । स्वरूपभेदः साध्य इत्यभिप्रायेणेदम् । एतदिति । यत्किञ्चित्
सामर्थ्यैत्यर्थः । तदसिद्धिरपि जलादिभिन्नत्वेन तत्तादात्म्येन वा । आद्ये तद-
सिद्धाविति । अन्ये जनादिति । तथापि तत्तादात्म्येनोपस्थितिपत्तेः समर्थत्वं (४
यदि पृथिवीत्वं न ज्ञातं तदा भागासिद्धिरव्याप्तिः । यदि च समर्थत्वं ज्ञातं तदा
पक्षवच्यतादात्म्येन ज्ञाते जनेऽपि पृथिवीत्वं ज्ञातं जनभेदस्य नास्तीत्यतिव्याप्ति-
व्यभिचारज्ञानमतो नानुमितिरित्यर्थः ।

न चाजलादिभिन्नत्वेन न वा तत्तादात्म्येन तदुपस्थितिः । किन्तु पृथिवीत्वेन
रूपेण सकलतदुपस्थितावितरभेदसाधने न कोपि दोषः । इत्याशयेनाह । सैव-

पृथिव्यवादिभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वात् यत् पुनरित-
रेभ्यो न भिद्यते नासौ पृथिवी यथावादि । नचैयं
पृथिवी । तस्मादितरेभ्यो भिद्यते । तथाप्यप्रसिद्ध-

ननु भेदः साध्यः स च न स्वरूपम् । अधिकरणप्रतियोगिनोः
प्रागेव प्रतीतेः । नापि वैधर्म्यम् । तद्धि पृथिवीत्वादिकं तच्च
सिद्धमेव ।

न च जलादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन तत्र सिद्धं
जलादौ पृथिवीत्वात्यन्ताभावग्रहदशायां पृथिवीत्वेऽपि तत्प्रति-
योगित्वग्रहात् । नाप्यन्योन्याभावः । तस्य जलादिप्रतियोगिक-
स्येवाभावप्रतियोगिनोऽपि मिषाधयिषितत्वेन तत्प्रतियोगिनोऽधि-
करणभिन्नस्य तस्यानभ्युपगमात् । शब्दसाम्ये चानुमानाप्रवृत्तेः ।

मिति । न हीति । पृथिवीत्वेनोपस्थितं पक्षे न भागासिद्धिशङ्का न वा जले
पृथिवीत्वं ज्ञातं न व्यभिचारज्ञानं स्यात् । भ्रान्तस्य कस्यचित् तथा भाने न दोष
इति भावः ।

पृथिवीपदमिति । न चैवं विरुद्धगन्धारव्यनिर्गन्धस्य पक्षवह्निर्भावापत्तिः ।
गन्धवत्त्वेन तद्द्वययोग्यतोपलक्षणात् । अन्यथेति । एतच्च व्यतिरेकसहचारेणा-
न्वयव्याप्तिग्रहपक्षे । अन्यथा तत्सामानाधिकरण्याभानात् । अधिकरणेति ।
यद्यपि तत्सिद्धावपि स्वरूपभिन्नत्वेनासिद्धिरित्यनुमानवैयर्थ्यं, अन्यथा अभावात्
स्वरूपस्य भेदत्वं भेदप्रतीतिजनकत्वं तच्चाभावान्तरासम्भवे कल्पते । नवेह
ह्यतत्स्वरूपस्य भेदत्वस्य साधनं बाधितम् । नत्वभावभेदसाधनमपीति भावः ।
इत्याहुः ।

नन्वेवमथ भाववैधर्म्यं न सिद्धम् । तच्चिन्ताभावान्तराभ्युपगमादिति चेन्न । भाव-
मात्रभेदसिद्धयर्थं तथा शङ्कितत्वादित्याहुः ।

विशेषणः पक्षः । इतरव्यवच्छेदस्य क्वचिदप्यप्रसिद्धेः ।
सिद्धौ वा साधनवैयर्थ्यात् इतरव्यवच्छेदस्य घटादा-
वेव प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । किन्त्वा परमाणो राच भूगोलकं
पृथिवीत्वनिमित्ताक्रान्ते व्याप्तावच्छेदभेदव्यावृत्त्या
व्यावृत्तिर्न सिद्धेति साध्यत इति न दोषः ।

मैवम् । इतरभावान्योन्याभावस्य साध्यत्वात् । न चाभावाद्-
विवेकतादवस्थ्यम् । अभावात् स्वरूपभेदस्यानुमानान्तरेण साध्य-
त्वात् । तथापीति । विशेषणं साध्यम् । साध्याप्रसिद्धौ न तद्-
व्यतिरेकज्ञानम् । न वा पक्षत्वम् । साध्याप्रसिद्धौ तत्सन्देहादेर-
भावात् । न वा साध्यविशेषणिका पक्षविशेषिकानुमितिः ।
विशेषणज्ञानं विना विशिष्टज्ञानाभावादिति भावः । इतरेति ।
ननु घटे प्रत्यक्षप्रतियोगिकाभावप्रमायामपि अयोग्यप्रतियोगि-
कस्य तस्याप्रमितिः । स्तम्भः पिशाचो न भवतीति प्रतीतेरयोग्या-
न्योन्याभावो योग्य एवेति चेत् । न । ततः करणमात्रसिद्धावपि
प्रत्यक्षतत्कारणासिद्धेः । उभयसिद्धायोग्यतत्संसर्गाभावदृष्टान्तेन

अनुमानान्तरेणेति । यद्यपि पृथिवीतरत्वावच्छिन्नसामान्यान्योन्याभावस्यैकस्य
साधनेनानुमानान्तरापेक्षा नहि भावसाधारणप्रतियोगितावच्छेदकसत्त्वेऽपि नाभा-
वस्याभावान्तराभ्युपगमः । तथा सति मेयत्वस्य कार्यवत्यव्याप्यत्वापत्तेः । कार्यत्व-
ध्वंसवृत्तित्वेन मेयत्वसमानाधिकरणान्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादभाव-
स्वरूपभेदकत्वे सति जलाद्यन्योन्याभावत्वस्य विशिष्टस्य साधनेऽपि न तदपेक्षा ।
तथानुमानप्रकाशोक्तमनुसन्धेयम् । विस्तरभयाच्चात्र बद्धं लिखितम् ।

अथ किमेतल्लक्षणमित्युच्यते । केवलव्यतिरेकि-
हेतुविशेषो लक्षणम् । तथाचाचार्याः । समानास-
मानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थं इति । एवं तर्हि
तदन्यान्याभावस्याप्ययाग्यत्वानुमानात् । अत्राहुः । अधिकरणं
प्रतियांगिमत्त्वविरोधिन्या अनुपलब्धरेवाभावग्राहकत्वात् । अस्ति
चेहापि घटस्य चतुर्दशाक्षकतया मत्त्वं तदीयतथानुपलब्धि-
विरोधि ।

ननु घटस्यापि पक्षत्वादंगतः सिद्धसाधनमित्यत आह ।
किन्त्विति । पक्षत्वावच्छेदकनानात्व एव तस्य दोषत्वादतएवा-
नित्यं वाङ्मनसे इत्यत्रानित्या वागिति बुद्धेरुद्देश्यायाः सिद्धत्वेनांगतः
सिद्धसाधनम् । अत्र तु सर्वा पृथिवी इतरभिन्नेत्युद्देश्यप्रतीते-
रभाव इत्यर्थः । तथापि घटः कथं पक्षः साध्यनिश्चयेन तत्सन्देह-
सिद्धसाधयिषगोरभावादिति चेन्न । सर्वा पृथिवी इतरभिन्ना
न वेति संशयस्य तत्प्रकारसिद्धसाधयिषायाश्च घटविषयत्वात् ।
घटत्वेन विशेषदर्शनं सिद्धिर्वा तेन रूपेण संशयसिद्धसाधयिषे न
भवतः पृथिवीत्वेन भवत इति भावः ।

ननु लक्षणमुपक्रम्यानुमाने पर्यवसानं मयुक्तमित्यत आह ।
अथेति । केवलेति । इतरभेदसाधकत्वं व्यवहारसाधकत्वं वा
विशेषः । पक्षसम्बन्धतयैव प्रसिद्धं साध्यमनुमीयत इति मन्वानः

चतुर्दशेति । अभावपदाय चतुर्दशत्वं बोध्यम् । पृथिवीत्वेनेति । अन्यथा
धूमवान् वज्रिभानिति सामान्यलक्षणया वज्रनिश्चयात् पर्वतेऽग्निसंशयो न स्यादिति
भावः । एतच्च संशयदिघटितं बोध्यम् ।

*Mimāṃsā, Fasc. 1-3 @ /10/ each	3	0
*Nyāyasarā, Fasc. 1-3 @ /10/ each	3	0
*Nirukta, Vol. I, Fasc. 1-3 @ /10/ each	3	0
*Nīṭisāra, Fasc. 3-5 @ /10/ each	3	0
Nityācārapaddhatī, Fasc. 1-7 @ /10/ each	7	0
Nityācārapradīpaḥ Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each	11	0
Nyayabinduṭīkā, Fasc. 1 @ /10/ each	1	0
*Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each	9	0
Nyayasarah	2	0
Padumawati, Fasc. 1-5 @ 2/	10	0
*Pariśiṣṭa Parvan, Fasc. 3-5 @ /10/ each	3	0
Prākṛita-Paingalān, Fasc. 1-7 @ /10/ each	7	0
Prithivirāj Rāsa, Part II, Fasc 1-5 @ /10/ each	5	0
Ditto (English) Part II, Fasc. 1 @ 1/-	1	0
Prākṛta Lakṣaṇanī Fasc. 1 @ 1/8/ each	1	0
Parācāra Smṛti, Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol III, Fasc. 1-6 @ /10/ each	18	0
Parācāra, Institutes of (English) @ 1/- each	1	0
Parīksamukha Sūtram	1	0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	0
Rasarnavam, Fasc. 1-3	3	0
Sādharsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each	2	0
Samarājeśa Kāha Fasc. 1-3, @ /10/	3	0
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each	4	0
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
*Sāṅkara Vijaya, Fasc. 2-3 @ /10/ each	2	0
Six Buddhist Nyaya Tracts.	0	10
Srāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each	6	0
Sragdharā Stotra (Sanskrit and Tibetan)	2	0
Suśrūta Saṁhitā, (Eng) Fasc. 1 @ 1/- each	1	0
Suddhakaumudī, Fasc 1-4 @ /10/ each	4	0
Sundarānandaṁ Kavyam	1	0
Sūryya Siddhānta fasc. 1	1	0
Syāinika Sastra	1	0
*Taittīreya Brahmana, Fasc. 11-25 @ /10/ each	14	0
Pratīśākhya, Fasc 1-3 @ /10/ each	3	0
Taittīreya Saṁhitā, Fasc 27-45 @ /10/ each	18	0
Taittīreya Brāhmaṇa, Fasc 10-19 @ /10/ each	10	0
Tāṇṭra Vārtaka (English) Fasc. 1-8 @ 1/4/ each	8	0
*Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol II, Fasc. 1-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV. Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	24	0
Tattva Cintāmaṇi Dīdhiti Vivṛiti, Fasc, 1, @ /10/ each	1	0
Ditto Prakāś, fasc. 1-2, @ /10/ each	2	0
Tattvārthadhigama Sūtram, Fasc. 1-3 @ /10/ each	3	0
Tīrthacintāmaṇi, fasc, 1, @ /10/ each	1	0
Trikāṇḍa-Māṇḍanaṁ, Fasc 1-3 @ /10/ each	3	0
Tulsi Satsai, Fasc. 1-5 @ /10/ each	5	0
*Upamāna-bhava-prapañca-kathā, Fasc 1-2, 5 13 @ /10/ each	6	0
Uvāsagadaśo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/- each	6	0
Vallāla Carita, Fasc 1 @ /10/	1	0
Vārṇa Kriyā Kaumudī, Fasc 1-6 @ /10/ each	6	0
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3-6; Vol. II, Fasc 1-7, @ /10/ each	10	0
Vidhāra Pārijata, Fasc. 1-8, Vol. II, Fasc. 1 @ /10/ each	9	0
Ditto Vol. II, Fasc. 2-4 @ 1/4/	3	0
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ /10/ each	7	0
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	6	0
*Yoga Aphorisms of Patanjali, Fasc. 3-5 @ /10/ each	3	0
Yogasāstra of Hemchandra Vol. I, Fasc. 1-3	3	0
<i>Tibetan Series.</i>		
Baudhyastotrasaṅgraha, Vol. I (Tib. & Sans.)	2	0
A Lower Ladakhi version of Kesaraga, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0
Nyayabindu of Dharmakīrti, Fasc. 1	1	0
Pag-Sam S'hi Tīh, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0
Rāga brjod dpag kkhri S'ih (Tib. & Sans. Avadhāna Kalpala Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-7 @ 1/- each	15	0
Shar-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-8; Vol. III, Fasc. 1-6, @ 1/- each	14	0
<i>Arabic and Persian Series.</i>		
Al-Muqaddimāh, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /10/ each	13	0
Al-Muqaddimāh (English) Vol. I, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0
Al-Muqaddimāh with Index, Fasc. 1-37 @ 1/8/ each	37	0

The other fasciculi of these works are out of stock and complete copies cannot

Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger, @ /10/ each	1	10
Badshah-nama, with Index, Fasc. 1-13 @ /10/ each	13	13
Coinage of Syria, Fasc. 1-9 @ /10/ each	9	10
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts, 1-2 @ 1/- each	2	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal, Fasc. 1-8 @ 1/- each	8	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/8/ each	21	8
Farhang-i-Rashidi, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each	14	0
Fihrist-i-Tusi, or, Tusi's list of Shy'ah Books, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0
Futuh-ush-Sham of Wāqidi, Fasc. 1-9 @ /10/ each	9	10
Ditto of Azādi, Fasc. 1-4 @ /10/ each	4	8
History of Gujarat	1	0
Haft Asmān, History of the Persian Maenawi, Fasc. 1 @ /12/ each	1	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each	6	8
Iqānamah-i-Jahāngiri, Fasc. 1-3 @ /10/ each	3	14
Iqābah, with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each	51	0
Ma'sair-i-Ālamgiri, Fasc. 1-6 @ /10/ each	6	12
Ma'sair-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ /1/ each	35	0
Maghāzi of Wāqidi, Fasc. 1-5 @ /10/ each	5	2
Marhamu 'L-Ilali 'L-Mu'Dila	1	0
Muntakhabu-t-Tawārikh, Fasc. 1-15 @ /10/ each	15	6
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 and 3 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ each	16	0
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1-19 @ /10/ each	19	14
Ditto Part 3, Fasc. 1	1	0
Nukhbātu-l-Fikr, Fasc. 1 @ /10/	1	10
Nizami's Khiradnāmah-i-Iskandari, Fasc. 1-2 @ /12/ each	2	8
Qawānu 's-Sayyad of Khuda Yar Khan 'Abbasi, edited in the original Persian with English notes by Lieut. Col. D. C. Phillott	5	0
Riyāzu-s-Salāti, Fasc. 1-5 @ /10/ each	5	0
Ditto (English) Fasc. 1-5 @ 1/	5	0
Tadhkirat-i-Khushnavi'sh	1	0
Tabaqāt-i-Nāqiri, (English), Fasc. 1-14 @ 1/- each	14	0
Ditto Index	1	0
Tārīkh-i-Firūz Shāhi of Ziyāu d-dīn Barqi Fasc. 1-7 @ /10/ each	7	6
Tārīkh-i-Firūzshāhi, of Shams-i-Sirāi Aif. Fasc. 1-6 @ /10/ each	6	12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each	2	0
Tuzuk-i-Jahāngiri, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/	1	0
Wis-o-Ramān, Fasc. 1-5 @ /10/ each	5	0
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /10/ each	17	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. XIX and XX @ 10/ each	20
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ /8/ per No.	
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (5), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members	
N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.	
4. Journal and Proceedings, N. S., 1905, to date (Nos. 1-4 of 1905 are out of stock), @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.	
5. Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to Members	
6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883	3
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910	8
8. Moore and Hawtson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, fto. @ 5/ each	18
9. Kapuracabdharma, Parts I & II @ 1/8/	3
10. Persian Translation of Haji Baba of Isfahan, by Haji Shaikh Ahmad-i-Kirmāni, and edited with notes by Major D. C. Phillott	16
11. Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-54 @ 1/ each	54
12. Bengali and Sanskrit Literature, by Dr. B. L. Mitra	1
All Cheques, Money Orders, &c. must be made payable to the Secretary.	

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES No. 1342.

किरणावली ।

290.

KIRANĀVALĪ

BY

UDAYANACARYYA

WITH THE COMMENTARY OF VARDHAMANOPADHYAYA

EDITED BY

MĀHĀMAHOPĀDHYĀYA SIVA CHANDRA SĀRVVABHOUMA.

FASCICULUS III

Calcutta:

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS,

No. 5 Nandkumar Chowdhury's 2nd Lane

AND SUPPLIED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 1 PARK STREET

1912.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CALCUTTA,
AND OBTAINABLE FROM
THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,
11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—some
of the Fasciculi being out of stock*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

	Rs.		
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1 3 @ /10/ each ..	1		14
Aitareya Brahmana, Vol. I, Fasc. 1 5 ; Vol. II, Fasc 1-5 ; Vol. III, Fasc 1-5, Vol. IV, Fasc 1-8 @ /10/ each ...	14		6
Aitareya Lochana.	2		0
Amarkosha, Fasc 1 ...	2		0
*Anu Bhāshya, Fasc 2 5 @ /10/ each ..	2		8
Anumana Dīdhiti Prasāriṇi, Fasc. 1 @ /10/-	1		1
Aṣṭasāhasikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each ..	3		12
Ātmatattvaviveka, Fasc 1 ...	0		10
Aṣṭavādyaka, Fasc 1 5 @ /10/ each	3		2
Avadana Kalpalatā, (Sansk and Tibetan) Vol I, Fasc 1-10 ; Vol II, Fasc 1-10 @ 1/ each	20		0
Bālam Bhatti, Vol I, Fasc 1 2, Vol II, Fasc 1 @ 10/ each	1		14
Bauddhāyana Śrauta Sūtra, Fasc 1-3 Vol II, Fasc 1-5 @ /10/ each	5		0
Bhāsavṛitty ..	0		10
Bhaṭṭa Dīpikā Vol I, Fasc 1-6 Vol 2, Fasc 1, @ /10 each	4		6
Bauddhastotrāsaṅgraha	2		0
Bṛhaddevata Fasc 1 4 @ /10 each	2		8
Bṛhadharma Purana Fasc 1-6 @ /10 each	3		12
Bodhicaryāvatāra of Cāntideva, Fasc 1 6 @ /10/ each	3		12
Chri Cantimatna Chanta, Fasc 1-3	1		14
Çataduṣaṇī, Fasc 1-2 @ /10/ each	1		4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS, Fasc 1-4 @ 2 each	8		0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol I, Fasc 1-7, Vol II, Fasc 1-5, Vol. III, Fasc 1 7 Vol V, Fasc 1 4 @ /10/ each	14		6
Ditto Vol. VI, Fasc 1-3 @ 1 4/ each	3		2
Ditto Vol VII, Fasc 1-5 @ /10/	3		2
Ditto Vol IX, Fasc 1 2	1		4
Çatasāhasikā Prajñāpāramitā Part. I, Fasc 1 17 @ /10/ each	10		10
*Çaturvaṅga Çhantaman, Vol II, Fasc 1-25, Vol III Part I, Fasc 1 18 Part II, Fasc 1 10 Vol IV Fasc 1-6 @ /10 each	36		14
Ditto Vol IV, Fasc 7 8, @ 1 4 each	2		8
Ditto Vol IV, Fasc 9-10 @ /10/	1		4
Çloekavartika (English) Fasc 1 7 @ 1 4/ each	8		12
*Çrauta Sūtra of Çāṅkhāyana, Vol I, Fasc 1-7, Vol. II, Fasc 1-4 ; Vol III, Fasc 1 4, Vol 4, Fasc 1 @ /10, each	10		0
Çri Bhāshyam, Fasc 1 3 @ /10/ each	1		14
Dāna Kriyā Kaumudī, Fasc 1 2 @ /10/ each	1		4
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol I, Fasc 1-7 @ /10/ each	4		6
Ditto Āchārasāraḥ Vol II, Fasc 1-4 @ /10/ each	3		2
Gobhūhya Gṛihya Sūtra, Vol I @ /10 each	3		2
Ditto Vol II Fasc. 1-2 @ 1 4 each	2		8
Ditto (Appendix) Gobhūya Patisista	2		0
Ditto Gṛihya Saṅgraha	0		10
Haralata	1		14
Karmapradīpi, Fasc 1	1		4
Kāla Viveka, Fasc 1-7 @ /10/ each	4		6
Kūtantra Fasc 1-6 @ 12 each	4		8
*Kurma Purāṇa, Fasc 3 9 @ /10 each	5		10
Kṛanavali, Fasc 1-2 @ /10 each	1		4
Madana Pārijāta, Fasc 1-11 @ /10 each	6		14
Mahā-bhāṣya-pradīpodyōta, Vol. I, Fasc 1-9 ; Vol II, Fasc. 1-12 Vol III, Fasc 1-10 @ /10/ each	19		6
Ditto Vol IV, fasc 1 @ 1 4	2		8
Manuṣikā Saṅgraha, Fasc 1 3 @ /10/ each	1		14
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each	9		0
*Mīmāṃsā Darçana, Fasc 10-19 @ /10 each	6		4

व्यतिरेक्याद्रियत इति चेत् । आस्तां तावदयं मुहृदु-
पदेशः । केवलव्यतिरेकिलक्षणं निर्व्यूढम् । व्यवहार-
सिद्धिर्वा लक्षणप्रयोजनम् । तथाहि विवादाध्यासितं
द्रव्यं पृथिवीति व्यवह्रियते लोकेन पृथिवीत्वात् ।

व्यतिरेकिणाऽन्यत्र सामर्थ्यावधारणे नानुमानप्रवृत्तिरित्याह ।
आस्तामिति ।

अस्मत्पितृचरणास्तु जलादीनां त्रयोदशान्योन्याभावा स्वयो-
दशसु प्रसिद्धाः पृथिव्यां साध्यते । अतएवाकाशं मिलितजलादि-
प्रतियोगिकान्योन्याभावप्रतीतावपि व्यतिरेकिणा त्रयोदशा-
न्योन्याभावाः साध्या इति नान्वयित्वात् साधारण्ये वस्तुतस्त्वभाव-
साध्यके व्यतिरेकिण्यप्रसिद्धमेव साध्यं सिद्धयति । यस्याभावस्य
हेत्वभावो व्यापको गृहीतस्तस्याभावः पक्षे व्यापकाभावाभाव-
रूपेण साधनेन सिद्धयति । व्यापकाभाववत्तया ज्ञाते व्याप्या-
भावावश्यम्भावात् । तथाहि जलादिव्यापकः पृथिवीत्वाभावो
ज्ञात इति तदभावाभावात्मकेन पृथिवीत्वेन पृथिव्यामन्योन्याभावो-
ऽप्रसिद्ध एव सिद्धयति । प्रतियोगिज्ञानस्य वृत्तत्वादित्याहः ।

ननु केवलव्यतिरेकि नानुमानं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता-
ज्ञानस्यानुमितिकारणत्वात् । अत्र च व्यतिरेकव्याप्तिरन्वयस्य
पक्षत्वात् । न च व्यतिरेकव्याप्त्यान्वयव्याप्तिरनुमीयत इति

प्रकारमाह । जलादीनामिति । अत्र प्रत्येकं साध्यतायामसाधारण्यं मिलित-
साध्यतायामप्रसिद्धिरित्यादि दूषणं यथा न भवति तथोक्तमनुमानप्रकाशे ।

वाच्यम् । व्यतिरेकव्याप्त्युपन्यासस्यार्थान्तरतापत्तेः । अन्वय-
व्याप्तेरेव गमकत्वात् । अन्वयव्याप्त्यनुकूलतया च तदुपन्यासे
अन्वयव्याप्तिमनुपन्यस्य व्यतिरेकव्याप्तेरप्राप्तकालत्वात् । मैवम् ।
व्यतिरेकसहचारिणान्वयव्याप्तेरेव गृह्यात् । प्रतियोग्यन्योगि-
भावस्य नियामकत्वात् । अन्यथान्वयव्यतिरेकिणि का गति-
रिति संक्षेपः ।

व्यवहारमिद्विवेति । ननु पृथिवीव्यवहारः पृथिवीपदप्रयोग
विषयत्वं पृथिवीपदजन्यज्ञानविषयत्वं पृथिवीपदवाच्यत्वं वा पृथि-
वीत्वेऽप्यस्तीति ततो हेतुव्यावृत्तावमाधारण्यम् । मैवम् ।
पृथिवीत्वेन निमित्तेन पृथिवीशब्दाभिधेयत्वस्य तद्व्यवहारा-
र्थत्वात् ।

जनादेरिति जनत्वादेरित्यर्थः । एवञ्च यथान्योन्याभावमिद्विसाध्याप्रसक्तमनुमान-
प्रसक्तम् । प्रतियोगेति । ययोः सहचारग्रहस्तदभावयोर्व्याप्तिग्रह इत्यर्थः । न तु
यदभावयोः सहचारग्रहस्तयोरिति । अन्यथा यत्वेतरभेदाभावस्तत्र पृथिव्य-
न्योन्याभाव इति सहचारग्रहेण पृथिव्यन्योन्याभावाभावात्प्रकृष्टिवाच्यस्येतरभेद-
व्याप्यत्वं न गृह्येत्याहुः ।

यद्येवमुपन्यस्ताप्रसिद्धिमाध्यकोऽनुमानविरोधः । साध्याप्रसिद्धावस्यव्याप्ति-
ग्रहामस्मत्वात् । तथापि व्यतिरेकव्याप्तिगमकत्वपक्षमाश्रित्य तदुक्तमिति
मन्तव्यम् ।

अन्वयेति । यदि व्यतिरेकव्याप्तेरन्ययपक्षतासहकारित्वेन मानान्तरानु-
कूलत्वं तदा परस्परविरोधेनान्वयव्यतिरेकिणि फलामिद्विप्रसक्तः । कार्यव्य-
एवान्योन्यसहकारित्वात् । तस्मात् सत्वापीयमेव गतिरनुसरणीयति भाव-
इत्येके ।

व्यतिरेकसहचारस्यान्वयव्याप्त्यग्राहकत्वं धूमसहचारमात्रद्वयनटगायं मान्-

यत् पुनः पृथिवीति न व्यवक्रियते न सा पृथिवी यथा वाय्वादि । न चैयं न पृथिवी तस्मान्न तथा व्यवक्रियते इति । अत्रापि व्यवहारविषयस्य स्वरूपतः सिद्धे नाश्रयासिद्धिः । पृथिवीव्यवहारस्य सम्मुग्धस्य सिद्धेः नाप्यसिद्धिविशेषणत्वम् । व्याप्ता निमित्त-विशेषणवतः साध्यत्वान्न साधनवैयर्थ्यम् । सर्व-पृथिवीपक्षीकरणे च नान्वयित्वम् । यद् यस्यान्वय-व्यतिरेकावनुविधत्ते तत्तद्वेतुकं यथा घटादि मृदादि-हेतुकम् । अनुविधत्ते च पृथिवीव्यवहारः पृथिवी-त्वस्यान्वयव्यतिरेकाविति चेत् । न । पृथिवीत्व-निमित्तकत्वे पृथिवीव्यवहारस्य साध्ये अन्वयाभा-वात् । केवलं सर्वनामशब्देन व्यवहारमात्रेण वक्रो-यित्वं तद्ग्राहकाभावात् । न व्यतिरेकत्वमसत्प्रतिपक्ष इति सतं सत्प्रतिपक्षता-दशायां तदभावात् । तस्मात् तत्र व्यतिरेकसहचारेणैवान्वयव्याप्तिग्रहादन्वय-व्यतिरेकत्वमिति भाव इत्यन्ये ।

पृथिवीत्वेनेति । यद्यपि पृथिवीत्वं प्रवृत्तिनिमित्तकं पृथिवीशब्दाभिधेयत्वं पृथिवीत्वेऽप्यस्तीति दोषतादवस्थं तथापि पृथिवीत्वांशे न पृथिवीत्वं प्रवृत्तिनिमित्त-मिति भावः । न च साध्याप्रसिद्धिः । घटादौ पृथिवीपदप्रयोगः किञ्चिन्निमित्तक-इत्यनुमानेन घटत्वादेरननुगततया द्रव्यत्वादेरतिप्रसङ्गितया गन्धवत्त्वादेशोपाधि-तया गुरुत्वेन बाधात् पक्षधर्मतावनात्, पृथिवीत्वनिमित्तकसिद्धेः । न चैवं व्यतिरेकवैयर्थ्यं पृथिवीत्वावच्छेदेन तत्प्रकारकवृद्धेरुद्देश्याया असिद्धे-रिति भावः ।

ऽयमन्वयः । स च व्यतिरेकान्न भिद्यते विवक्षाभेदा-
दिति । यत् पुनराह भूषणो लक्षणं चिह्नं लिङ्ग-
मिति पर्यायाः तदसद्भावत्तौ व्यवहारि च साध्ये-
ऽन्वयिनोऽनवकाशात् । व्युत्पन्नस्य स्वयमेव व्यव-
हारात् । अव्युत्पन्नस्य सपक्षपरिचयाभावात् । कथं
तर्हि शास्त्रे क्रियावत् द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणेषु
पठ्यते । द्रव्यस्यैवाय मसाधारणो धर्मः समवायि-
कारणात्ववत् गुणवत्त्ववच्चैति प्रतिपादनार्थम् । न

केवलमिति । न हि यत्त्वं तत्त्वं वानुगतमिति व्यतिरेक-
व्याप्तिग्रहमुपजीव्य सर्वनाम्नान्वयाभिधानमेव वक्तव्यार्थः । लक्षणस्य
केवलव्यतिरेकित्वमविदुषा भूषणेनान्वयव्यतिरेकित्वमभ्युपेत्यापा-
दितं दूषण(११७)मुपन्यस्यति । यत्पुनरिति । यद्यप्यास्तां ताव-
दित्यादिना घटान्यपक्षीकरणे घटदृष्टान्तेनान्वयी स्वीकृत एवेति
विरोध स्तथापि पृथिवीत्वावच्छिन्नयावत्पक्षीकरणे नान्वयिनोऽव-
काश इति भावः ।

(११७) दूषणमिति । धूमादिनिङ्गवदृष्टान्ताभावाच्चानुमानमित्यादि दूषण-
मित्यर्थः । यद्यप्येतद्दूषणं मूले नोपन्यस्तमित्यादं दूषणमुपन्यस्यतीत्युक्तं तथापि
तात्पर्यार्थकीर्तनेन तदभिप्रेतमिति कृत्वा तथोक्तम् ।

अवकाश इति । यद्यपि पक्षे दृष्टान्तताया व्यवस्थापितत्वाच्चानवकाशस्तथापि
पक्षातिरिक्तस्यैव दृष्टान्तत्वमिति मतनेदम् । अन्वयास्फुरणदशायांमिदमुक्त-
मित्यर्थे ।

तु लक्षणत्वेन द्रव्यमात्रं पक्षीकृत्य व्यावृत्तिसाधने भागासिद्धत्वात् । मूर्त्तद्रव्यमात्रपक्षीकरणेऽप्यसाधारणत्वात् ।

तस्माद्वायुमनसोरप्रत्यक्षत्वेन द्रव्यत्वविप्रतिपक्षी क्रियावत्त्वेन तत्प्रसाध्य भागासिद्धिः परिहरणीयेति तस्य तात्पर्यम् । ये तु प्रमाणमेव सर्वस्य व्यवस्थापकं न तु लक्षणं तदपेक्षायामनवस्थामाहुः तेषां निन्दामि च पिबामि चेति न्यायः । यतोऽव्याप्तिव्याप्तिविर-

अमाधारण्यादिति । गुणादिभ्यो व्यावृत्तिसाधने गगनाच्च सपक्षाद्ग्राह्यत्वादित्यर्थः ।

तदपेक्षायामिति । लक्षणेऽपि लक्षणपेक्षयामित्यर्थः । स इति (११८) । लक्षणरूपोऽर्थोऽनुवादो न त्वपूर्वार्थप्रापको मानान्तरप्रमितार्थप्रापकत्वादित्यर्थः । नात्र सर्वधर्माव्युत्पन्न एव व्युत्पाद्यः किन्तु मानान्तरेण ज्ञातो लक्षणत्वेनोपदिश्यते । वैद्यक-

(११८) लिङ्गामङ्गति सुद्धरति । लक्षणरूप इति । अगृहीतप्राहृण एव प्रमाणत्वाच्च प्रमाणमिति भावः । अस्माकमपीति मूलम् । तथाच गृहीतप्राहृत्वेऽपि धारावाहिकादिवज्जाप्रामाण्यम् । किन्त्वसदर्थप्राहृत्वेनैव तथात्वम् । तच्च प्रकृते नास्तीति नाप्रामाण्यमिति भावः । तदेवाह । न ह्यलौकिकमिति । अप्रमितमित्यर्थः ।

मानान्तरेणेति । ननु लक्षणान्तरेणैव ज्ञातो येन तत्रापि तदपेक्षा सादिति भावः ।

हेण तत्तदर्थव्यवस्थापकं तत्तद्वावहारे व्यवहारव्यवस्थापकं प्रमाणमुपाददते तदेव लक्षणम् । अनुवादः स इति चेत् । अस्माकमप्यनुवाद एव । न ह्यलौकिकमेव किञ्चिदुच्यते । न चानवस्था वैद्यकागादौ रोगादिलक्षणवत् । व्याकरणादौ शब्दादिलक्षणवच्चैति व्यवस्थोपपत्तेः । तत्रापि सम्बन्धव्यवहारमाश्रित्य लक्षणेनैवोत्पत्तेरिति । क्षित्युदकात्मनां चतुर्दशगुणवत्त्वमिति साधर्म्यमुक्तम् । तत्र के ते चतुर्दशगुणाः पृथिव्या मत आह । रूपेत्यादि । न तु गन्धसाहचर्याद्रूपादयोऽप्यसाधारणतामापन्ना इति युक्तम् । केवलस्यैव गन्धस्यासाधारणत्वे विशेषणसामर्थ्यात् । एतच्चानुपदमेव स्फुटयिष्यति ।

वहा व्याकरणवहा । तच्छास्त्रादेव ज्ञातेन धर्मेण तत्र व्यवस्था स्यादेवेति नानवस्थेत्याह । न चेति । यः खलु शिष्यः स्वयं लक्षणं जानन्नपि इतरव्यावृत्तिं न जानाति तं प्रति लक्षणोपदेशो न तु सर्वथैवानभिन्नं प्रति इत्याह । तत्रापीति । के ते इति । तथाच शिष्यशिष्यानुरोधादेतदुक्तं न तु लक्षणत्वेन रूपादेरतिव्यापकत्वादित्यर्थः । न च गन्धसमानाधिकरणं विशेषणं विशेष्यवैयर्थ्यादित्याह । न त्विति । विशेष्यत इति व्युत्पत्त्या रूपाद्येव

एषु सूत्रकारसम्प्रतिमाह । एते चेति । गुणानां विनिवेशो द्रव्येषु समवायः । स प्रतिपाद्यत्वेनाधिक्रियते अस्मिन्निति गुणविनिवेशाधिकारो द्वितीयोऽध्यायः । तधाच सूत्रम् । तत्र रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी इति सूत्रकारवचनात् रूपादयः सिद्धाः । संख्यादौ सूत्रकारसम्प्रतिमाह । चाक्षुषवचनात् सप्तसंख्यादय इति । संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसमवायात् चाक्षुषाणि इति सूत्रे संख्यादीनां चाक्षुषत्वे हेतुत्वेन रूपिद्रव्यसमवाय उक्तः । न चासिद्धस्य हेतुत्वमतस्तेऽपि रूपवत्यां पृथिव्यां सप्त सिद्धाः । एतेनोपदेशाद्गुरुत्वमिति संयोगवेगप्रयत्नाभावे गुरुत्वात् पतनमिति पतने गुरुत्वस्य हेतोरुपदेशात् । पतनवत्यां पृथिव्यां गुरुत्वमपि सिद्धम् । न ह्यसिद्धस्य हेतुत्वं नापि व्यधिकरणास्य कर्मासमवायिकारणात्वम् । नोदनादिषु विपर्ययासदर्शनादिति । अग्निः सामान्यवचनात् द्रवत्वमिति सर्पिर्जतुमधूच्छिष्टानां पार्थिवाना-

विशेषं विशेषणमुक्तम् । अनुपदमिति । क्षितावेव गन्धो वर्तते इत्यत्रेत्यर्थः ।

मग्निसंयोगात् द्रवत्वमद्भिः सामान्यमिति सूत्रे सर्पि-
रादीनां द्रवत्वमद्भिः समानो धर्म इत्युक्तम् । अतो
द्रवत्वं सिद्धम् ।

उत्तरकर्मवचनात् संस्कार इति । नोदनादाद्य-
मिषोः कर्म । तत्कर्मकारिता च संस्कारादुत्तरम् ।
तथोत्तरमुत्तरञ्चेति सूत्रे । इषुकर्मोपदेशेन पार्थिव-
द्रव्यस्य उत्तरस्मिन् कर्मणि संस्कारः कारणातयोक्तः ।
अतः सोऽपि सिद्धः । उपलक्षणञ्चेतत् । आद्यकर्म-
कार्यतयाप्युक्तः । तत्रैव सिद्ध इत्यपि द्रष्टव्यम् ।
तदनेन सूत्रकारसम्प्रतिप्रदर्शनव्याजेन सर्व्वत्र प्रमाणं
दर्शितम् । तथाहि रूपादिष्वेकादशसु प्रत्यक्षं पतन-
लिङ्गकमनुमानं गुरुत्वे । अग्निसंयोगान्वयव्यतिरेका-

नोदनादिष्विति । व्यधिकरणत्वस्य विपर्य्यासः सामानाधि-
करणमित्यर्थः ।

पतनलिङ्गकमिति । (११६) गन्धवत्यधःसंयोगफलिका क्रिया
सा समवायिकारणिका क्रियात्वात् । सम्प्रतिपन्नवदिति । न च
तेजस्यगुरुस्यपि तद्दर्शनात् व्यभिचारः । न च रसेनार्थान्तरम् ।
रसोत्कर्षेण पतनोत्कर्षाभावात् । ननु क्षीरे पार्थिवे संयुक्तसमवायात्

(११६) ननु पतनलिङ्गकमित्युक्तम् । गुरुत्वस्य माध्यस्याप्रसिद्धेः । तेजसि
व्यभिचाराञ्चेत्वती व्याचष्टे । गन्धवतीति । अधःसंयोगफलिका क्रियायाः सम-

नुविधायितया नैदमिह क्षीगादिवत्संयुक्तसमवायेनान्य-
स्येति प्रत्यक्षमेव सोपपत्तिकं द्रवत्वे । निरन्तरगति-
सन्तान एव वेगव्यवहारहेतुगति दुर्हरूढविप्रतिपत्ति-
व्युदासायाकार्यलिङ्गकमनुमानं संस्कार इति । एवं
गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वे व्यवस्थिते पृथिवीत्वव्यवस्थाहेतून्

द्रवत्वे प्रत्यक्षघृतादिष्वपि तदुपपत्स्यत इत्यत आह । सोपपत्तिक-
मिति । तथात्वे तद्वदेवाग्निसंयोगान्वयव्यतिरेकानुविधानात् तत्र
न स्यादित्यर्थः । कार्यलिङ्गकमिति । नोदनाभिघाताजन्यद्वितीय
कर्मासमवायिकारणकं कर्मत्वात् । आद्यकर्मवत् । न च
वायिकारणत्वेनार्थान्तरवारणाय गन्धवतीत्यक्तम् । यदि वेगेनाप्यधःसंयोगफलिका
क्रिया जन्यते तदा तदजन्यत्वमपि क्रियाविशेषणम् । तेन न तेनार्थान्तरम् ।
रसेनेति रसादिनेत्यर्थः । रसोत्कर्षेणेति रसाद्युत्कर्षेणेत्यर्थः । तथाच परिशेषाद्-
गुरुत्वसिद्धिरितिभावः ।

नोदनेति । गुरुत्वादिनार्थान्तरवारणाय द्वितीयमिति । गुरुत्वद्रवत्वाद्यजन्य-
मित्यर्थः । कर्मवतीति । न च पूर्वकर्मनाशकाले तदुत्पादोऽस्तु पूर्ववर्तिता-
मात्रेण हेतुत्वादिति वाच्यम् । असमवायिकारणस्य कार्यसहभूतस्य हेतु-
त्वादिति ।

ननु कर्मवति कर्मोत्पादे को विरोधः । अथ नानाविधपुरुषसाधारणकार्य-
मात्रस्य स्वसमानजातीयोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वमत एव रूपादी तथा नियमो न
द्वित्वादाविति चेत् । एवं सति शब्द इति शब्दोत्पादो न स्यादिति तत्रापि गुणान्तरं
कल्पेयम् । एवं संयोगादिमति तदुत्पादो न स्यात् । न च शब्दस्य स्वकर्णावच्छेदे
नोत्पत्तेश्चैव ग्रहाद्यानापुरुषसाधारणत्वम् । एकस्यापि शब्दस्य नानापुरुषकर्णाव-
च्छेदेनोत्पादसम्भवात् । तस्मादत्र बीजं चिन्त्यमिति ।

गुणविशेषानाकृष्य दर्शयति । क्षितावेव गन्धो वर्तते न
द्रव्यान्तरं । तेन गन्धसमवायः पृथिवीत्वव्यवस्थाहेतुरि-
त्युक्तं भवति । यत्तु सुगन्धि सलिलं सुरभिः समीरण
इति तत्पार्थिवकुसुमाधिवामनिबन्धनम् । तदन्वयव्य-
तिरेकानुविधानात् । न तु स्वभावत इत्यवधेयम् ।

ननु तथाप्यव्यापको गन्धः क्षितेः । वक्ष्यमाणेषु
सगिवज्रादिष्वनुपलब्धेः । तत्कथं तद्वावस्थाहेतुः ।
न । पाकेन पूर्व्वरूपनिवृत्तौ रूपान्तरोत्पत्तौ च पाकज-
रूपस्य च गन्धसहचारतया तत्रापि तदनुमानात् ।
अनुभवात् तदनुपलम्भः । तत्र घ्राण इवेत्यभिप्राय-
वानाह । रूपमनेकप्रकारं शुक्लादि क्षितावेव इत्यनु-
कर्मणार्थान्तरम् । कर्मवति कर्मान्तरानुत्पत्तिरित्यर्थः । तदन्व-
येति । तथाच तेनैव गन्धधो रन्ध्यामिदित्यर्थः । विवादपदं गन्धः
पृथिवीवृत्तिः गन्धत्वात् पुष्यगन्धवदिति तत्र मानमाहुः ।

नन्विति । तथात्वे उपाध्यन्वयाद्यनुविधानं न स्यादि-
त्यर्थः । (१२०) पृथिवीपदप्रवृत्तिनिमित्तञ्च पृथिवीत्वं जातिरेव
न तु गन्धवत्त्वं गौरवात् । गन्धेति । गन्धसहचरितता गन्धव्याप्यत्वं

। १२० । नन्वेवं गन्धस्य पृथिवीमात्रवृत्तित्वे गन्धवत्त्वमेव पृथिवीपदप्रवृत्ति-
निमित्तं स्याच्च पृथिवीत्वं इत्यत आह । पृथिवीपदेति । केचित्त्वदसि पृथिवी-
त्वस्य जातित्वमाधकमित्यभिप्रायेणैतदुक्तमित्याहुः ।

वर्तते । यद्यपि शुक्लादिरूपं समुच्चयेन सम्भवति ।
स हि जातिसमुच्चयो विरोधादेवानुपपन्नः । व्यक्ति-
समुच्चयोऽपि न । व्याप्तानुपलम्भवाधितत्वात् । नाप्य-
व्याप्या । व्याप्यवृत्तिजातीयताविरोधात् । किमेत-

क्षितावेव इति तोयतेजसोः शुक्लरूपनियमादित्यर्थः । स हीति ।
एकत्र रूपे शुक्लत्वनीलत्वजातिसमुच्चय इत्यर्थः । व्याप्येति । नाना-
रूपव्यक्तयो नैकद्रव्यव्यक्तौ व्याप्यवृत्तय इत्यर्थः । व्याप्यवृत्तीति ।
न चाव्याप्यवृत्तिभावनास्मदादिज्ञानादौ व्याप्यवृत्तिवेगस्थिति-
स्थापकेश्वरज्ञानादौ वर्तमानाभ्यां संस्कारत्वज्ञानत्वादिभ्यां व्यभि-
चारः शुक्लत्वादिसामान्यं यद्यव्याप्यवृत्तिमूर्त्तगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्य-
जातिः स्यात् व्याप्यवृत्तिः न स्यात् । संयोगवत्त्ववदित्यर्थात् ।
न चाप्रयोजकत्वम् । एकं चित्रं रूपमित्यनुभवात् । न चायं
भ्रमो बाधकाभावात् । न च गुणविरोधादनारम्भो बाधकः ।

संस्कारत्वेति । एतदुभयमादाय तदुभयाधिकरणे व्यभिचार इत्यर्थः ।

शुक्लत्वादिति । गन्धत्वे व्यभिचारादाह । व्याप्यवृत्तीति गुणविशेषणम् ।
संस्कारत्वज्ञानत्वयोर्व्यभिचारादाह । मूर्त्तेति । सत्तागुणत्वव्यभिचारादाह ।
गुणत्वव्याप्येति । संयोगान्यतरत्वे व्यभिचारादाह । जातीति । न च गुण-
विरोधादिति शुक्लेन शुक्लमेव नीलेन नीलमेवारम्यते इत्यत्र दर्शनादत्रापि शुक्ला-
दिना सजातीयमेवारम्यमित्यत्रयविनि नानारूपासिद्धौ सिद्धमव्याप्यवृत्तित्वमिति
शङ्कार्थः । अनारम्भो विजातीयानारम्भः । विजातीयेति । विजातीयरूपसहकृतस्य
च विजातीयचित्तरूपारम्भकत्वं स्यादेवेत्यर्थः ।

त्तर्हि रूपमिति । यथा शुक्लमिति शुक्लजातीयं तथा चित्रमिति चित्रजातीयं व्याप्यवृत्त्येव । प्रत्येकञ्च न

विजातीयरूपासहकृतस्यैव नीलादेर्नीलाद्यारम्भकतया गुणविरोधाभावात् अधिकन्तु न्यायचतुर्थाध्यायप्रकाशे उक्तम् ।

किमेतदिति । यद्यनेकरूपसमवायित्वं न चित्रत्वमिति शेषः । यथेति । चित्रशब्दो न नानावर्णवचनः किन्तु शुक्लत्वादिवच्चित्रत्वमप्येकरूपव्यक्तिवृत्तिजातिरिति कर्त्वरार्थ इत्यर्थः । ननु यथा गुणविरोधेन गन्धवन्निर्गन्धाभ्यां नैकं द्रव्यमारभ्यते तथा नीलपीताभ्यामप्येकरूपानारम्भे नीरूप एवावयव्यस्तु । न चावयविनो प्रत्यक्षत्वापत्तिः । महत्त्वे सत्युद्भूतरूपसमवेतत्वस्यैव द्रव्यचाक्षुषत्वे प्रयोजकत्वात् । मैवम् । यत्र चित्ररूपादवयवारम्भ एवावयवी तत्र रूपवत्त्वसमवेतत्वाभावे तत्त्वाभावात् । न च

ननु नीलादेर्नीलाद्यारम्भकत्वे विजातीयरूपासहकृतत्वं विरोधगुर्वित्यनुगयेनाह । अधिकन्त्विति । शुक्लत्वाच्चित्रजातिरनुभूयमानस्यादवयविनि नाव्याप्यवृत्तिनानारूपसम्भवः । एवञ्च गौरवमपि न्याय्यं प्रामाणिकत्वात् । न च तत्र तदनुभवो भ्रमः । अन्यत्वापि तज्जात्यनभ्युपगमेन तदारोपसम्भवात् । न च नानावर्णत्वमेव चित्रत्वप्रत्ययविषयः । एकत्वनानात्वयोर्विरोधे एकं नित्यं रूपमिति प्रत्ययानुपपत्तेरितिदिक् ।

निर्गन्धेति । गन्धेति गन्धयोग्यतारहितजलादिपरमन्थया गन्धास्वीकारे निर्गन्धरूपाद्येनारम्भो न स्यात् इतिभाव इत्याहुः । ननु रूपवदान्नित्यत्वं रूपवत्त्वसम्बद्धत्वापेक्षयेत्यपि बोध्यम् । तत्रावयविगतत्वेन चित्ररूपाहवयव्यावयवी नीरूप इति भावः ।

क्षितिर्वच्छेदहेतु भागासिद्धत्वात् । तथापि क्रमेण
शुक्लाद्यनेकरूपसमवायलक्षणः समुच्चयः क्षितावेव ।

तत्रापि रूपवत्परम्पराश्रितव्यमस्तीति युक्तम् । परम्पराया
अननुगमात् । रूपममवेतत्वापेक्षया रूपवत्त्वस्य लघुत्वाच्च ।
अपिच (१२१) यत्र नीलपीततन्तुभ्यां द्वितन्तुकपटो जन्यते न तत्र
तावदेकमेव तन्तुरूपं पटरूपजनकं एकस्याजनकत्वात् । मिथः
सहकारित्वं न कार्यैकत्वमन्तरङ्गेति सिद्धमवयविनि विजातीय-
रूपारभ्यमेकं रूपं गुणविरोधादनारम्भस्य निरस्तत्वात् । न चैवं
षड्रसा हरीतकीति व्यवहाराच्चित्ररमस्याप्यापत्तेः । तत्रावय-
विनो गुणविरोधेन नीरमत्त्वे बाधकाभावात् । रसनस्य द्रव्या-
ग्राहकत्वात् । षड्रसवत्त्वव्यवहारस्य तत्तद्रसजन्योपकारजनकत्व-
गुणयोगेनाप्युपपत्तेरिति सङ्क्षेपः ।

नन्ववयविनि क्रमेणापि नानारूपसमवायः । तत्र पाकान-
भ्युपगमात् । परमाणौ तत्सम्भवे भागासिद्धेरपरिहारात् । मैवम् ।
शुक्लनीलादिरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्द्रव्याप्यजातिमत्त्वस्य वि-
वक्षितत्वात् ।

(१२१) अपि चेति । यद्यप्येतदव्यवहितपूर्वपक्षे न लगति तथाप्यध्याप्यवृत्ति-
नानारूपसमवायिनीत्यत्र बाधकान्तरमिति मन्तव्यम् ।

एकस्येति । एकस्य रूपादेः रूपाद्यसमवायिकारणत्वाभावादित्यर्थः । तथैव
निरूपाधिव्याप्रेरवधारणादिति भावः । न चैकतन्तुकपटे का गतिः तस्यानभ्युप-
गमात् । अभ्युपगमे वा अंशुद्वयसंयोगस्यैव तत्रासमवायिकारणत्वाद्व्युपगमेव
तथेत्यदोषात् । तत्रेति । अत्रच प्रत्यक्षत्वापत्तिर्वाधिकेति भावः । एतेन चित्र

किञ्च शुक्लशुक्लतरशुक्लतमाद्यवान्तरजातिमद्रूपं
क्षिताविव नान्यत्र । जलस्य हि शुक्लत्वेऽपि नावान्तर-
तारतम्यमस्ति । पार्थिवद्रव्यसंसर्गात् तथा प्रतिभासः ।
एवं तेजसोऽपि शुक्लभास्वरैकस्वभावत्वे स्वाभाविक-
विशेषाभावः । ये पुनराहुः शुक्लत्वादिकमेव सामान्यं
नास्ति कुतस्तद्वान्तरतारतम्यम् । एकैका एव

तथापि शुक्लरूपमात्रस्य न लक्षणत्वमित्यत आह । किञ्चेति ।
(१२२) यद्यपि पृथिवीरूपापेक्षया जलरूपस्य जलरूपापेक्षया
पृथिवीरूपस्यातिशयो गृह्यत एव तथापि समानाधिकरणरूप
निष्ठातिशयप्रतियोगिरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यजाति

स्पर्शोऽभ्युपगम्यत इति ध्वनितम् । त्वगिन्द्रियस्य द्रव्यग्राहकतया तज्जन्य-
द्रव्यप्रत्यक्षतायां उद्भूतस्पर्शवत्त्वस्य प्रयोजकत्वात् । न च तत्राप्युद्भूतरूपत्वमेव
तथेति अवयविनो निस्पर्शत्वेऽप्यदोष इति वाच्यम् । चन्द्रभ्रमादेस्त्वगिन्द्रिय-
प्रत्यक्षत्वापत्तेरिति भावः । एतदेवाभिप्रेत्याह । संक्षेप इति । शुक्लनीलादीति ।
शुक्लपदं योजकशुक्लपरम् । प्रत्येकगर्भं नानानिज्ञानेऽवतार्यमिति न वैयर्थ्यम् ।
साक्षात्पदं न भेदेन व्याप्यतावबोधनपरम् । त्वित्वादिकमादायातिव्याप्तिरिति
जातिपदम् ।

(१२३) यद्यपीति । यद्यपि जलादिकरूपापेक्षयात्पार्थिवद्रव्यस्य फलम् । तथापि
दृष्टान्तार्थं तदुक्तमित्याहुः । समानाधिकरणेति । द्रव्यत्वव्याप्यजात्या सामाना-
धिकरण्यं बोध्यम् । वाच्यादावतिव्याप्तेराह रूपसमानाधिकरणेति । जले
ऽतिव्याप्तेराह निष्ठान्तम् । जलरूपञ्च पृथिवीनिष्ठातिशयप्रतियोगीति तदुदाहरणम् ।

हि शुक्लारुणादि-व्यक्तयो ऽनित्याभि द्रव्य-व्यक्तिभि
 व्यंज्यन्ते । तारतम्यममूषाम् आश्रयमिश्रतया । यथा
 यथाहि धवले कृष्णाद्रव्यानुप्रवेशः तथा तथा तार-
 तम्यावभास इति । तदयुक्तम् । तेषामाश्रयस्थिता-
 वपि पावकसंयोगात् पूर्वं रूपनिवृत्तिरुत्तररूपोत्पादश्च
 न स्यात् ।

मत्त्वमभिप्रेतम् । ये पुनरिति । शुक्लादिव्यक्तिरेकैकैव नित्या
 तत्र तारतम्यधीय नीलाद्यनुष्वङ्गतद्विरहनिबन्धना तदन्वयाद्यनु-
 विधानात् । नानाव्यक्तय एवानित्यास्तर्द्धाविषया इत्यर्थः । तेषा-
 मिति । न च समवायः पट उत्पद्यते नश्यति चेति वाच्यम् ।
 घटादाविवोत्पादविनाशप्रत्ययस्य शुक्लरूपादावविशेषात् । सम-
 वायोत्पादविनाशयोरप्रतीतेश्च । एवञ्च मधुराम्ललवणकटुतिक्त-
 कषायाणां रसानां सौरभासौरभानां गन्धानामेकैकत्वं स्यात् ।
 नीलादितुष्यत्वात् । न चेष्टापत्तिः । एकत्वे मधुरतरतमत्वाद्य-
 नुपपत्तेः । सत्कार्यवादावतारापत्तेश्च ।

सत्तादिकमादाय जलेऽव्याप्तेराह । द्रव्यत्वव्याप्येति । पृथिवीजलाद्यन्यतर-
 मादाय जलेऽव्याप्तेराह जातान्ति । जातित्वापत्तिभिर्या कल्यान्तरमाह नानेति ।

ननु रसान्तराननुपपन्नात् तथा स्यादित्यत आह । सत्कार्येति । एवं सर्व्वं
 नित्यताङ्गीकारे साङ्ख्यमतप्रवेशस्तवेतिभावः । यद्यपि समवायनाशोत्पादस्वीकारा-
 देव न सर्व्वनित्यतारूपस्य तस्यावतारः तथापि तदन्य घटपटादिसकलकार्यनित्यत्वा-
 पत्तिरेव तदवतारो बोध्य इत्याहुः ।

अनेकव्यक्तिसमवेतस्य निरतिशयस्य नित्यस्य सामान्यादन्यत्वं नोपपद्यते । अस्तु शुक्लादिकं सामान्यमेवेति चेत् । न । गोत्वादिना परापरभावानुपपत्तौ जातिमङ्गरप्रमङ्गादिति । रमः षड्विधो मधुरादिरिति । अस्यापि व्याप्ति र्मग्यादिषु गन्धवत् । पाकजरूपेणानुमननात् । अताप्यवान्तरानेकसामान्यविशेषवान्न स पृथिव्यामेवेति वाक्यार्थः । अपामव्यक्त-

अनेकंति । ननु जातेः (१२३) संस्थानमात्रव्यङ्गत्वात् गोत्वादिना परापरभावानुपपत्तेश्च जातित्वं न स्यात् । सामान्यरूपत्वापादने आपाद्यापादकयोरभेदश्च । मैवम । यदीदं शुक्लं रूपं नित्यं सदनेकव्यक्तिः स्यात् गुणो न स्यात् इत्यापादनार्थत्वात् । पाकेन श्यामं रूपं नष्टं रक्तमुत्पन्नमित्यनुभवात् । न चामौ भ्रमो बाधकाभावात् । अस्त्विति । प्रतीतिस्तथैवापपत्तेः ।

(१२३) संस्थानमात्रेति । परस्य स्वमतावष्टम्भेनेदम् । नचैव सक्तजाति लक्षणं तत्रैवाव्याप्तिमिति वाच्यम् । तन्मत चान्यथैव तद्वन्नणकरणादित्याशयात् । आपाद्येति । यद्यपि नित्यत्वादिघटितमापादकं निःसामान्यत्वं च सति समवेतरूपसामान्यमापाद्यमिति नाभेदस्तथापि अप्रयोजकत्वं तात्पर्यम् ।

यदीदमिति । द्वित्वादी व्यभिचारादाह नित्यामिति । नित्यरूपादौ व्यभिचारादाह । नैकवृत्तीति । न चाप्रयोजकत्वं नित्यानेकसमवेतस्यापि गुणस्य घटत्वादेरपि गुणत्यापत्तेरिति भावः । अनुभवार्थेति । यद्यपि नावयवितान पाकेन रूपोत्पत्तिध्वंसौ तथाच न प्रत्यक्षौ तथापि न्यायनयेनेदम् । आनुमानिकवृद्धिर्वाभिव्यक्तमित्यप्याहुः ।

मधुर एव हि स्वाभाविको रसः । अवान्तरभेदास्तु
 नारिकेलादिजलगताः पार्थिवद्रव्योपाधिकाः । तेन
 गन्धवती पृथिवी अवान्तरानेकसामान्यविशेषवद्रूप-
 वती अवान्तरानेकसामान्यविशेषवद्रसवती चेति
 लक्षणार्थः ।

स्यादेतत् । यथा रूपवत्त्वाविशेषेऽपि त्रयाणामने-
 कविधरूपवती पृथिवी । स्वच्छधवलरूपवज्जलम् । शुक्ल-
 भास्वररूपवत्तेजः । तथा गन्धावान्तरप्रकारभेदमा-
 श्रित्य द्रव्यभेदहेतुः स्यादित्यत आह । गन्धो द्विविधः ।

किं गुणेनान्तर्गडुनेत्यर्थः । गोत्वादिनेति । शुक्लत्वादिजातिमद्गुण-
 वत्त्वं द्रव्येऽनुभूयते न तु शुक्लादिजातिमत्त्वमेवेति भावः । अत्रा-
 पीति । नानाजातीयरससमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वा-
 वान्तरजातिमन्मधुरवृत्तितज्जातिमत्त्वं वेत्यर्थः । पार्थिवेति ।
 अनन्यथाभिज्ञान्वयाद्यनुविधानादित्यर्थः ।

ननु गन्धमात्रस्यैवतरभेदमाधकत्वात् तद्भेदकथनमर्थान्तर-

ननु नानैव गोत्वादिद्रव्याप्यमस्त्वित्याशङ्क्यानुभवं प्रमाणयति । शुक्लत्वादीति ।
 अवान्तरेति । अवान्तरजातिमान् मधुरो यस्येति द्रव्यस्योक्तत्वात् तद्भृत्तिद्रव्यत्व-
 व्याप्यजातिमत्त्वं वेत्यर्थः । यद्यप्यवान्तरजातिमत्त्वं मधुरत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तच्च
 जलरसेऽप्यस्त्वित्यापि स्तथापि समानाधिकरणमधुरनिष्ठातमयप्रतियोगित्वं
 विशक्षितम् ।

सुरभिरसुरभिश्चेति । क्षिताविवेत्यनुवर्तते । न द्रव्या-
न्तरं । पाकजः खल्वयमेकस्मिन्नैव द्रव्ये कालभेदेन
वर्तमानः प्रकारभेदवानपि न द्रव्यान्तरव्यवस्थाहेतु-
रितिभावः । स्पर्शोऽस्याः पाकजः । पाकजस्पर्शवती
पृथिवीति लक्षणार्थः । अत्र हि स्पर्शवतीत्युच्यमानं
तेजसा पाकद्रवत्ववतातिव्याप्तिः । अतः पाकजस्पर्श-
तीति । अत्र च गन्धरूपरमानां पाकजत्वं सद्रपि
नोक्तं स्फुटत्वात् । स्पर्शस्य तथात्वे विप्रतिपत्तिः । न
हि गन्धादिवद्विणेषतः स्पर्शः पाकस्यान्वयव्यतिरेका-
वनुविधत्ते । पार्थिवत्वमात्रेण तथाकल्पनं परिमा-
णादिष्वपि तथाप्रसङ्गात् । तदेतद्विप्रतिपत्तिबीजमप-
निनीषन्नेवेदमुक्तवान् पाकजः स्पर्श इति ।

यदि पाकजो न स्यात् संख्यापरिमाणादिवद-
मित्यत आह । यथेति । अत इति । यद्यपि पाकजत्वं परमाणु-
स्पर्श एवेति भागामिदिस्तथापि पाकजस्पर्शसमानाधिकरण
द्रव्यत्वव्याप्यजातिमतीत्यर्थः ।

अविशिष्ट इति । ननु चावैशिष्ट्यं (१२४) सकलद्रव्यवृत्ति-

(१२४) सकलेति । यद्यपि परिमाणादपि न सकलद्रव्यवृत्तित्वं तथापि
सकलद्रव्यनिश्चाल्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं सकलद्रव्यवृत्तित्वं बोध्यम् ।
उक्तं वीजानुपपत्तिमाह । अन्यथेति । स्पर्शस्यैव तद्विषय इत्यर्थः ।

विशिष्टः स्यात् । तथाचाशीविषवृश्चिककौटादिदंशेषु
शूकशिखिवृश्चिकपत्रिकादिषु च स्पृष्टेषु दृष्टो दुःख-

गुणत्वमात्ताद्वयाप्यजातिमत्त्व विशेषगुणवृत्तिविरहो वा । आद्ये
गुरुत्वेन व्यभिचारः । न हि गुरुत्वं पाकजं संख्यादिवदविशिष्टं
वा । अन्ये पाकजानामपि स्नेहबुद्ध्यादीनां विशेषगुणत्वाद्वाभि-
चारः । आशीविषदंशादौ संयोगविशेषस्यैव दुःखविशेषहेतुत्वम् ।
मण्यादिसंयोगस्य च तदुपगमहेतुत्वम् । एवं गवादिसंयोगस्य च ।
स्पर्शाऽपि न प्रयोजकः । संयोगभेदस्यैव तत्त्वात् । स्पर्शविधि-
निषेधावपि संयोगाविषयाविव । अन्यथा स्पर्शस्य ज्ञायमानस्य
तत्त्वमिति तज्ज्ञानस्य तथात्वे संयोगे वृत्तेऽपि व्यासङ्गेन तदज्ञाने
आचमनाद्यकरणप्रसङ्गः । तीर्थजले स्नेच्छजले चैवं विधिनिषे-
धनात् पाकजप्रसङ्गश्च । अस्तु वाय्वाधीन एव विशेषोऽलं पाकज-
त्वेन । अथायमागयः । तेजःसंयोगोत्पाद्यस्य विनाश्यत्वे ताव-
द्रूपादीनां सम्प्रतिपन्ने तत्र न तद्व्यक्तिवृत्तित्वमेव प्रयोजकम् । अन-

तत्त्वमिति । अदृष्टहेतुत्वमित्यर्थः । तज्ज्ञानस्येति साक्षात्कारस्येत्यर्थः ।
स्वरूपमन् स्पर्शा नदृष्टं प्रति कारणं स्पर्शस्य सर्वादा मन्त्वेन सर्वादादृष्टोत्पादापत्तेः ।
तस्य च ज्ञानं संयोगे सत्येवत्यावश्यकत्वात् संयोग एव तत्कारणम् । अन्यथा
संयोगे ज्ञानेऽपि व्यासङ्गेन स्पर्शाज्ञाने चादृष्टानुत्पत्तौ तद्वाशकाचमनादेरकरण-
प्रसङ्ग इति भावः । संयोग इति चाण्डालादिसंयोग इत्यर्थः । जले जलस्पर्शे ।
आश्रयेति । स्नेहवृत्तिरिति भावः । पार्थिवविशेषगुणवृत्तमेवेति । पार्थिवपरमाणु-
विशेषगुणवृत्तमेवेत्यर्थः । यथाशुतस्यावयागरूपादावितिप्रसङ्गत्वेन कार्यतानवच्छेद-
कत्वात् । एवमप्येऽपि ।

विशेषो नोपपद्यते । मणिमूलादिविशेषेषु च स्पष्टेषु
तदुपशमो न स्यात् । गवादिचाण्डालादिस्पर्शविधि-

नुगमात् । नापि रूपादित्वं जलादिरूपमाधारण्यात् । अतः
पार्थिवविशेषगुणत्वमेव तत्र प्रयोजकम् । अतः पृथिवीस्पर्शः
पाकजः । पृथिवीविशेषगुणत्वात् । गन्धवत् । विपक्षे वाधकन्तु
कार्यकारणभावानुपपत्तिः । अवैशिष्ट्यन्तु पाकजत्वावच्छेदकरूप-
राहित्यम् । आर्शाविषादिदंशेषु दुःखविशेषः कुतश्चिद्व्यावृत्तः
केनचित् साधारणोऽनुभूयते इत्यविवादम् । तत्र परापरव्यावृत्तं
साधारणञ्च कारणमावश्यकम् । अन्यथाकस्मिकत्वापत्तेः । न च
तत्तद्द्रव्यसंयोग एव तथा अप्रौढकपिकच्छसंयोगोऽपि तथा दुःखा
नुत्पत्तेः । न च प्रौढसंयोगस्तथा प्रौढिर्न जात्यादिरूपा । अनुप-
लम्भात् । रूपादिकन्तु साधारणमेवेति परिशेषेण स्पर्शविशेषस्यैव
तत्त्वात् । एवं गवादिसंयोगोऽपि भेदा द्रव्यविशेषात् वाच्यो-
द्रव्ये च विशेषो न कारणविशेषमवधूय । तत्र रूपादीनां साधा-

अनुपलम्भादिति । न च महत्त्वविशेष एव प्रौढिपदार्थः । न चानुभवमिदं
इति वाच्यम् । अननुगमादित्याहुः । साधारणमेवेति । अप्रौढकपिकच्छमाधा-
रणमेवेत्यर्थः । द्रव्येति । यद्यपि गोत्यादिजातिकृत एव विशेषः सम्भवति तथापि
कपिकच्छस्यने स्पर्शस्य पाकजत्वमिद्वैरन्तत्वापि तथात्वमिति पृथ्यावच्छेदेनैदमुक्तम् ।
स्पर्श एवेति । अत्रयविस्पर्शस्य परस्परया पाकप्रयोज्यत्वं बोध्यम् ।

जले त्यति । यद्यपि तत्र स्पर्शादेरविशेषे कथं परिनिषेधो । यदि च कच्छ-
त्वादिकातिविशेषात्रयविशेषितं तथात्वं तदा प्रकृतोऽपि तुल्यम् । तथाप्यापातत
इदमुक्तम् । अतएव सिद्धान्तेऽप्युपेक्षितं न तु दृश्यतम् ।

निषेधौ न स्याताम् । न च द्रव्यमात्रे तावुपपद्येते ।
दर्शनस्पर्शनाघ्राणास्वादनभेदेन मातङ्गमदिगादिप्राय-
रणत्वात् स्पर्श एव विशेषः कल्प्यते जले तु बाधकात् त्यज्यते ।
मैवम् । विशेषगुणत्वेन च विशेषगुणत्वमिति परस्परश्रयात् ।
कपिकच्छस्पर्शं च वैजात्यमन् । तेन च पाकजत्वं पाकजस्पर्शस्य
क्वचित् तेजःसंयोगात् क्वचित् कारणगुणप्रक्रमेणोत्पादेनाननु-
गमः । कार्यवैजात्यकल्पने च गौरवम् । पाकजस्पर्शश्च नेतरभेद-
साधकः । वैशेषिकनयेऽवयविनि भागामिहेः । उच्यते । अस्ति-
चापरामष्टेषु तत्तद्वस्तुस्पर्शेषु पाकानन्तरं सुकुमारकठिनतरतमा-
दिधीः सार्धलौकिकी । तत्रान्वयव्यतिरिक्ताभ्यां तेजःसंयोग एव
प्रयोजकः । न चावयवानां निविडः संयोगः संग्रहाख्य एव
तद्विषयात् तस्य द्वीन्द्रियग्राह्यतया च चक्षुषापि तद्ग्रहापत्तेः ।
न चेष्टापत्तिः । चक्षुषा तद्ग्रहेऽपि स्पर्शविशेषसंगयादन्धकारेऽपि
तत्प्रतीतिः । अवयवसंयोगस्यावयविन्यवृत्तेः तद्गतत्वेन प्रतीति-
रनुपपत्तय । एकार्थसमवायेन तदुपपत्तिरिति चेन्न । साक्षात्-

तेन चेति । ननु यदि पाकजत्वेनैव विशेषगुणत्वं तदा जलादिरूपादौ कथं
विशेषणत्वम् । यदि च जलादिरूपादिमात्रवृत्तिजातिमादायैव तथात्वं तदा
पाकप्रयोज्यजात्यनभ्युपगमेऽपि पृथिवीस्पर्शमात्रवृत्तिजातिमादायैव तथात्वमिति
चेत् । न । पृथिवीविशेषगुणत्वे पाकजत्वमेव नियामकमित्याशयेनोक्तत्वादित्येके ।
पृथिवीगुणत्वत् पृथिवीविशेषगुणत्वमपि तत्राप्रयोजकं, किन्तु पृथिवीरूपत्वादिक-
मेव तथेत्यत्र तात्पर्यमित्यन्ये । एतदस्वरसादेवाह किञ्चेत्यप्याहुः । गौरवमिति ।
रूपादिवैजात्यस्यानुभूयमानत्वात् प्रामाणिकं तदिति भावः ।

श्वित्तभेदानुपपत्तिप्रसङ्गात् । तस्मात् पार्थिवः स्पर्शो-
ऽपि पाकजः । पार्थिवविशेषगुणत्वात् । गन्धवदि-
त्यवधेयम् ।

सम्बन्धे बाधकाभावात् । अन्यथातिप्रसङ्गादिति स्पर्शविशेष एव
तद्विषय इति स्थिते अन्यत्र प्रयुज्यते । (१२५) पृथिवीस्पर्शः तेजः
संयोगजन्यः प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यपृथिवीगुणत्वात् । गन्धवत् ।
न च त्वगवेद्यत्वमुपाधिः । तेजाऽवयवविनि साध्याव्यापकत्वात् ।
न च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकः । पक्षतरत्वात् । अथवा पृथिवी
परमाणुस्पर्शः तेजःसंयोगजन्यः द्रव्यग्राहकयावदिन्द्रियग्राह्य-
प्रत्यक्षगुणत्वावान्तरजातिमत्पृथिवीपरमाणुगुणत्वात् । रूपवत् ।
न च रूपवदिन्द्रियग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं साधनावच्छिन्न
साध्यव्यापकत्वमुपाधिः । तुल्ययोगक्षेमत्वात् । नापि सन्दिग्धा

दोषान्तरमाह । पृथिवीस्पर्शस्येति । पाकजस्पर्शो न लक्षणमतीतरभेद-
साधनेऽवयवविनि भागासिद्धेरित्यर्थः । अव्यकारेऽपीति । तत्प्रतीतेः नैविद्यप्रतीतेः ।
तथाच यदि नैविद्यात्मकं काठिन्यं तदा तज्ज्ञानाच्चिद्विडं तमः इति व्यवहारवत्
काठिनं तम इति व्यवहारः स्यादिति भावः ।

केचित्तु प्रसङ्गमुखमिदम् । यद्यवयवसंयोग एव काठिनत्वादिकं तदाव्यकारे
बहुतरकालमवस्थितं शुक्लामकादि काठिनमनुभूयेत । तावत्कालरौद्रादिस्मितवत् ।
अवयवसंयोगस्य भ्यर्णवत् तेजःसंयोगापेक्षत्यादित्याहुः । एतच्च गुणप्रकाशे
सौकुमार्यकाठिन्ययोः संयोगत्वेन यदाभिधानं तदेकदेशमतेन लक्षणया वेति
मन्तव्यम् ।

(१२५) पृथिवीस्पर्श इति । अन्यवयवविनि पाकानभ्युपगमात् तदीयस्पर्शाग्रे
बाधः । परमाणुस्पर्शाहेत्वसिद्धिः । अतएव वावयवस्पर्शमात्रं परमाणुस्पर्शमात्रं

ये तु मन्यन्ते पृथिव्यां स्पर्शं नास्त्येव उष्णशैत्ये
विहाय स्पर्शान्तरस्यानुपलम्भवाधितत्वात् । शैत्यमेव

पाधिः । विपक्षवाधकेनाक्तेन हेताः साध्यव्याप्यत्वेनैवोपाधिः
साधनाव्यापकत्वात् । पाकजस्पर्शवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमदुपाधि-
त्वमेवेतरभेदे हेतुरतो न भागासिद्धिः ।

शैत्यमेव हीति । अनुष्णाशीतव्यवहारस्यानीष्णाशैत्यविषय-
त्वात् तस्यावश्यकतयाभ्युपगमात् तत एव व्यवहारोपपत्तेर्नाति-
वा पक्ष इति प्रत्युक्तम् । बाधादसिद्धेश्चेति चेत् । अत्र पृथिवीस्पर्श एव पक्षः ।
साध्ये च जन्यपदं प्रयोज्यपरम् । तेन नोक्तबाधः । तज्जन्यजातीयमन्त्यं
साध्यमित्यप्याहुः । प्रतिनियतंन्द्रियग्राह्यजातिमत्पृथिवीगुणत्वादिति हेत्वर्थः ।
तेन न भागासिद्धिः । अतएवालोक्तव्यगुणसंयोगे चक्षुर्मात्रग्राह्ये न व्यभिचारः ।
पक्षेतरत्वादिति । यद्यपि स्पर्शत्वादेरपि व्यावर्त्तनात् न पक्षेतरत्वं तथापि साधना-
वच्छिन्नं पक्षमेव व्यावर्त्तयतीति पक्षेतरत्वमुक्तम् । वस्तुतः साध्यव्यापकताप्याह-
कानुकूलतर्कमात्रोपपक्षेणपरमिदम् । इत्येति । अत्र पृथिवीपरमाणुस्पर्शस्यैव
पक्षत्वं संयोगजन्यत्वं यथाश्रुतमेव साध्यम् । अतएव पिठरगुणव्यभिचारवारणाय
परमाणुपदम् । संयोगादो व्यभिचारवारणाय अप्राह्यान्तं गुणविशेषणम् । न तु
जातिविशेषणम् । गुणत्वावान्तरपदवैयर्थ्यापत्तेः । न चैवमपि परमाणुवृत्ति
संख्यादिव्यक्तौ व्यभिचारः । द्रव्यग्राहकयावदिन्द्रियाप्राह्यजातिभून्ते तात्पर्यात् ।
गुरुत्वे व्यभिचारवारणाय प्रत्युक्तेति जातिविशेषणम् । एवञ्च सत्तामादाय गुरुत्वा-
व्यवहारतादवस्थ्यात् तद्धारणाय गुणत्वावान्तरंति । जनपरमाणुरूपपादो व्यभि-
चारादाह । पृथिवीति । गुणपदं सम्पातायातम् । न चेति । साधनव्यापकत्व-
भिरासायाह । रूपवदिति । सत्तामादायोक्तदोषसत्त्वादाह । गुणत्वव्याप्येति ।
पृथिवी गुणत्वादिक्रमादाय दोषतादवस्थ्यादाह जाताति । तेजोऽवयविनि शुद्ध-
साध्याव्याप्तेराह । साधनेति । विपक्षेति । सौकुमार्यादिप्रत्ययान्यथातुपपत्त्ये-

हि तेजःस्पर्शनाभिभूतमुष्णाञ्च उदकस्पर्शनाभिभूत-
मनुष्णाशीतत्वेनाभिधीयत इति तान् प्रत्याह । अनु-
ष्णाशीतत्वे सतीति । बलवत्-सञ्जातीयग्रहणाकृतमग्र-
हणं खल्वभिभवः । तथाचाभिभावक मन्यतरदवश्य
मुपलभ्येत । न चैवं प्रकृते किन्तु शैत्योष्णानुपलम्भे-
ऽपि तद्विलक्षणस्पर्श उपलभ्यते एवं तथाविधे तमसि

रिक्तस्पर्शकल्पनम् । अतएवानुष्णाशीत इति नत्र्गर्भे एव व्यवहार
इत्यर्थः । तथाचेति । अनभिभवे याग्यशक्तिनिष्ठस्य तस्य सन्निकर्षे
तदुपलम्भोपपत्तेः । (१२६) न च बलवत्सजातायसम्बन्ध एवाभावा
लाघवादिति वाच्यम् । शुष्कपार्थिवद्रव्यस्पर्शस्य तमसि त्वगि
न्द्रियावेद्यत्वापत्तेः । स्पर्शपुरस्कारेण तस्य प्रवृत्तेः । स्पर्शेऽयम-
नुष्णाशीत इति प्रत्यक्षादिना स्पर्शस्य विशेषतया व्यक्तिप्रसङ्गा-
दिति भावः । नित्यानित्यभेदकथनस्यार्थान्तरत्वमपाकरोति ।
मेयमिति । अवयवानवस्थिति । यद्यप्यनवस्थामात्रं बीजाङ्कुर-

त्वर्थः । पाकरोति । गुणत्वव्याप्येत्यस्य स्पर्शत्वव्याप्येत्यर्थः । तेन स्पृशत्वमादाय न
जलादौ व्यभिचारः । न चैवमप्यनुष्णाशीतत्वमादाय वायौ व्यभिचारः स्पर्शत्व-
व्याप्यव्याप्येत्यत्र तात्पर्यति । तज्जाती मानाभावादित्यप्याहुः । एवञ्चाद्यस्पर्शपरं
चिन्त्यम् । गुणपरं स्पृष्टार्थम् ।

(१२६) न च बलवदिति । नन्वेवमपि बलवतो ग्रहणमावश्यकमित्युक्तदोष
निवृत्तिरिति चेन्न । उक्ताभिभवपदार्थमात्रदूषणे तात्पर्यादित्येकं । प्रकारान्तरेण
बलवत्त्वेऽपि न तस्य ग्रहणमित्यभिमानेनैतदुक्तमित्यन्ये । युक्तिरिति । अन्यस्पर्श-
पुरस्कारेणापि प्रवृत्तं भविष्यतीति मन्दाग्रहामात्रं निराकर्तुमिदमुक्तम् । यस्तुतस्तु

शुष्कपार्थिवद्रव्यस्येति भावः । सेयं पृथिवी यद्यनित्यैव तदावयवानवस्था स्यात् । एकस्य हि कस्यचिदवयवस्य निवृत्तौ निराश्रयञ्च कार्य्यमापदेत् ।

अथ नित्यैव निष्प्रामाणिका तर्हि स्यात् । कार्य्यञ्च गन्धवदपि द्रव्यान्तरं स्यात् । अत आह । सा च द्विविधा नित्यानित्या चेति । चकारौ मिथः समुच्चये नियमनिराकरणपरौ । तेन नोक्तदोषावकाश इत्यभि-
प्रायः । का पुनर्नित्या । महती हि मही महत्त्वादेव कार्य्यत्वादनित्या । अणुपरिमाणात् नोपलभ्यत एवे-
साधारण्येन न दूषणं तथापि सर्व्वकार्य्यद्रव्यनाशात् प्रलयानन्तरं सृष्टिरिति व्यवस्था इत्यपरे । एकस्येति । सर्गादौ सर्व्वानित्य-
द्रव्यनिवृत्तौ द्वाणुकस्य निराश्रयतापत्तिरित्यर्थः ।

निष्प्रामाणिकेति । नित्यपृथिव्या अनुपलम्भात् । (१२७)
पृथिवीत्वस्यानित्यवृत्तित्वेनेवोपलम्भादित्यर्थः । महत्त्वादिति ।

पारमार्थिकोद्भूतस्पर्शत्वाभावं जलालोकसमवधानेऽपि न प्रत्यक्षता स्यादिति बोध्यम् । अनुष्णाशीतप्रत्ययस्य नाभिभूतस्पर्शत्वाद्विषयत्वं येनाभिभावकोप-
लम्भापत्तिः स्यात् । किन्तु तदभावद्वयविषयत्वमेवेत्यत आह । स्पर्शोऽयामिति ।
स्पर्शस्य तत्त्वासम्बन्धे तद्विशेष्यकधीस्तत्र न स्यादिति भावद्रव्यस्य त्वगवेद्यतापत्तिरत्रापि
बोध्या । दोषान्तरमाह । तयोरिति ।

(१२७) पृथिवीत्वस्येति । तथाच व्याघात इति भावः । मूर्त्तत्वमिति ।
न च मनसा सिद्धसाधनम् । तन्मूर्त्तत्वासिद्धिदशायामेवास्मिन्नित्यात् । वस्तुतोऽ-

त्यत आह । परमाणुलक्षणा नित्येति । लक्षणं स्वभावः कार्यमेवात्र प्रमाणं भविष्यतीत्यभिप्रायवतानेह प्रमाणान्तरमादर्शितम् । तथाहि स्थूलकार्यस्य लोष्ट्रादेरवयवक्रियाविभागादिन्यायेन विभज्यमानस्यान्यतरतमादिभावाद् यतो नाल्पीयस्त्वं परमाणुमाचक्ष्महे । एषं ह्यवयवावयविप्रसङ्गो न तावन्निरवधिरेव । अनन्तावयवारब्धत्वाविशेषेणैरुसर्षपयोः परिमाणभेदानुपपत्तेः । न च कारणासंख्याया अविचानुपमहत्त्वादेव यत्कार्यत्वं तस्मादनित्येत्यर्थः । अत्र मूर्त्तत्वं नित्यवृत्ति न वेति संग्रहः । अनन्तेति ।

नन्वनन्तावयवारब्धत्वाविशेषेऽपि कश्चित्तादृग्बहुतरावयवारभ्यः कश्चित् तादृगपेक्षयाल्पावयवारभ्य इति अवान्तरसंख्याभेदादेव परिमाणभेदः स्यात् । अत्राहुः । सर्षपो यदि साक्षात् परम्परासाधारणमेषारम्भकानावयवारब्धः स्यादेतत्परिमाणाधिकपरिमाणः स्यात् । न ह्यनवयवानां निविडत्वेऽप्येतावानपकर्षः सम्भवति । यंहा मेरूपदं स्थूलपरम् । सर्षपपदञ्च द्व्यणुकपरम् । तेन यदि द्व्यणुकं सावयवारब्धं स्यात् महत् स्यादिति महत्त्वापत्तिवयवत्वं पक्षीकार्यम् । तच्च द्रव्यसमवायित्वमिति बोध्यम् । स्पष्टीकरणेन नित्ये विशेषणीयमित्यप्याहुः । तादृगिति । तथासावयवपरम्पराया अनन्तेऽपि साक्षात्समवायिकारणवृत्तत्वात् प्रकृतः परिमाणभेद इत्यर्थः ।

सर्षपो मदीति । ननु साक्षादारम्भकाः सर्षपावयवाः तदपेक्षया न्यूनास्येति

शेषेऽपि एरिमाणप्रचयाभ्यां विशेष इति युक्तम् ।
तयोरपि संख्याविशेषाभावेऽनुपपत्तेः । नापि प्रलया-
वधिः कस्यचिदन्त्यस्य निरवयवत्वे तदनुपपत्तेः ।

द्रव्यस्यावयवविभागविनाशाभ्यां विना विनाशा-
भावात् । नापि विभागावधिः । तस्य विभज्यमाना-
श्रयतया तदभावेऽनुपपत्तेः । न चैकाश्रयविभाग इति

रेव तुल्यपरिमाणत्वापत्तिः । यद्वा इरणुकत्रसरेण्वोः सावयवा-
रभ्यत्वेन तुल्यपरिमाणादृते तात्पर्यम् । प्रलयावधिर्नाशावधिः ।

कस्यचिदिति । निरवयवद्रव्यस्य समवायिकारणसमवायि
कारणनाशाभावे नागामश्नवादित्यर्थः ।

द्रव्यस्येति । ननु विभागो न द्रव्यनाशकः । आश्रयनाशजन्ये
द्रव्यनाशे व्यभिचारात् । मैवम् । विभागेन (१२८) तत्कार्यस्या-
रम्भकसंयोगनाशस्योपलक्षणात् । यद्यप्येकाश्रयत्वेऽपि विभागस्तद-
वधिर्नास्ति तथाप्यभ्युपगम्य दूषणान्तरमाह । न चेति । यद्वि

यथोक्तगङ्गाकर्त्तारं प्रत्यापादकार्त्तारिरिति चेन्न । मेरुणा समं तस्य साक्षात् तुल्या-
वयवारभ्यत्वं तदन्तर्भावापदनमित्याहुः । यद्वा एतदस्वरसादाह । यद्वेति । ननु
तुल्यपदार्थानन्वय इत्यत आह । यद्वेति । यद्यपि मटपटादीनां सावयवारभ्य-
त्वेन तुल्यपरिमाणारभ्यत्वमिति व्यभिचारस्तथापि महत्त्वेन तुल्यत्वं विवक्षितम् ।
तच्च तत्रापीत्यदोषः ।

(१२८) विभागेनेति । न चैवमपि व्यभिचारतादवस्थम् । निमित्तकारणो-
त्तरकारणनाशत्वेनानुगमादितिभावः । तदवधिरिति विभागावधिः । अत्रयवा-
वयविप्रसङ्ग एकाश्रयत्वेऽपि विभागस्य नास्ति तथा सत्याश्रयावधित्वापातादित्यर्थः ।

युक्तम् । किञ्चित् कुतश्चिद्विभज्यते । न तु तदेव
तस्मात् । तस्मान्निर्गवयवावधिरयमवयवावयविप्रसङ्ग
इति विज्ञायते तर्कितमेव न तु भ्रमितमिति चेत् ।
अत्र कश्चिदाह । किमत्र प्रमाणान्तरगवेषणया
त्रसरेणोः प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । तस्य चावयवकल्पनायां
प्रमाणाभावेन निर्गवयवत्वात् । तदसत् । तस्य चाक्षुष-

ह्येति । ननु रूपवत्त्वमत्र प्रयोजकं न तु महत्त्वम् । तस्य पृथग-
न्वयव्यतिरेकाननुविधानात् । सावयवत्वमपि न चाक्षुषत्वे प्रयो-
जकं गुणादावभावात् । द्रव्यचाक्षुषत्वे तु न विशिष्य प्रयोजकम् ।
सामान्यप्रयोजकादेव विशेषमवधाने तदुपपत्तेः । दूरसमाप्तौ
तु चाक्षुषज्ञानविशेषं प्रति महत्त्वविशेषस्यैव कारणत्वं सिध्यति ।
न तावता महत्त्वसामान्यकारणत्वसिद्धिः । न वा नित्ये त्रुटि-
महत्त्वेऽनेकद्रव्यवत्त्वं कारणं येन महत्त्वानुविधानेन तत्कारण-
मनेकद्रव्यवत्त्वमपि चाक्षुषप्रयोजकं स्यात् । त्रसरेणुः कार्यो महत्त्वे
सति क्रियावत्त्वादिति चेत् महत्त्वस्य विशेषणस्य व्यावृत्त्या प्रसिद्धौ
व्यर्थत्वात् । क्रियावत्त्वमात्रस्य मनसि व्यभिचारात् । पृथिवीत्वं

रूपवत्त्वमिति । उद्भूतरूपवत्त्वमित्यर्थः । तस्येति । परमाण्वाद्यनङ्गोकारा-
दितिभावः ।

सामान्येति । अन्यथा गुणादिचाक्षुषत्वे प्रयोजकान्तरमनुस्त्रियेतेति भावः ।
सावयवत्वे सामान्तरमागच्छते । त्रसरेणुमिति । महत्त्वं इति । न च व्यावर्त्यस्य
परमाण्वोरसिद्ध्या व्यर्थविशेषणता । क्रियावत्त्वमात्रेण कार्यत्वे अवयवत्वेनागतस्य

द्रव्यतया महत्त्वाद्नेकद्रव्यवत्त्वाच्चेति । यदि हि स्वस्य
चाक्षुषता महत्त्वमन्तराणां स्यात् दूरदूरतरादौ न महत्-
परिमाणप्रकर्षमनुविदध्यात् । यदि च सामेकद्रव्य-

निरवयववृत्ति इन्द्रियानिन्द्रियवृत्तिजातित्वात् सकलपृथिवीवृत्ति
जातित्वाद्वा सत्तावदिति चेत् । न । घटत्ववत् पृथिवीमात्रवृत्ति-
त्वेन प्रतिरोधात् । तस्मात् त्वसरेणुर्नित्यो महत्त्वोत्कर्षशून्य-
द्रव्यत्वात् । व्योमवत् । अनित्यं हि घटादिद्रव्यं कुतश्चित् तदुत्-
कृष्यतेऽपि कुतश्चिदपकृष्यतेऽपि । मैवम् । दृश्यते हि दूरात् किञ्चि-

क्रियावत्त्वानियमादनवस्थया क्वचिद्विश्रामे वाच्ये सामान्यतो व्यभिचारवारकतया
सामान्यतः सिद्धे निरवयवत्वेऽनुमानवैयर्थ्यं अतस्तदप्रसिद्धिरेव वाच्या । न चान-
वस्थयैव व्याप्तिप्रहाभावे विशेषणसार्थकता व्यभिचारवारकस्यैव साधकत्वादित्यभि-
सम्भवायाह । महत्त्वस्येति । अपकृष्यमहत्त्वान्त्रय इत्यर्थः । व्यावर्त्त्येति । पर-
माणुष्वसिद्धेरिति भावः । क्रियावत्त्वमात्रञ्च स्वतोऽसिद्धव्याप्तिकमित्याह । क्रिया-
वत्त्वेति । तथा चोभयासिद्धहेत्वनाम इत्यर्थः । निरवयववृत्तौति । निरवयव-
सम्बन्धमिति । तेन परस्परसम्बन्धेन गुणादिवृत्तितया न सिद्धसाधनम् ।
न वा द्वितीयहेतौ ज्ञानातिपदवैयर्थ्यम् । यद्यपि तन्मते त्वसरेणुनैव सिद्धसाधनं
तथापि त्वसरेणुभिर्चेति विशेषणाच्च दोष इति ।

वत्त्वेनेन सिद्धसाधनवारणार्थं निरवयवेऽतीन्द्रियत्वविशेषणमिति तन्न ।
अतीन्द्रियघ्राणाद्यारम्भकत्वसरेणुवृत्तितया परेण सिद्धसाधनकरणसम्भवात् ।
घटत्वादौ व्यभिचारवारणायातीन्द्रियेति । घ्राणत्वादौ व्यभिचारादाहातीन्द्रि-
येति । घटघ्राणाद्यन्यतरत्वे व्यभिचारादाह जातीति । सकृत्तेति घटत्वादौ
व्यभिचारवारणाय । अप्रसिद्धिवारणाय पृथिवीति । जलत्वान्यन्ताभावादौ व्यभि-
चारादाह जातीति । महत्त्वेति । अपकर्षपदस्य दृष्टान्तासिद्धिवारकतया व्यर्थं
तथापि तन्मते तद्धारकस्यापि सार्थकत्वादुभयाभावस्याहेतुत्वाद्वा नोक्तदोषः ।

वत्ता नाद्रियेत महत्त्वमपि नाद्रियेत । तद्वावृत्तौ
तस्यापि व्यावृत्तेस्तस्य तत्कारणत्वात् । अन्यथा तत्-
प्रकर्षं महत्त्वप्रकर्षो नानुविद्धीत ।

ओपलभ्यते चक्षुषा ततस्त्वधिकपरिमाणमुपलभ्यते । तत्र न तावत्
तत्तत्परिमाणसत्त्वमेव प्रयोजकम् । अननुगमात् । महत्त्वञ्च
तेषु साधारणत्वात् प्रयोजकमित्यवधार्यते । (१२६) विशेषकारण
त्वावधारणेऽपि तद्रूपसिद्धेरुपजीव्यत्वात् । एवं सावयवत्वमपि तत्र
प्रयोजकम् । अन्यथा महत्त्वस्यैवाभावादवयवोत्कर्षात् महत्त्वात्-
कर्षणं तस्य तद्धेतुत्वात् । एतेन महत्त्वादेर्वहिरिन्द्रियजन्यद्रव्य
साक्षात्कारविषयत्वं स्वरूपयोग्यतावच्छेदकत्वात् दण्डत्ववदकारण-
त्वमित्यपास्तम् । तदुत्कर्षात् प्रत्यक्षोत्कर्षणं तस्य कारणत्वात् ।
न ह्यकारणोत्कर्षमकार्यमनुविधत्ते । दण्डत्वादी तु नैवं प्रकार-
भेदेनोभयरूपत्वाविरोधाच्च । चाक्षुषद्रव्यज्ञानं विषयत्वेन तस्य
कारणत्वात् । द्रव्येऽप्यनुगतत्वेन कारणतावच्छेदकत्वात् ।

एतच्च व्यामज्य प्रतियोगिकाभावमते । उत्कर्षसमानाधिकरणापकर्षान्मूल्यादि-
त्यत्र तात्पर्यमित्यस्ये ।

(१२६) ननु विशेषकारणत्वमात्रमन्यथा दूरादुत्कर्षमहत्त्वात्प्रयवदप
उत्कर्षमहत्त्वात्प्रयोऽप्युपलभ्येत । महत्त्वस्य साधारणत्वात् । एवञ्च महत्त्वसामान्य
हेतुत्वे मानाभाव इत्यत आह । विशेषेति । विशेषकार्यकारणभावोऽपि सामान्य-
हेतुत्वसिद्धेरुपजीव्यत्वं प्रयोजकत्वं सामान्यं तथाभावं विना विशेषस्य तथाभावा
भावात् । विशेषयोरिति न्यायादन्यथा सामान्यस्याकर्षकत्वापत्तेरिति भावः ।
तद्धेतुत्वादिति । अद्यपि जन्ममहत्त्वं तस्य हेतुत्वमन्यथा व्योमादिमहत्त्वानुपपत्तेः ।

तस्माद्विवादाध्यासित स्वसरेणु मंहान् अनेकद्रव्यवांश्च
अस्मदादिचाक्षुषद्रव्यत्वात् । घटादिवत् । अपर आह ।
अणुपरिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतार-
तम्यात् महत्त्वपरिमाणतारतम्यवदिति । तदप्यसत् ।

तस्मादिति । ननु (१३०) साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं महत्-
समवेतत्वमुपाधिः । उक्तेन विपक्षबाधकेन हेतोः साध्यव्याप्य-
त्वात् । उपाधेः साध्याव्यापकत्वात् । भट्टानां व्योम्नः चाक्षुषत्वेन
तत्र साध्याव्यापकत्वाद्वा । अणुपरिमाणेति । अणुत्वं सजातीय
प्रतियोगिकोत्कर्षापकर्षानाश्रयवृत्ति परिमाणत्वव्याप्यजातित्वात् ।
तुटिनित्यत्ववादिना च तन्महत्त्वस्य नित्यत्वेनाभ्युपगमात् न तत्र तदपेक्षा तथापि
चाक्षुषमहत्त्वं प्रति तद्वेतुत्वमभिप्रेत्यैतदुक्तम् । अत्र च विनिगमनाविरहः । न च
चाक्षुषत्वस्य जातित्वेन जन्यत्वविवेचने गौरवमिति वाच्यम् । चाक्षुषत्वं हि
लौकिकचाक्षुषज्ञानविषयत्वमन्यथातिप्रसङ्गादेवञ्च लौकिकत्वनिर्वचनेन लाघवमिति
चिन्त्यम् । महत्त्वादेरिति । आदिपदं सावयवत्वपरम् । तदुत्कर्षादिति । अत्रा-
नेकद्रव्यवच्योत्कर्षान्महत्त्वोत्कर्षं स्ततश्च प्रत्यक्षोत्कर्षः तथाचात्मप्रत्यक्षे क्लृप्तत्वात्क्षु-
त्वाच्च महत्त्वमेव कारणं नानेक द्रव्यवच्यमिति प्रयोजकत्वाभिप्रायेण अन्योऽयमिति
बोध्यम् ।

प्रकारभेदं विवृणोति । चाक्षुषेति ।

(१३०) साधनेति । साधनैकदेशावच्छिद्येत्यर्थः । विविष्टावच्छेदकार्त्वे व्यर्थ-
विशेषणत्वात् । यद्यपि महत्त्वमात्रे साध्ये सिद्धसाधनमिति जन्यमहत्त्वं साध्यं
तथाच शुद्धसाध्यव्यापकत्वमेव तथापि यथाश्रुताभिप्रायेणोदम् । केचित्तु परेण
तद्व्यवयवाणुत्वस्वीकारान्महत्त्वेऽपि साध्ये न सिद्धसाधनम् । नित्ये तुटिमहत्त्वे
इति तु पूर्वाभिधानमभ्युपगमनादेनेत्याहुः । महत्त्वसमवेतत्वमित्यत्र महत्त्वपदं तुटि-
समवेतत्ववादिमते साधनव्याप्तिपरिहारार्थम् ।

परस्पराश्रयदोषप्रसङ्गात् । नामौ परमाणुः परमाणुः
 स तु तर्हि तद्वयवा एव कार्यानुमिताः परमाणवः ।
 न हि ते महान्तः रूपविशेषवतां महतां चाक्षुषत्व-
 प्रसङ्गात् । तथाच तत्कार्यत्वे प्रमाणानवकृप्तौ तद-
 वयवाननुमानात् । यद्यपि चाणुत्वान्निवयवत्वाच्च
 महत्ववदित्यर्थः । परस्परिति । परमाणुमिदो महत्त्वविरुद्धाणु-
 परिमाणमिदं स्तमिदो परमाणुमिदिरित्यर्थः । न च महत्त्वाप-
 कर्ष इत्थं व्यपदिश्यते । तस्य त्रुटाविव विश्यामात् । उपमंहरति
 नामाविति । असा त्वसरेणुर्न परमाणुरित्यर्थः ।

भाट्टानामिति । एतच्च महत्त्वमाध्यपक्षे बोध्यम् । अणुत्वमिति । अत्येत्कपा
 पक्षयोरेव्यतरगर्भतया माध्यम्यम् । तावतैवाभिसतमिदं । साजात्यं च परि-
 माणत्वमाज्ञाह्याथजात्या । तथाच सजातीयपरमाणुपरमाणुप्रतियोगिकोत
 कर्षानाश्रयीभूतद्वरणकपरिमाणुवृत्तित्वमेकेन सजातीयद्वरणकपरिमाणुप्रतियोगि-
 कानाश्रयीभूतपरमाणुपरिमाणुवृत्तित्वे चापरेण सिध्यति । द्वरणकापेक्षया
 परमाणोरणुतरत्वेन तत्परिमाणस्य द्वरणकपरिमाणुप्रतियोगिकोत्कपाश्रयत्वात् ।
 न च दृष्टान्तामिदं । सजातीयापक्षानाश्रयत्वस्य व्यापपरिमाणं सजातीयोत
 कर्षानाश्रयत्वस्य त्वसरेणुपरिमाणं सत्त्वेन तद्वृत्तितया महत्त्वं माध्यमत्वात् ।
 परिमाणत्वेति । न चानुभामिदं पर्यतादिसहत्त्ववृत्तित्वात्परिमाणे परममहत्त्व
 जातौ च व्यभिचार इति वाच्यम् । व्यापपदस्य साजाह्याथपरत्वात् ।

न चेति । यद्यपि सहदारम्भकत्वं महदुपादानत्वमन्यथा व्यभिचारापक्षेरेवञ्च
 व्यावृत्त्य परमाणोरमिदो महदिति व्यर्थम् । तथायनवस्थया सामान्यतो व्यभि-
 चारावगमात् तद्वारणाय निर्विकल्पकमाध्यकानुमाने विगिष्टपदवत् तदुपादान
 मिति भावः ।

तेषां महत्त्वपरिमाणारम्भेण कारणमहत्त्वप्रचयौ स्तः
 तथापि बहुत्वसंख्यास्तीति सर्व्वं समञ्जसम् । न ।
 उक्तोत्तरत्वात् । अवश्यं हि तत्सरेणोरवयवैरनेकद्रव्यै-
 र्भवितव्यम् । महत्त्वं प्रति चावयवगतस्थानेकद्रव्यत्व-
 स्यापि कारणत्वात् । अन्यथा महत्त्वस्य तत्प्रकर्षानु-

अवश्यं हीति । ननु तत्सरेणोरवयवस्य सावयवत्वे साध्ये महत्त्वा-
 दिति अपक्षधर्मो हेतुः । न च महद्वारम्भकत्वं तदर्थः । महत्त्वस्यो-
 पाधित्वात् । मैवम् । समवेतत्वे साध्ये गुणादौ साध्याव्यापक-
 त्वात् । न च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वम् । उक्तविपक्षबाध-
 केन साधनस्य साध्यव्यापकत्वेनापाधेः साध्याव्यापकत्वात् ।

सम्प्रदायविदस्तु यस्यां सामग्रां (१३१) समवायिकारणत्वेन
 निरवयवद्रव्यमनुप्रविशति सा न महद्वारम्भिका यथा ज्ञानसा-
 मग्री । न चाद्रव्यसामग्रीत्वमुपाधिः । त्रिभिः परमाणुभिस्त्वस-
 रेणुरारभ्यते इति पक्षेऽपि परमाणुद्वयेनारब्धद्वयणुके साध्याव्याप-
 कत्वात् । ततस्त्वसरेणोर्महत्त्वात् तदवयवस्य सावयवत्वमावश्य-

साधनेति । एकदेशारम्भकत्वपरम् । उक्तेति । तदुत्कर्षेण तदुत्कर्षादिना ।
 तस्य महत्त्वं प्रति हेतुत्वेन तदभावे महत्त्वाभावप्रसङ्ग इत्यर्थः । अत्रापि नित्यत्वुटि-
 महत्त्वपक्षे नेदं सङ्गच्छते इति चिन्त्यम् ।

(१३१) समवायिकारणत्वेनेति । न च निरवयवं समवायिकारणं न
 महद्वारम्भकमित्येवास्त्विति वाच्यम् । यथोक्तविशेषणविशेष्यभावं वैयर्थ्याभावात् ।
 सम्प्रदायमतं अयमप्यस्वरस इत्यप्याह । वस्तुतस्त्रिभिः परमाणुभिस्त्यणुकारम्भ-

विधानानुपपत्तेः । तस्मात् त्रसरेणोरवयवाः सावयवाः
महद्द्रव्यारम्भकत्वात् । तन्तुवत् ।

बहवश्च ते परिमाणप्रचयानुपपत्तौ महदारम्भक-
त्वात् । तुल्यपरिमाणातन्त्वपेक्षयाधिकसंख्यपटारम्भक
तन्तुवत् । ते च विभज्यन्ते । सावयवत्वात् । घटवत् ।
विपक्षे बाधकमुक्तम् । तदवयवानान्त्ववयवकल्पनान-
वकाशात् । प्रमाणाभावात् बाधकाच्च । द्रव्यारम्भ-
कत्वमूर्त्तत्वादीनामनुकूलतर्काभावादेवानवस्थाप्रसङ्गस्य
ऋम् । तथाचाणुपरिमाणत्वं कार्याकार्योभयवृत्ति परिमाणत्व-
मात्रादप्यजातित्वात् महत्त्ववदित्याहः ।

बहवश्चेति । (१३२) परिमाणारम्भकवहुत्ववन्तः परिमाणप्र-
चयाजन्यमहत्परिमाणाश्रयद्रव्यजनकत्वादित्यर्थः ।

पक्षे हाभ्यां ह्यणुकारम्भे मानाभावः परानभ्युपगमय । अन्यथा कार्याकार्योभय
वृत्तीत्यनुमाने परस्परमिद्विमाधनं उत्तरमापद्येत्यस्वरसो बोध्य इति । अणुपरि-
माणत्वमित्यनेनाणुत्वं जातिकरुपलज्जितेति न स्यरुपाभिदि । न चाकार्यपदमफलं
तद्विनापि ह्यणुकमिद्वेरिति वाच्यम् । तत्रकारकनुद्रेकदृश्यत्वादित्येते । यदि
कश्चित् परिमाणवैव विप्रतिपद्यते तदा तं प्रति तन्माधनाय तयोक्तमित्यन्य ।
मात्रात्पदञ्च परममहत्त्वाद्यौ व्यभिचारवारणाय ।

(१३२) परिमाणेति । ननु दृष्टान्ताभिदिः । अधिकसंख्यकतन्तुपरिमाण
स्यापि महत्त्वारम्भकत्वात् । त्वद्विमहत्त्वातिरिक्ते मध्यत्व जन्यमहत्त्वं परिमाणं
हेतुरिति सिद्धान्तात् । यथोक्तं यथासम्भवे द्वयं त्वयश्चेति चेत् । न । परिमाण-
मात्राजन्यत्वे सति प्रचयाजन्यं यन्महत्त्वं तदाश्रयद्रव्यसमर्थाधिकारणात्वादि-

प्रतिकूलस्य स्फुटत्वादिति परमाणुसिद्धिः । तस्मात्
यत्कार्यं तत्मावयवमिति समनियतसिद्धौ कार्य-
द्रव्यत्वेन सावयवत्वं प्रसाध्य यत एवावयवात् कार्य-
द्रव्यत्वं व्यावर्त्तते तन्निरवयवं परमाणुमुपधादयिष्याम
इत्यभिप्रायवानाह । कार्यलक्षणत्विति । तु शब्दः
परमाणो व्यवच्छिनति । किमत्र प्रमाणमित्यत आह ।
सा चेति । येय मुक्तरूपा दृश्यते सा प्रत्यक्षमिदित्यर्थः ।
स्यैर्यं स्थिरता चिरकालावस्थायित्वमिति यावत् ।
आदिशब्दाद्विष्टम्भकत्वं जलादिव्यूहविरोधित्वञ्च ।
अवयवमन्निवेगा सत्त्वामान्यविशेषाभिव्यञ्जकसंस्थान

ननु द्वाणुकारम्भकोऽपि द्रव्यारम्भकत्वादिभिः सावयवः
स्यादित्यत आह । द्रव्यारम्भकत्वेति । कार्यपृथिव्यां मानमाह ।
येर्यामिति । चिरकालेति । यद्यप्येतज्जलादावप्यस्ति तथापि
निविडसंयोगविशेषगुणवहन्निद्रव्यत्वमात्राद्वाप्यजातिमत्त्वमभिप्रे-
त्यर्थात् । यत्र निविडसंयोगवदवयवद्वयं महदारम्भकं तत्र व्यभिचारवारणाय
सत्यन्तम् । यत्र च प्राग्विकसंयोगात् तद्वयं तथा तत्र तद्वारणाय प्रचयाजन्य-
पदम् । यदापि द्रव्यान्तरमादाय बहुत्वसत्त्वात् यथाश्रुतसाध्ये न व्यभिचार
स्तथापि निरन्तरसाध्ये तथेति ध्येयम् । द्रव्यपदं स्फुटार्थम् । निविडेति ।
निविडसंयोगवत्त्वं एतादावव्यापकमतो जातिगर्भत्वम् । करकादिश्चावृत्तनिविड
संयोगलाभाय विशेषपदमित्याहुः । भेदेन व्याप्यत्वबोधनाय साक्षात्पदम् । रसत्वा
दिक्रमादायातिव्याप्तिवारणाय जातिपदम् ।

विशेषाः । स्थैर्यादीनि चावयवमन्निवेशाश्च तैर्विशिष्टाः । न ह्येतत् द्रव्यान्तरे सम्भवति । जलादीनां यत् तदुपनिपातमात्रेणैव भङ्गुरत्वात् ।

न च पार्थिववदम्भो द्रव्यान्तरं गच्छद्विष्टभाति पूर्वव्यूहं वा विरुणद्धि । न च पार्थिववत् द्रव्यान्तरं तत्तज्जात्यभिव्यञ्जकसंस्थानभेदवदिति । यतस्तत्तत्संस्थानविशेषवती अतएवापरजातिवहुत्वोपेता । ननु सर्वस्य चेतनादन्यस्य परार्थत्वात् किमनया चेतनप्रयोजनत्वं माध्यते इत्यत आह । शयनेति । शयनं शय्या । आसनमवस्थितिः । आदिग्रहणाद् भ्रमणकृषिकर्मादि । चकारादभिघातादनकापकारी चेति । तदिदं पारार्थ्यं मस्याः किं विषयतयैव नित्युच्यते । किन्तु तत्र त्रैविध्यं नित्याह । त्रिविधञ्चेति । शरीरमिन्द्रियं प्रेतम् । विष्टम्भकत्वं स्वाधिकगुरुत्वात्प्रयद्रव्यान्तरगतिप्रतिबन्धकत्वं दाहविराधित्वञ्च स्वाधिकगुरुत्ववत्पतनप्रतिबन्धकत्वम् ।

नन्वत्र कार्यपृथिव्या एव लक्ष्यत्वात् परमाणुगतिव्याप्तिरिति चेत् । न । परमाणुभिन्नत्वेन विशेषणात् । पृथिवीमात्रं लक्ष्यमित्याहुः ।

अविशेषमाशङ्क्य सामान्यविशेषाभ्यां विशेषमाह । स्वाधिकेति । स्वगुरुत्वाधिकगुरुत्वात्प्रय इत्यर्थं स्तेन न वायावतिव्याप्तिरित्यप्याहुः ।

द्रव्यान्तरपदं व्यर्थम् । यद्यप्येतदत्र दाव्याप्तं तथापि तद्वर्तिद्रव्यत्वव्याप्यं जाति-

विषय इति संज्ञा यस्य तदिदं तथोक्तम् । एतेन शरी-
रत्वमिन्द्रियत्वं विषयत्वं वा न जातिरस्ति । प्रथम-
द्वितीययोः पृथिवीत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः । तृती-
ये च निःसामान्ययोः सामान्याभावयोर्विषयत्वात् ।
तस्माद् यदवच्छिन्ने आत्मनि भोगस्तदन्यावयवि

यदवच्छिन्न इति । पाटे मे सुखमित्याद्यनुभवबलात् आत्म-
भिन्नेऽपि सुखस्यावच्छेदावच्छेदकभावमस्त्वन्व इत्यर्थः । न च मृत-
(१३३)शरीरादावव्याप्तिः । आत्मविशेषगुणकारणमनःसंयोगवद-
न्यावयविमात्रवृत्तिजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । तत्रापि मनुष्य-
त्वादिजातिमत्त्वात् । शरीरसंयुक्तमिति । यद्यप्येतत् दिक्काल-

मत्त्वं बोध्यम् । पूर्ववच्च परमाणौ नातिप्रसङ्गः । यदि च जलीयशरीरे प्रति-
बद्धद्रव्यत्वात्प्रयत्नादिदमस्ति तदा प्रतिबद्धद्रव्यत्वभिन्नेति विशेषणाच्च दोषः ।

(१३३) मृतेति । यद्यपि जीवनदशायां इदमस्त्येवेति नाव्याप्तिस्तथापि
अवयवोपचयादिना तदानीमेवेत्यस्य शरीरान्तरेऽव्याप्तिर्वोभ्या । न च तदलक्ष्य-
मेवेति वाच्यम् । तत्रापि शरीरव्यवहारादिति भावः । आत्मेति ।

ननु कारणत्वं स्वरूपयोग्यता फलोपधानं वा । नाद्यः । मृतशरीरसंप्रचय
जातिगर्भलक्षणानुपपत्तेः । नान्यः । फलानुपहितमनःसंयोगवति मृतशरीरे
मनुष्यत्वादिजातिमत्त्वेन तादृशसंयोगवदन्यावयविमात्रवृत्तित्वाभावादिति चेन्न ।
तादृशसंयोगवृत्तिरन्यावयविमात्रवृत्तिश्च या जातिस्तद्वत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ।
अत्राद्येन घटादावन्त्येन करादावतिव्याप्तिर्निरस्ता । द्रव्यत्वादिक्मादायातिप्रसङ्ग-
वारणाय मात्रपदम् ।

ननु घ्राणत्वजातिमादाय घ्राणेन्द्रियातिव्याप्तिरिति चेन्न । आत्मनो गुणविशेष

प्राणायतिव्यापकं तथापि स्मृत्यजनकज्ञानकारणीभूतमनःसंयोगा-
श्रयत्वमिन्द्रियत्वम् । त्वगिन्द्रियस्य सर्वज्ञानाजनकत्वात् तत्रा-

इति व्युत्पत्त्या आत्मविशेषगुणपदेन स्मृतेरुक्तत्वात् स्मृतिजनकमनःसंयोगश्च न
प्राणमिति नोक्तदोषः ।

नन्वेवं मनःपदं व्यर्थम् । न च स्मृतिहेतुगरीरप्राणसंयोगमादाय प्राणाति
व्याप्तिस्तद्व्यवहारणाय तत् । तेनैवान्यथासिद्धतया प्राणमनोयोगस्याहेतुत्वाच्च दोष-
तादवस्थमिति वाच्यम् । * अन्यावयवविपदेनैव तद्व्यवहारणाय । न च प्राणोऽप्यन्ता
वयतीति वाच्यम् । प्राणाख्यवायुरन्यावयवविपदेनैव निरस्त इति प्रमेयनिबन्ध-
विरोधात् । तस्माद् यत्र स्मरणविशेषोद्देशेनान्यावयवसुवर्णघटादिकं जले नोत-
सृज्यते, तत्र सुवर्णघटादिजलसंयोगस्मृतिकारणं तदाश्रयवृत्तिघटत्यादिकमादा-
यातिव्याप्तिस्तद्व्यवहारणाय तदिति केचित् । अन्ये त्वात्मविशेषगुणत्वावच्छिन्नकार्यता-
प्रतियोगिककारणताश्रयत्वं विशिञ्जितमिति न प्राणोन्द्रियातिव्याप्तिः । अतएव
विशेषपदमपि सार्थकम् । आत्मगुणत्वस्य नित्यानित्यवृत्तितया कार्यतावच्छेदकत्वेन
तदवच्छिन्नकार्यताया अप्रसिद्धे । आत्मपदञ्च संसाध्यात्मपरमिति न दोषताद-
वस्थम् । मन पदञ्च प्राणातिव्याप्तिगारकमेव । प्रमेयनिबन्धश्च मतान्तरंगे-
त्याहुः । न च शरीरत्वस्य लक्ष्यतया प्राक् तदप्रतीतौ कथं शरीरमनोयोगत्वेन
हेतुत्वग्रहः । तदप्यहे च कथमुक्तलक्षणप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । शरीरसंयोगस्य
भोगायतनसंयोगत्वेन हेतुत्वग्रहात् । भोगायतनत्वञ्च भागावच्छेदकत्वं शरीरतद-
वयवसाधारणम् ।

ननु नरसिंहहयग्रावादिशरीरेऽव्याप्तिस्तत्र नरत्वसिंहत्वादे जीतिमङ्गरभयेना
नङ्गीकारादिति चेत् । न । तत्रापि बाल्यादिभिन्नशरीरवृत्तिवैतन्यादिवत् आति-
विशेषस्य सम्भवात् । विष्णुपदशक्तिग्रहानुपपत्त्या विष्णुत्वजातिस्वीकाराच्च ।
रेश्वरश्च भूतावेशन्यायेनास्त्रादिशरीरमेव परिगृह्णातीति तच्छरीरमनोयोगस्य
तद्विशेषगुणाजनकतया तत्राव्याप्तिरिति दूषणं बोध्यम् । तेनास्त्रादिविशेषगुण-
जननात् ।

नन्वहल्यायाः प्रतिमात्वश्रवणाम् तद्वृत्तिप्रतिमात्वमादायातिव्याप्तिरिति चेत् ।

शरीरम् । शरीरसंयुक्तं साक्षात्प्रतीतिसाधनं मतीन्द्रियमिन्द्रियम् । प्रतीयमानतयोपभोगसाधनं विषय

व्याप्तिः । (१३४) शब्देतराद्गतविशेषगुणानाश्रयत्वे मतिज्ञानहेतुमनःसंयोगाश्रयत्वं वा । प्रतीयमानतयेति । न चाग्रे वायोर्विषयत्वाभिधानेन विरोधः । साक्षात् क्रियमाणत्वस्याविवक्षितत्वात् ।

काष्ठत्वादिना सङ्घुरेण तज्जातित्वामिद्धेः । नानात्वे च मानाभावात् । पाषाणावस्थायामात्मविशेषगुणाभावेन तत्कारणमनःसंयोगवृत्तिभावाच्च ।

यद्यपीति । न च सदिति विशेषणेनैव तद्विरामः । सदित्यस्य वस्तुतः शरीरसंयोगीत्यर्थः । शरीरसंयोगित्वेन जनकमितिवार्थः । आद्ये कालाद्यतिव्याप्तिस्तदवस्थैव । अन्ये अस्मिद्धिः घाणत्वादिनैव जनकत्वादन्यथा प्राणातिव्याप्तेर्दृष्टिरिहारत्वादिति । स्मृत्यजनकेति । अजनकत्वं स्वरूपयोग्यत्वम् । तेनानुभवमात्रजनकमनःसंयोगविशेषमादाय नात्मादावतिव्याप्तिः । नचैवं मनस्यव्याप्तिः । स्मृत्ययोग्यचक्षुर्मनःसंयोगादिकमादाय तत्रोक्तलक्षणसत्त्वात् । स्मृत्यजनकवृत्तित्वाद्दृश्यसंयोगाश्रयत्वमित्यर्थः । इत्यन्ये । घटादावतिव्याप्तेराह । ज्ञानकरणेति । चक्षुर्घटसंयोगमादाय घटेऽतिव्याप्तिरिति मनःपदम् । ज्ञानपदञ्च प्रमापरम् । तेन स्वप्रवहनाङ्गीमनःसंयोगस्य स्वप्नाज्ञानजनकतया नाद्या नातिव्याप्तिः । नचेन्द्रियत्वे ज्ञाते तन्मनोयोगत्वेन ज्ञानकरणग्रहः तद्व्यहे त्विन्द्रियत्वं ज्ञानत्वमित्यन्योन्याश्रयः । चक्षुर्मनोयोगत्वादिनापि तद्व्यहातः ।

सर्वज्ञानाजनकत्वादिति । एवञ्च त्वद्मनोयोगस्यापि सत्त्वात् न तदाव्याप्तिः । नहि संयोगिनोऽजनकत्वे संयोगजनकत्वम् । त्वचः सर्वज्ञानजनकत्वमिति च मतान्तरमिति भावः । सर्वज्ञानजनकत्वादिति पाठे त्वचस्तथात्वं नतु तन्मनोयोगस्येति नाव्याप्तिरित्यर्थः ।

(१३४) शब्देति । शरीरादावतिव्याप्तेराह सत्यन्तम् । श्रोत्राव्याप्तेराह शब्देतरति । घाणाद्यव्याप्तेराह उद्भूतेति । उद्भूतत्वं साक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेद

इति लक्षणरूपोपाधिनिबन्धना एताः संज्ञा इत्यर्थः ।
चस्त्वर्थी वाय्वादिभ्यो भिनत्ति । वायोर्हि चतुर्विधं
कार्यम् नभःप्रभृतीनाञ्चैकविधमेवति । अनेका

वायवीयस्पर्शस्य विषयत्वात् तदाधारत्वेन वायोरपि विषयत्वाप
चारादा शरीरादेश्च विषयत्वेऽप्यज्ञायमानस्यापि भोगमाधनत्वात्

कानुद्भूतत्वजात्यभावसमूहः । स च चक्षुरादिमामान्यगुणोऽपीति तदव्याप्तेराह
विशेषेति । न च तस्याप्रत्यक्षत्वादनुद्भूतत्वमेवात वाच्यम् । सामान्यगुणस्या
अययोग्यतयैवाप्रत्यक्षतया तत्र साक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकानुद्भूतत्वे माना
भावात् । केचित्तद्भूतपदं प्रत्यक्षविषयपरं विशेषपदं लौकिकपरम् । तेन शब्दे
तरलौकिकप्रत्यक्षविशेषगुणानामयत्वे सतीत्यर्थः । इत्याहुः । सत्यन्तमात्रं दिगादा-
वतिव्याप्तमिति ज्ञानकारणेति । न च मनःपदवैयर्थ्यम् । इन्द्रियावयवार्थसंयोग
स्यापि ज्ञानहेतुत्यादिन्द्रियावयववर्जितव्याप्तिवारकत्वात् । प्राणवायोरुद्भूतः स्पर्श
इति सते तत्रातिव्याप्तिवारणाय तत् । प्राणमनोयोगस्य शरीरप्राणसंयोगेनान्यथा
मिद्धतया ज्ञानाजनकत्वादित्यन्ये ।

ननु शब्देतरत्वविशेषणमव्याप्तिवारकत्वादितरभेदानुमाने भागासिद्धिवारक-
मतो व्याप्तिग्रहानौपयिकतया व्यर्थम् । न च व्यतिरेके व्याप्तिग्रह इति लक्षणा
भावस्य विशिष्टाभावतया व्यापकतया च न तत्र वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । अव्यापकक
विशेषणस्याप्येवमवैयर्थ्यापत्तेः । नीलधूमस्यापि व्यतिरेकितया गमकत्वापाताच्च ।
न चान्वये व्याप्यत्वामिद्धा व्यतिरेकैर्ऽपि तत्र तदनुमानमिति वाच्यम् । प्रकृतैर्ऽपि
तुल्यत्वात् । अथात्रान्वयेऽपि न व्याप्यत्वामिद्धिः । अव्याप्तिवारकविशेषणस्य
विशिष्टाभावप्रतियोगित्वविशेषणत्वनियमात् । अन्यथा तद्वारकत्वानुपपत्त । नहि
भवति यत्र विशेष्यमव्याप्तं तत्र विशिष्टस्य व्याप्ति विशिष्टाभावसम्पादकतया तु
तथात्वमिति चेत् । अस्तु तावदेव तथा प तत्र विशेष्यमेवाव्याप्तिवारकं तत्र का

वान्तरप्रकारवच्छरीरारम्भिका पृथिव्येव न द्रव्यान्तर-
मित्यभिप्रायवांस्तद्भेदं दर्शयति । शरीरं द्विविधं योनिज
मयोनिजञ्चेति ।

ननु योनिजवन्नायोनिजमपि शरीरमुपलभामहं
इत्यत आह । तत्रेति । देवानामृषीणामपि श्रूयते हि
ब्रह्मणो मानसा मन्वादय इति । ननु कारणमतिपत्य

पृथगुपादानं । नायं विभागः किन्तु पृथिवीजातीयस्य तेन रूपेण
पारार्थ्यं तद्रूपोपदर्शनमित्यप्याहुः । लक्षणरूपेति । शरीरत्वादेः
पृथिवीत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः जातित्वाभावादिति भावः ।

कारणमिति । शरीरमिति । शुक्रशोणितमन्निपातस्य कारण-
त्वात् तमतिपत्य शरीरं न स्यादित्यर्थः । शरीरविशेषं प्रति कारणम् ।
तदभावेऽप्यप्यादेः क्त्व्यादिशरीरोत्पत्तेरित्याह । शरीरत्वस्येति ।

गति । गन्धयोग्यताया पृथिवीलक्षणत्वे योग्यताया अव्याप्तिवारकत्वादिति ।
अत्राहुः । इतरभेदानुमानं द्विविधमेकं लक्षणश्रयपक्षकं प्रसिद्धमेव द्वितीयं चेत-
रारान्तरभेदप्रतियोगिनः लक्षणशून्यत्वादिति । तथाच यदा द्वितीयेन तदनुमानं
तदा शब्देतरपदं श्रोत्रे व्यभिचारवारकमेव ।

नन्वेतमव्याप्तिवारकविशेषणस्यैव भागासिद्धिवारकतया व्यर्थत्वापत्तिः । न च
तत्र तस्यैव कल्पनैव तदनुमाने तस्य व्यभिचारवारकत्वमेवति वाच्यम् । यत्रा-
व्याप्तिवारकमतिव्याप्तिवारकञ्च विशेषणं पाकजरसयोग्यत्वादौ लक्षणे तत्रान्यतर-
पदोपपत्तेरिति चेत् । इतरपक्षकानुमानस्य उक्तानुमानस्य इतरत्वं
तत्राव्याप्तिवारकमतिव्याप्तिवारकं प्रतियोगितावच्छेदकं पाकजरसयोग्यत्वाभावसमनियत-

यदि कार्यमुत्पद्यते कार्यमेव न स्यात् । स्याच्च
 मृदादिव्यतिरेकेण घटादिरिति । न । शरीरत्वत्वा-
 प्पजक्रिमिमणकादिभिः व्यभिचारात् । संस्थानविशेष-
 षवत्त्वस्यासिद्धेः । त्रिदशाः खल्वन्तेऽनेकमन्वन्तरायुषो-
 ऽनिमिषचक्षुषो नभश्चराः कामगा स्विनयनचतुर्मुखा-
 दयः । अस्मदादयस्तु दशदशाः शतवर्षपरमायुषो परि-
 भ्रमच्चक्षुषो भृचराः प्रतिहतगतयो द्विभुजनयनाः ।
 किञ्चित् संस्थानसाम्येऽपि गोगवयादिवज्जातिभेदाप-
 पत्तेः । न च संस्थानमपि योनिजत्वनियामकम् ।
 गोगजभुजगादीनां तदभावेऽपि योनिजत्वात् । तस्मात्

तथापि संस्थानविशेषवच्छरीरं प्रति न तस्य व्यभिचार इत्यत
 आह । संस्थानेति । देवादिशरीराणामयोनिजानेकसंस्थानवत्त्व-
 मित्यर्थः । रूपान्तरेणापि साम्यनिरामायाह । त्रिदशा इति ।

धर्मत्वाद्गौ तात्पर्यात् । अत्र चोभयोरपि व्यभिचारवारकत्वादिति । तच्चिन्त्यम् ।
 एवं हि स्थितीत्वमितरभेदमनियतं पाकजरसयोग्यत्वमनियतत्वादिति ।
 अन्वयगतयैषोपपत्तौ तदनुसरणप्रयामगोरवात् । अत्राप्यभयोव्यभिचारवारक-
 त्वादिति । द्वितीयकल्पे त्रिगुणाभावप्रतियोगिविशेषणतयैव न व्यर्थत्वमिति तु
 सम्भवत्यपि । अधिकन्तु प्रत्यक्षप्रकाशे विपरिच्युतम् ।

साक्षादिति । अतएव विषयग्रहणेनैव दृशणकादयः इत्यग्रिमग्रन्थे संगच्छते
 इति भावः । वायवीयेति । तथाच साक्षारिक्रयमाणत्वविवक्षायामपि न दोषः ।
 दृशुकादेरपि विषयत्वं गौणमेवेति भावः ।

सर्वेषां स्वकर्मनिबन्धनो भोगः । तच्च तन्नान्तरीयक-
तया जन्मायुषी आक्षिपति । तत्र येन कर्मणा गर्भ-
वासादिदुःखं भोजयितव्यमस्ति । तेन योनिजमुत्प-
द्यते । तदन्येन त्वन्यथेति युक्तमुत्पश्यामः । तदेत-
दाह । धर्मविशेषसहितेभ्योऽणुभ्य इति । अणुभ्य
इति मूलकारणनिर्देशोऽयम् । न त्वणुभिर्वाहत्य
शरीरमारभ्यते । तदेतदग्रे व्यक्तीकरिष्यति ।

द्वाणुकादिप्रक्रमेणेति । क्षुद्रजन्तूनां मशकादीनां
यातनाशरीराणि । यातना नरकपीडा तस्यैव शरीराणि
इत्यत्र नारकिणामिति शेषः । क्षुद्रजन्तूनां शरीरा-
न वासस्थानविशेषं प्रति योनिः कारणम् । अपि तु कर्मविशेष
एवेत्याह । न चेति । क्व तर्हि योनिः शरीरे कारणमित्यत
आह । तत्रेति । अयोनिजदेवादिशरीरे चागमः प्रमाणम् ।
योनिं विना न शरीरमित्यत्र चागमे योनिपदं कारणमात्रपरं
मनुष्यदेहपरं वा । चैत्र स्तदीय(१३५)योनिजशरीरान्यपार्थिवशरी-
रवान् शरीरत्वात् मैत्रवदित्यप्याहुः ।

ननु मशकादीनामिह सुखमित्यनुभवतां न यातनाशरीराणी-

(१३५) तदीयेति । अत्र करचरणादिमदिति विशेषणम् । तेन कस्यादि-
शरीरेण नार्थान्तरम् । तदीयेति दृष्टान्तार्थम् । पार्थिवस्यैव सिषाधयिषितत्वेन
कनीय योनिजशरीरेणार्थान्तरकारणाय पार्थिवपदम् ।

गीति संस्थानभेदविवक्षया । मोक्षभोगायतनभेदविव-
क्षया वा षष्ठी । अधर्मविशेषः प्रकृष्टोऽधर्मः तत्सहि-
तेभ्यः । न हि योनिजशरीर माकल्पमयःकुम्भीपाक-
क्रकचदारुणादिदुःखसहनक्षमम् । नापि नरकयातनासु
योनिस्पर्शमुखमानुषङ्गिकमपि श्रूयते । न च नरका-
ग्येव न सन्तीति नरकेऽप्यनाश्वामप्रसङ्गात् । इति ।
इह योनिशब्देन यदि कारणमात्रमुच्यते तदा द्वैविध्यं
नोपपद्यतात आह । शुक्रेति । सन्निपातः परस्पर-
मेलनं तज्जं योनिजम् । पशवो ग्राम्याश्चतुष्पदाः
आरण्याः मृगाः । गर्भवेष्टनचर्मपुटकं जगयुः ।
पक्षिणो विहङ्गमाः । सर्गसृपाः परितः सर्पणाशीलाः-

त्यत आह । नारकिणामिति (१३६) । ननु क्षुद्रजन्तव एव
शरीराणीति न भेदनियतः षष्ठ्यर्थः इत्यत आह । संस्थानेति ।
शरीरपदं लक्षणया संस्थानपरं क्षुद्रजन्तुपर वा । तच्छरीराधि-
ष्ठायकभेदपरमित्यर्थः । न हीति । यद्यप्योनिजमपि शरीरं
न तादृशदुःखमहम् । तथाप्यागम एव तस्यायोनिजत्वे मानमिति

अत्राप्रयोजकत्यमागमरूपविपक्षबाधकानुसरणे च तत एव तन्निवेद्यर्थमिदं
मनुमानमित्यस्वरमं सूचयति । अपीति ।

(१३६) नारकिणामिति । एतच्चोपलक्षणं शरीराणीत्यध्याहरणीयम् ।
तेन क्षुद्रजन्तुनां नारकिणासु यातनाशरीराणीति लभ्यत एवेति भावः ।

सर्पकीटमत्स्यादयः । यद्यपि चोद्भिदोऽपि वृक्षादयः
शरीरभेदतया अत्रैव व्याख्यातमुचिता स्तथापि अति-
मन्दान्तःसंज्ञतया लौकिकापेक्षसुखदुःखभोक्तृधिष्ठान-
त्वममीषामविवक्षन् प्रायेण जङ्गमोपकारितया तद-
धीनतया च विषयतां विवक्षन्नेष्वेवान्तर्भाव्य व्याख्या-
स्यन्ते ।

कयाचिद्विवक्षया ह्यन्तर्भूतमपि पृथग्व्याख्यायते ।
यथा अयथार्थत्वेन विपर्यये सति स्वप्नसंशयज्ञाने
लोकप्रसिद्धिमाश्रित्य कयाचिद्विवक्षया पृथक्कृतमप्य-
न्तर्भाव्य व्युत्पाद्यते । यथा प्रमितेरन्यत्वेनाविद्यापि
यथार्थत्वेन स्मृतिर्विद्यायाम् । कयाचिद्विवक्षया सदपि
किञ्चिद्रूपमभिधाय रूपान्तरमुच्यते । यथात्रैव रूपरस-
गन्धानां पाकजत्वमनुक्त्वा सौरभाद्युक्तम् । शरीरेन्द्रि-
ययो र्द्वाणुकादिप्रक्रममुपेक्ष्य योनिजत्वाद्युक्तमित्या-
चार्य्य शैलीयम् । कथं पुनरुक्तत् । इत्थं वृक्षादयः
प्रतिनियतभोक्तृधिष्ठिताः जीवनमरणस्वप्नजागरणरोग-

भावः । यद्यपि मातापितृस्तादृशसुखवत्त्वेन नारकित्वाभावेऽपि
तत्पुत्रस्य नारकित्वमक्षतमेव । तथापि नारकिण एव नारकिणो
जायन्ते इति मतं निरस्यति । नापीति । अन्तः संज्ञा ज्ञानम् ।

भेषजप्रयोगसजातीयानुविध्यनुकूलोपगमप्रतिकूलापग-

प्रतिनियतेति । (१३७) भोगजनकमनःसंयोगवन्त इत्यर्थः ।

(१३७) ननु भोक्ताधिष्ठानं यदि तत्संयोगमात्रं तदास्मदादिनैव सिद्धसाधनम् । यदि च भोगजनकमनःसंयोगवत्त्वं तदा प्रतिनियतेति व्यर्थमित्यत आह । भोगेति । ज्ञानजनकमनःसंयोगवत्त्वमात्रं साध्यसाधकस्य व्यर्थत्वात् । मूले भोक्त्रिति श्रवणात् भोगगर्भमेव साध्यसुद्देश्यमित्यन्ते । भोगत्वं जातिरतो न वैयर्थ्यमित्यपरे । न चाद्यं साध्यमिन्द्रियेऽपि गतमिति वाच्यम् । व्यापकव्यभिचारस्यादोषात् । यथाश्रुतस्यात्मनि गतत्वात् । न चैवं उक्तादीनां शरीरत्वासिद्धिः । इन्द्रियत्वबाधेन पक्षधर्मात्बलात् सिद्धेरिति भावः । नचान्ययोर्भोगवन्त इत्येवास्त्विति वाच्यम् । यथोक्तविशेषणविशेष्यभावं वैयर्थ्याभावात् तथैवोद्देश्यत्वाच्च । अतएव मनःपदमपि ।

आत्मविशेषेति । न च सुषुप्तावव्याप्तिरिन्द्रिये चातिश्याप्तिरिति वाच्यम् । जीवनस्यात्वालक्ष्यत्वेन प्रकृतसाध्यव्याप्यहेतूपन्यासस्य तथापि निर्वर्णहारदिति भावः ।

नन्वेवमथात्मपदं व्यर्थम् । भोगगर्भं साध्ये चक्षुरादौ व्यभिचारचेति चेत् । अत्रात्मविशेषगुणपदेनात्मनो गुणविशेषः स्मृतिरुक्ता । अतो नोक्तदोषः ।

न चाद्यसाध्याविशेषः । ज्ञानत्वस्मृतिस्वयोर्भेदात् । सन्दिग्धासिद्धिश्च क्लेशे एव निराकरिष्यति । अन्यथा यथाश्रुतेऽप्यप्रताकारात् । नचैवं मनःपदं व्यर्थम् । प्राणमनोयोगस्य शरीरप्राणसंयोगेनान्यथासिद्धतया अहेतुत्वेन प्राणे व्यभिचारवारकत्वात् । आत्मादौ साम्यसत्त्वाच्च व्यभिचार इति कश्चित् । अन्ये तु अन्धात्मविशेषगुणत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताश्रयमन संयोग इत्यर्थः । तथा-आत्मादिपदमप्रसिद्धिवारकतया न व्यर्थं न वा चक्षुरादौ व्यभिचार इत्याहुः । यदा तु जीवनलक्षणजिज्ञासा तदा तादृशमन संयोगावच्छेदकत्वं तद्वाच्यम् । शरीरावच्छिन्नात्मसंयोगत्वेन हेतुत्वात् । अवच्छेदकत्वज्ञादृष्टविशेषविगिष्टत्वं तत्कारितं सम्बन्धान्तरं वा । अतएव सुषुप्तौ नाव्याप्तिरुदापि तददृष्टसत्त्वात् । अतएव मृत-

आत्मविशेषगुणजनकमनःसंयोगो जीवनम् । ज्ञानजनकमनःसंयोगजनकस्यन्दजन्यविभागजन्यज्ञानजनकमनःसंयोगध्वंसो मरणम् ।

शरीरे नाव्याप्तिस्तदा तदभावात् । फलैकोच्चेयस्य तस्य फलासत्त्वेऽसत्त्वात् । यद्वा जीवनयोर्नियत्नजनकमनःसंयोगाश्रयत्वं जीवनम् । नचात्माश्रयस्विकीर्षाजन्यभिन्नयत्नजनकत्वेन तद्द्वारावृत्तजातिविशेषविशिष्टयत्नजनकत्वेन वा तदभिधानात् । सुषुप्तावपि तज्जनकत्वमस्त्येवेति नाव्याप्तिः । जनकत्वञ्च फलोपधानमिति न मृतशरीरातिव्याप्तिः । इदञ्च जीवनमात्मनो बोध्यम् । शरीरस्य सुषुप्तौ मनःसंयोगविरहस्यापि सम्भवेनाव्याप्त्यपत्तिरिति वदन्ति ।

ज्ञानजनकेति । संयोगध्वंसमात्रं घटपटसंयोगध्वंसेऽतिव्याप्तिमिति मनःपदम् । तथापि पण्डमनःसंयोगध्वंसेऽतिव्याप्तिरिति ज्ञानजनकेति । जीवनध्वंसेऽतिव्याप्तिरित्यजनकान्तं स्पन्दविशेषणम् । न च विभागजन्येति व्यर्थम् । स्पन्दस्य तदजनकत्वेनासम्भवारणार्थत्वादित्येके । यथोक्तविशेषणविशेष्यभावं वैयर्थ्याभावादित्यन्ये । न चैवमन्यमनःपदं व्यर्थम् । तादृशघटादौ तादृशवक्तुःसंयोगध्वंसेऽतिव्याप्तिवारकत्वात् । न चैवमप्याद्यमनःपदं व्यर्थम् । यत्नप्रत्यक्षजनकाच्छरीरस्यन्द्मात्राद्भिभागो जातस्तेन च मरणात्मकतादृशसंयोगध्वंसो जनितः तत्राव्याप्तिवारकत्वात् । मरणकालेनस्पन्देऽपि दिगादिना समं मनसः संयोगजननादव्याप्तिवारणाय प्रथमं ज्ञानजनकपदम् ।

ननु द्वितीयं ज्ञानजनकपदं स्वरूपयोग्यतापरं फलोपधानपरं वा । नाद्यः । शरीरमनःसंयोगत्वेन स्वरूपयोग्यतया पण्डमनःसंयोगोऽपि तर्थात् न ध्वंसमादाय जीवनदशायामतिव्याप्तेर्नान्यः । अजनितज्ञानजनितचरमदुःखमनःसंयोगध्वंसे मरणरूपेऽव्याप्तिरिति चेत् । न । दुःखस्य स्वविषयसाक्षात्कारजनकत्वनियमेन फलोपधानस्य सत्त्वात् । ज्ञानपदं विशेषगुणपरमित्यन्ये ।

ननु चक्षुरादावतिव्याप्तिरिति चेत् । अन्यज्ञानजनकपदस्य जन्यात्मविशेषगुणत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयपरत्वादेव द्वितीयमनःपदं प्राणनिष्ठसंयोगध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय बोध्यम् ।

ननु प्रथमज्ञानजनकपदं फलोपधानपरं स्वरूपयोग्यतापरं वा । नाद्यः । सुषु

प्रिदगायां कदाचिदन्यदापि कदाचिज्जीवद्दृशायाञ्जातिव्याप्तेः । नान्यः । आत्मनो योगत्वेनैव तदुयोग्यतया मरणकालीनस्यन्दस्यापि तादृशसंयोगजनकत्वेनाव्याप्या पत्तेरिति चेन्न । प्रथमज्ञानपदस्य विशेषगुणपरतया सुषुप्तादौ च जीवनयोनियत्वादिजनकत्वेन फलोपधानसत्त्वात् ।

ननु जन्मान्तरानुवर्तमानतादृशसंयोगध्वंसमादाय जीवनेऽपि मृतव्यवहारोपत्तिरिति चेन्न । जीवच्छरारे तदसत्त्वादेव तदनापत्तेः । ध्वंसस्य प्रतियोगिसमानदेशत्वनियमात् । इवात्मनिष्ठतादृशसंयोगध्वंसोऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तस्यापि लक्षत्वात् । अतएव तमादायात्मन्यपि मृतव्यवहारः । प्रेत्यभावस्यात्मनिष्ठत्वेनोक्तत्वात् तद्विधेयनिश्चयाच्च । नचैवमात्मनि जन्मान्तरानुवर्तमानध्वंसमादाय जीवद्दृशायां मृतव्यवहारोऽस्त्विति वाच्यम् । यच्छरीरमाध्यज्ञानजनकमनसंयोगध्वंसो यत्वात्मनि तच्छरीरावच्छेदेन तस्य तद्व्यवहारहेतुत्वात् । मनो विशेषितः संयोगध्वंसो विवक्षितो मनसि च स्वोपलक्षित इति न तत्रातिप्रसक्तिः ।

ननु शरीरनाशजन्ये मरणेऽप्यापि क्वच तादृशध्वंसस्य शरीराद्युत्तेरिति चेत् । तत्र शरीरे मृतव्यवहाराभावेन तदसत्त्वेऽप्यदोषात् । आत्मनि तु तद्व्यवहारभावे च तत्सत्त्वमस्यैव नतु मृतशरीरे । हस्ताद्यवयवविगमाद् यत्र पण्डशरीरमुत्पन्नं तत्र मृतव्यवहारो न स्यात् । तादृशध्वंसस्य तत्राद्युत्तेरिति चेन्न । तत्र मृतव्यवहारस्य गौणत्वादित्याहुः । तत्र तद्वृत्तिरनन्यगत्याङ्गीक्रियत एवेत्यप्याहुः ।

न च शरीरमनोयोगे सत्येव यत्र प्राणोत्क्रमणान्तरणं तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् । जन्यात्मविशेषगुणोपधानविशिष्टमनोयोगाभावस्य विवक्षितत्वात् । विशेषगुणाभावाधीनविशिष्टाभावस्य तत्रापि सत्त्वादिति यत् तन्नित्यम् । तादृशविशिष्टाभावे विभागजन्यत्वानन्वयात् । ध्वंसस्यैव विभागजन्यत्वात् । वस्तुतः शरीरमनोयोगे सत्येव तत्र मरणमित्यत्र मानाभावात् । प्राणोत्क्रमणकालेऽपि स्पष्टवद्देगवत्प्राणसंयोगादृष्टवदात्मसंयोगादौ मनःक्रियामन्मूलेन जन्यविभागजन्यमनःसंयोगसम्भवादिति टिक् ।

एतच्च प्रसङ्गान्तरणव्यवहारौपथिकतल्लक्षणविधायिणोक्तम् । प्रसूते प्रकृतमाध्यव्याप्ये हेतूपन्यासे व्यर्थविशेषणत्वात् । तथाच ज्ञानजनकमनःसंयोग-

मादिभ्यः । प्रसिद्धशरीरवत् । न चैते सन्दिग्धासिद्धाः ।
आध्यात्मिकवायुसम्बन्धात् । सोऽपि मूले निषिक्ता-
नामपां दोहदस्य पार्थिवस्य धातोरभ्यादानात् । तदपि

(१३८) स्वप्नवहनाङ्गीमनःसंयोगजन्यं ज्ञानं स्वप्नः । तदसंयुक्त-
मनःसंयोगजन्यं ज्ञानं जागरणम् । रोगो धातुवैषम्यम् । चिकित्सा
भेषजप्रयोगः । सजातीयानुबन्धः सजातीयस्नेहः । स च ज्ञान-
रूपतया यद्यपि न शरीरधर्मः तथापि तेन तद्वृत्तजनकचेष्टोपलक्ष्यते

ध्वंसमात्रमेव निङ्गतया बोध्यम् । न च तत्रापि व्यर्थविशेष्यत्वं तादृगसंयोग
स्यैव व्याप्यत्वादिति वाच्यम् । यच्चिदापत्तिरुत्पत्तिर्न न्यायात् ध्वंसनिष्ठव्याप्ति-
ग्रहस्य विशेषणं विना अभावाद्दिग्गटे तदुपहात नीलधमन्देकनिष्ठावच्छेदकहयोप-
स्थितात्वेन नाधवाद्यवतारात् । अन्येत्विद व्यवहारोपयिकमनुमित्यौपयिकञ्च । न
च व्यर्थविशेषणता । अखण्डाभावे तस्यादोषत्वादित्याहुः ।

(१३८) स्वप्नश्चेति । स्वप्नवहसंज्ञिकाया नाङ्गी तन्मनसंयोगजन्यमित्यर्थः ।
तेन नात्माश्रयः त्वाचतत्त्वान्तात्कारेऽतिव्याप्तिवारणाय मनःपदम् । ध्वंसोऽति-
व्याप्तिवारणाय ज्ञानपदम् । अत्र स्वप्नवहेत्युपलक्षणं न व्याप्यत्कमित्याहुः ।
अत्रापि व्यवहारोपयिकमित्येवं अन्यज्ञानमात्रमेव प्रकृतमाश्रयत्वात्तयाद्यङ्गत्वेन
बोध्यम् । यदापि तदभ्यासधर्म इति स्वरूपासिद्धस्तथापि तदवच्छेदकत्वं निङ्गम ।
अवच्छेदावच्छेदकभावसम्बन्धेन तस्यापि तद्वृत्तत्वाद्वा न दोषः ।

तदसंयुक्तिति । अत्र संयोगपदं विन्यम् । नन्वत्र व्यर्थविशेषणत्वविशिष्ट-
निङ्गमे जन्तुज्ञानमात्रस्यैव तथात्वे पूर्वहेत्वभेद इति चेत् । न । अत्र ज्ञानपदस्य
प्रत्यक्षात्माश्रयगुणपरत्वादन्वयात् ज्ञानाभावदशायामव्याप्तेः । एवञ्चात्मविशेष-
गुणावच्छेदकत्वमात्रं निङ्गमिति नोक्तदोषः । धात्विति । तदसंयुक्तत्वप्रकरणत्व
मित्यर्थः । भेषजप्रयोगश्चिकित्सेत्यन्वयः । सचेति । यद्यपि पूर्वोक्तसम्बन्धेन
तस्यापि तद्वृत्तत्वमन्यथा पूर्ववाप्यगते । तथाच किं चेष्टोपलक्षणम् । न च

वृद्धिचतुर्भग्नसंरोहणादिभ्यामिति । अन्यथा कारणं
विना कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गे सर्वमिदमामूलविशीर्णमा-
आध्यात्मिकवायुः प्राणाख्यः । वृत्तत्वादि(१३६)स्वप्नादिमहृत्ति-
समानकालीनानेकवृत्तिप्राणिशरीरजातित्वात् गोत्ववदित्यत्र तात्-
पर्यम् । अभ्यादान मभ्यवहारोऽन्तर्नेयनविशेषः । वृद्धिर्वायवो
पचयः । चतुर्भग्नयोर्विभागविशेषविशिष्टावयवयोः संरोहणञ्च
ताभ्याम् । वृत्तादेर्गिरिपापाणेन व्यभिचारोऽभ्यादानहेतुवायोः
प्राणत्वे मानाभावश्चेत्यत्र आह । आगमश्चेति ।

नर्मदातीरमञ्जाताः सरलार्जुनपादपाः ।

नर्मदातीरसंस्पर्शात् तैर्ऽपि यान्ति परां गतिम् ॥

ऽमगानं जायते वृत्तः कङ्कटध्रुपमेवितः ।

स्नेहस्य ज्ञानतया हेत्वविशेषणमाशङ्क्य तदपलक्षणमित्थं साध्यम् । सामान्य
विशेषभेदादपि तद्भेदमस्मत्वात् । तथापि चेष्टायाः प्रत्यक्षत्वेन तत्र सन्दिग्धा
सिद्धयुद्धारः सुकर इत्यभिप्रायेण तथोक्तम् ।

(१३६) जीवनसरणादेः सुप्रसिद्धत्वादप्रसिद्ध स्वप्नादि साधयति । वृत्तत्वा
दीति । आदिपदं लतादिभंग्रहाय । स्वप्नादिमत्त्वमक्तमस्त्वन्वयं न बोध्यमतो न वाच्यम् ।
स्वप्नावच्छेदकवृत्तित्वं वा साध्यम् । समानेति । शरीरपदमन्त्याप्यपि परं प्राणत्वे
व्यभिचारवारणाय । न च प्राणिपदेनैव तद्वृत्तात् । प्राणित्वे हि ज्ञानजनकप्राणा-
संयोगाच्चयत्वम् । तच्च प्राणेऽपि संयोगस्य द्विजत्वात् । एतन्न प्राणिपद व्यर्थम् ।
वृत्तादेः शरीरत्वामिद्धौ वृत्तत्वादेः शरीरवृत्तिजातित्वामिद्धयेति तदप्युक्तमप्य-
स्तम् । घटत्वाद्यौ व्यभिचारादाह प्राणाति । आदिपदग्राह्यजागरणगर्भे साध्ये
व्यभिचाराभावेऽपि स्वप्नगर्भे साध्ये स्वप्नांगशून्यदेवादिशरीरविशेषवृत्तिजातौ व्यभि-
चारः स्यादिति समानकालीनेति । न च यस्मात् तदन्तत्वे व्यभिचारो दानामस्त्वप्रत्या-

पद्येतेति संक्षेपः । आगमश्चात्रार्थे बहुतरोऽनुसम्भेय
इति ।

कथं पुनर्मानुषादिशरीरं पार्थिवम् । गन्धक्लेद-

इत्याद्यगम इत्यर्थः । ननु च तस्याधिकानिष्टपरत्वं वाधकं विना
मुख्यान्यार्थपरत्वाभावादिति भावः ।

पार्थिवमिति । (१४०) पृथिव्येकसमवायिकमित्यर्थः । पञ्च-

दिति वाच्यम् । जलीयशरीरादेरपि देवतात्वेन जनत्वादिना सङ्करेण तस्य जाति
त्वासिद्धौ जातिपदेनैव तच्चिरामात । नचैव जलादावेव व्यभिचारः । तस्य स्वप्नादि-
सद्वृत्तित्वे वाधकाभावात् । नहि सर्वे एव जलीयादिदेवाः स्वप्नरहिताः इत्येके ।
वस्तुतोऽन्यावयवीत्यत्र मात्रपदं देयम् । न च तोयादेः संसर्गिद्रव्यतयान्यावय
वित्वाभावादेव नोक्तव्यभिचार इति वाच्यम् । जलीयशरीरादि सर्वथा द्रव्यान्त
रानारम्भात् तथाभ्युपगमात् । अतएव प्रोक्तशरीरलक्षणं सङ्गच्छते ।

ननु स्वर्गिनारकिशरीरवृत्तिजातौ व्यभिचार इति चेत् । न । नानास्वर्गशरी
रादिवृत्त्येकजातौ मानाभावात् । चैवत्यादिवत् प्रत्येकशरीरवृत्तिजातौ च समान
कालीनानेकवृत्तित्वाभावात् ।

ननु तथापि गोपीगतादृष्टवशेन कायव्यहश्चरणात् लक्षणात्वे चण्डिकाया वृद्ध-
शरीरश्चरणात् चण्डिकाया रुद्धत्वाद्यौ च व्यभिचार इति चेत् । तत्राप्येकजाती-
यत्वे मानाभावात् । भावे वा तावद्विज्ञेति विशेषणात् । एतेन योगिनो भोगार्थं
कायव्यहश्चरणात् तद्वृत्तिजातौ व्यभिचार इति परास्तम् । वृद्धिः क्षतञ्चेति
दन्तभ्रमं निवारयति । क्षत इति । प्राणत्वे इति । वायुनापि तत्सम्भवादिति
भावः । तस्याधिकेति । द्वितीयाधिगमस्येत्यर्थः । एतच्चोपलक्षणम् । प्रथमागमस्य
श्रुतिपरत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् ।

(१४०) पञ्चभौतिकत्वेऽपि पृथिवीकारणत्वाभ्युपगमात् पञ्चोऽनुपपन्न इत्यत-
श्चाह । पृथिव्येकेति । समवाय इति । तथाच पञ्चभौतिकत्वमेवेति भावः ।

पाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकमिति प्रसिद्धिः ।
 सत्यम् । पञ्चानां कारणत्वमात्रेण न तु समवायि-
 तया । अथ तथैव किं न स्यात् । इत्थं द्वाणुकादि-
 प्रक्रमेण तावदारम्भ इति वक्ष्यते । तत्र यदि विजा-
 तीयपरमाणुभ्यः एकं द्रव्यमारभ्येत अगन्धमश्ममित्या-
 पद्येत । एकस्य गन्धादेरनारम्भकत्वात् । आरम्भकत्वे
 भूतात्पादं यावदुक्तसख्याप्रसिद्ध्या । अतो मानुषशरीरं तथास्ति
 नवेति पृथिव्युपादानकं द्रव्यं जलाद्युपादानकं नवेति संशयः ।
 क्लेदः क्षरणम् । पाकः कुष्ठम् । व्यूहः क्रिया । अवकाशो
 मुखादावन्नादिगत्यप्रतिबन्धकः । पञ्चानामिति । जलादिधर्माणां
 तद्गतत्वेनोपलम्भस्य संयुक्तसमवायेनाप्युत्पत्तेरिति भावः । अथेति ।
 समवायिबाधकसत्त्वं एव संयुक्तसमवायोपगमादिति भावः ।

ननु पार्थिवाप्यपरमाणुद्वयजन्यस्य पक्षत्वे आश्रयासिद्धिः ।
 पार्थिवपरमाणुद्वयजन्यस्य पक्षत्वे वापादकासिद्धिः । पक्षधर्मा-
 वच्छिन्नं साध्यव्यापकं गन्धवदजन्यत्वमुपाधिरित्यत आह । एक-
 स्येति । गन्धान्तरामहकृतस्येत्यर्थः । पार्थिवद्वयणकत्वं द्वाणुक-

ननु शरीरपदं परारम्भकद्वयणकत्वेन पक्षत्वमिति नोक्तदोष इत्युच्यते ।
 पक्षधर्मोति । द्रव्यत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः । एतच्च निगन्धत्वे साध्य पृथिवीगुणे साध्या-
 व्याप्तेरुक्तम् ।

ननु समवायादिमाहित्यादेरस्य नारम्भकत्वमित्यत आह । गन्धान्तरिति ।
 पार्थिवद्वयणकत्वमिति । सत्तादौ व्यभिचारादाह सत्यन्तम् । पृथिवीपरमाणुद्वया-

सततोत्पत्तिप्रसङ्गात् । अपेक्षणीयाभावात् । अथानेक-
स्यापि कुत एवैतत् प्रसज्यते । समवायिकारणस्यापे-
क्षणीयत्वात् । न ह्यनपेक्षितं समवायिकारणमारभते
इति चेत् । तदेतदत्रापि तुल्यम् ।

मात्रवृत्तित्वे सति यद्याप्योपादेयवृत्तिः स्यान्निर्गन्धमात्रवृत्तिः
स्यादिति विपक्षबाधकेन हेतोः साध्यव्याप्यतयोपाधिः साध्याव्याप-
कत्वमिति भावः ।

शङ्कते अथेति । एतद्गन्धादेः सततोत्पत्तिरूपं शङ्कित्वैव
सिद्धान्तिमतमाह । समवायिकारणस्येति । उत्पाद्यस्य गन्धादे-
र्यत् समवायिकारणं ह्यणुकादि तदनुत्पत्तौ तदभावादेव परमाणु-
गन्धादि न गन्धान्तरमारभते इत्यर्थः । स एव निराकरोति ।
तदेतदिति ।

रश्चद्वयणुकमात्रवृत्तिधर्मे व्यभिचारादाह । आप्येत्यादि । आपाद्ये मात्रपद-
मिष्टापत्तिवारणाय । विजातायावयवारश्चे परेण निर्गन्धत्वाभ्युपगमात् । यद्य-
प्येवमगन्धमरसमित्यादिमूलोक्तापादनेऽपि परस्येष्टापत्तिः स्यात् । तथाच यस्य
निर्गन्धत्वाभ्युपगमः स्वारसिकस्तस्यापि यदीदानामेव तथाभ्युपगमस्येष्टापादनं कुर्यात्
तदा तदिति मन्तव्यम् ।

ननु पार्थिवाप्यह्यणुकवृत्तिभंयोगहित्वाद्यौ व्यभिचारः । न च गुणान्यत्वे
सतीत्यपि विशेषणम् । ह्यणुकत्वाद्यौ तदुभयह्यणुकान्यान्यत्वाद्यौ च तथापि
व्यभिचारादिति चेत् न । ह्यणुकपदस्य पृथिवीसमवायिकारणतया पृथिवी-
समवायिकारणमात्रवृत्तित्वे सतीत्यर्थः । पृथिवीसमवायिकारणमात्रवृत्तित्वा
नभ्युपगमेऽपि परस्य तद्वृत्तित्वाभ्युपगमात् । न चैवं दृष्टान्तानाम् । पृथिवीजन-

न च तन्वादिगतानां रूपादीनामनेकेषामेवा-
रम्भकत्वदर्शनादन्यथापि तथा कल्पयितुं युक्तम् ।
कारणानां सजातीयतया तत्र तथोत्पत्तः । विजातीया-
नामारम्भकत्वेऽन्यथा भविष्यति । विपक्षे वाधका-
भावात् । एतेनोष्णां जलं सुरभिः समीरणं दूत्याद्युप-
पद्यते । न । एकेन गुणेन गुणारम्भे जातिसङ्करप्रस-

ननु शरीरद्वारणुकरूपगन्धादिकम् (१४१) अनेकमनेकरूपं
गन्धारभ्यमवयविरूपगन्धादित्वात् पटरूपगन्धादिवदित्यागङ्गा वि-
जातीयानारभ्यत्वापाधिना निराकरोति । न चेति । विजा-
तीयाभ्यामनारम्भे वाधकं विनयं प्रतीति भ्रान्तिः स्यादिति भावः ।
एकेनेति । पृथिवीत्वं जलत्वादीनामन्योन्यात्यन्ताभावसमानाधि-

द्वारणुकसमवायिकारणमात्रवृत्तिसंयोगत्वादेखायात्वादिति वदन्ति । तत्संयोग-
पार्थिवद्वारणुकान्यतरत्वे व्यभिचारतादवस्थ्यात् । यस्तुतो निर्गन्धमात्रवृत्तित्यनन्तरं
वृत्तिपदं पुरणीयम् । तेन निर्गन्धमात्रवृत्तिवृत्तिः स्यादित्यापाद्यमतो नोक्तव्यभि-
चारः । द्वारणुकत्वादेरपि निर्गन्धमात्रवृत्तिजलद्वारणुकादिवृत्तित्वात् । नचैवं सत्ता-
दावापाद्यसत्त्वेन व्यभिचाराभावात् सत्यन्तवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । पृथिवीजलद्वारणु-
कोपादेयसंयोगवृत्तिसंयोगत्वादी व्यभिचारशरकत्यात् । न चैवमपि मात्रपद-
व्यर्थम् । पार्थिवद्वारणुकपृथ्वीकृतसंयोगान्यतरत्वे व्यभिचारशरकत्यात् ।

लिङ्गामङ्गलिसङ्करति गन्धादेरिति ।

(१४१) अनेकेति । परमाणुगन्धादो व्यभिचारादाह । अत्रयतीति ।
विजातीयाभ्यामिति । तथाचानुभववचनादवश्यं विजातीयाभ्यामारम्भ इति
भावः ।

ज्ञात् । तथाहि गन्धवत्त्वाद् द्वाणुकं पृथिवीजातीयं
सांसिद्धिकद्रवत्वाशीतत्वाच्च तेजः स्यात् । अपाक-
जानुषाशीतस्पर्शवत्त्वाच्च वायुः स्यात् । तदयं प्रमा-
णार्थः । गन्धवन्ति द्वाणुकानि गन्धवद्भिरेव परमाणु-
भिरारभ्यन्ते कार्यत्वे सति गन्धवत्त्वात् पार्थिवपरमाणु-

करणानामेकत्र सङ्करः स्यादित्यर्थः । न च पृथिव्या विजातीय-
मेव पाञ्चभौतिकं स्यादिति वाच्यम् । गन्धवत्त्वस्य पृथिवीत्वस्य
व्यवस्थापकस्य तत्रापि सत्त्वात् । अन्यथा सर्वत्र विजातीयस्यैवा-
रम्भकत्वे स्थूलपार्थिवस्य क्वचिदप्यनुपलम्भात् परमाणावपि पृथिवी-
त्वासिद्धी भूतानां पञ्चत्वासिद्ध्यापत्तेरिति भावः । गन्धवद्भिरिति ।
समवायिभिरिति शेषः ।

ननु पार्थिवपरमाणुद्वयारभ्यस्य पक्षत्वे सिद्धसाधनम् । विजा-

पञ्चत्वासिद्ध्यापत्तेरिति । तथाच पाञ्चभौतिकत्वबोध्यकामस्याप्रमाणत्वे किं
शरीरतथात्वे मानमिति भावः । वस्तुतः पृथिवीत्वादेः परमाणुवृत्तित्वे तदारब्धे
तदावश्यकतया सङ्करो दुर्वारः । परमाणुवृत्तिजातेरुपादेयद्रव्यवर्तित्वनियमात् ।
व्यत्वाकाशस्य निःस्पर्शत्वात् विभुत्वाच्च द्रव्यानारम्भकत्वेन पाञ्चभौतिकत्वागमः
कारणत्वमात्रपर एवाप्रमाणञ्चेति तत्त्वम् । समवायिभिरिति गन्धसमवायिभि-
रित्यर्थः । तथाच गन्धसमवायिभिरेव परमाणुभिरारभ्यन्ते इति साध्यार्थः । तेन
सयुक्तसमवायादिसम्बन्धेन गन्धवद्भिर्जलादिपरमाणुभिर्नार्थान्तरमिति भावः ।
न च घटादेः परमाण्वनारभ्यत्वाद्द्वयभिचारः । साक्षात्परम्परासाधारणारम्भकस्य
तु विवक्षितत्वात् । वस्तुतो गन्धसमवायिभिरेवारभ्यन्ते इत्येव साध्यमतो न दोषः ।
हेतौ द्वाणुकपरं कार्यपदमित्यन्ये ।

द्वयारब्धद्वाराणुकवत् । विवादाध्यासिताः परमाणवो
गन्धवन्त्येव द्वाराणुकान्यारभन्ते गन्धवत्त्वात् । ये पुन-
निर्गन्धान्यारभन्ते न ते गन्धवन्तः यथा निर्गन्धजलाद्या-
रम्भकाः परमाणवः ।

तोयतदारब्धस्य पक्षत्वे चाश्रयामिद्धिः । मिद्धी वा बाधः । सपक्षा
निरिक्तानां सर्व्वेषामेव पक्षत्वम् । (१४२) यदा मानुषगरीरा
वयवपरम्परारम्भकं द्वाराणुकं न निर्गन्धममर्षतं गन्धवत्त्वात् सम्प्रति-
पन्नवत् । यद्यपि गरीरपाञ्चभौतिकविप्रतिपत्तावर्थान्तरं तथाप्य
गन्धवदारब्धत्वादगन्धवत्त्वापादने यः कथिदेवमस्त्वित्याह तं
प्रत्याह । विवादाध्यासिता इति । न च घटेन व्यभिचारः ।
पार्थिवः परमाणुर्नाप्यपरमाणुसमवेतद्रव्यसमवायिकारणं 'गन्ध-
वत्त्वात् । सम्प्रतिपन्नवत् । यदा पृथिवीत्वं न जलसमर्षतद्रव्य
वृत्ति जलावृत्तिजातित्वात् । मनस्त्ववदिति विवक्षितत्वात् ।

(१४२) नन्वेवं विपक्षस्यापि पक्षप्राप्तिं यंगतो वाच इत्युक्तेराह । यदिति ।
तथाच पक्षताच्छेदकस्योभयमिद्धत्वात् नोक्तदोषः । अन्यथा साध्यतदभावात्तः
पक्षत्वविकल्पदनुमानमात्रोच्छेदापत्तिरिति भावः । जलीयगरीरारम्भकागो बाधा
मिद्धीत्यत आह । मानुषेति । यदा मानुषस्यापि जलीय गरीरं तदा गन्धमानु-
षेति बोध्यम् । यद्यपि गन्धवतपरमाणुत्वादिति हेतुविरलयेन नाक्तव्यमिचारः
तथापि पाञ्चभौतिकत्ववदितोऽपि गरीरे गन्धक्रेटादेरभ्युपगमात् त प्रति मिद्धमा-
धनमेवेति प्रकारान्तरमाह । पार्थिवः परमाणुरिति ।

संयोगत्वे व्यभिचारादाह साध्ये द्रव्यपदम् । हेतो जातिपदं विन्यस्य ।

ननु परेण शरीरे जलत्वपृथिवीत्यादेरभ्युपगमाज्जनावृत्तिन्यस्यतरामिद्धम् ।

न च नैते गन्धवन्तः तस्माद् गन्धवन्त्येव द्वाणुकान्यारभन्ते । न च दृष्टान्तासिद्धिः । अनियमारम्भे सजातीयाभ्यामपि आरम्भाभ्युपगमात् । अन्यथा निर्गन्धस्य जलादेर्नीरसस्यानलादेर्नीरूपस्य पवनस्यानुपलम्भप्रसङ्गः । एवं सांसिद्धिकद्रवत्ववन्ति द्वाणुकानि तथाभूतैरेव परमाणुभिरारभ्यन्ते । कार्य्यत्वे सति सांसिद्धिकद्रवत्ववत्त्वात् । आप्यपरमाणुद्वयारब्धद्वाणुकवत् । जलपरमाणवः शीतान्येव द्वाणुकान्यारभन्ते शीतत्वात् । ये पुनरशीतान्यारभन्ते तेन शीताः यथा-शीततेजोद्वाणुकारम्भका इत्यादि स्वयमूह्यम् । तस्मात् सजातीयानामेवारम्भकत्वम् । न विजातीयानामिति स्थितम् । तथापि शरीरस्य कथं पार्थिवत्वनिश्चयः । इत्थं क्लृप्तादीनां परावृत्तावपि शरीरस्य प्रत्यभिज्ञानात् ।

न च सङ्करभियान् तदनभ्युपगमात् चित्तरूपवज्जलादिविजातीयशरीराभ्युपगन्तारं प्रत्यनुमानमिति नोक्तदोष इति वाच्यम् । एवं सिद्धसाधनतापत्तिरिति चेत् । अत्र ब्रूमः । जलसमवेतस्यावयविनो यत् द्रव्यं समवायिकारणं तद्वृत्तित्वनिषेधः साध्यत इति सिद्धसाधनम् । तदभ्युपगन्तारं प्रत्यनुमानमिति नासिद्धिः । जले तरुत्तद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वादिति हेत्वर्थ इति नासिद्धिरित्यन्ते ।

प्रत्यभिज्ञानादिति मूलम् । ननु शुक्ले परिमाणाल्पत्वादन्त्येव तच्छरीरमिति चेत् । तज्जात्यभेदावगाहनात् तदसिद्धेरित्याहुः ।

गन्धस्य च यावद्द्रव्यभावित्वात् । घटवत् । यथाहि
घटादौ पार्थिवक्लेदशेषदृशयोरपि गन्धोऽनुवर्तते ।
शैत्यादयस्तु कुमुमाधिवासितजलादिगन्धवति वर्तन्ते
तथा शरीरेऽपीति तद्वत् पार्थिवत्वमवधार्यते ।

इन्द्रियमाह । इन्द्रियमिति । गन्धव्यञ्जकं यदि-
न्द्रियं तत् घ्राणम् । रूपाद्यव्यञ्जकत्वं गन्धस्यैव व्यञ्जकं

तथापीति । विजातीयानामनारम्भकत्वे मानुषशरीरं पृथिवी-
समवायिकारणकमिति कुतो निश्चय इत्यर्थः । गन्धस्य चेति ।
(१४३) तद्दृत्तितयोपलभ्यमानस्य गन्धस्य बाधकं विना तदीयत्वा-
दित्यर्थः । शैत्यादयस्त्विति । जलादिव्यावृत्तौ शैत्यादिज्ञानाभावात्
तदनुवृत्तौ च तदभावात् तदोपाधिकत्वमित्यर्थः । पार्थिवत्व
मिति । मानुषशरीरं पार्थिवं गन्धवत्त्वादित्यर्थः ।

मनसि व्यभिचारवारणायाह । रूपादीति । (१४४) पार्थिव
घ्राणे मानमाह । गन्धोपलब्ध्याद्यादि । गन्धोपलब्धिः रसानुप

(१४३) ननु संयुक्तमसायेन तद्वत् इत्यत आह । तददृत्तितयेति ।
मात्तात्मस्वभवे बाधकाभावादिति भावः ।

गन्धवत्त्वादिति । गन्धयोग्यत्वादित्यर्थः । तत्र चित्तगन्धानभ्युपगमाद्विजातीय-
यगन्धवत्त्वानावयवारञ्चनिर्गन्धशरीरे न भागामिति । वस्तुतस्तदन्वयैरप्युक्तम् ।

(१४४) रूपादीतीति । न चैवमप्यादिपदं व्यर्थम् । रसाव्यञ्जकत्वादित्यपि
व्यभिचारवारणात् । अन्यतरपरिग्रहेण हेत्वन्तरसूचनार्थत्वात् । गन्धोपलब्ध्यादि ।
लौकिकगन्धमात्ताकार इत्यर्थः । रसादीन्यत्वादपि व्यञ्जकत्वस्यैव हाय । अन्य-

यदित्यर्थः । गन्धोपलब्ध्या तावत्कारणमात्रं सिद्धम् ।
क्रियायाः करणनिष्पाद्यत्वनियमात् । तच्च प्राप्यकारि-
जनकत्वे तदप्राप्तावजनकत्वाच्च द्रव्यम् । संयोगाश्रय-
त्वात् । पार्थिवं गन्धवत्त्वात् । गन्धवच्च रूपाद्यव्यञ्ज-
कत्वे गन्धस्याभिव्यञ्जकत्वात् । कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जक-

नन्वजनकशरीरसंयोगिकारणजन्या तदन्यसाक्षात्कारत्वात् । रूप-
प्रत्यक्षवत् । न च दृष्टान्तासिद्धिः । अन्धकारस्थं गोलकं घट-
साक्षात्कारकारणघटसंयोगाधिकरणतेजोवृत्तिघटसाक्षात्कारकारण-
संयोगाधिकरणं रूपवत्त्वे सति घटसाक्षात्कारकारणत्वात् घटव-
दिति संयोगिव्यावृत्तकारणसिद्धेः । तत्पार्थिवरसाद्यव्यञ्जकत्वे
सति गन्धव्यञ्जकद्रव्यत्वात् । चम्पकाद्यधिवासधिकरणवितत-

तरघटितं साध्यद्वयं विशिष्टे व्यर्थविशेषणत्वात् । रूपाभिव्यञ्जकत्वघटितञ्च न साध्यम् ।
दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यापत्तेः । न चैवं चक्षुषार्थान्तरम् । जातान्धस्य गन्धसाक्षात्-
कारानुपपत्तितस्तत्र बाधस्फुरणात् । न चैवं मनसार्थान्तरवारणाय रसादीति-
त्यर्थम् । तत्र तदस्फुरणदशायां तदभिधानात् । सिद्धसाधनप्रसङ्गाच्च । गन्धेन
सिद्धसाधनवारणाय संयोगीति । न चैवं शरीरपदमपि व्यर्थम् । उद्देश्यप्रतीत्यर्थं
तदुपादानात् । अतएव कारणपदमपि । यत् प्राणोन्द्रियाधारनासापुटेन सिद्ध
साधनवारणाय शरीरपदम् । तस्य च तदवयवत्वेन संयोगित्वमिति । तच्चिन्त्यम् ।
तस्य स्वापरसाधूपलम्बजनकत्वेनाद्यविशेषणनिरस्तत्वात् । न च रसे परकीयत्वं
विशेषणम् । गौधरात् । तदन्येति । रसाद्यविषयकवर्तिविषयकनौकिकसाक्षात्-
कारत्वादित्यर्थः । दृष्टान्तेति । गोलकस्य शरीरसंयोगित्वाभावात् तदभिधानस्या-
न्यस्याभावादित्यर्थः ।

तैलवदिति । सर्वप्राणिनामिति प्राणिभेदेनेन्द्रिय-
वैचित्र्यं निवारयति । यदि गन्धाभिव्यक्तौ सामर्थ्य-

द्रव्यवत् । कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जककुङ्कुटोच्चारो न दृष्टान्तः । तस्य
मात्तात्कारविषयरूपवत्त्वेन रूपाद्यभिव्यञ्जकत्वाभावात् । अतएव

अस्वकारस्यमिति । एतच्च बाह्यालोकेनार्थान्तरवारणाय । तदपि मानुष
गोलकं बोध्यम् । तेन मूर्च्छारार्जरादिनयनदण्डायमानतेजसा नार्थान्तरम् ।

यत्तु तादृशतेजोघटसंयोगस्य स्वविषयकमात्तात्कारकारणत्वेऽपि तस्य विषय-
संस्कारकत्वाभावाद्घटमात्तात्कारकारणत्वं नेति प्रथमघटपदेनैव तदर्थान्तरवार-
णम् । न च तादृशतेजोगोलकसंयोगस्य घटमात्तात्कारजनकत्वात् अन्यघट-
पदेनैव तद्वारणम् । अङ्गनादेरिव तस्य चक्षुःसंस्कारकतया गोलकवृत्तेरिव
तथात्येनान्वयव्यतिरेकाभ्यां तथात्वादिति । तन्न । एवं मिश्रमाधनाभावेऽप्येतदनु-
मानवलादेव तद्धेतुत्वमिहार्थान्तरस्यापरिहारात् । अन्यथा बाह्यालोकेनार्थान्तर-
वारणाय पक्षविशेषणानुपपत्तेः । तस्य विषयसंस्कृततया गोलकालोकालोक
संयोगस्याहेतुत्वादिति । तस्मान्मूर्च्छारार्जरादिगोलकस्य पक्षवर्तिहर्भाव एव युक्त इति ।
आकाशादिनार्थान्तरवारणाय तेजः पदम् ।

ननु तेजोवृत्तितादृशसंयोगाधिकरणमित्येषास् । न च प्राप्यकारित्यसाधनं
तदपादानाय तदपादानमिति वाच्यम् । प्रसृतस्य दृष्टान्ताभिर्द्रिनियारणस्य
तावतैव सम्भवे प्राप्यकारित्यसाधनेऽर्थान्तरादिति चेत् । अत्र प्राप्यकारितादृश
कारणजन्यत्वसाध्याभिप्रायेण दृष्टान्ताभिर्द्रिरूपतया ताभादाय दनेति तदभिप्राये
णेदमित्यन्ये । प्रसङ्गात् तत्साधनमित्यन्ये ।

नन्वेवमपि द्वितीयं घटमात्तात्कारकारणपदं व्यर्थम् । तेन विनापि प्राप्य-
कारित्यमिद्वेरिति चेत् । न । तथैवोद्देश्यत्वादित्याहुः ।

रूपवत्त्व इति । सच्चिक्तेर्यभिचारवारणाय मत्यन्तम् । पदादौ व्यभिचार-
वारणाय घटपदम् । न चास्वकारोत्पन्नविनष्टे त्वचा मात्तात्कारकते घटे व्यभिचारः ।
घातपत्त्वेन विशेषणात् । कारणत्वञ्च फलोपधानमतो न दोषतादवस्थम् ।

मस्ति पृथिव्याः किं न सर्वैव पृथिव्येवमित्यत आह ।
जलाद्यनभिभूतैरिति । अतएव श्लेषाद्यभिभवे गन्धो न
गृह्यत इति भावः । घ्राणमिति लोकप्रसिद्धमित्यर्थः ।
तृतीयं पृथिवीकार्यमाह । विषयस्त्विति । यद्यपि

नवशरावस्थगन्धव्यञ्जकत्वेन जले न व्यभिचारः । (१४५) यदा
गन्धसाक्षात्कारासाधारणकारणतावच्छेदकद्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजाति-
मत्त्वादिति हेतुः । जलस्य गन्धव्यञ्जकत्वं जलत्वेनैव न तु तद्व्याप्य-
जात्यन्तरेण । एतेनेन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वेऽपि संयोगरूपप्राप्ती
मानाभावः । न च द्रव्यत्वेन तत्साध्यम् । तस्याप्यभिधेः । तथाच

तदप्यसाधारण्येन विवक्षितम् । अतो न शरीरेण व्यभिचारः । यत्तु रूपवत्त्व-
व्याप्यघटसाक्षात्कारकारणतावच्छेदकत्वादित्यर्थः । तेन शरीरे न व्यभिचारः ।
तत्र तदेकशरीरत्वस्य वायवीयशरीरवृत्तेरिति । तच्चिन्त्यम् । एवमसिद्धप्रापत्तेः ।
तदवच्छेदकगोलकत्वस्य वायवीयगोलकेऽपि वृत्तेः । तेजसंयोगस्य तेजस्यपि
सत्त्वात् तत्र व्यभिचारः । न च रत्नविशेषे व्यभिचारः । तस्य घटसाक्षात्कारहेतु-
त्वात् । तत्रभायाञ्च साध्यसत्त्वात् । रसादीति । सत्यन्नं मनसि व्यभिचारवारणाय ।
नानाहेतुसूचनायादिपदम् । गन्धादौ व्यभिचारादाह द्रव्यपदम् । जलपर-
माण्वादौ व्यभिचारादाह व्यञ्जकेति । रसाव्यञ्जकगर्भे हेतौ वायूपनीतजले शीत-
स्पर्शव्यञ्जके व्यभिचारादाह गन्धेति । स्पर्शाख्यं व्यञ्जकत्वगर्भे च श्रौत्वे व्यभि-
चारवारणाय तत् । न च तैजसशरीरनासापुटे रसाव्यञ्जकत्वगर्भे व्यभिचार
इति वाच्यम् । स्पर्शव्यञ्जकत्वमात्रे तात्पर्यात् । रूपवत्त्वे रूपादिमत्त्वे । रसस्य
रसादेरित्यर्थः ।

(१४५) मूलस्य दृष्टान्तानुरोधेत्वेन्नरमाह । यद्वेति । प्राणे व्यभिचार-
वारणायासाधारणेति ।

शरीरमपि विषयः न तथापि शरीरत्वेनैव तदसाधारणं पुरुषार्थसाधनमिति दर्शयितुं तदेव रूपं तस्य दर्शितम् । वक्ष्यमाणे तु विषयत्वमेवासाधारणमतस्तदुच्यते ।

द्वणुकादिर्यस्य प्रक्रमस्य स तथोक्तः । तेनारब्धो निष्पादितः । मृत्त्वं मृत्तिकात्वम् । पापाणत्वं प्रस्तरत्वं स्थावरत्वम् । उद्भिच्चं सामान्यविशेषः । तन्मृत्तिकात्वं केषु वर्तते इत्यत आह । तत्रेति । मृद्विकारा मृत्तिका रूपविकाराः । के पापाणा इत्यत आह । उपलेति ।

गन्धव्यञ्जकत्वं गन्धघ्राणमन्त्रिकर्षण व्यभिचारि । गन्धोपलब्धः कारणजन्यत्वानुमितौ च दृष्टेनार्थान्तरम् । न च द्रव्यकरणिकेति साध्यं शरीरेण मिद्धसाधनात् । नाप्यसाधारणाद्रव्यकरणिकेति साध्यम् । मनसः साधारण्ये सुखमात्ताकारामाधारणत्ववदस्यापि अविरोधात् । न च शरीरभिन्नत्वेन साध्यं विशेषणीयम् । मनसा त्वचा वा मिद्धसाधनात् । शरीरमात्रकरणकक्रियायां व्यभिचार-
शैत्यपास्तम् ।

ननु द्रव्यत्वव्याप्यपदं व्यर्थम् । न च जले व्यभिचारवारणाय तदिति वाच्यम् । शीतवशिलादिनिष्ठायोग्यजनमस्वभ्येऽपि नवशराशगन्धानभिच्यक्ते सूत्रे तदनवच्छेदकतया जातिपदादेव तद्वारणात् । न च गन्धमादाय गन्धे व्यभिचारवारणाय तदिति वाच्यम् अतान्द्रियगन्धानभिच्यक्ते सूत्रादपि गन्धविशेषनोपाधेरेव तथात्वात् । द्वितीयव्याप्यपदस्य तथापि व्यर्थत्वाच्च । न च जातिपदं धर्मसात्वपरम् ।

उपला ग्रावाणः । मणयोः माणिक्यादयः । वज्रं हीर-
कम् । आदिग्रहणाद् गैरिकादयः । स्थावरा इति ।
वृक्षाः पुष्पफलवन्तः स्कन्धशाखिनः । तृणान्युलपा-
दीनि । ओषध्यः फलपाकान्ताः कलमादयः । गुल्मा
भाटाः । लताः कुष्माण्डीप्रभृतयः । अवतानाः केत-
क्यादयः । वनस्पतयो विना पुष्पं फलिनः । अत्र च
शरीरग्रहणेन तदवयवा मांसास्थ्यादयः तद्विकाशाश्च
क्षीरवृक्षादयः संगृहीताः । इन्द्रियग्रहणेनैव तदवयवाः
विषयग्रहणेनैव द्वाणुकादयः पाषाणग्रहणेनैव हरि-
तालादयः स्थावरग्रहणेनैव पत्रपुष्पादयः तृणग्रहणे-

मांसास्थ्यादय इति । मांसवदस्थवच्छेदेनापि सुखाद्यनुभवात्
तस्यापि अवयवत्वमिति भावः ।

अतो जल एव व्यभिचारवारणाय तर्दिति वाच्यम् । योग्यजनत्वस्य द्रव्यत्वव्याप्य-
जलत्वव्याप्यतया तथापि व्यभिचारादिति चेत् । अत्र जातिपदं धर्ममात्रपरम् ।
अन्यथा कुक्कुटोच्चारादिदृष्टान्तस्यापि साधनवैकल्यापत्तेः । अयोग्यतत्सम्बन्धेन
तदनभिध्यक्तेः । तत्रापि योग्यतादिघटितोपाधेरेव तदवच्छेदकत्वात् । न च
तद्वृत्तिजाते योग्यसंस्थानमात्रव्यङ्गत्वमिति वाच्यम् । द्वित्वादिवत् बाधकाभावेन
द्वाणुकादिघटितत्वात् । एवञ्च जल एव व्यभिचारवारणाय तत् । न चैवमपि
दोषतादवस्थम् । द्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यपदस्य द्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यजात्यघटितद्रव्यत्व-
व्याप्यपरत्वात् । न च तैजसादिशरीरनासापुटे व्यभिचारः । तद्विज्ञत्वेनापि
विशेषणात् । एतेन तादृशद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमेव हेतुः जले तु योग्यजनत्व

नैव तालादयः वृक्षग्रहणैर्नैव काष्ठादयः ओषधिग्रहणे-
नैव तद्विकारादयः स्तैलतगडुलादयः ।

ननु कोऽयं द्वाणुकादिप्रक्रमो द्वाणुके एव प्रमा-
णाभावात् । तसरेणवस्तावत् प्रत्यक्षमिडाः । ते च
चाक्षुषद्रव्यत्वादेव महान्तो द्रव्यस्य चाक्षुषतां प्रति
रूपविशेषवन्महत्त्वस्यापि कारणात्वादन्यथा दृग्दृग्-
तरादौ तत्प्रकर्षानुविध्यनुपपत्तेः ।

महत्त्वे सति रूपवत्त्वात् क्रियावत्त्वाच्च ते साव-
यवाः कार्य्याश्च । अन्यथा सावयवगतसंख्याद्यनुप-
पत्तौ महत्त्वानुपपत्तेः । नित्यत्वे प्रकर्षकाष्ठाप्राप्तौ ल्पी-
भावस्य महत्त्वविरोधात् । न च तसरेणववयवा अपि
सावयवाः । तदवयवकल्पनायां प्रमाणाभावात् ।
नहि तसरेणुवत् तेऽपि महान्तो रूपविशेषवतां महतां
चाक्षुषत्वप्रसङ्गात् । यद्यपि च ते महत्त्वव्यावृत्तेरणा-
परिमाणा निरवयवत्वाच्च प्रचयवञ्चिता स्तथापि बहु-
त्वान्महत्कार्य्यद्रव्याण्यारम्भान्तं । तथाच परमाणाव
एव तसरेणववयवा इति कुता द्वाणुकम् । उच्यते ।

सुपाधिरवच्छेदकः । कक्कटोश्चारादौ च जातिरिति निरस्तम् । इत्यन्वयात् ।
वैयर्थ्यापत्तेश्च । जलत्वेनैवति । जलत्वेनैवति । जलत्वेनैवति ।

महतः कार्यनियमात् द्वाणुकसिद्धिः । अन्यथा पर-
माणुभिरेव बहुत्वसंख्योत्पत्तेर्महद्द्व्यारम्भे गोघटादे-
रपि तैरेवारम्भसम्भवादान्तरालिकाल्पाल्पतरादिका-
र्योपलम्भविरोधात् । तथाहि त्वाणुकवदनुपलक्षित-
रेखोपरिखो गोघटादिरपि स्यात् । तथाच संस्थान-
भेदानुपलम्भे तदभिव्यज्य घटत्वादिकमपि नोप-
लभ्येत । न चारभ्याप्यारभन्ते इति तदुपालम्भो-
पपत्तिः । मूर्त्तानां समानदेशताविधानात् । न्यूना-

महत इति । महावयवारभ्यत्वं नोपाधिः । (१४६) मह-
त्वस्य वैयर्थ्यात् । आन्तरालिकेति । घटे नष्टे कपालशर्करा-
चूर्णादिकार्यं नोपलभ्येतेत्यर्थः ।

ननु परमाणुभिः साक्षाद् घटानारम्भेऽपि तदवयवपरम्परा-
द्वारा महावयव्यारम्भे नोक्तदोष इत्याशङ्क्य निराकरोति । न
चेति । यद्यप्यारभ्यारम्भकत्वपक्षे अवयविनमारभ्यैव परमाणु-
र्महावयव्यारम्भक इति सिद्धौ त्रसरेणोः सावयवारभ्यत्वं सिध्य-

(१४६) महत्त्वस्येति । न च साधनव्यापकत्वपरिहारार्थत्वाच्च वैयर्थ्यमिति
वाच्यम् । व्याप्यवद्वापकेऽपि वैयर्थ्यात् । तत्त्वेन व्यापकताग्रहाभावादित्येके ।
वस्तुतोऽनुकूलतर्काभावाच्च साध्यव्यापकत्वग्रह इति बोध्यम् ।

यद्यपि येन पूर्ववत् द्वाणुकस्य खण्डयित्वा प्रसाधनात् पनस्कृतोऽयमारम्भ-
स्तर्थापि दोषान्तरदानायाधुनोक्तमित्याहुः । सिध्यत्येवेति । न च रेखाद्युपलम्भा-
न्यथानुपपत्त्या महावयवविनि तथात्वेऽपि त्रसरेणौ तदभावात् साक्षात् परमाण्वार-

धिकदेशतया समानदेशत्वे अविरोध इत्यपि नास्ति ।
न्यूनदेशता हि यत्र नास्ति तत्राधिकदेशत्वस्य स्थितिं
मा विगौत्सीत् स्वदेशे तु विरुध्यादेव । तत्राप्यविरोधित्वे
मूर्त्तत्वं जह्यात् । अवयवरूपादिवत् । संयोगिन्यपि वा
देशे न्यूनाधिकदेशतया समानदेशत्वाविरोधः स्यात् ।
न चोदञ्चनादिच्छन्नदेशे घटादिः संयोगेन वर्त्तते ।

त्येव । तथापि सोऽपि पक्षो निराकर्त्तव्य एवेति द्रूपणान्तरमुक्तम् ।
उदञ्चनं शरावः ।

नन्वेकत्र घटे आलोकेन्द्रियादिसंयोगदर्शनाद् व्यभिचारः ।
न च कठिनयोर्मूर्त्तयोरसमानदेशत्वम् । एकत्र भूतले घटतद
वयवसंयोगदर्शनात् । मैवम् । घटो यदि परमाणुवृत्तिः स्यात्
प्रत्यक्षद्रव्यं न स्यात् । घटो वा न स्यादित्यापादनार्थत्वात् । न
चामहत्त्वमुपाधिः । साधनव्यापकत्वात् । मूर्त्तयोरैकमसवायि
देशता नास्ति इति नियम इत्यन्ये ।

भ्यत्वमेवास्त्विति वाच्यम् । निरुपधिमहत्त्वात् तथा नियमादिति भावः ।
सोऽपीति । आरभ्यारम्भपक्षोऽपीत्यर्थः । शराव इति । शरावविशेष इत्यर्थः ।
तथाच घटशरावोदञ्चनादीनामिति पञ्चमटीका गोबर्लावद्वन्द्यायेनेति बोध्यम् ।
अन्ये तु तत्र योगादूर्द्धगमनगोचरत्वात्परत्वमत्र कृत्वा शरावपरत्वमित्याहुः ।

घटो यदीति । परमाणुरूपादिकं दृष्टान्तः । ह्यणुके व्यभिचारादाह ।
प्रत्यक्षेति । सत्त्वादौ व्यभिचारादाह द्रव्यपदम् । साधनेति । आकाशादौ साध्या-
व्यापकत्वमपि बोध्यम् । मूर्त्तयोरिति । परिमाणवतोरित्यर्थः । एकदेशेऽपि देयम् ।

कथं तर्हि चरमादितन्वपकर्षणे स्वल्पतरतमादि-
पटोपलम्भ इति चेत् । न । प्रतिबन्धकविगमेऽवस्थित-
संयोगेभ्यः खण्डपटोत्पत्तेः । आद्यादितन्वपकर्षणे
त्वयाप्येव गीतिरनुसरणीया । तदा हि द्वितन्तुका-
दिकपटकार्यात् न समस्तकार्यविनाशे खण्डपटा-
नुत्पत्तौ च तन्वतिरिक्तं न किञ्चिदुपलभ्येत ।

नन्वेष विचारो द्वाणुकेष्वपि समानः । तैरपि बहुभिः

कथं तर्हीति । पटनाशे (१४७) सति तदवयवतन्तुनामेवो-
त्तम्भापातादिति भावः ।

ननु पूर्वपूर्वपटसहकृताग्रिमाग्रिमतन्तूनां पटारम्भे सति
तन्वपकर्षणात् पूर्वपटोपलम्भ उपपद्यत एव । मैवम् । द्वितन्तुक-
पटे केवलं तन्वारम्भत्वदर्शनात् । अन्यत्रापि तन्तुभिरेव पटारम्भ
इत्याशयात् । प्रतिबन्धकेति । प्रतिबन्धकोऽत्र महापट एव ।
अत्र यद्यपि प्रतिबन्धकाभावस्य संसर्गाभावत्वेन हेतुत्वान्महा-
पटोत्पत्तेः प्रागपि खण्डपटो जायते तथापि दृढतरवेमाद्यभि-
तेनैकत्र कृपाने कालभेदेन षट्योर्वृत्तौ न विरोधः । न चैकतन्तुकपटस्या
समवायिकारणसंयोगान्नयानुसमवेततया व्यभिचार इति वाच्यम् । तदनभ्युप-
गन्मतेनोक्तत्वात् । एतदस्वरसादेवान्य इत्युक्तमित्यथाहुः ।

(१४७) पटनाश इति । तथा चैकत्रैव तन्तौ द्वितन्तुकादिनापटसमवायि-
ताभ्युपगन्ध्येति नोक्तनिश्चय इति भावः । नन्विति । तथाचापिमपटस्य पूर्व-
पटापिसतन्तुनामसमवेततया नारम्भारम्भकवादो नञ्जानां नियमभङ्ग इति भावः ।

यदि कार्यद्रव्यमारभ्येत घटादयोऽप्यारभ्येरन् । तथा-
चान्तरालिककार्यपरम्परानुपलम्भप्रसङ्गः । अपरैस्त्व-
सरेणुरेवारभ्यत इति नियमः । परमाणुभिरपि स
एवारभ्यत इति तुल्यम् । विशेषो वक्तव्यः । उच्यते ।
यथाहि अवयवावयविप्रसङ्गः परमाणुषु विश्राम्यति
तथायमवयवसंख्यापकर्षः क्वचिद्विश्राम्येत । न च
वित्व मपकर्षकाष्ठा द्वित्वैकत्वयोः सम्भवात् । तत्रैक-

घातात् खण्डपटे नष्टे महापट उत्पाद्यते इत्याहुः । यथा
हीति ।

ननु हेतुहीनात् दृष्टान्तमात्रात् न साध्यमिद्धिः । द्वितन्तु-
केनान्यथामिद्धिश्च । यज्जातीयमारम्भकं तज्जातीयद्वयमप्यारम्भ-
कमिति व्याप्तिश्च स्वतोऽप्यसिद्धा । द्वाणुकद्वयनारम्भानभ्युप-
गमात् । मैवम् । अणुत्वं कार्यवृत्तिपरिमाणत्वमाज्ञाद्वाप्यजाति-
त्वात् । महत्त्ववत् । परमाणवो न महाद्रव्यारम्भकाः नित्यद्रव्य-
त्वात् । व्योमवदित्याश्रयात् ।

द्वितन्तुकेति । तथाच पृश्नपटस्य नाप्यिमपटसमवायिकारणत्वमिति भावः । तथा-
पीति । तथाच नानापटस्यैकदा सत्त्वादेव नैकदेशसमवायत्वमिति भावः । अणुत्व-
मिति । अणुपरिमाणवृत्तिजातिविशेष इत्यर्थः । परममहत्त्ववृत्त्युत्कर्षरूपजातो
व्यभिचारादाह साक्षादिति । साक्षाद्वाप्यत्वं जातेरेवेति जातिपदम् । परमाणव
इति । आरम्भकत्वं समवायिकारणत्वमतो न कावादौ व्यभिचारः । साध्ये
इत्यपदं सत्त्वाभावेन व्यर्थमित्याशयेनोक्तम् । हेतौ च द्रव्यादि विन्यम् ।

मनारम्भकम् । अवयवसंयोगानुपपत्तौ असमवायि-
कारणाभावात् । अनेकसंख्याभावे चावयविनोऽवयवा-
पेक्षयाधिकपरिमाणानुपपत्तेः । अवयवापेक्षया चाव-
यविनोऽधिकपरिमाणत्वनियमात् । एकस्य चावयवस्य
विभागानुपपत्तौ तत्कार्यस्य विनाशासम्भवे नित्यत्व-
प्रसङ्गादिति ।

तथाच द्वित्वमपकर्षपर्यन्तस्तदादि रयमारम्भः । तच्च
द्वाभ्यां परमाणुभ्यामारब्धं कार्यं न महत् । तथात्वे
तस्य कारणाभावात् । तदपि द्वाणुकं यदि त्राणुकं
नारभेत, यदि च द्वित्वसंख्यायुक्तमारभेत, उभयथापि
तदुत्पादनवैयर्थ्यं स्यात् । तस्मात् तेन महद्द्रव्य-
मारभ्यमाणं बहुत्वसंख्यायोगि नैवैवेति नियमः । न च
द्वाणुकवत्परमाणवोऽपि बहुत्वमाश्रित्य महत्कार्यमार-
भन्ते इति युक्तम् । अनियमारम्भस्य निषिद्धत्वात् ।
कारणकारणस्य कार्यकार्यजातीयानारम्भकत्वात् ।

अनियमारम्भस्येति । त्रसरेणाः कस्यचित् द्वाणुकेन कस्य-
चिच्च परमाणुभिरारम्भे नियतहेतुत्वं न स्यादित्यर्थः ।

नन्वणुपरिमाणाश्रयत्वेन कारणानुगमः स्यादित्यत आह ।
कारणकारणस्येति । त्राणुककारणद्वाणुककारणस्य परमाणोः

न हि तन्तवः पटमारभन्ते तत्कारणञ्चांशव इति ।
तस्माद्विवादाध्यासिताः त्रसरेणवो न निरवयवद्रव्या-
रम्भाः सावयवारम्भा इति वा । महत्त्वे सति कार्य्य-
त्वात् । उभयवादिसिद्धिद्वाराणुकारम्भवत्सरेणवत् । घट-

स्वकार्य्यद्वाराणुकस्य यत्कार्य्यं त्रसरेणुजातीयं तदारम्भकत्वं नास्ती-
त्यर्थः । यद्द्वारभ्यारम्भवादनियेधाभिधायक एवायं ग्रन्थः ।

(१४८) तस्मादिति ।

ननु साधनावच्छिन्नमाध्यव्यापकमहावयवारम्भत्वमुपाधिः ।
तथाच त्रसरेणु नित्यद्रव्यारम्भः द्रव्यारम्भत्वे सति महदनारम्भ-
त्वात् । परमाणुगन्धवदिति प्रतिरोधः । अत्राहुः । अस्ति ताव-
न्महत्त्वात्मकं कार्य्यम् । तत्रति कारणत्वं कार्य्यद्रव्यत्वेनैव गृहीतं

(१४८) अयं ग्रन्थ इति । यद्यप्येवं सावयवारम्भा इति साध्ये सिद्धसाधनं
स्याद्वारभ्यारम्भकवादिना तथाभ्युपगमात् तथापि तद्वादं नियेधाभिप्रायत्येऽप्यस्य
परमाणुभिरेव त्रसरेणुरारम्भते इति पृथ्वीपञ्चोऽप्युपसंहारव्याजेन तस्मादित्यादिना
परिहृत इति मन्तव्यम् ।

साधनावच्छिन्नेति । एतच्च प्रथममाध्ये व्यासार्थे द्वितीयमाध्ये द्वाराणुकवृणार्थे
शुद्धमाध्यव्यापकत्वादुक्तम् । सत्प्रतिपन्नोत्थापकतामाह । तथाचेति । साध्ये
द्रव्यपद सक्रिञ्चिक्तरम् । द्रव्यारम्भत्वे सतीत्यस्य समवायिकारणकत्वे सती-
त्यर्थः । यद्यप्यत्र द्वाराणुकगन्धादौ व्यभिचारस्तथापि विशेषादर्शनदृश्यामा-
पाततः सत्प्रतिपन्नत्वम् । महत्त्वात्मकमिति । महदात्मकमित्यर्थः । कारणत्व-
मिति । समवायिकारणत्वमित्यर्थः । कार्य्यमिति । अन्यावयवविभिन्नकार्य्यद्रव्यत्वे
नेत्यर्थः ।

वद्वेति । एवं तर्हि द्वाणुकमपि न निरवयवद्रव्यारब्धं
सावयवद्रव्यारब्धं वा । कार्यद्रव्यत्वात् । अनवस्था-
प्रतिहतत्वादिति द्वाणुकादिप्रक्रमसिद्धिः ।

इति पृथिवी समाप्ता ।

न च महत्त्वविशेषत्वेन जनकत्वं तसरेणौ व्यभिचारादित्यकारण-
कार्योत्पत्तौ विपक्षबाधकेन साधनस्य साध्यव्याप्यतया तदव्याप-
कत्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वात् । द्वाणुकारब्धत्रसरेणाविव साध्या-
व्यापकत्वाद्वा । यद्वा त्रसरेणुर्न नित्यद्रव्यसमवेतः शब्दान्यत्वे
सत्यस्मदादिवहिरिन्द्रियग्राह्यत्वात् । पटवत् । न च पक्षसम-
वेतत्वमुपाधिः । अपत्यक्षवृत्तिप्रत्यक्षगन्धादौ साध्याव्यापकत्वा-
दित्यत्र तात्पर्यम् ।

ननु लाघवाद्भवत्येव नैव तद्भेदतास्तु । तथाच द्वाणुकसिद्धिरिति चेत् ।
द्वाणुकसाधनस्य प्रागेवोक्तत्वात् । तथाच द्वाणुकवत् परमाणुभिरपि त्रसरेणुरार-
भ्यतां इत्यनियमारम्भपक्षे समाधानमिदम् । तत्रावयवत्वेन तद्भेदत्वे परमाणुभ्यां
द्वाणुकं नारभ्येतेति तात्पर्यम् । विशेष एवेति । विशेषावच्छिन्न एवेत्यर्थः ।
व्यभिचारादिति । यद्यपि विशेषहेतुत्वस्योक्तत्वात् सामान्यतो व्यभिचारो न
दोषस्तथापि महत्त्वमात्रेऽनुगतं कारणं न स्यात् । सामर्थ्याभेदकल्पने गौरवञ्चेति
भावः । अनियमारम्भपक्षेऽपि द्वाणुकाभ्युपगमादाह । द्वाणुकेति । शब्दान्यत्वे
इति । योगिज्ञानमादाय व्यभिचार इत्यत उक्तमस्मदादौति । सुखादौ व्यभि-
चारादाह । वहिरिति ।

ननु तथापि सामान्यलक्षणादिजन्यज्ञानमादाय व्यभिचारः पृथिवीत्वादौ च
व्यभिचार इति चेत् । अस्मदादौत्यादिना लौकिकप्रतिनियतवहिरिन्द्रियजन्य-
साक्षात्कारविषयत्वस्योक्तत्वात् । यद्वा प्रतिनियतेति न देयम् । जातिमत्त्वे

अथेदानीमपो निरूपयति । अस्याभिसम्बन्धा-
दिति । अस्युं नाम सामान्यविशेषः । तेनाभिसम्बन्धा-
दिति । पूर्ववद्वाख्येयम् । तामां द्रव्यत्वमिद्वये
गुणानाह । रूपरसेत्यादि । अत्र प्रमाणां सूचयति ।

अस्यमिति । ननु करकामाधारणानुगतधीर्नास्ति । न च
विलयनदशायां तत्राप्यनुगतप्रतीतिः । तस्य ततो द्रव्यान्तर-
त्वात् । संहस्य काचित्कत्वं किञ्चिद्वर्गनियम्यमिति जनत्व
मिद्विरिति चेन्न । जलत्वेऽपि तदर्थं जात्यन्तरकल्पनापत्तः ।
स्वभावान्नियमश्च तुल्यः । (१४६) पृथिवीत्वं गुरुत्ववृत्तिद्रव्यत्व
साक्षाद्द्रव्याप्यजातिभिन्नं मेयत्वादिति चेत् । न । पृथिवीजल
साधारणजात्यर्थान्तरत्वात् । विपक्षे वाधकाभावाच्च । संह्यादि

सतीति विशेषणाच्चित्तद्रव्य समवायिकारण कत्वाभावस्य स ध्यत्वादा न पृथिवीत्वादौ
व्यभिचारः । न चेति । बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वात्किञ्चनसाध्यव्यापकोऽयमप्यधि-
रिति नात्माकाशदौ स ध्याव्यापकत्वम् । अतएवाहाप्रत्यक्षेति । बहिरिन्द्रिय
प्रत्यक्षेत्यर्थः ।

(१४६) पृथिवीत्वमिति । आत्मत्वादिभेदेनार्थान्तरवारणाय वृत्त्यन्तं जाति-
विशेषणम् । सत्ताभेदेन तद्वारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति । घटत्वभेदेन तद्वारणात्
साक्षादिति । तद्व्याप्य जात्यव्याप्यत्वगर्भं साक्षाद्द्रव्याप्यत्वं समवाय्य दावपीति तदभेदेन
तद्वारणाय जातीति

ननु द्रव्यत्वसाक्षाद्द्रव्याप्यपदं द्रव्यविभाजकपरमतो नोक्तदोष इत्यत आह ।
विपक्ष इति । द्रव्यत्वसाक्षाद्द्रव्याप्येत्यत्र साक्षात्पदं भेदगर्भव्याप्यत्वसूचनाय । न
च खोपादेयद्वारणकवृत्तीति व्यर्थम् । स-स्व-त परमाणुसाक्षवृत्तिजाति-

एते चेत्यादि । पूर्ववत् । यथा सूत्रकारवचनात्
पृथिव्यां गन्धादयः सिद्धाः तथाप्स्वपि रूपादय इत्यर्थः ।

समवायिकारणतावच्छेदकतया जलावयविनि जलत्वसिद्धौ जल
परमाणुः स्वोपादेयद्वाराणुकवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यजातिमानिति
चेन्न । स्नेहत्वस्य कार्याकार्यवृत्तितया कार्यतानवच्छेदकत्वात् ।
स्नेहवन्मात्रवृत्तिसंयोगसमवायिकारणतया तत्सिद्धिरिति चेन्न ।
स्पर्शवन्मात्रवृत्तिसंयोगसमवायिकारणतयापि जात्यापत्तेः । अत्राहुः
जलशब्दशक्तिग्रहो न व्यक्तिमात्रे न वा व्यक्तिविशेषे । अतिप्रस-
ङ्गादननुगमाच्च । अतोऽनुगतधर्मसिद्धौ बाधकाभावात् तज्जाति-
मादाय दोषतादवस्थ्यात् । द्वाणुकपदस्य द्वाणुकादिपरत्वात् । उपादेयत्वञ्च
साक्षात्परस्परसाधारणं बोध्यम् । कार्याकार्यत्वत्वात् कार्यपदं सम्पाताया-
यातम् ।

जलशब्देति । न च कारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः न तु शक्यतावच्छेदक-
तयेति वाच्यम् । ततोऽपि हि न जातित्वसिद्धिः । किन्त्यनुगतधर्ममात्रसिद्धौ
बाधकाभावाज्जातित्वं तत्तुल्यम् । तदिदमाह । अनुगतधर्मसिद्धाविति । अनि-
त्येति । न च परमाणौ तदसिद्धिः । द्रव्यारम्भकपरमाणुत्वेन स्वोपादेय द्वाणुक-
वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यजातिमत्त्वस्य तत्रानुमानात् । न चैवं तस्य योग्यतावच्छेदक-
रूपवत्त्वे योग्यत्वापत्तिः । इहापत्तेः । नित्यस्नेहस्य प्रतिबन्धकतया सहकारि-
विरहेण तस्य तत्रानुपपत्तेः । एतच्च नित्ययोग्यस्य फलोपधाननियम इति मत-
मनभ्युपेत्योक्तम् । अन्ये तु अवच्छेदकत्वं न योग्यता परिभाषापत्तेः । किन्तु सह-
कारिविरहप्रसुक्तकार्याभाववत्त्वं तद्विशिष्टमवच्छेदकं वा । न च तत्परमाणौ
नित्यस्य सहकार्यवश्यम्भावेन तदभावात् । तच्चाननुगतेषु दुर्घटमित्यनुगतधर्म-
रूपावच्छेदकापेक्षा । तस्य चानुगतधर्मस्यातिप्रसङ्गो न दोषाय । स हि ज्ञातस्तथा ।

तथाच सूत्रम् । रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धा-
 श्वेति । यथा चाक्षुषवचनात् सप्त संख्यादयः पृथिव्यां
 तथाप्स्वपि । यथा पतनोपदेशात् पृथिव्यां गुरुत्वं
 तथा जलेऽपि । यथा चोत्तरकर्मवचनात् पृथिव्यां
 संस्कारः तथा तीयेऽपि । एवं गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वे
 सिद्धे पृथिव्यादिव्यवच्छेदहेतून् विशेषानाह । शुक्ल-
 मधुरशीता एव रूपरसस्पर्शा इति । सहस्रशोऽग्नि-
 संयोगिनोऽप्यपरावर्त्तमान मभास्वरं शुक्लमेव रूपं अप्पु
 व्यवस्थाहेतुः ।

त्वम् । अनित्यस्नेहत्वं वा कार्यतावच्छेदकम् । करकायाश्च शीत
 स्पर्शाज्जलत्वानुमानम् । न चासांसिद्धिकद्रवत्वेन प्रतिरोधः ।
 तदसिद्धेः । अदृष्टविशेषात् तत्प्रतिबन्धेनानुपलम्भात् ।

अपरावर्त्तमानमिति । अपरावर्त्तमानरूपत्वं शुक्लेतररूपा-
 नाधारत्वम् ।

न चानित्यस्नेहकारणतावच्छेदकजनज्ञानकाले तस्यातिप्रसङ्गोऽवगतस्तत-
 सिद्धमन्तरं जलत्वस्य परमाणुवृत्तिरवानुमानेऽतिप्रसङ्गावगमात् । तथाच
 तदवच्छेदेन सृष्टकारिविरुद्धपयुक्तकार्याभाव स्रवणस्य तदवगमाच्चान्न स दोष
 इति जलत्ववत्त्वेऽपि परमाणुर्न योग्य इति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । अतिप्रसङ्गस्या-
 नवच्छेदकत्वात् । अनतिप्रसङ्गत्वगर्भं तच्चिद्यतत्यावच्छेदकत्वमिति तदवच्छेदकत्वे-
 ऽनागतस्य जलस्य तथा सति परमाणुवृत्तिरवानुमाने धर्मोपाहृक्तमानबाधापत्तेः ।
 अथवा दण्डत्वस्यापि अतिप्रसङ्गस्याप्यदोषत्वे तत्तदार्थादिविशेषणानुपपत्तेः ।

नहि पार्थिवे स्फटिकादौ वर्त्तमानं युक्तमपि रूप-
मग्निसंयोगान्न परावर्त्तते । अपरावर्त्तमानमपि तेजसो
भास्वरम् । तस्मादनेन विशेषेण रूपमप्यु व्यवस्था-
हेतुः । एष च विशेषः पृथिवीरूपस्य पाकजत्वदर्शनेन
तेजोरूपस्य भास्वरत्वकथनेन सूचितः । उक्तयुक्तेरेव
जलादिरूपस्यापाकजत्वम् । पार्थिवा एव हि दृष्टभागाः
क्वार्थेन पच्यन्ते । एतेन रसो व्याख्यातः । नहि
पार्थिवक्षीरशर्करादौ वर्त्तमानमपि माधुर्यं पाकेन

अनेनेति । (१५०) अपाकजाभास्वररूपं जललक्षणमित्यर्थः ।
एतेनेति । न च जले रसोऽसिद्धः । सौहित्यार्थिनां तत्पानानु-
पपत्तेः । न च सर्पाणां नारसपवनाशनवत् तदुपपत्तिः । मानु-
षाणां सौहित्याय रसवत्येव पानादिति तर्कीपहंहितं तत्प्रत्यक्षमेव
रसे मानम् । तन्माधुर्यञ्च कषायद्रव्येण तदाञ्जनात् । न च
उक्तेरीत्या परमाणावपि सहकारिविरहप्रयुक्तकार्याभावसम्भवाच्च नि स्नेहस्य प्रति-
पञ्चकतया सर्वदा सहकारिविरहात् । तस्य गतत्वात्परावर्त्तमानत्व पार्थिव-
रूपेऽपीत्यन्यथा व्यावष्टे । युक्तेरेति ।

(१५१) व्यर्थतया युक्तभागमपहाय लक्षणमाह । अपाकजेति । प्रत्यक्ष-
मेवेति । अत्र एषकारो नेतरव्यवच्छेदकः । किन्तु स्फुटसिद्धत्वद्योतकः । रस-
नेन्द्रियत्वस्य बहिरिन्द्रियत्वेन स्वव्यवस्थापकगुणवत्त्वानुमानात् सरसत्वसिद्धे
रित्याहुः ।

तन्माधुर्यञ्चेति । न च वैपरीत्यं केवलेऽपि जले मधुरिमत्युपलम्भात् । वही-
रसान्तरेऽपि सार्ध्याणि साधारण्या प्रवृत्तिः सम्भ्रतीति भावः ।

व्यावर्तते । इह तु सहस्रशः पच्यमानानामपि माधुर्य-
मेव । ईषत्स्वभावं तु तदपि तथैव । यत् पुनरम्बु-
सिन्धुभेदेन चागादिरसः पाथस उपलभ्यते स दशमूली-
कषायस्यैव पार्थिवद्रव्यौपाधिकः । कथमन्यथा तस्यैव
घनपीतमुक्तस्य मधुर एव रसः । एवमपां स्पर्शः शीत

कर्कटीभक्षणानन्तरं तिक्तत्वानुभवात् तिक्तो रसः स्यात् । तस्या
एव तिक्तरसवत्त्वात् । केवलेऽपि तत्फले तिक्ततोपलम्भात् ।
तदवयवे तिक्तरसोपलम्भात् । अवयवसजातीयस्यावयविनि वृत्तेः ।
यदा कर्कटीभक्षणेन रसनाग्रवर्त्तिपित्तक्षोभः क्रियते तदीयस्तिक्तो
रसस्ततोपलभ्यते । तथाचापाकजजातीयरसवत्त्वं जललक्षणम् ।
शीत एवेति ।

ननु श्रीखण्डे पार्थिवेऽपि शैत्यमनुभूयते । न च घर्षकजलस्यैव
तत् । तदसम्भेदे तदननुभवादिति वाच्यम् । तच्छैत्यात्कृष्टशैत्यानु-

ननु सिद्धकर्कटीफले तदभावात् का गतिरित्यत आह । तदवयव इति । वृत्तं
सच्चिद्विदावयव इत्यर्थः । तस्याप्यवयविनः क्रियायात्मित्यत आह । अवयविति ।
यद्यपि तत्त्वान्तरस्य विजातीयरसवत्त्वात् गुणविरोधेनानारम्भात् अवयवो न
तज्जातीयगुणवान् । अतएव हरीतकी नीरमैवेति सिद्धान्तः । तथाचोक्तव्याप्तौ
व्यभिचारोऽपि । तथाप्यवयवसजातीयरसस्य वयववृत्तित्येनोपलम्भादित्यत्र तात-
पर्यसः ।

यद्वा एतदस्वरसादाह । यद्वेति । एतच्च शैत्यात्कृतस्यैव । तथा चेति ।
अवयविनि पाकानभ्युपगमात् तत्त्वव्याप्तिसंभारणाय जातिपदसः । यद्यप्येवमपि
दोषतादवस्थं तथापि पाकजजातीयान्तरसवत्त्वमित्यर्थः ।

एव । क्वचित्तु सन्नपि तेजःस्पर्शाभिभवान्नोपलभ्यते ।
तदपगमे पुनरुपलब्धेरिति । तदेभिर्विशेषैः रूपरस-
स्पर्शा अप्सु व्यवस्थापका इत्युक्तम् ।

स्नेहस्तु स्वरूपत एवेत्यत आह । स्नेहोऽम्भस्ये-
वेति । इह केचिदाहुः । न स्नेहो जलधर्मः तैलादि-
वज्जलेऽनुपलब्धेः । नापि पृथिव्यो विशेषगुणः ।
सर्व्वपृथिव्यव्यापकत्वात् । तस्मात् पार्थिवविशेषेषु

भवात् । अत्राहुः । श्रीखण्डोद्घोदेन घर्षकजनस्योत्कृष्टं शैत्यं व्यज्यते ।
यद्वा श्रीखण्डात्सर्व्वत्तिजलस्यैव घर्षणादहिर्भूतस्य शैत्यमनुभूयते ।
सर्व्वेति । स्नेहो यदि (१५१) पृथिवीविशेषगुणः स्यात् घट-
वृत्तिवृत्तिगुणत्वस्याप्यजातिमान् स्यादित्यर्थः ।

ननु सर्व्वपृथिव्यव्यापकत्वेऽपि नैमित्तिकद्रवत्ववत् पृथिवी-
सामान्यगुणः स्नेहोऽस्तु । यद्वा सर्व्वपृथिव्यव्यापकत्वेऽपि तद्विशेष-
गुणः स्यात् । यथात्माव्यापकत्वेऽपि सुखं तद्विशेषगुणः । अत्राहुः
स्नेहत्वं यदि पृथिवीविशेषगुणवृत्तिजातिः स्यात् सृष्टिगुणवृत्तिः

(१५१) घटरूपादेरपि प्रत्येकं सर्व्वपृथिव्यव्यापकतया विरुद्धगन्धारव्यनिर्गन्ध-
तया व्यभिचारादाह । स्नेहो यदाति । ज्ञानादौ नैमित्तिकद्रवत्वे च व्यभि-
चारशरणाच्च पृथिवीपदं विशेषपदञ्च । यद्यपि मूलोक्तमनुमानपरत्वमपचाय
तर्कपरत्वमयुक्तं तथापि तादृशजातिमत्त्वाभावात् न पृथिवीगुण इत्यनुमेयमेव ।
तत्र चानुकूलकार्कोऽवमिति मन्तव्यम् ।

यदेति । तथाचोक्ततर्कादावप्योजकत्वमितिभावः । स्नेहत्वमिति । ज्ञानत्वे

घृततैलवसासूपलभ्यमानः सामान्यविशेषोऽयम् । गव्य-
माहिषादिषु दधित्ववदिति । तदसत् । स्निग्धस्निग्ध-
तरस्निग्धतमादिभेदेन सातिशयत्वात् । न तु गोमहि-
ष्यादिषु गुणमनाश्रित्य तारतम्यमस्ति । नहीषन्मधु-
रातिमधुरादिवदीषद्गौ रतिशयेन गौरिति भवति ।
तस्मादतिशयस्य गुणैकनियतत्वात् सामान्यविशेषतया

स्यात् । यदि च पृथिवीसामान्यगुणवृत्तिप्रत्यक्षगुणत्वव्याप्यजातिः
स्यात् तेजोवृत्तिवृत्तिः स्यात् । न चाप्रयोजकत्वम् । नाघवा-
ज्जातित्वस्यैवोचितत्वात् । परमाणुषु क्षीरत्वादिव्यञ्जकाभाव-

द्रवत्वे च व्यभिचारादाह पार्थिवविशेषपदेति । तद्गन्धत्वाद्दौ व्यभिचारादाह
जातीति । अत्र पृथिवीपदेनावयविपृथिवी विवक्षितेति न पृथिवीपरमाणु-गुणग-
णकप्रयोज्य जातौ व्यभिचार इत्याहुः । वस्तुतः साक्षाद्ग्राह्यत्वं जातिविशेषणम् ।
आपाद्ये गुणपदं स्पष्टार्थम् ।

प्रथमशब्दायां तद्गर्भमाह । यदि चेति । प्रकृते पृथिवीसामान्य-गुणत्वनिषेध-
स्यैवोद्देश्यत्वात् तत्रकारक-प्रतीक्ष्यर्थं पृथिवीपदमन्यथा तु चिन्त्यम् । गन्धत्वे व्यभि-
चारादाह सामान्येति । गुरुत्वे व्यभिचारादाह प्रत्यक्षेति जातिविशेषणम् ।
गुणत्वव्याप्यत्वं साक्षाद्ग्राह्यत्वं संयोगनिष्ठनिविडत्वजातौ व्यभिचारवारणाय ।
पृथिवीसंयोगान्यतरत्वं व्यभिचारादाह जातिरिति ।

ननु न तादृशजातिरं सृष्टुं गुणवृत्तित्वाद्दौ प्रयोजकं, किन्तु स्नेहत्वान्यत्व-
विशेषितामन्वागङ्गा निराकरोति । न चेति । जातित्वस्येति निरुक्तजातित्वस्यैव-
त्वर्थः । वस्तुतः संप्रहहेतुतया अस्नेहस्यावश्यकत्वात्, तेनैवोपपत्तौ पृथिव्या-
मपि तत्कल्पभावां मानाभावो गौरवच्चेति भावः ।

च सामान्येऽसम्भवात् गुण एव स्नेहः । किञ्च स्निग्ध-
द्रव्यावयवपरम्पराया अपि स्निग्धत्वादापरमाणु स्नेहः
स्यात् । न च परमाणुषु पृथिवीत्वादेरन्या परजाति-
रस्ति । व्यवस्थापकाभावात् । क्षीरत्वादिवद्भविष्य-
तीति चेन्न । तस्यापि परमाणुष्वभावात् । पाकज-
रूपरसस्पर्शविशेषव्यङ्गं क्षीरत्वादि । तथाच पाकान्त-
रेण तन्निवृत्तौ क्षीरत्वादे निवृत्तिप्रसङ्गात् ।

न च सत्यां व्यक्तौ सामान्यनिवृत्तिरिष्यते । न
चाविवक्षितसत्ताकाः सम्भवमात्रेण ते तस्याभि-
व्यञ्जकाः । सर्वपार्थिवपरमाणूनां क्षीरत्वापत्तौ
माह । पाकजिति । न च सर्वत्र परमाणुषु क्षीरत्वं न वर्तते
किन्तु यत्र न रूपाद्यन्तरोत्पत्तिस्तत्रैवेति वाच्यम् । यद्द्रव्यध्वंस-
जन्यं यद्द्रव्यं तत्तदुपादानोपादेयमिति व्याप्तेः क्षीरध्वंसजन्यं
दधि क्षीरपरमाणुजन्यमिति दध्नोऽपि क्षीरत्वापत्तेः ।

यद्व्येति । घटध्वंसजन्ये घटरूपादिध्वंसे व्यभिचारादाह चरमद्रव्यपदम् ।
यद्द्रव्याभावजन्यमिति कृते प्रतिबन्धकद्रव्यात्यन्ताभावजन्ये द्रव्ये व्यभिचारः स्यादिति
ध्वंसपर्यन्तेन च ध्वंसस्यापि जनकत्वात् दोषतादास्यम् । ध्वंसत्वेन जनक-
त्वस्य विवक्षितत्वात् । न त्वमाज्ञात्कारजन्यमित्यादीध्वंसस्य तत्त्वेन कायव्यङ्गं
प्रति जनकतया तत्र व्यभिचारवारणाय प्रथमद्रव्यपदम् । विस्तरस्तु कसुमाञ्जलि-
मकरन्दे अनुसन्धेयः ।

दध्नोऽपीति । परमाणुवृत्तिजातेस्तदुपादेयद्रव्यवृत्तित्वनिवृत्तित्वर्थः ।

तदारब्धसर्वकार्यस्य पृथिवीत्ववत् क्षीरत्वापत्तेः ।
द्वाराणाकादौ क्षीरत्ववद्भविष्यतीति चेन्न । तदारम्भकेषु
परमाणुषु तद्व्यवस्थाहेतोः क्षीरत्ववत् गुणविशेषस्या-
भावात् । भावे वा स एव स्नेहः । न ह्यत्र रूपा-
दयो व्यवस्थाहेतवः । न च तद्विशेषाः । तेषां घृत-
त्वादिव्यवस्थापकत्वात् । न च कारणसामान्यमस्ति
तैलघृतवसानां बीजक्षीरमांसयोनित्वात् । अतएव
नारिकेलस्नेहस्यापि तैलत्वम् । रसादिमारूप्यात् घृत-
मिति व्यपदेशः । तस्मात् परमाणुषु वर्तमानः कारणा-

सर्वकार्यविवेति । पार्थिवपरमाणुषु व्यवस्थापकपाकजात्यपत्ते
रित्यर्थः । तद्व्यवस्थाहेतोरिति । यथा क्षीरत्वव्यवस्थाहेतुं गुणविशेषो
न तथा स्नेहत्वव्यवस्थापको गुणविशेष इत्यर्थः । तद्विशेषाः रूपा-
दिविशेषाः । न च कारणमिति । व्यवस्थापकमिति शेषः । अत-
एवेति । यद्यपि बीजप्रभवत्वमात्रमतिप्रसक्तं (१५२) स्नेहत्वविशेष-
पितञ्च बीजद्रव्येऽप्यस्ति । तथापि गन्धरसविशेषाभिव्यङ्गं तैलत्वं
जातिः । अतएव घृततैलसंग्रहे गन्धादिविशेषात् तैलत्वनिश्चयः ।

(१५२) अतिप्रसक्तमिति । अङ्कुरादिर्जातिशेषः । स्नेहत्वमिति । स्निग्धत्व-
विशेषितस्नेहत्वर्थः । स्नेहाश्रयस्यैव तैलत्वात् । न च स्नेहस्य जनप्रभृत्यात् तैलस्य
च पार्थिवत्वाच्चैवमिति वाच्यम् । अयुक्तममवायेन तदुक्तित्वात् अतएवाह
बीजद्रव्येऽपीति । बीजस्यापि बीजप्रभवत्वात् स्निग्धत्वाच्चेत्यर्थः । बीजद्रव्येऽपीति
कचित् पाठः । तत्र तस्यापि तथात्वादतिप्रसक्तिस्तुत्यैव । स्नेहत्वमिति । स्निग्ध-

गुणप्रक्रमेणान्यावयविपर्यन्तमायातो गुणविशेषः स्नेह इति युक्तम् । न च घृतादिष्वेव स्नेहोपलब्धिः । सातिशयो हि स्नेहस्तत्रोपलभ्यते । गुरुत्वमिव सुवर्णं । वस्तुतस्तु जलसाधारणी स्निग्धता । अन्यथा जलावसे केन सक्तुशिकतादीनां संग्रहो न स्यात् । सहि स्नेहद्रवत्वकारितः संयोगविशेषो धारणाकर्षणहेतुः ।

एवञ्च सार्षपस्नेहेऽपि तैलत्वमिति भावः । वाचस्पतिमिश्रास्तु तिलस्य विकारस्तैलं स्नेह इति योगो बाधकाभावात् तिलप्रभवस्नेह एव तैलपदप्रयोगात् स्नेहत्वेऽपि शक्तेस्तैलपदं योगरूढम् । सार्षपादौ तु तैलव्यपदेशो भाक्तः । अपि च वीजप्रभवस्नेहत्वं न तैलत्वादिव्यञ्जकं जातिनियतधर्मस्यैव तथात्वात् । तस्य च तथात्वे मानाभावात् । न च तैलपदेन देवप्रवृत्तिनिमित्तं तदज्ञानेऽपि तैलपदप्रवृत्तेरित्युचिरं ।

प्रत्यक्षं विप्रतिपद्यमानं प्रति कार्यं प्रमाणमाह । वस्तुत्स्विति ।

त्येऽपीत्यर्थः । वस्तुतोऽत्रापि गन्धरसविशेष-व्यङ्ग्यतैलत्वजातो बाधकाभावात् तत्रैव शक्त्या योगरूढिः । उपाधिशक्यत्वे गौरवात् । अपि चेत्यादि च न जातित्वबाधाद्यमुपन्यसा. किन्तु तदन्यद्व्यञ्जकव्यपस्थितये । नचैव साचार्य्यमताभेदः । तत्र रूढिमात्राभ्युपगमात् । अतएव सार्षपादौ मुख्यत्वमत्र च भाक्तम् । तदिदमाह सार्षपादाविति । न च शक्यत्याबाधात् कथं भक्तिरिति वाच्यम् । एवं पङ्कजं कुसुदमित्यत्रापि हि लक्षणा न स्यात् । व्यक्तिवचनान्यायेन जातित्वात्त्वयबोध्य

न चासौ केवलद्रवत्वहेतुकः । काचकाञ्चनादिभिरति-
द्रवीभूतैरपि वालुकाद्यसंग्रहात् ।

नापि स्नेहमात्रकारितः स्नानैर्घृतादिभिरप्यसंग्र-
हात् । तस्मात् सकलजलहेतुकः संग्रहो भवंस्तत्र
द्रवत्वमिव स्नेहमपि सांसिद्धिकमवस्थापयति । तथापि
नैमित्तिकद्रवत्वमिव नैमित्तिकः पृथिव्यामयं भविष्यति
पार्थिवे घृतादावनुपलब्धिर्गति चेत् । न । तदन्वय-
व्यतिरेकाननुविधानात् । नहि पार्थिवं यथा जतुघृता-
दिषु द्रव्येषु पावकसंमर्गात् द्रवत्वमुपलभ्यते तद्विरोधि-

द्रवत्वमिति । (१५३) यथा तेजःसंयोगाममवायिकारणका
वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमद्रवत्वं जले तथा स्नेहांऽपि तत्संयोगा
जन्यजातीय इत्यर्थः ।

तथा निराकाङ्क्षत्वात् स्वतन्त्रोपस्थितये पुरोडाशकपालवत् लक्षणोति यदि तदा-
त्वापि तुल्यम् । इयांस्तु विशेषः यत पङ्कजपटे योगोऽतिप्रसक्तोऽत् रुद्विर्गति ।
एवञ्च धर्मशास्त्रे तैलपटाद्विगिष्टोपस्थितावेकदेशरुद्विर्गमत्वादेवान्ये एकदेशबाधा
पन्त्या लक्षणापन्त्या च विगिष्टस्यैव विभिन्निये यविषयतेति बोध्यम् ।

केचित्तमयमते योगरुद्विराचार्यमते तैलत्वजात्या मिथमते तादृशापापिने-
त्याहुः । जातिनियतेति । अस्य च न तथात्वं पूर्वोक्तातिप्रसक्तेरिति भावः ।

(१५३) यथेति । तेजः संयोगाममवायिकारणकावृत्तित्वं तदन्ववृत्तित्वम् ।
अन्यथा द्रव्यत्वव्याप्यपदत्रैयव्यापत्तेः । यद्यपि स्नेहस्य स्नेहत्वेनैवाभाधारणत्वं तथापि
तत्र सांसिद्धिकत्वविशेषणं मूले स्वरूपनिर्वचनम् । तत्संयोगेति । तेजःसंयो-
गेत्यर्थः ।

सलिलावसेकात्तु निवर्त्तते तथा स्नेहः । तस्मात्
 पाकजतथाविधगन्धरसरूपादिमद्भिः परमाणुभिः द्वाणु-
 कादिप्रक्रमेण घृतादिद्रव्यमारभ्यते तत्र चोपष्टम्भ-
 कतथा निमित्ततामापन्नाः पाथसीयावयवाः तेषां
 संयुक्तसमवायेन स्नेहस्तवीपलभ्यते इति स्थितम् ।
 सांसिद्धिकञ्च द्रवत्वं अम्भस्येवेत्यनुकर्षणार्थश्चकारः ।
 तैलक्षीरादेस्तु पार्थिवत्वे सिद्धे संयुक्तसमवायात् तदुप-
 लब्धिः । शैत्यस्नेहवत् । तेषां पार्थिवत्वमेव कथमिति
 चेत् । तैलस्य भीमानलेभ्यनत्वात् । घृतवत् । क्षीर-

घृतादीनां पार्थिवत्वे मानमाह । पाकजेति । तत्र स्नेह-
 प्रतीतिमुपपादयति । संयुक्तेति । न चेदमसिद्धं जले स्नेहस्याव-
 श्यकत्वात् । तैलादौ सांसिद्धिकद्रवत्वाधारस्य तस्यावश्यकत्वात्
 तत एव तत्प्रतीतेरन्यथासिद्धेः । दहनाप्रतिकूलता च स्नेहप्रकर्षा-
 दिति भावः ।

भीमेति । अविन्धनव्यावृत्तः काष्ठेभ्यनानिष्टत्तिजाति-
 विशेषो भीमानलत्वम् । न च तैलोपष्टम्भकजलभागेन व्यभि-
 चारः । दिव्यानलप्रतियोगिककारणतावच्छेदकशून्यत्वे सति भीमा-

अविन्धनेति । अम्भात्वेभ्यनव्यावृत्त इति भावः । तेन भीमस्यापि तैलो-
 पष्टम्भकजलेभ्यनतया नासिद्धिः । नचैवं गजोदर्यवज्जापतिप्रसङ्गस्यापि काष्ठेभ्य-
 नत्वात् । तदुक्तं नाह गजानामुदर्यं तेजो घटकाष्ठादि पचतीति वाच्यम् । तत्र
 काष्ठस्य पचनीयत्वबालसुक्तं न त्विन्धनत्वमपीत्याहुः । दिव्येति । तैलसंसर्गिजले च

स्यापि पिण्डीभावेऽपि प्रत्यभिज्ञानात् । घृतवदेवेत्यादि
स्वयमूह्यम् ।

नलेभ्यनत्वस्य विवक्षितत्वात् । अतएव पवने न व्यभिचारः ।
तेजोमात्रोत्पत्तावेव तस्य निमित्तत्वात् । न चानलदाह्यत्वे सत्य-
नलकारणत्वमिभ्यनत्वम् । दाहो हि भस्मीभावो वा रूपपरा-
वृत्तिर्वा उभयथापि भौमेति व्यर्थम् । न चानलनाशहेतुनाशप्रति-
योगित्वे सत्यनलकारणत्वमिभ्यनत्वम् अनलावयवेऽपि गतत्वात् ।
न च कारणत्वं निमित्तत्वमभिप्रेतम् । अनलस्येभ्यननाशनाशत्वे
मानाभावात् । इभ्यननाशे ह्यनलान्तरं मोत्यद्यते । पूर्वानलस्त्व
वयवक्रियाविभागादिति न्यायान्नश्यतीत्यपास्तम् । वायौ दिव्या-
नलप्रतियोगिककारणतावच्छेदकवायुत्वमद्भावेन विगेषणामिद्विः ।
रसवत्त्वेन हेतोर्विशेषणाच्च ।

तादृशजलत्वसत्त्वाच्च व्यभिचारः । सत्यनलमात्रमाकाशादौ व्यभिचरतीति भौमेति ।
न च भौमेति व्यर्थम् । भौमानलत्वस्य जातिविशेषतया तदभावादित्येके । आग्नेय
भेषजलक्षणकृतधातुसाम्यस्योदर्यदीपकतया तत्र व्यभिचारवारकत्वादित्यन्ये ।
न च दिव्यपदमिद्विवारकतया व्यर्थं विगेषाभावे तदभावात् । अप्रमिद्विवार
कत्वाद्वा । यथोक्तवियञ्जान एव यथाश्रुते दूषणं कश्चित् समाधानमयुक्तमित्यत
आह अतएवेति । भौमेतीति । भौमानलेति व्यर्थमित्यर्थः । अन्यथा समाधि-
साध्यापत्तेरिति बोध्यम् । अनलनाशेति । सत्यनं दिगादावविगेषमनलनाश-
प्रतिबन्धकमन्त्रादावतिप्रसङ्गवारणाय । रसवत्त्वेनेति । चो वाकारार्थं । तथा
चोक्तमून्यत्वे सति रसवत्त्वादिति पर्यवसितो हेतुः । केचित्तु रसवत्त्वे सति
भौमानलेभ्यनत्वादिति हेतुः । न च तैलोपलम्बकजले व्यभिचारः । तद्विनानलेभ्यनं
जहान्तरे तथादर्शनात् । किन्त्वल्पत्वादनिर्घोषकमात्रमित्याहुः । वस्तुतस्तु तस्य

तास्तु पूर्ववत् द्विधा । नित्यानित्यभावात् । तु शब्दोऽप्यर्थः । कार्यतया परमाणुतया च । पूर्ववदिति । यथा पृथिवी नित्या चानित्या च आपोऽपि तथेत्यर्थः । ता इत्यत्र विभक्तिविपरिणामेण तासां कार्यं त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञम् । तदेतन्निगदव्याख्यातम् । पृथिव्यामिवात्रापि तात्पर्यमूहनीयम् । आपः क्वचिच्छरीरारम्भकाः द्रव्यारम्भकत्वात् पृथिवीवत् । द्रव्यस्य हि द्रव्यारम्भणयोग्यता शरीरेन्द्रियभावेन व्याप्ता । यदेतेष्वेकमारभते तदन्यदपि । यन्नैकं न तदन्यदपि इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपलम्भात् । ततो यद्यापः शरीरं नारभेरन् इन्द्रियविषयावपि नारभेरन् । न चैवं तस्मात् क्वचिच्छरीरमप्यारभन्ते

आप इति । न च नद्यादिजलस्य पक्षत्वे बाधः । शरीरारम्भकस्य पक्षत्वे चाश्रयासिद्धिः । जलत्वं (१५४) शरीरारम्भकवृत्ति स्पर्शवदृत्तिद्रव्यत्वसाक्षादुप्याप्यजातित्वात् । पृथिवीत्ववदिति विवक्षितत्वात् । न च गन्धवदृत्तित्वमुपाधिः । गन्धवत्त्वं शरीर-

तथात्वेऽपि तदन्वयविशेषित मितमेव विङ्गसुक्तशून्यत्वस्यान्वोन्वयप्रपञ्चपक्षत्वात् । पार्थिवत्वनिश्चये उक्तशून्यत्वनिश्चयस्तद्विशेषे च पार्थिवत्वनिश्चयात् । तैलस्य च तदा जलत्वपार्थिवत्वसन्देहादिति ।

(१५४) शरीरारम्भवेति । शरीररसप्रकारत्वेत्यर्थः । गन्धवदिति ।

इति स्थिते कौटुकं शरीरमित्यपेक्षायामाह । शरीरं
योनिजमेवेति । शुक्रशोणितयोर्नियमेन पार्थिवत्वात् ।
पार्थिवेन च पाथसीयानारम्भात् तदयोनिजमेव ।

नन्वनुपलब्धिवाधितं तदित्यत आह । वरुणलोक
इति । व्यवहितविप्रकृष्टत्वात् नोपलभ्यते । न त्वभावात् ।
आगमादुपलब्धेरिति भावः । ननु स्वभावद्रव्यत्वाद-
पीतरारब्धं कथमुपभोगायतनं तदित्यत आह । पार्थि-
वेति । यथा कठिनत्वात् पृथिव्यास्तदारब्धं सवाद्य-
वयवोपष्टम्भादुपभोगसमर्थं तथाप्यत्वात् द्रुतमपि पार्थि-
वाद्यवयवोपष्टम्भात् तदप्युपभोगसमर्थं विजातीयं
नारम्भकत्वमात्रं प्रतिषिद्धम् । न तु परम्परानुग्रहो-
ऽपीति भावः । इन्द्रियमिति । यद्रसोपलब्धिमाधन-
मिन्द्रियं तदाप्यम् । अत्रापि रसोपलब्ध्या स्वरूपमात्र
सिद्धिः । आप्यत्वञ्च रूपाद्यव्यञ्जकत्वं सति रसस्य-

निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि निर्गन्धावृत्तित्वात् घटत्ववदिति साध्या-
व्यापकत्वात् । यथेति । शरीरस्य भूतान्तरोपष्टम्भकसम्बन्धः आव-
श्यक इति भावः । रूपाद्यव्यञ्जकत्व इति । न च कषायद्रव्येण

गन्धयोग्यवृत्तित्वमित्यर्थः । गन्धस्यमिति । गन्धयोग्यमित्यर्थः । निर्गन्धेति ।
गन्धाद्योग्येति । यथा शरीरस्येति । पार्थिवेति शेषः । रूपादीति । नचादि

वाभिव्यञ्जकत्वात् । सक्त्वरसाभिव्यञ्जकदन्तोदकवत् ।
प्राणिभेदेनेन्द्रियवैचित्रानिराकरणाय सर्वप्राणिना-
मिति । अन्यावयवैरभिभूतैरिति । वाताद्यभिभवे
जड़जिह्वत्वादिति भावः ।

किं नामधेयं तदित्यत आह । रसनमिति ।
तृतीयां विधामाह । विषयास्त्विति । आप्यत्वे हिम-
करकयोः शिलीभावोपपत्तिं द्रवत्वे वक्ष्यतीति ।

जलरसाभिव्यञ्जकेन व्यभिचारः । पार्थिवरसाभिव्यञ्जकद्रव्यत्वस्य
हेतोर्विवक्षितत्वात् । अतएव नेन्द्रियसन्निकर्षेण व्यभिचारः । न
च द्रव्यत्वमसिद्धं रसमाक्षाकारस्येन्द्रियजन्यतया तत्सिद्धेः ।

ननु हिमकरकयोर्नाप्यत्वं सांसिद्धिकद्रवत्वाभावादित्यत
आह । हिमेति । शीतस्पर्शवत्त्वेन जलत्वसिद्धौ सांसिद्धिकं द्रव-
त्वमपि तत्प्रतिबद्धं (१५५) भीमेनीषणा विलयनदशायां तत्र द्रव-
त्वोपलम्भादित्यर्थः ।

पदं व्यर्थम् । जनस्य लुप्राक्षरादिरूपव्यञ्जकतया विशिष्टाभावात्किञ्चिदतया-
सिद्धिवारकत्वेन सार्थकत्वादित्याहुः । स्पर्शव्यञ्जकघटितहेत्वन्तरसूचनाय तदित्यन्ये ।
रूपपदं परकीयरूपपरमन्यथा मूलस्य दृष्टान्तासिद्ध्यापत्तेः । अतएवायद्धते ।
न चेति । अन्यथा तस्य स्वीयरूपव्यञ्जकतया गङ्गाविरहात् । पार्थिवेति । न च
तस्यापि स्वीयरसव्यञ्जकतया दोषतादवस्थम् । परकीयत्वस्यापि रसविशेषणात् ।
अतएवेति । द्रव्यत्वाविशेषणादेवेत्यर्थः । इन्द्रियेति । इन्द्रियत्वस्य संयोगान्प्रयत्नस्य
घटिततया द्रव्यत्वसिद्धेरित्यर्थः ।

(१५५) भीमेनेति । न च द्रव्यान्तरमेव गौरवेण तदकल्पनात् । कल्पने

तेजसो लक्षणमाह । तेजस्त्वाभिसम्बन्धादिति ।
व्याख्यानं पूर्ववत् । तस्य द्रव्यत्वव्यवस्थितये गुणा-
नाह । रूपस्पर्शति । अत्र प्रमाणं सूचयति । पूर्वव-
देषां सिद्धिरिति । तेजो रूपस्पर्शवदिति सूत्रकारवच-
नात् रूपस्पर्शौ । चाक्षुषवचनात् सप्त संख्यादयः ।
अद्भिः सामान्यवचनात् द्रवत्वम् । उत्तरकर्मवचनात्
संस्कार इति पृथिवीवदेते सिद्धाः । प्रसिद्धा
इत्यर्थः । तेजस्त्वव्यवस्थापकानाह । शुक्लभास्वरञ्च
रूपमिति । च स्त्वर्थः पृथिव्यादिरूपाद्वावच्छिन्नति ।
भास्वरत्वं सामान्यविशेषः । स च रूपान्तरप्रकाशक-

तेजस्त्विति । यदाप्युष्मादिमाधारणी नानुगतमतिः जलत्वं द्रव-
त्वसमानाधिकरणगन्धव्यधिकरणद्रव्यत्वमात्ताद्वाप्यजातिभिन्नं मेय-
त्वात् एवदित्यनुमानमप्रयोजकम् । तथाप्यनित्यभास्वररूपोष्ण-
स्पर्शौ प्रति यत्समवायिकारणत्वं तदवच्छेदकत्वेनावयविनि तेज-
स्त्वजातिमिद्धौ परमाणावपि स्वोपादेयद्वयणुकवृत्तिद्रव्यत्वमात्ता-
द्वाप्यजातिमत्त्वं साध्यमिति भावः ।

चावयवान्तरकल्पने गौरवात् । समानोपादानकतया विनीनस्य जलत्वमावश्यक-
मिति भावः ।

तथार्पीति । एवञ्च परमाणोरपि स्वरूपयोग्यत्वे यथा तत्र न तदन्त्यनि-
स्तथोक्तं जनयन्त्ये । वस्तुतस्तु तेजःपदं शक्यतावच्छेदकतयानुगतधर्मसिद्धौ बाध-
काभावात् तज्जातित्वमिति बोध्यम् ।

त्वेन व्यज्यते । तद्द्रूपं तेजस एव । तेन भास्वरूपं तेज एव । इति लक्षणार्थः । शुक्लमिति स्वरूपकथनम् । पच्यमानेन्धनमन्निधिकृतस्तु लोहिताद्युपलम्भः । तद्विरहे चन्द्रतारकादिमहसि शुक्लस्यैवोपलम्भ इति प्रतिपादनार्थम् ।

न च तत्राप्यविन्धनतया तीयरूपमंक्रान्त्या धावत्यप्रतीतिरिति वाच्यम् । अपां रूपेण विजातीयानभि-

ननु भास्वरत्वेनैवेतरव्यावृत्तिसिद्धेः शुक्लमिति व्यर्थमित्यत आह । शुक्लमितीति । यद्वा ननु वज्र्यादेरुणकपिलादिरूपोपलम्भादित्यत आह शुक्लमितीति । तत्फलमाह । पच्यमानेति । न च पार्थिवरूपाभिभूतरूपेणाग्निना परप्रकाशानुपपत्तिः । अनभिभूतस्यैव तेजसः परप्रकाशकत्वादिति वाच्यम् । असिद्धेः । तेजसः स्वपरप्रकाशने पार्थिवादिसंयोगविशेषस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् । सिद्धावपि रूपत्वव्याप्यजात्यभिभवेऽपि रूपानभिभवात् ।

ननु तेजसा समं जलरूपस्य संयुक्तसमवायात् तेन तेजोरूपान्तरस्याप्रतीतिः शुक्लत्वप्रतीतिश्चन्द्रमहसि स्यादित्याशङ्क्य निरा-

अनभिभूतस्यैवेति । अनभिभूतरूपस्यैवेत्यर्थः । अन्यथा सुवर्णस्यापि परप्रकाशकतापत्तिरिति भावः । असिद्धेरिति । तथा नियमस्येति शेषः ।

नन्येव सुक्तातिप्रसङ्ग इत्यत आह । तेजस इति । सुवर्णादेरित्यर्थः । रूपस्येति । रूपत्वव्याप्य शुक्लत्वजात्यभिभवेऽपीत्यर्थः । रूपेति । वज्र्यादेरिति शेषः । सुवर्णे रूपमेषाभिभूतमिति फलबलात् कल्पत इति भावः ।

भवात् । नहि जलप्लावितानीत्यादयः । पृथितं न
इति । उष्णएव स्पर्श इति । एवकारश्चन्द्र-
चामीकरचक्षुरादिष्वनुपलम्भहेतुकां विप्रतिपत्तिमपने-
तुम् । तेषां तैजसत्वेनोष्णत्वानुमानादनुद्भवेनानु-
पलम्भो न त्वभावात् । तदपि द्विविधमिति पूर्ववत्
तात्पर्यम् ।

कार्यभेदमाह । शरीरादित्यमिति । शरीर-
मादि यस्य त्रयस्य तत्तथा । न पार्थिववत् तैजसं
शरीरमुपलभ्यते इत्यत आह । शरीरमिति । तैजसो-
ऽपि शरीरारम्भकत्वं तोयवत्साधनीयम् । ज्वलदनल
करोति । न चेति । चक्षुरादीत्यादिपदात् सण्णप्रभापरिग्रहः ।
(१५६) तत्रानुष्णाशीतस्पर्शापलम्भात् । न च पार्थिवस्पर्शापाधिकः
सः पार्थिवरूपाभान् तत्स्पर्शाभानात् । अन्यथा वायावपि स्पर्श
विरहापत्तेः । तेषामिति । चन्द्रादि तैजसं भास्वररूपत्वादान्नाक
वत् । न चाद्भुतस्पर्शत्वमुपाधिः । चक्षुःसुवर्णयोर्धर्मिग्राहक
मानात् तैजसत्वमिदौ साध्यव्यापकत्वादिति । एवञ्चाष्पादावपि
तैजस्त्वेन शुक्लभास्वररूपत्वानुमानमित्यर्थः ।

(१५६) सण्णप्रभायामुष्णस्पर्शविप्रतिपत्तिषोऽङ्गं दर्शयति । तत्रानुयोति ।
चक्षुरिति । न च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं भास्वररूपसम्भावयिकारणता
वच्छेदकत्वेनैव तैजस्त्वमिदोर्विषयसाधकं हेतोः साध्यव्याप्यत्वेनापि साधकव्यापक-
त्वादिति भावः ।

कल्पेन कस्तेनोपभोग इत्यत आह । पार्थिवेति ।
इन्द्रियमाह । यद्गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति रूपस्य
व्यञ्जकमिन्द्रियं तत्तेजसम् । सर्वप्राणिनामिति ।
प्राणिभेदेनेन्द्रियप्रकृतिवैचित्र्यशङ्कानिरासार्थम् । तत्-

योग्यानुपलभ्यबाधं निराकरोति । अनुद्भूतत्वेनेति । न चानु-
द्भूतरूपस्पर्शासिद्धिः । रूपवन्मात्रवृत्तितेजस्त्वमुद्भूतस्पर्शरूपवन्मात्र-
वृत्तिद्रव्यत्वमात्राद्व्याप्यजातित्वात् पृथिवीत्ववदित्यनुद्भूतरूपस्पर्श-
वत्तेजःसिद्धेः । अनुद्भूतत्वञ्च जातिभेदः । तच्च रूपत्वादिव्याप्यं
नानेति न जातिमङ्गलः । उद्भूतत्वस्य च तत्तुल्यतया नानात्वेऽपि
मात्रात्कारं प्रत्यनुद्भूतत्वव्यतिरिक्तस्यैवानुगतस्य हेतुत्वमिति भावः ।

तेजसोऽपीति । स्पर्शवदृत्तिद्रव्यत्वमात्राद्व्याप्यजातित्वात् तेज-
स्त्वस्य पृथिवीत्ववच्छरीरारम्भकवृत्तित्वमनुमेयमित्यर्थः ।

गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे मतीति । न च दीपस्य स्वकीयस्पर्शव्यञ्ज-
कत्वात् साधनविक्रलो दृष्टान्तः । रूपमात्रात्कारासाधारणकारणं

प्रसङ्गादाह । एवञ्चेति । अनुद्भूतरूपतेजसिद्धिरित्यर्थः । रूपस्पर्शवन्मात्र-
वृत्तीति । एतच्च पक्षविशेषणम् । नो रूपादिवृत्तित्वपर्यवसानेनार्थान्तरवारक-
बाधस्फोरणाय । रूपस्पर्शान्यतरगर्भतयानुमानद्वये तात्पर्यम् । तेनान्यतरानुद्-
भूतत्वमात्रेण नान्यथासिद्धिः । यद्यपि मूले स्पर्शानुभवमात्रसक्तं तथापि
तेजस्वेनोपघाटावनुद्भूतस्यैव रूपस्यानुमानसक्तमिति तदभिप्रायेण तथोक्तम् । न च
चक्षुरादेरनुद्भूतरूपाद्यसिद्धिदशायां रूपादिवन्मात्रवृत्तित्वमसिद्धिमिति वाच्यम् ।
तस्योभयवार्थसिद्धत्वात् । तेजस्वं यदि नो रूपवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिः स्यात्
रूपवदृत्ति न स्यादिति तत्सिद्धिश्च ।

सद्भावे रूपोपलब्धिः प्रमाणम् । तैजसत्वे च रसाद्य-
व्यञ्जकत्वे रूपाभिव्यञ्जकत्वं प्रदीपवत् ।

तैजसम् । रसाद्यञ्जकत्वे सति स्फटिकाद्यन्तरितप्रकाशकत्वात्
प्रदीपवदित्यत्र तात्पर्यात् । मनःशरीरयोश्च रसाद्यञ्जकत्वात् नानै-
कान्तः । अनुमानान्तरं चक्षुषः तैजस्वसाधकं पृथिव्यामुक्तम् ।

नन्वनुद्भूतत्वेनानुपलम्भ इत्युक्तम् । उद्भूतत्वव्याप्यप्रत्यक्षत्वपरतया साध्या
विशेषादित्यत्र आह । अनुद्भूतत्वञ्जेति । रूपत्वादीति । शुक्लत्वादिव्याप्यमित्यर्थः ।
नानात्वेऽपीति । नानात्वसम्भवेऽपीत्यर्थः । उभयजात्यभ्युपगमे मानाभावात् ।
न चेति । नचादिपदग्राह्यरसाद्यञ्जकतया विशिष्टाभासत्वादिदमयुक्तमिति
वाच्यम् । अदिपदस्य प्रत्येकहेतूपलक्षकत्वात् । अन्यथा रसाद्यञ्जकत्वमात्रस्यैव
सामर्थ्ये अधिकस्य व्यर्थत्वात् । अतएव तदेव हेतुविशेषणमाह । रसेति ।

अत्रापि यद्यादिपदं तदा गन्धाद्यञ्जकत्वलक्षणहेत्यन्तरसूचनाय । न च गोलके
व्यभिचारः । तस्य स्वरमादिव्यञ्जकत्वात् । यद्यप्येवमपि ध्वनीयगरीरगोलके
व्यभिचारस्तथापि तदन्यत्वे सतीत्यपि विशेषणं बोध्यम् । प्रकाशकत्वञ्च प्रकाश-
कारणत्वं अतो न विषयतन्मन्त्रिकर्पादौ व्यभिचारः । एवञ्च रूपव्यञ्जकगर्भतया
सामञ्जस्ये स्फटिकादीत्यादिना विशेष्यभागान्तराकरणं किमर्थमिति निन्यम् ।
केचित् रूपेत्यादिना पक्षतावच्छेदकनिर्दिष्टत्वं । रसाद्यञ्जक रूपव्यञ्जकमवश्यं वाच्य
मित्यन्यथा हेतूपादानम् । न च रूपमात्रात्कारकारणत्वावच्छिन्नकार्यताप्रति-
योगिककाश्चित्ताश्रयपरमेतदिति वाच्यम् । असम्भवात् । चक्षुषस्यजातेरेव नाश-
वेन चक्षुर्जन्यतावच्छेदकत्वात् । इत्यादिमात्रात्कारभंग्राहकत्वाच्च । न च विशिष्ट-
हेतोरपि तथात्वसम्भवे कथं तत्परत्वमेवेति वाच्यम् । अस्यागोक्तवनितादेगकल्प-
त्वात् । न च चक्षुर्जातेरेव पक्षतावच्छेदिकास्त्विति वाच्यम् । गोलकभेदाभिज्ञौ
तदभिज्ञैरित्याहुः । तच्चिन्यम् । तन्मननियतस्याप्यनेकस्य तथात्वसम्भवेन मनहेतु-
त्वागस्यासम्भवेदुक्तकत्वात् । मन इति । तथाच मन्त्यन्नेन च तच्चिराम इत्यर्थः ।

द्रुह केचिदाहुः । अप्राप्यकारि चक्षु रधिष्ठाना-
सम्बद्धार्थग्राहित्वात् । यत् पुनः प्राप्यकारि न तदधि-
ष्ठानासम्बद्धार्थग्राहि । यथा रसनादि । पृथुतरग्रह-
णाच्च । यदि प्राप्यकारि चक्षुः स्यात् स्वतोऽधिकपरि-
माणं न गृह्णीयात् । न खलु नखरं परशुच्छेद्यं
च्छिनत्ति । शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणाच्च । यदि
हि गत्वा गृह्णीयात् निकटस्थमाशु गृह्णीयात् । दवी-
यस्तु चिरेणेति न तुल्यकालमुपलम्भयेत् । अनुभवति
तून्मीलयन्नेव नयने शाखां शीतमयूखञ्चेति । काचाभ-

अप्राप्यकारीति । ननु गोलकस्य पक्षत्वेऽपि सिद्धसाधनं तद-
न्यस्य पक्षत्वे चाश्रयासिद्धिः । सिद्धौ वा धर्मिग्राहकमानवाधः ।
अत्राहुः । तदन्यस्यैव पक्षत्वे न बाधः । धर्मिग्राहकमानस्य
प्राप्यकारित्वानुपजीवकत्वात् । तस्य व्यवहितानुपलब्धिगम्यत्वात् ।
यद्वा गोलकमेव पक्षः स्वाम्बन्धविषयग्राहकत्वञ्च साध्यम् । न
च सिद्धसाधनम् । (१५७) घटमात्तात्कारकारणतेजःसंयोगसमा-
नाधिकरणघटमात्तात्कारकारणतेजःसंयोगवत्त्वस्य निषेध्यत्वात् ।
अनैकान्तिकत्वादिरुद्धत्वादित्यर्थः । पृथुतरग्रहणस्य साधिकपरि-
माणद्रव्यग्राहिणा त्वगिन्द्रियेणानैकान्तिकत्वे सत्येव समाधाना-

(१५७) घटेति । एतच्च प्रागेव व्याख्यातमायम् । व्यभिचरितो व्यतिरेका
विरुद्ध इत्याशयेनाह । विरुद्धत्वादित्यर्थ इति । सजातीयेति । यावद्गुरुत्वाभाव-
सम्बन्धनमित्यर्थः ।

दलस्फटिकाद्यन्तरितोपलब्धेषु । यदि हि प्राप्तं गृह्णी-
यात् प्रतिघातिना स्फटिकादिद्रव्येण विष्टम्भादप्राप्तं
प्रसर्पत् तृणादिकं नाददीत । तस्मादप्राप्यकारि । ततो
न तैजसमिति । तदसत् । अधिष्ठानसम्बद्धार्थग्राहि-
त्वस्य प्रदीपेनानैकान्तिकत्वात् । पृथुतरग्रहणस्यापि
पृथ्वग्रतया तद्वदेषोपपत्तेः । तुल्यकालग्रहणान्वसिद्ध-
मेव । तदभिमानस्य कालसन्निकर्षणोपपत्तेः । अचि-
न्त्योहि तेजसो लाघवातिशयेन वेगातिशयो यत्-
प्राचीनाचलचूडावलम्बिन्येव मयूखमालिनि भवनो-
दरेष्वालोका इत्यभिमानो लौकिकानाम् ।

न्तरमाह । पृथुतरिति । यत्काले चन्द्रममा संयुक्तं चक्षुस्तत्काले
शाखायापीति तुल्यकालग्रहणोपपत्तिः । न चाग्रावच्छेदेनैव चक्षुः-
संयोगो ग्राहकोऽन्यथा मूलावच्छेदेन गोलकस्य नित्यसम्बन्धात्
तद्ग्रहोपपत्तिरिति वाच्यम् । तिर्यग्भावेन शाखाचन्द्रमसोर-
ग्रावच्छेदेन चक्षुःसंयोगाविरोधादिति समाधानं सत्येवाह । तुल्य-
कालेति । शाखाग्रहणानन्तरमेव चन्द्रग्रहणम् । तयोस्तुल्यकाल-
त्वधीर्भ्रम इत्यर्थः ।

लाघवातिशयेनेति । मजातीयमस्यलनमेवातिशयः । गुरुत्वा-
भावात्मके लाघवे जात्यात्मकप्रकर्षाभावात् । एतदेव दृष्टान्तन
द्रदयति । यत्प्राचीनेति ।

केचित्तु संसर्गिद्रव्यतया निःसरदेव नायनं तेजो
 बाह्यालोकेनैकतां गतं युगपदेव तावदर्थेन संसृष्ट-
 मिन्द्रियमुत्पादितवदिति शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकाल-
 ग्रहणमुपपद्यत इति समाधानमाहुः । तदसत् ।
 पृष्ठभागव्यवहितार्थोपलम्भप्रसङ्गात् । इन्द्रियप्राप्तये
 ह्यार्जवावस्थानमप्युपयुज्यत इति स्फटिकाद्यन्तरितो-
 पलम्भिरपि प्रसादस्वभावतया स्फटिकादीनां तेज-
 स्तरेरप्रतिबन्धकत्वात् । प्रदीपप्रभावदेवोपपत्तेरिति ।
 येषान्वप्राप्यकारि चक्षुः तेषामप्राप्तत्वाविशेषादव्यव-
 हितमिव कुड्यादिव्यवहितमपि किं न गृह्णाति । नहि

शालीकमतं दूषयितुमुपन्यस्यति । केचित्त्विति । पृष्ठ-
 भागिति । वस्तुतोऽनुद्भूतरूपेण चक्षुषा उद्भूतरूपेणालोकेन सहा-
 रम्भे विरोधः । आरम्भेऽपि वावयवस्येन्द्रियत्वं स्यात् । न चावय-
 विनः कार्येकोन्नेयत्वात् तस्य । एतेनेतस्ततः स्थितैः प्रेक्षकाणां
 परस्परनयनैर्नारम्भविरोधः । तेषामनुद्भूतरूपत्वादित्यपास्तम् ।

नन्विन्द्रियमेव पृष्ठदेशे व्यवहितेन कुतो न सम्बध्यते इत्यत
 आह । इन्द्रियप्राप्तये इति । तस्मिन् सतीति । ननु यत्र क्वचित्
 कुड्यादि न प्रतिबन्धकं किन्तु ग्राह्यग्राहकमध्यवर्त्ति । न चाल्पपरि-
 माणेन तादृशेन महापरिमाणद्रव्याग्राहापत्तिः । ग्राह्याधिकपरिमा-
 णस्य तन्मध्यवर्त्तिनः कुड्यादेः प्रतिबन्धकत्वात् । न चैवं गोलकस्यैव